

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

Polgárosodás–parasztalanodás egy székely faluban

Laczkó-Albert Elemér

Debreceni Egyetem

BDT

2024

Polgárosodás–paraszttalanodás egy székely faluban

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
Szociológia és Társadalompolitika tudományágban

Írta: **Laczkó-Albert Elemér**

Készült a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája
(Szociológia és Társadalompolitika Doktori Programja) keretében

Témavezető: Prof. Dr. Kovách Imre

.....

Társ-témavezető: Prof. Dr. Fónai Mihály

.....

A doktori komplex záróvizsga bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori komplex záróvizsga időpontja: 2021.

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2024.

DEBRECENI EGYETEM

Bölcsészettudományi Kar

Humán Tudományok Doktori Iskola

Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

Polgárosodás–paraszttalanodás egy székely faluban

Készítette:

Laczkó-Albert Elemér

Témavezető:

Prof. Dr. Kovách Imre

Társ-témavezető:

Prof. Dr. Fónai Mihály

Debrecen

2024

Etikai nyilatkozat:

„Én, Laczkó-Albert Elemér, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaitélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Debrecen, 2024. január

.....

Tartalomjegyzék

1. LÁTHATÓVÁ TETT GONDOLATOK.....	13
1.1. A kutatás alapkérdései.....	14
1.2. A kutatás nóvumai.....	15
2. PARASZT ÉS/VAGY POLGÁR A SZOCIOLÓGIA COGITANSBAN.17	
2.1. Paraszt és/vagy polgár a szociológia militansban.....	22
2.2. Mezőgazdasági munkás... Polgárosodás?.....	24
2.3. Vezérelt folyamatok: paraszttalanítás – polgárosítás.....	32
2.4. Tradíció-értelmezések.....	36
2.5. A polgárosodás facilitátora: fejlesztéspolitika.....	37
2.6. Civilizálódás a modernizáció?.....	41
3. KUTATÁSI MÓDSZEREIM.....	46
3.1. Időstruktúrák.....	49
3.2. Az interjúk.....	51
3.3. Az adatok kontextusa.....	52
3.4. Mintaválasztás és interjúzás.....	53
3.5. A korcsoportok.....	56
3.6. A résztvevők védelme: etika és anonimizálás.....	56
3.7. Hermeneutikához vezető szálak.....	57
3.8. Összegzés helyett a strukturált énképekről.....	59
4. EGY SZÉKELY FALU FÖLDTULAJDON-KÖZPONTÚ TÁJ- ÉS HELYTÖRTÉNETE.....	62
4.1. A helyi társadalom.....	63
4.2. Románul Remetea.....	64
4.3. A társadalmi rétegek helyi mobilitása.....	67
4.4. Kollektivizálás/téeszesítés helyben.....	69
4.5. A kollektivizálás számsorokban.....	71
4.6. Szocialista modernizáció és román nemzetpolitika lokális hatása.....	75
4.7. Újra saját tulajdonú földeken.....	76
4.7.1. A tulajdonrendezés kelet-közép-európai példái.....	77
4.7.2. A jelenkori tulajdonrendezés romániai/remetei vargabetűi.....	81

4.8. Az üzemi szerkezet.....	83
4.9. Miféle népek vagyunk... a statisztika tükrében	86
4.9.1. Oktatás helyben.....	89
4.9.2. Egyéb helyi alapszolgáltatások.....	90
4.9.3. Lakás- és gazdasági mutatók	91
4.9.4. Görbülő tükörben	92
5. NARRATÍVÁK ELEMZÉSÉBEN FELTÁRULÓ FOLYAMATOK	
GYERGYÓREMETÉN	94
5.1. Generációk nyomában	94
5.2. Függőségek.....	95
5.3. Be nem teljesült várakozások	96
5.4. Családi gazda(g)ságok.....	100
5.4.1. Agrárszerepben	100
5.4.2. Mind mi vagyunk.....	103
5.4.3. Sajátjukon idegenek	104
5.4.4. Boton járó, bicegő családi gazdaságok	107
5.5. Fejlesztési politikák és individualizáció	108
5.5.1. Makrotörténések mikrohatásai	110
5.6. Állampolgárság – váltás – állampolgárrá válás.....	113
5.6.1. A hatalom szintjei és arcai a narrációkban	115
5.6.2. A helyi civil állampolgárokról	116
5.7. A narratívák összegzése.....	117
6. BIOGRÁFIAI ÉLETÚTELEMZÉSEK	120
6.1. Szabadság kényszerpályákon – egy női életút biográfiai elemzése	121
6.1.1. Rekonstruált biográfia és annak összefoglalója.....	123
6.1.2. Történeti kontextualizálás a biográfia alapján	124
6.1.2.1. Föld... és származás	125
6.1.2.2. Munka és identitás.....	126
6.1.2.3. Tudás és képesség.....	128
6.1.2.4. Új asszony – új rendszer	130
6.1.2.5. A szocialista iparosítás lokális modernizációs hatása.....	133
6.1.2.6. Újra saját földeken	136
6.1.2.7. Nemek és igenek	137
6.1.3. A fellegajtó-nyitogató.....	138
6.2. „A lovat nem lehet mezítláb járatni...”	139
6.2.1. Biográfiai adatok kigyűjtése	141

6.2.2. <i>Biográfiai adatokon alapuló kérdéseim megfogalmazása</i>	143
6.2.3. <i>A megélt élet rekonstrukciója a biográfia alapján</i>	145
6.2.4. <i>Az elbeszélt élet rekonstrukciója szöveg alapján</i>	149
6.2.5. <i>Finomelemzés</i>	156
6.3. <i>Traumatikus női életút rekonstrukciója és értelmezése</i>	158
6.3.1. <i>A rendszer... többes számban</i>	158
6.3.2. <i>A származás fogságában</i>	160
6.3.3. <i>Iskolában egyedül</i>	162
6.3.4. <i>Még meddig...?</i>	163
6.3.5. <i>Cselekvők reményei</i>	164
6.3.6. <i>Bezáruló emlékezet</i>	167
6.4. <i>Barázdáktól távolodva</i>	169
6.4.1. <i>Kétségek nélküli optimizmus</i>	170
6.4.2. <i>Munkaverseny</i>	173
6.4.3. <i>Szervezetszervezés</i>	174
6.4.4. <i>Területhasználat, amikor minden a miénk</i>	175
6.4.4.1. <i>Növénytermesztés, lehetetlent nem ismerve</i>	176
6.4.4.2. <i>Állattenyésztés</i>	178
6.4.4.3. <i>Gépállomás</i>	179
6.4.4.4. <i>Melléküzem</i>	179
6.4.5. <i>Pénzügyi manőverek</i>	180
6.4.6. <i>Munkaviszonyok</i>	181
6.4.7. <i>Szakismeret, tudás</i>	181
6.4.8. <i>A tsz szétlopása (dekollektivizálás)</i>	182
6.4.9. <i>Vezetők az új rendben</i>	183
6.4.10. <i>Sorok közötti olvasat</i>	185
6.5. <i>Reflexív modernitás egy biográfiai életútban</i>	186
6.5.1. <i>„(...) Nekem honnan szakadt ez az ág, ezt nem tudom”</i>	187
6.5.2. <i>„Ott má’ nekünk tanítottak informatikát, nem is ragadt rám”</i>	189
6.5.3. <i>„Veszek magamnak lovat, s fogok gazdálkodni”</i>	190
6.5.4. <i>„Tizenhárom évet én ott letekertem”</i>	192
6.5.5. <i>„Apáink hűlő, drága arcán járunk”</i>	194
6.6. <i>Nő, aki nem paraszt</i>	196
6.6.1. <i>Ami elől nem lehet kitérni</i>	196
6.6.2. <i>A megértés útvesztői</i>	198
6.6.3. <i>Eszköz a megértéshez</i>	200
6.6.4. <i>Eleven biográfia</i>	202
6.6.5. <i>Régi-új paraszt</i>	206
6.7. <i>Messze látók látলেletei: utolsók a múltból, elsők a jövőből</i>	210

7. ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK	212
MELLÉKLETEK	224
1. számú melléklet: Kódlista.....	224
I. Az életmód polgári formái	224
II. Gazdasági változás.....	225
III. Individualizáció	226
IV. Állampolgárrá válás	227
2. számú melléklet: Kutatási napló, megfigyelés, félig strukturált interjúim vázlata.....	228
3. számú melléklet: Interjúalanyaim kor, nem, lakhely, foglalkozás szerinti leírása	229
<i>75 év fölötti korcsoport.....</i>	<i>229</i>
<i>45–74 éves korcsoport</i>	<i>233</i>
<i>25–44 éves korcsoport</i>	<i>237</i>
4. számú melléklet: A település morfológiája.....	242
4.1. Jobbágyfelszabadítás jobbágyok nélkül	248
4.2. Társadalmi rétegződés a múlt század fordulóján.....	250
4.3. Korabeli földmozgások.....	253
5. számú melléklet: László-Demeter Luca biográfiai életeseményeinek rekonstrukciója.....	255
6. számú melléklet: F. életútinterjújának szekvencialistája.....	261
7. számú melléklet: P. biográfiai életeseményei.....	268
8. számú melléklet: A falu belterületének idősoros változása.....	270
SZAKIRODALOM.....	271
Tartalmi kivonat.....	295
Abstract	296
Köszönetnyilvánítás	297

Ábrajegyzék

1. ábra: Népszámszám-alakulás 1936–2022 között	86
2. ábra: Anyanyelvi eloszlás	88
3. ábra: Felekezeti megoszlás	88
4. ábra: Biográfiai és narratív elemzések érintkezési pontjai, kapcsolatuk Benda Gyula (1991) és Kovách Imre (1988) elméletével	219
5. ábra: A 75 év feletti korcsoport területnagyságának átlaga	233
6. ábra: A 45–74 év közötti tulajdonosok saját területeinek átlaga	236
7. ábra: A 45–74 év közötti tulajdonosok saját és bérelt területeinek átlaga	236
8. ábra: A 25–44 év közötti tulajdonosok saját területeinek átlaga	239
9. ábra: A 25–44 év közötti tulajdonosok saját és bérelt területeinek átlaga (ha)	240
10. ábra: A három korcsoport által művelt területek idősoros átlaga	241
11. ábra: Gyergyóremete népességének idősoros alakulása 1567–1910 között	251

Táblázatjegyzék

1. táblázat: A Kelet- és Nyugat-európai szakirodalom parasztképe	30
2. táblázat: Az interjúalanyok főbb szociodemográfiai jellemzői	53
3. táblázat: Földtulajdon nagyság szerinti strukturáltsága 1936-ban	66
4. táblázat: Népszégségi adatok (1962)	71
5. táblázat: A tsz-be bevitt területek megoszlása	73
6. táblázat: A tsz által művelt területek	74
7. táblázat: A kollektivizáláskor kisajátított számos (haszon) állatok	74
8. táblázat: A kollektivizáláskor kisajátított mezőgazdasági szerszámok	75
9. táblázat: A tulajdonrendezés kelet-közép-európai példái	79
10. táblázat: Földtulajdon nagyság szerinti strukturáltsága	81
11. táblázat: EU-s, romániai, gyergyóremetei agrárgazdaságok	84
12. táblázat: A felnőtt lakosság iskolai végzettsége	90
13. táblázat: Az 1870. évi gazdasági összeírás remetei adatai	249

1. LÁTHATÓVÁ TETT GONDOLATOK

Disszertációmban a paraszttalanodás-polgárosodás folyamatát kvalitatív módszerekkel vizsgálom egy székely faluban, rurális környezetben, három korcsoport életútjában. A megélt és elbeszélte élettörténetek feltárt viszonyaiból a tradicionális paraszti létformáktól történő folyamatos távolodásnak lehetünk tanúi.

Kutatásom kettős célú: feltárom a térségben folyó polgárosodási és paraszttalanodási folyamatokat és azok társadalomtörténeti sajátosságait, másrészt a *Századvég* folyóiratban (1990/1–3. szám) folytatott polgárosodás-paraszttalanodás-paraszttalanítás takarta fogalmakat „hazahozva” gyarapítom a rólunk szóló tudásunkat. A vita középpontjában álló elméleti problémák egyike, hogy miként határozzák meg a szereplők/résztevők cselekedeteit, életvezetését, életútját a társadalmi struktúrák kényszerei. A konstruktivista strukturalizmusban gyökerező vita fogalmi eszköztára, valamint a nemzetközi, továbbá a magyar és romániai szakirodalmak segítségemre voltak a makro-mikro viszonyokban empirikusan vizsgálható, a szocialista-posztoszocialista térségre jellemző, megkésett idejű folyamatok megértésében. Szűkebb vizsgálati terepemen, a Székelyföldön élő gyergyóremeteiek kettős identitással, rurális környezetben olyan parasztpolgár életvitelt alakítottak ki, mely csak felületesen hasonlítható Bourdieu habitusfelfogásához (Bourdieu 1984, 1985, 1986), inkább Hadas Miklós modelljére emlékeztetnek (Hadas 2021). Közben nem téveszthetjük szem elől a kisebbségi létből fakadó szorongásokat, bizonytalanságokat, amelyek a döntésekben, az életvezetésben és az életmódban tetten érhetőek.

A francia gondolkodó 1968 utáni, „demokráciaviselt” habitusfelfogása belesimul a háromszor hármas osztatú társadalomrajzába, amely a kelet-európai társadalmi valóságban másként alakult: itt nincs tiszta társadalmi osztály, réteg, csoport, hanem történetileg rövid távú politikai-gazdasági érdekekből szerveződő társadalmi jelenségek vannak, amelyek több szempontból befolyásolják az életmódot, életutakat, és változatos életvezetést indukálnak.

Ország(ok) váltása, gyermekkori háborús emlékek, a kommunista berendezkedés és a kollektivizálás élményei és/vagy a szocialista ipar nyújtotta megélhetés, a demokratikus kapitalizálódás – különböző élethelyzetek között megerősödik, máskor felhasad az önazonosság. Az élettörténetek tulajdonosainak karakterisztikus vonása lesz a plurális habitus, a traumatizálódott élet, az emancipáció, a civilizálódás, az individualizálódás, aminek követ-

kezményeként a falu életvilága, fejlődési iránya – beleértve az egyéni mozgástereket, életutakat – alapjaiban átrendeződött, megváltozott. Elemzésem, értelmezésem elméleti konstrukció, a társadalmi folyamat részének tekinthető.

Bourdieu gazdálkodói habitusfogalmára Kovách (1988) nem általános társadalmi értelemben, hanem a (mező)gazdasági magatartást szabályozó stratégiák alapjaként tekint, ami piaci tényezők által objektíven strukturált és folyamatosan az érintettek társadalmi státuszának újratermelését szolgálja az eltérő mértékű termelői részvétel ellenére is. Nála a habitus a piacra termelés szabályozója, termelési mód, piaci irányultság, a működésben formát és stratégiát jelent.

Én azzal érvelek, hogy a paraszt–polgár-habitus, identitás, az életutak – a változó strukturális kényszerek hatására – kontextusfüggők, átalakulnak a diszpozíciók, a magatartásmodellek.

Tézisem igazolására Gyergyóremetén (Remetea – Románia) három korcsoport polgárosodó-parasztalanodó magatartásmintázatainak alakulását kutatom az archaikus, ipusztindusztriális és posztindusztriális társadalmi viszonyok kontextusaiban. Kutatási terepem azért is érdekes, mert a három korszak „összecsúszik”, akár egy-egy emberi életútban is. Ezek kényszerítik ki az adott diszpozíciók változását, a habitus-átalakulásokat, miközben az alapréteg megmarad.

1.1. A kutatás alapkérdései

Értekezésem elméleti alapkérdései: (1) a változó, eltérő irányultságú strukturális kényszerek (kollektivizálás, dekollektivizálás) miként alakítják át a mezőgazdasággal (is) foglalkozók életvezetését, habitusát. Vizsgálatom empirikus kérdése, hogy Romániában, (2) a székelyföldi magyar kisebbségi helyzetben élő paraszti életformát gyakorló mikroközösség magatartásmintázatainak egyes dimenziói miként alakulnak át az eltérő strukturális és kontextuális hatások/kényszerek nyomán; (3) a paraszt-polgári habitus, életforma, mely olykor tartósan rögzült, tudatos és reflektált ugyan, mégis strukturálisan kondicionált feltételek együtteseként határozható meg, definiálható, vagyis kontextuálisan meghatározott; azaz (4) e székelyföldi falu családi gazdaságai időben különböző diszpozicionális mintázatokat érvényesítenek a makrohelyzet lokális hatásaitól függően (országok-határok, hatalmak, politikai-ideológiai-gazdasági berendezkedések váltakozása). (5) Egyéni szinten a szereplők, élethelyzetüktől függően, ugyanazokat a tapasztalatokat különféleképpen értelmezik. Tények, konkrét szituációk, cselekvések és ezek szubjektív értelmezése az épp aktuális társadalmi

ideológiához való viszonyulásuknak függvénye: azonosulni tudnak vele vagy elutasítják, nyertesei vagy vesztese a helyzetnek, alkalmazottként vagy vezetői, munkáltatói státuszban élnek meg azt.

Másként fogalmazva, ez az egyébként homogén közösség a változó viszonyok hatására különböző életstratégiákat követve folytat mezőgazdasági tevékenységet is, e céljai érdekében lép interakcióba a gyorsan váltakozó elitekkel. Az emberek kényszerű döntéseit előéletük rutinjai határozzák meg. Kérdés, hogy ezek alapján ki-ki miért pont azokat a döntéseket hozza meg? Ez mennyire van bekódolva a társadalmi tőkékükbe?

Kvalitatív munkamódszerem narratív és biográfiai elemzésen alapuló, feltáró jellegű vizsgálat, amellyel nem a reprezentativitás igényével dolgozom, hanem a lokális mikroközösség helyspecifikus paraszttalanodási-paraszttalanítási-polgárosodási folyamatok mintáit értelmezem.

1.2. A kutatás névumai

Benda Gyula (1991) a *Századvég* hasábjain lefolytatott vitában négy formáját/szintjét különböztette meg a magyarországi polgárosodás folyamatának: (1) a hagyományos parasztgazdaságból a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő termelő; (2) az individualizációhoz kapcsolódó mentalitásbeli változások; (3) az életmód és mentalitás polgári formái, értékei; végül (4) az állampolgárrá válással összefüggő jelenségek. A kívülről is befolyásolt, változó intenzitású folyamat egyik pregnáns szegmensét Kovách és társai (2001) egy nemzetközi kutatásban paraszttalanításként is értelmezték. A szocialista éra (rendszer)váltása óta eltelt harminc évben a csíkszeredai KAM-munkacsoport (Biró A. Zoltán, Bodó Julianna, Gagy József, Oláh Sándor) nevéhez fűződő társadalmi mobilitáskutatások, elemzések az én kutatási terepemet – a gyergyói falvakat/vidéket¹ – nem vizsgálták.² Munkámmal egy faluból kiindulva, de az említettekhez hasonlóan, a strukturális hatások összefüggésrendszerébe illesztve, ki szeretném egészíteni a polgárosodás-paraszttalanodás, a modernizáció-paraszttalanítás életmódváltást befolyásoló diszpozícióinak folyamatszerű változásait feltárva. Dolgozatom elsődleges újdonsága ez: az eltelt száz év életutakat strukturáló hatásait követve

¹ Kovách (2012) értelmezésében, aki Mormont 1990-es elméletéből indul ki, a vidék olyan társadalmi-kulturális diskurzusok jelentéskészletét hordozó nyelvi konstrukció, amely legitimizációs elemeket, objektív tartalmakat hordoz. A paraszti társadalomnak az osztálytársadalomba való integrációs elméleteihez köthető, mert egyszerre szól a társadalom tagolódásáról, hatalmi viszonyokról, az önképről és identitásról.

² Hasonló szemlélettel kutatott a közelmúltban Kinda István (2017) Maros- és Háromszéken, Selyem Tünde (2021) a hajdani Hóstát gazdaságait kutatta.

értelmezem az egyéni/családi életvezetés átmeneti vagy tartós módosulásait Gyergyóremetén. További új eleme értekezésemnek, hogy interjúalanyaim a magyarországi társadalmi viszonyoktól eltérő valóság ágensei (nem voltak jobbágyok), többféle habitustípussal rendelkeztek/rendelkeznek. Mivel a székelyek alapvetően katona/határőr életformát folytattak, még ha paraszti magatartásminták szerint is éltek, a polgárosodás esetükben nem az állampolgárrá emancipálódást jelenti, inkább csak a nyitottabbá válását a városias hatásokra. Ezért a magyarországi paraszt-polgárosodásról szóló elméleti szakirodalom csak részben vonatkoztatható rájuk, a sajátos földrajzi-történelmi-társadalmi-kulturális viszonyok közepette megalapozottan beszélhetünk plurális viszonyrendszerrel és diszpozíciókról, aminek értelmezéséhez, a terepismereten túl, a romániai és nemzetközi szakirodalom feldolgozása indokolt.

Disszertációm harmadik nívója a generációk idősoros vizsgálatában a narratív értelmezés és a biográfiai elemzés párhuzamos alkalmazása, melyekkel a habitusváltozás folyamatát és formáját, erősségét és tartósságát egyedi és általános intenzitási skálára helyezem. Korábban nem kutatták az általam használt fogalmi keretben egy székely falu polgárosodási-parasztalanodási folyamatának linearitását, tehát megközelítem a romániai/erdélyi magyar diszciplináris közegben újszerűnek mondható.

Munkám kísérlet arra is, hogy a kisebbségkutatásban felmutassa a szociológia egy olyan paradigmáját, amelyben a gyakran nem tudatos, nem reflektált cselekvési egyéni életűdimenziók a vizsgálódás fókuszába kerüljenek, és a parasztalanodást továbbdifferenciáló politikai megfontolásokat számba véve megismerjem és bemutassam azokat a belső folyamatokat, amelyek elvezetnek a sajátos erdélyi (kisebbségi) helyzet megértéséhez.

Értekezésem rendhagyó abban az értelemben, hogy szerkezetében a választott módszerek (interjúk, terepkutatás, résztvevő megfigyelés, narratíva- és biográfiai elemzés) és a hangsúlyos interdiszciplináris (szociográfia-antropológia-néprajz-pszichológia) megközelítés okán csak részben érvényesítettem a disszertációk megszokott, klasszikus felépítését (bevezetés, elméleti háttér, fogalmak tisztázása, kutatási előzmények, módszer és minta, saját kutatás). Állandó kihívásként szembesültem a tényből fakadó feladattal: megtalálni és szervesen vonatkoztatni a nyugati szakirodalmak elméleteinek kapcsolódását a kutatott társadalmi tér folyamatainak valóságával. Ezért döntöttem úgy, hogy *minden fejezetben* tárgyak/elemzek a témával összefüggő elméleti, módszertani kérdéseket.

2. PARASZT ÉS/VAGY POLGÁR A SZOCIOLÓGIA COGITANSBAN

Ha a cím jelölte fogalmaink esszenciáját keressük a nemzetközi és magyarországi szakirodalomban, az következetesen alacsony színvonalú kategória szinonimája. Csupán a 18. századi felvilágosodás idején jelenik meg, majd a romantika teszi népszerűvé az idillikus, bukolikus paraszttábrázolást, melyhez később újabb minőségjelzőket keresnek a kutatók, ezek elsősorban az életmódot, az egyes foglalkozásokat írják le, nem pedig magát a teljes fogalmat. A parasztságról a 20. században gyakran csupán mint milliokról beszéltek a weberi szociológia értelmében vett rend felfogásából adódóan. Markáns különbségeket érzékelünk a keleti (szocialista) és nyugati/északi paraszti típusú életforma és termelés strukturális meghatározottsága, kulturális kötöttségei között. Kelet-Közép-Európában a szakirodalmak szerint a paraszt olyan kistermelő, aki ha nem is tulajdonos (a kutatott terepen a szocialista érárt kivéve az!), de önálló döntési jogkörrel bír. Nem magában létező társadalmi csoport, hanem épp a másokhoz való kapcsolódása szerint meghatározható kategória, akinek születése nem a feudalizmushoz köthető. Sosem passzív a társadalmi mozgásokat illetően, részt vesz azokban, és ezt az adaptív képességét veszik el tőle. Tevékenységének nem „visszamaradott” értelemben vannak kulturális vetületei. Önmeghatározásában, identitásában a gazdaságnak központi szerepe van. A gazdaságán kívül szerzett jövedelmét hozzájárulásként működésre, túlélésre fordítja (Kovách 2005).

Nem illeszkedik a fenti modellhez a skandináv szakirodalmak (államok) parasztképe. Dániában földbekerítési mozgalommal indult és állami földreform teremtette meg a parasztságot. A 16. században szabadparaszti háttérű hadsereg alakult Svédországban, amely erős presztízű államépítőként volt számon tartva; később a politikai demokrácia és a jóléti állam létrehozója. Vagy Finnországban, ahol az országépítés társadalmi csoportja a parasztság, a nemzeti kultúra és függetlenség jelképe. Általános ideáltípus, organikusan integrálódott a díszítőművészetbe, a nemzeti kultúrába (Granberg–Peltonen 2001).

Magyarországon az 1849-ben történt jobbágyfelszabadítás után a paraszt vagy földműves életfenntartó foglalkozást, életformát és osztálykeretet (mezőgazdasági népességet) jelöl (Szabó 1965). Erdei Ferenc a magyar parasztság sajátosságait így látja: felső társadalmi felügyelet alatt élt belső normarendszerének függésrendszerében, vagyona nagysága vagy hiánya által meghatározott társadalom a társadalomban. A függésrendszer közösségi normákat, értékeket jelentett, melyek irányítóértéke a föld, a munka, a szabadság volt. A felső

társadalomnak a rendileg szerveződő lokális közösség alacsonyrendű tagja, aki nem illeszkedik a polgári társadalomba. A gazdasági élet, a külső társadalmi hatások kényszerítik a régi formák feladására, miközben státuszát igyekszik fenntartani, egyéni érdeke a közösség normáinak betartása, így a polgárosodás jellegzetes formáit alakítja ki (Erdei 2004). Elméletében Erdei az átmenetiséget hangsúlyozza: „(...) az a folyamat, amelyik érvényteleníti és lerombolja a paraszti hagyományokat és a paraszti izoláltságot, és egyfelől a polgárság és kispolgárság, másfelől pedig a munkásság irányába alakítja át a korábbi parasztgazdákat és parasztmunkásokat. Ez a fejlődési helyzet kétségtelenül átmenetiség és ez az átmenetiség nyomja rá bélyegét parasztságunk egész életére” (Erdei 1987, 41). Kovách (2012) fontos jelzése, hogy különbséget kell tennünk a két világháború között született Erdei-írások és a későbbi, ideológia vezérelte művei között. Előbbiek egy része jóval a halála után került kiadásra, ezt mutatja az 1987-es dátum is. Utóbbiak illeszkednek a marxi-csajanovi modellhez. Csajanov 20. század eleji elmélete alapján a családi újratermelés felszámolódik, marad a profitszerzés. A felhalmozás a földvásárlásban mutatkozik meg, vagy a termelésbe visszaforgatva, segítve a státusmegőrzést. Bővített újratermelésnek nevezi a folyamatot. A parasztgazdaság saját munkaapparátust alkot, nem profitorientált, hanem saját szükségletét fedezi. A család nagyságát nem a mérete, hanem a munka kiterjedtsége adja: a gazdasági-demográfiai differenciáltság a reális tényező a működési mechanizmusában. Egyensúly fenntartására törekszik: a teljesítményorientáltságnak a szükségletek szabnak határt. Összehasonlítja a családi munkaerőre támaszkodó parasztgazdaságot a kapitalista mezőgazdasági üzemmel. Utóbbiban a profit egyetlen forrása a munka terméke, ennek érdekében bérmunkást alkalmaz, sajátos gazdasági pszichológiát alakít, profitot realizál, amit fogyasztásra fordítottak (Csajanov 1923; 1966).

Faragó Tamás – kortól-helytől függően – elkülöníti a történettudományi szemléletet, mely a jogi helyzetre és az életmód tényeire alapoz, valamint a szociológia szemléletét, ami a falusi népesség közös életmódjegyeit vizsgálja. Például bonyolult, szövevényes fogalomként utal a parasztságra, jelezve, a különböző társadalomtudományi diszciplínák az életmódnak csak egy-egy elemére fókuszálnak (Faragó 1999). Gunst Péter szerint paraszt az, aki elsősorban önálló mezőgazdasági termelésből él, és aki maga is fizikai munkát végez. Birtoknagyság szerint differenciál a paraszti népesség körében, akit nem őstermelőnek tekint, hanem önálló mezőgazdasági termelésből élő, maga is fizikai munkát végző rétegnek, aki statisztikai, közgazdasági, szociográfiai irodalom főszereplője (Gunst 1987). A két világhá-

ború közötti kort elemezve Gyáni Gábor szintén nem foglalkozási kategóriaként vagy osztályként, hanem a weberi szociológia értelmében vett rendként beszél a parasztságról. A társadalmi kontextuson belül érthető az életforma és a társadalmi kirekesztettség. Szerinte a paraszt önálló mezőgazdasági kistermelő, aki falun él, mezőgazdasági munkát végez, paraszti életformát folytat, és mindezt kiegészítik azzal, hogy „egész életformájukban” parasztnak mutatkoztak (Gyáni–Kövér 1998).

A földjeiket és eszközeiket elveszítő kisbirtokos parasztok áruba bocsátották munkaerőjüket vagy katonának álltak. A történet már a fentebb jelzett 16. századi „bekerítések-nél” elkezdődött, amikor a földesurak felmondták a paraszttal kötött földművelésre szóló szerződést, több évtizedes folyamatot elindítva, melyet az ipari forradalom tudott csak „kezelni”, azaz felszívni a felesleges munkaerőt – addig maradtak a dologházak. A 19. századi és 20. század elejének brit ipari központjaiban a városi proletariátus és a vidéki, családi termelő kispolgár elkülönülése vált erőteljessé. Tehát még a szerves kapitalista fejlődési úton is igen kétséges folyamatként indul a paraszti polgárosodás. Kautsky lehetségesnek látta a kistulajdon fennmaradását a mezőgazdaságban, az iparban vállalt tevékenységekkel együtt. Írásai a differenciálódás jövőjét vetítették előre, arra következtetett, hogy a parasztságból vált ki a bérmunkát alkalmazó nagyobb farmervállalkozók és a föld nélküli vidéki bérmunkások osztálya (Meillassoux 1981).

A polgárosodás kifejezésünk, a némethez hasonlóan (*Verbürgerlichung*), egyszerre fejezi ki a francia *citoyen* és *burzsoá* pozitív tartalmú fogalmakat, melyben az állampolgár és polgár nyelvileg elválik a tőkéstől, mint társadalmi képződménytől. Érzelmi-politikai töltéseket hordoznak a fogalom olyan körülírásai, mint például a feudalizmusból kapitalizmusba való átmenet, a hagyományos társadalom felbomlása, iparosodás vagy modernizáció (Kövér 1991). A többnyelvű szótárak szómegfeleltetésére alapozva írja: „Maga a terminus (polgárosodás) a német »Civilization« tükörképeként jelentkezett a nyelvújítás korában, és jelentésében már a múlt században lényeges változások történtek.” „A polgárosodás ennek (ti. a »polgár« két értelmének: városlakó, illetve állampolgár, hazafi) megfelelően egyaránt kifejezte a kiváltság nélküliek beemelését az alkotmány sáncai közé..., valamint az erkölcsök és szokások pallérozását, csinosítását... háttérbe szorult a »polgárosodás politikai értelme« és előtérbe került tartalmilag az előrehaladás, a finomabb társas életben és művelt-

ségben... A kapitalizálódás kimondottan gazdasági jelentéstartalma, az »embourgeoisement«³ csak jóval később, járulékosan kapcsolódott a polgárság kifejezéshez.” (Kövér 1991, 44). Erdeinek, aki a két világháború közötti munkáiban először beszélt a polgárosodás folyamatának résztvevőjeként a parasztról, változik a polgárosodás-elmélete is: a történelmi parasztság elmúlása vagy átalakulása kerül a középpontba. A polgárosodást olyan folyamatnak tartja, amely megszünteti bizonyos paraszti csoportok kirekesztettségét, akik vállalkozó gazdaként vagy mezőgazdasági és ipari bér munkásként a polgári társadalom részévé válnak (Erdei 1987, 93).

Mint társadalmi kategória, a polgár minimum három tényező együttese: társadalmi helyzetet, értékrendet és életmódot, valamint életstílust hordoz. Történelmileg áruterelés, árukereskedelem, szabad értelmiségi pálya jellemzi, ami független egzisztenciát jelentett. Jóléte nem a privilégiumok szintjétől függött, hanem saját teljesítményétől, ami alkotóerőt és mobilitási csatornákat nyitott meg. Ugyanakkor a „polgárosult életstílus” a minél kevesebb munkával egyre nagyobb haszonra szert tenni szemlélettel társult, ami az egyéni szabadság és egyéni érdek alapján működő kooperáció igenlésével is járt. Teljesítménye hasznából fakadó korlátlan lustaság is jellemzi, azaz önkímélés és önkizsákmányolás egyaránt lehetséges. Konfliktusosságát rugalmasan oldja fel, termeli újra: a teljes individualista értékrend és a józan, racionális önkorlátozás, melynek hajtóereje a siker vagy annak dekadens illúziója, egyik sem jelent korlátot vagy gátat. Mindez általános értékévé vált: ezek a magatartásminták össztársadalmi vezérlőelvvé váltak. Mintául szolgált azoknak, akik nem rendelkeztek önálló egzisztenciával (Kovács 2012).

A Székelyföld falvaiban – a szó elsődleges értelmében – polgárról, mint társadalmi szereplőről, polgárosodásról és a hozzá kapcsolódó modernizációról alig lehet beszélni még akkor is, ha e kifejezésekkel párhuzamosan egyszerre emlegetjük a paraszt, paraszttalanodás, paraszttalanítás, civilizálódás társadalmi jelenségeket, melyek a székelyföldi falusi lét legnagyobb társadalmi változásának fogalmi kereteit jelölik ki (Egyed 2002). E fogalmak által megjelenített tartalmak a magyarországitól eltérő utakat jártak be, amikor még e térség

³ A polgárosodás – mint szociológiai szakterminus – Erdei Ferenc 1945 előtti munkásságában először bukkan fel és terjedt el, ő alakította szabatos tudományos fogalommá, megkülönböztetve a rendi struktúrát a polgári társadalomtól (Erdei 1942). Venczel József és Kós Károly erdélyi, falukutatói (parasztságtörténeti) munkáiban nem találok ezzel a szóhasználattal. Ugyanakkor alig fellelhető kifejezés Szabó István *A magyarság életrajza*, Balogh István *A parasztság művelődéséről*, Vörös Károly *A paraszti kispolgárosodásról* című kötetében, illetve Hanák Péter 1970-es évek néprajzi munkáiban, Mérei Gyula polgárosodó nemesi csoportok leírásában, Tóth Zoltán Szekszárdról szóló esettanulmányában vagy Gunst Péter a két világháború közötti parasztság társadalomtörténetének feldolgozásában.

annak része volt, és attól még hangsúlyosabban eltértek a háborúkat követő hatalomváltások után. A korreláció lényege a fejlettség és elmaradottság problémája körül keresendő. „Történetileg a polgárosodásnak nincs alternatívája, viszont a polgárosodás – s így a polgár – minőségének igen” (Gerő 1993, 11). A minőségi mutatót a polgári értékvilág diffúz voltának mértéke mutatja, ami vissza is hat a polgár tartására. Vonzóvá lett a polgári értékvilág: magán- és közéletben is polgári normateremtéssel kísérleteztek. A polgárosodás ebben az értelmezésben társadalmi változás, mely a piac, a tőkés struktúra hatására történik. Térségünkben, ahol a gazdasági, társadalmi folyamatok nem szervesen fejlődnek együtt, ez alkalmazkodás, hasonulás a kívülről jövő gazdasági hatásokhoz (Kovách 2012).

A továbbiakban ezt a fogalomhasználatot követem: nem a makrostruktúrák átalakulásából eredeztetem a paraszti életvilág változását (paraszttalanodás), hanem a mikroökönyezet társadalmi csoportjainak alkalmazkodásában keresem a polgárosodást. A változás folyamatait több irányból kialakított keretben kutatom: részben a *Századvég* (1991) folyóiratban lefolytatott vita, másrészt Kovách Imre (2012) munkája alapján. Interjúelemzéseim tartóoszlopait képezik a következő idézetben általam kiemelt elemek, melyeket Erdei Ferenc *A makói parasztság társadalomrajza* nyomán összegzett Benda Gyula: „Elsőként a *gazdasági mentalitás terén lezajló átalakulásokat, a vállalkozói magatartás kifejlődését* említem. A hazai fejlődésben a klasszikus vállalkozó mellett a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő kistermelő, a hagyományos parasztgazdaságból farmerré váló földműves testesíti meg ezt. Másodikként emelendő ki az »*individualizáció*« és az ehhez kapcsolódó *mentálisbeli változások*. A falusi közösségekből kiszakadó és életpályáját individuumként tervező paraszt, az egyletek, a társasági és családi élet új formái sorolhatók fel jelzésként. Harmadikként különválasztanám az *állampolgárrá válás folyamatával összefüggő jelenségeket*: ennek során a falusi helyi kötöttségekből kiszakadó földes úri és megyei alattvalóból a modern állam, a nemzet tagjává váló egyén (citoyen) keletkezik. Végül az *életmód és mentalitás »polgári« formái, értékei* említendőek. Az ide sorolható változásokat (a polgári otthont, a családtervezést, a gyereknevelés új eszméit) szoktuk városiasodásként és civilizálódásként megnevezni” (Benda 1991, 172).

2.1. Paraszt és/vagy polgár a szociológia militansban

Mint jeleztem, az értekezés keretei között egyetlen romániai/erdélyi (kisebbségi) közösség vizsgálatára vállalkozom, ezért mind a társadalomtörténeti, mind a térségre vonatkozó további szociológiai irodalomból a román nemzetállammá válásról szóló értelmezésekre is támaszkodom, ezt magyar–román kontextusba helyezem.

A múlt század első felében az erdélyi fiatalok és a magyarországi egyetemi ifjúság is lelkesedett a Dimitrie Gusti nevével fémjelzett falu- és népiségkutatásért, megteremtve a különböző elveken alapuló falukutatásokat, szociográfiai leírásokat. A „falumunkában” előtérbe került a parasztság, a népi élet kulturális, antropológiai, monografikus, történeti, de kevésbé szociológiai szempontú leírása. Amint eltűnt az erdélyi magyarság háta mögül a magyar állam, ideológia nélküli létszükségletté vált a falukutatásban rejlő, sajátosságokra alapozó értékmentés. A kisebbségi társadalom egységbe tömörítése védekezés volt a túlélés és megmaradás érdekében. Nem csupán a történelmi múltból eredeztethető domináns karakterjegyek, hanem a két világháború közötti kisebbségi léthelyzetből fakadó új értékek számbavétele, terjesztése vezette a korabeli tudományos, egyházi, világi, politikai eliteket. A keresztényszociális nemzetszemlélet és a keresztény nemzetnevelés voltak a meghatározó eszmék, melyekhez a népszolgálat⁴ gondolata/gyakorlata kapcsolódott. A feldolgozhatatlannak érzékelt veszteségek, az új állam dominanciájának terhe alatt – függetlenül a státusztól – a magyar lakosság lelki nemesítését fedi a kifejezés még a szocialista érában is, egészen napjainkig (Bárdi 2015).

A jelenséget Szabó T. Attila a következőképpen magyarázza: „egyik a kisebbségi helyzetben megváltozott társadalmi szerkezet és az egyes társadalmi rétegek új helyzeti jelentőségének olyan-amilyen felismerése, a másik pedig egy külső, irodalmi hatásból származó, ezzel azonos tartalmú felismerés. (...) A városi ember elzárkózottságánál fogva kevésbé ismeri a falu súlyos, sokszor belső nehézségektől tépdesett társadalmát, és ezért a középosztály háború utáni megrendült társadalmi és lelki építményének recsegése és ingása

⁴„Mai tudásunk szerint a népszolgálat a politika egy klasszikus felfogásához vezet vissza, amely a »jó élet« létrehozását, a közügyek intézését az adminisztráción, a rendfenntartáson stb. túl elsősorban a polgárok lelkének nemesítésében látta. (...) E szerint a társadalmi élet mozgatórugója nem a személyes érdek, hanem a közösségi érték kell legyen, és ezzel lehet hatékonyan a kulturális alapon (organikusan) létező nemzetet építeni (»önösszeszedés«). Továbbá a részletesen kidolgozott gyakorlati (gazdasági, társadalmi, szociális, »kulturális«) feladatok nem önmagukban fontosak, hanem azért, mert a közösség spiritualitását erősítik. (...) A revízió például elsősorban a »magunk revíziója« kell legyen.” (Bárdi et al. 2015, 9)

közepette mint szilárdabbnak, állandóbbnak, egészségesebbnek vélt társadalmi és lelki valószínűséghez menekült a faluhoz” (Szabó T. 1938, 21). A bukaresti monografikus szociológiai iskola magyar recepcióját Venczel József (1935, 1936, 1988), Lükő Gábor (1935), Jancsó Béla (1932), Pozsony Ferenc (2021) stb. kutatásai, publikációi teremtették meg.

Ami az én kutatásom szempontjából szembeötlő, hogy alig van utalás társadalmi változásra, társadalmi fejlődésre, a társadalom-szubjektum viszonyára ebben az időszakban. Balázs Sándor (1976) értelmezi rendszerében az okozati összefüggések problémáját, és ezzel érinti a fejlődés, változás kérdésköreit. Azt láthatjuk, hogy a kauzalitás fogalma az összefüggés egységül szolgál, vagyis az ok és okozat relációit keresve, Gusti (1976) elmélete a magyarázatot az *egész és rész* viszonyrendszerében találja. Az okozatok az adott eseményhez tartoznak. Mégis figyelmét, az első világháború után is, az etnikailag homogén világot köti le, holott Románia ekkor vált még heterogénebbé. Ha korábban nem is léteztek súlyos társadalmi feszültségeket gerjesztő erők Ó-Romániában, a háború után ez már nem mondható el a megnövekedett országról. Azonban az iskolateremtő kutató továbbra is a homályos, de érthető „nemzeti népesség” terminust használja, és munkássága az autochton román populációk körében történik. A civilizáció-kultúra közötti aszimmetrikus kapcsolat ennek az egységnek ellentmondó problémákat sorol fel, melyek a szociológia tárgykörébe is tartoznak. A nemzetiségekkel, területekkel, gazdasággal gyarapodott Romániában, a román értelmiség körében, periférikus téma a rurális modernizáció társadalomtudományos vizsgálata. Az érvényesülő paradigma: a helyzetet mindenekelőtt nemzeti oldalról közelítik meg. Gusti így látja: „Annyi sok különböző elem egységesítése és harmonizálása egy gyümölcsöző és tartós együttműködés érdekében olyan problémákat vet fel, amelyekkel szemben a szociológia nem lehet közömbös. Különböző is, az összes románok egyesülése más társadalmi jelenségeket is magával vonz, amelyek figyelemreméltó kutatási kérdéseket vetnek fel a tudomány számára” (Gusti 1968, 468). A frissen konstruálódó ország politikáját és tudományos életét a nyelvi-adminisztratív korlátozások és a földreform kérdései foglalkoztatják. „Románia sorsa végérvényesen a parasztság kezébe került, amely a lakosság túlnyomó többségét alkotja. Így tehát természetes, hogy az új Romániában a paraszt a legjelentősebb problémává vált” (Gusti 1968, 468). A kijelentések mögött lehetetlen nem észrevenni a monografikus szociológia motivációját, a politikai vezérelvet: a nemzetállam kiépítése uralja a tudományos vállalkozások tartalmát (Pászka 2006, 104–105).

Ha a nemzeti, politikai indítástól, az egységes román állam megvalósulásának eufóriájától elvonatkoztatunk, és Gusti elméletéből a társadalmi evolúció idődimenziójának egységét ragadjuk ki, akkor igazán van abban, hogy ami a múltban eszmény volt, a jelenben valósággá válhat, a mai eszmény a jövő valóságát képezheti. Gusti iskolájához kötődve, de logikailag szűkítjük a kört és a polgárosodásra civilizálódásként vagy modernizációként tekintünk, a társadalmi folyamat olyan törvényszerűségét feltételezzük, amelyben a nemzet-tudomány rendszere kiküszöbölte az ellentétet a megismerés, a cselekvés, a racionalizmus és fenomenologizmus között, tehát megteremt a kapcsolatot a múlt-jelen idők gondolkodásának jellemzőiben. A zavaros világban a harmónia utáni utópikus sóvárgás az eszmény és valóság közötti feszültség feloldását „teszi lehetővé” az új ország tudományos közegének. Ebben a kontextusban, Gusti elméletének ilyen értelmezésében, a paraszttalanodásra is gondolhatunk úgy, mint az új és szükséges normák megvalósulására, azaz egy vég nélküli folyamat állapotára, ami a valóságtól az „eszményi” megvalósulásig, a megvalósuló eszménytől a létező valóság között húzódik, oszcillál.

2.2. Mezőgazdasági munkás... Polgárosodás?⁵

A folyamatot, a fogalmak jelentéstartalmát teljesen más vágányra helyezte a II. világháborút követő időszak. Az elméletek olyan ideológiai térben születtek érdekezérelten, melyet áthatott a vidék szovjetizálása, igazolásul szolgáltak annak napi politikai céljaihoz. Csajanovhoz hasonlóan Redfield (1960) is a paraszttársadalmat résztársadalomnak látja, amely alá van vetve más társadalmi csoportok uralmának. Figyelemre méltónak találja a tőkés parasztok túlélési képességét, amellyel bármilyen politikai és gazdasági környezet átalakító hatásait képesek kivédeni. Szerintük ez abból következhet, hogy a parasztok nem a felhalmozást, hanem az újratermelést helyezik előtérbe. Épp az önellátáson alapuló túlélőképesség zavarta a rendszert egész Kelet-Európában, ahol szovjet érdekszféra érvényesült. A kollektivizálás után falusi, vidéki, a második gazdaságban kistermelő, háztájjizó, mezőgazdasági szak- vagy segédmunkás lesz a földet művelő ember, akinek a proletarizáció életútjait kínálta a rendszer. Az ideológiailag megosztott 1970-es években a nyugati–keleti lejtőn a paraszt is megkülönböztetett szereplő, és különböző megközelítésmódra lehetőséget adó eleme volt a társadalomnak. Ekkorra sikerült a kollektivizálással a parasztot megfosztani a földtulajdontól,

⁵ Az alfejezet vezérfonalát Kovách (2012) *Vidék az ezredfordulón c.* könyvének „*A magyar társadalom paraszttalanítása*” (174–202. o.) fejezete adja.

az új struktúrában viszont munkájára továbbra is szüksége van a rendszernek. Szabó István, aki a parasztságról szóló szocialista történetírás meghatározó alakja volt, a földműves/földmunkás szavaink jelentését „frissíti fel” a paraszt meghatározásaként, mert azok nem jelölnek tulajdont. Érvelésében már 1848 előtt „földműves” jelentése volt a paraszt szónak, hiszen a jobbágyok földművelők voltak, majd 1848 után a parasztság egyszerre életfenntartó foglalkozást és életformát is jelentett (Szabó 1965). Azt gondolom, nem tévedünk akkor, ha ebben a fogalomhasználatban a kor csupán eufemizáló törekvését véljük felfedezni, ami a rendszer legitimáló törekvése.

A tévesítés éveiről beszélve Valuch Tibor ugyan hangsúlyozza a parasztság tagoltságát, de nem tisztázott fogalomként: foglalkozás, tevékenységszerkezet, földtulajdon megléte-hiánya, életmód-életforma-kultúra eleme szerint vizsgálódva eltérőnek tekinti az eredményeket (Valuch 2001). Az etnográfus Sárkány Mihály a termelői viszonyokból kiindulva, a munkaerő és munkaeszköz újratermelését vizsgálja a parasztság körében. Munkájában, a szocializmus ideológiájával egyezve, a földmunkát végzők munkafeltételeinek tulajdonosa az állam, aki a termelt javak egyrészét el- és kisajátítja (Sárkány 1983).

Kósa László konkrét történelmi korszakokhoz köthető társadalmi képződménynek tartja a parasztot. A társadalmi, kulturális folyamat, melynek egy mozzanata, amikor a paraszt megszabadul a feudális, jogi, életmódbeli kötöttségektől, elindítja a paraszti polgárosulást. A tőkés társadalomnak vállalkozóképes tagja lesz, aki rendelkezik munkaerejével, termelőeszközeivel. Bár a folyamat időben és térben kiterjedt, bonyolult, de definiálható. Szüntelen mozgást, változást feltételez, semmi nem állandó, azonban a feudális keretből való kiszakadás feltétele jelzi az indulást, a megérkezést, a polgár (citoyen) jelzi, amikor nincs többé paraszt, a folyamat lezárult: a tőkés társadalom tagjáról beszélünk (Kósa 1998). A Mendrastól kölcsönzött koncepcióban Márkus István utóparasztoknak nevezi a duális társadalmi meghatározottságú, részidős mezőgazdasági termelést folytató, városban, gyárban is dolgozó réteget, melynek a legkülönbözőbb formái és gyakorlata a szocialista Romániában is fellelhetőek. Egyénileg sikeres, innovatív stratégiának bizonyult az ipari munkásság egyik részének, akik így a városnál viszonylagos jobb létet biztosítottak családjainak, de nem voltak parasztok vidéken vagy a városok kertes övezeteiben élve sem (Márkus 1973). Szelényi (1988), Nagy (1990, 2019) is vizsgálta, hogy a vidéki házzal rendelkező városi munkások generációkon keresztül egészíthették ki jövedelmeiket a kisgazdaságaik segítségével, de ez már nem a paraszti hagyományok folytatása. Az elmélet kritikusai (Kovách,

Juhász, Márkus) erőtlen folyamatként tekintenek e gazdasági tevékenységre, csupán a szocialista átalakítás gyengéjének tartják a trendet, miközben a mezőgazdasági termelés jelentős részét adta ez a „szektor”. Harcsa István a falu változó világába, igényeibe, lehetőségeibe ágyazva definiálja az utóparasztságot, ami azonban nem egyenlő a történelmi értelemben vett parasztsággal. Nincs szoros fogalmi kapcsolat a falun élő és a mezőgazdaságban dolgozó népesség között (Harcsa 1995). Szelényi (1992) úgy gondolja, hogy a középparaszt családokból származó új vállalkozói csoport folytatni képes a megszakított polgárosodást a mezőgazdasági családi áruterelés eredményeként.

A történeti parasztság kategóriáival az 1960-as évek változásai miatt csak mint statisztikai parasztságfogalommal operál Juhász Pál. Szerinte a mentalitás és életforma nem szűnt meg, tovább él, újraéled kistermelői formában. A polgárosodásnak négy mozzanatát különíti el: elsőként említi azt, amikor valaki egyéni megoldást keres a munkamegosztásba való bekapcsolódáshoz, másodikként fontosnak tartja, hogy a személy tevékenysége által legyen elismert ember a közösségben. Harmadik a vállalkozás mozzanata, amelyben fontos elem a tudatos kockázatvállalás. Negyedikként pedig akkor lesz igazán polgár egy személy, ha el tud szakadni az eredeti közösségtől, és magának új közösséget tud teremteni. Így tesz különbséget a parasztpolgár és a modern értelemben vett polgár között.⁶ A parasztpolgár a közösséghez próbál igazodni a vállalkozásaiban, a modern értelemben vett polgár számára a gazdálkodás öncél, ezért kikerüli a kialakult közösségeket, újakat teremt magának (Juhász 1985, 1991).

Laki László jelzős szerkezetei – szocialista, szabadidős, felemás, félbeszakadt, paraszt, középosztályosodási folyamat, polgárosodás – érzékeltetik, hogy a szocializmusban megszakadt polgárosodási folyamat nem az a folyamat, visszatekintve mégis kínálja magát a kérdés: vajon értelmezhető-e a polgári társadalom irányába tett kísérletként ezen jelzős fogalmak takarta magatartásmodellek a rendszerváltás utáni jövő előzményeként? A saját fogyasztásra termelés, a költségszámítás hiánya, a rokonsági és szomszédági segítség, a háztartás és „vállalkozás” egybemosódása korábbi élethelyzetekre mutat, és későbbi lehetőségeket kínál (Laki 1991). Az „első” és „második” gazdaság, „két társadalom, két gazdaság” metaforákat találónak gondolom, de nem pontosnak. A „szocialista polgárosodás” megnyilvánulásaként értelmezni a „második” gazdaságot nem releváns az „első” gazdaság ismerete nélkül. A szocialista piac alatt és mellett a gazdasági ügyletek sokfélesége létezett: otthoni

⁶ Kovách (1991) véleménye szerint Juhász parasztpolgárának szerepkészletét társadalmi rendje jelöli ki, ezzel szemben a polgárt az teszi polgárrá, hogy képes a rendi határokat felborítani, átalakítani.

munka, feketemunka, természetbeni/naturális önellátás-csere a szocialista iparosodás előtti természetes viszonyokra mutatnak vissza. A szocialista viszonyok között ügyeskedő, kistermelői életforma nem mondható polgárosodásnak, ahogy az új piaci viszonyok között a sikeres „vállalkozók” sem polgári értékekkel lépnek fel. Életformájukba, értékrendjükbe, életútjukba a polgárosodás normatív alkalmazása nem illik.

Kovács Teréz (2006) akadémiai doktori értekezésében a parasztot részben foglalkozásnak, részben társadalmi állapotnak mutatja be. A kollektivizálás előtti „paraszt” és a rendszerváltás utáni „egyéni gazdálkodó” jelentésstartalma kapcsán hasonlóságokat és különbségeket határoz meg. Hasonlóság a családi munkaszervezetben való termelés, a sokrétű és összetett munkavégzés, a paraszti vagy parasztpolgári mentalitás. A különbségek sokkal meghatározóbbak, alapvető jellemzőkre vonatkoznak: míg a parasztság demográfiailag a társadalom domináns társadalmi alakulata volt, az egyéni gazdálkodók jelentéktelen kisebbséget alkotnak. A parasztok vegyes gazdálkodást folytattak, önellátásra törekedtek, az egyéniék árutermelésre specializálódtak. A parasztok kiadásai és pénzforgalma jelentéktelen, az egyéni gazdálkodók piaci termelők és befektetők. A paraszti gazdálkodás stabil és kiszámítható, az egyéni gazdálkodók tevékenysége változékony és kockázatos. A parasztok számára a föld, az állatok szimbolikus értéket jelentenek, míg az egyéni gazdálkodók esetében a pénzvagyon veszi át ezt a szerepet. Többnyire autonóm helyi közösségekben éltek a parasztok, ezért az önállóan gazdálkodóknak nem sikerült sem integrálódni, sem pedig kiemelkedni a környezetükből. Később megváltoztak ezek az arányok, és épp az önálló gazdaságok számára vált lehetővé a polgárosodás, még ha szerény keretek között is. Mint ezekben a megállapításokban látjuk, Kovács gondolatmenetében csírájában megjelenik az a különbség, ami a paraszt és az egyéni gazdaságok arányainak megfordulásához, a polgárosodási folyamat fokozódásához, gyorsulásához vezet. Harcsa Istvánhoz (2003) hasonlóan Kovács Teréz (2006) a hanyatlás és átalakulás kifejezéseket javasolja a parasztság eltűnése helyett, mert szerintük egy társadalmi osztály nem egyszerre tűnik el az összes strukturális, társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzőivel.

Friedmann (1986) szerint, aki a tengerentúlon elemzi a mezőgazdaságban végbe menő változásokat, a kisüzemi termelés paraszti jellege a piacosítás minden következményét túlélheti. Egyedül a fizetett munkaerő folyamatos alkalmazása okozhat gondot, mert megtörheti a gazdálkodás újratermeléshez igazodó rendjét. Olyan kérdéseket fogalmaz meg, amelyek máig lezáratlanok és segíthetnek a paraszttalanítási folyamatok megértésében: a parasztság meghatározó jellemzője-e a társadalmi újratermelésre való irányultság? Milyen

körülmények alakíthatják át ezt? A csökkenő érdeklődés a parasztok és a paraszti termelés iránt nem segíti a nyugvópontra jutást.

Frank Ellis, a mezőgazdasági politikákról szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy a fogalom meghatározásánál az idő és a változás fontos szempontoknak számítanak, nem elég csak a hagyomány szemszögét figyelembe venni. Az ő meghatározása szerint a paraszt a megélhetését a földből biztosítja, termelése része a szélesebb gazdaságnak, de a piacgazdaságba történő beilleszkedése hiányos. Kulcsfogalma a társadalmi átmenet az elzárt, elkülönült, önellátó közösség és az integrált piacgazdaság kettősségei (piac-csere, alárendeltség-belső differenciáltság, termelő-fogyasztó) közötti feszültség. A paraszt megélhetését a családi munkavégzés eredményeként ugyan a földből biztosítja, termelése része a piacnak, de hiányos az integrációja a piacgazdaságban. Rámutat a politikai okoktól vezérelt világban változatosan alkalmazott termelői támogatási modellekre: Japánban megfigyelhető, Európában központi gyakorlat, az USA-ban nem jellemző (Ellis 1988).

Mintegy szembe menve a (nyugati) fősodorról, Jan Douwe van der Ploeg a globalizáció időszakában, az autonóm együttműködések kialakításával a parasztság újjászülését vizionálja. Földrajzi, társadalmi, politikai értelemben a nemzetinél tágabb keretekben keresi a válaszokat. Szerinte a gazdasági döntés és a gazdálkodás autonómiája nem a közösségi, hanem a (kis)termelő, (kis)vállalkozó lehetőségeiben valósulhat meg, a fenntarthatóság biztosításán alapszik mindez. A gazdaságnak a parasztsalád identitásában, önmeghatározásában központi szerepe van. A gazdálkodás mellett egyre többen más jövedelemforrást keres, amit részben az életminőség javítására, részben a gazdaságba forгатat vissza. Az új, döntően ipari foglalkozások ellenére az érintettek paraszti identitása nem, vagy alig változik (Ploeg 2008). Észak-Európában a szabad paraszt, ahogy korábban szoltam róla, a vidéki társadalom mintaadó szereplője, még a legkésőbb változó finn társadalomban is a társadalom meghatározó talpkövének tekintik (Granberg–Peltonen 2001). Ennek az elméletnek, szemléletnek megerősítését hordozzák magukban a STUDIA osztrák kutatóintézet, Johann Millendorfferrel (1997) az élén, OECD országokban végzett kutatási eredményei: a parasztokon áll a jövő, nekik köszönhető a múlt is, amire alapozni lehet a jövőt és kell is. Szerintük téves útra vezet, ha csak azt értékeljük a paraszti létben, ami mérhető, azaz egyszerre szolgálja az intenzív vagy extenzív növekedésre beállított gazdasági rendszereket (ár, fizetés, piaci részesedés, GDP-hozzájárulás stb.), ez krízist okoz a társadalomban. A szerzők a mezőgazdasági haté-

konyság számbavételekor ajánlják az ágazatban dolgozók stressz-kitérttségéről, intézményes szklerózisról, elszigeteltség-neurózisról beszélni. A parasztek jövőkoncepciójában offenzív önbizalmat szorgalmaznak az általános trendekkel szemben. A vidéki, paraszti lét immateriális szépség értékeinek térnyerését bizonyítják: például az erőt a fák látványa adja – ha az ember (látogató) az egészet akarja látni, akkor intuitív módon a csendet is be kell kapcsolja. A paraszti munkát végző ember magatartásában az élettere iránti szelidség jelenti a jövőalternatívát.

A posztszocializmus – Románia esetében 1989-től napjainkban is tartó időszak – után a Leonard–Kaneff szerzőpáros fontosabb vezérelvnek tartja azt a változatos viszony- és kapcsolatrendszer, melyekben intellektuális vagy politikai szándékoktól vezérelve a magosan képzett diplomások összekapcsolódnak a paraszti létformával, nem csupán politikai témát/tőkét látnak benne. Másként fogalmazva: a szerzők individualizációt és politikai szándékokat vélnek felismerni az értelmiség azon törekvésében, hogy kapcsolatot keres a parasztsággal, szövetséget remél saját céljai eléréséhez. Új típusú értelmiséginek tekintik a paraszti életformát. Posztmodern elméletükben nézeteik mindenekelőtt az alkotóikról szólnak, nem a mezőgazdasági termelőkről. Fogyasztási és környezeti problémákat helyeznek előtérbe a termelő és termelés helyett (Leonard–Kaneff 2002). Nézeteik megfontolandóak, hisz az új kapitalista berendezkedésben, a globalizálódó térben, az Európai Unió tagjaként elég, ha csak a különböző helyidegen szabályokra és redisztribúciós formákra gondolunk, hogy megállapítsuk, milyen megváltozott ismerethalmazra van szüksége a parasztnak. A paraszti gazdaság legfőbb tevékenységének inkább nevezhetjük immár az adminisztrálást, a papírmunkát, a hivatalokkal, pénzügyi intézményekkel való kapcsolattartást, mintsem a földdel való napi kapcsolatot. Ezekben a szituációkban a föld gyakorta bérleményként szerepel a gazdaságban, ha nem történt olyan méretű birtokkoncentráció a rendszerváltozás után, ami üzemméretet eredményezett a gazdaságnak.

A kelet-európai és a nyugati szociológia parasztról szóló elméleteinek szakirodalmi sajátosságait a 1. számú táblázatban párhuzamba állítom. Mindkettő a politikai ideológiák és a gazdasági érdekek függvényében behatárolt, endogén fejlődésről egyik esetben sem beszélhetünk. A II. világháború végére általánosan veszteséget szenvedett a társadalmi hátért biztosító parasztparát politika, az alábbi táblázat markáns különbözőségei ekkortól érvényesek. Európa államaiban a győztesek ideológiája, hatalma érvényesült, az érdekszféráktól függően: Nyugaton az USA liberalizmusa, Keleten a Szovjetunió szocializmusa vált vezető ideológiává.

1. táblázat: A kelet- és nyugat-európai szakirodalom parasztképe

<p>A kelet-közép-európai szakirodalom parasztképe</p> <p>Csajanov, Redfield, Erdei, Faragó</p>	<p>A nyugat-európai szakirodalom parasztképe</p> <p>Friedmann, Ploeg, Ellis, Leonard–Kaneff</p>
<ul style="list-style-type: none"> - kulturális lét, kollektív szokások/gyakorlatok a paraszti világban, ami közösségi intézményként része a társadalomnak; - az agrártermelők száma csökken, a vidéken élőké nem; - az osztálytársadalom része a paraszt, de nincs neki állami-politikai szervezete, így mindig más csoportokhoz kötött, azok alárendeltje. Túlélőképességét ez erősíti a változó politikai-gazdasági környezetben; - egyedi társadalom, sajátos termelési móddal; - a tőkés termelési viszonyok között termelő paraszt kapitalista; - saját földjén, önálló munkavégzéssel termelési többletet realizál; - a termelés kulturális kereteit a társadalmi intézmények egyensúlyban tartják és legitimizálják; - nem gazdasági gyarapodásra koncentrálnak, hanem társadalmi újratermelésre; - a kulturális hagyományokat és a tulajdonformát ideológiailag, központi irányítással kezelte a rendszer; 	<ul style="list-style-type: none"> - az érintettek életminőségét közvetlenül nem befolyásoló (vidék, fogyasztás, környezeti problémák) teoretikus-ideológiai viták folytatása; - paraszt: megélhetését a földből biztosítja családi munka keretében; - kilépés a zárt paraszti világból az integrált piacgazdaság fele; - központi egység a családi gazdaság, melyben a vállalkozási kötöttségek és termelési-fogyasztási célok egyidejűleg jelen vannak; - a piaci (családi) gazdálkodók az idő és változás szempontjai szerint nemcsak parasztok, hanem akár ipari dolgozók, bérmunkások; - a parasztnak alternatívája a racionálisan termelő farmer; - a munka gazdaságilag racionális viselkedés, a jövedelemszerzés eszköze; - a paraszti jelleg (újratermeléshez igazodó mód) akkor élheti túl a piacosítást, ha nincs benne fizetett munkaerő;

A kelet-közép-európai szakirodalom parasztképe Csajanov, Redfield, Erdei, Faragó	A nyugat-európai szakirodalom parasztképe Friedmann, Ploeg, Ellis, Leonard–Kaneff
<ul style="list-style-type: none"> - a megváltozott kulturális orientációkból és egyéni attitűdökből fakad a családi gazdálkodási szerkezet lebomlása; - az egyszerű újratermelés része a szövetkezet, melyet nem a profitszerzés logikája vezet; - a paraszttalanítás az agrárszerkezet változásának eredménye. 	<ul style="list-style-type: none"> - a piaci kihívásoknak megfelelően piacra termeléssel a paraszti újratermelés jellege elvész; - bár integrációja hiányos, termelése a gazdaság része; - az kevésbé kulturális norma.

Saját szerkesztés Kovách (2012) alapján

Míg a kelet-közép-európai nyelvek szakirodalmában a szovjet mintájú kollektivizálás eseményét „államosítás” megnevezéssel írják le, az empiriahiányos nyugati marxizmusban „társadalmasítás” a megnevezése. Pavel Cîmpeanu, az emigrált román szociológus ennek a negatív tulajdonszerzésre épülő folyamatnak eredményeként bevezeti a tulajdonvákuum fogalmat, amit a félperiférikus államszocialista tulajdonviszonyok kettős függőségében ír le. Szerinte az ideológia-vezérelt beavatkozás megszünteti a kibontakozó kapitalizmust, de a ki nem próbált tulajdonlás társadalmi formája miatt nem lesz szocialista sem, csupán kiüríti azt és egyúttal leválasztja az irányításról a felelősséget. A gondolat rokonságot mutat Szelényi (1990) államszocializmusról és a kapitalizmusról szóló „tükörképelméletével”. Előbbiben a tulajdon fogalma összecsúszik a munka feletti ellenőrzés fogalmával mint politikai-gazdaságtani rendező elv, a gyakorlatban mindez ontológiai gátként működött. A félperiférikus államszocialista romániai viszonyok között a kollektivizálás mint adott „természeti kincs” lefölezése, az állam erőforrás-koncentrációjára irányuló erőfeszítés volt, amivel a modernizációs terveihez kívánt anyagi bázist biztosítani a „szocializmus fejlett szakaszában” (Böröcz 2017). Az új tulajdon működtetésének céljával, helyben, nem hivatalosan létrejött az új elit, aki mint vezető lokálisan rendelkezett a vagyon fölötti teljes joggal. Szerepzetlenül az állami irányítás háttérbe „szorult”, a gyakorlatban szerkezeti ellenmondásként működve. A szerepzetlenül úgy oldották meg, hogy szemet hunytak a tulajdonosi ellenőrzési mechanizmusok közben a vállalati veszteségek fölött. Ha szükség volt, havonta módosították az öt-

éves terveket vagy másik megoldásként a modernizációs tervek költségelemeinek csökkentése kínálkozott. Romániában az épp kialakuló szociális hálón keletkező hiányosságokban, a lakosság fogyasztási igényeinek drasztikus visszafogásában, a modernebb nyugati technológiáktól való elzárkózásban, a minőségtelen, de ambiciózus befektetési tervek kivitelezésében érhető tetten. Mindez belső legitimitásválságot idézett elő, amit a hivatalosan előhívott nacionalizmussal kompenzált az országvezetés (Cîmpeanu 2002).

A kelet-közép-európai régióban, ahogy a felülről jött jobbágyfelszabadítás nem jelentette a magától értetődő parasztosodást, csupán a paraszti állapottól való elszakadást, majd esetleges polgárosodást mint sikertelen társadalmi programot, így a legújabb politikai rendszerváltás módja (földprivatizáció, a mezőgazdaság piacosítása, a teljes mezőgazdasági átalakulás) is megakadályozta a polgárosodást. A modernizációs kísérletek, a politikai beavatkozások a folyamat olyan elemeit takarják el, mint a habitus, a gondolkodásmód, az individualizáció (Kovács 1997). Másként fogalmazva: „A polgárosodás a társadalmi változás olyan folyamata, amely megszünteti bizonyos paraszti csoportok kirekesztettségét, akik vállalkozó gazdaként vagy mezőgazdasági és ipari bérmunkásként a polgári-kapitalista társadalom részévé válnak. A parasztság – mint az egész magyar társadalom – történeti problémája, hogy a polgárosodás megszakadt és fejlődése megállt” (Kovács 2012, 191). A paraszt és általa vezetett gazdasága a fentebb leírt polgárosodási mozzanatokra nem tud teljesen új „polgári magatartást” létrehozni, mert nem független a szocializációjával elsajátított habitustól; és ha nem is determinisztikus módon, de újratermeli azokat a struktúrákat, amelyek létrehozták (Bourdieu 1984.) Az elmélet árnyalására vállalkozik Hadas Miklós, továbbfejlesztve a habitus fogalmát, mintegy megalapozza a már nem paraszt, még nem polgár kategória lehetőségét. Szerinte a változó strukturális kényszerek hatására a magatartások, életmódok, életstratégiák az életút során átalakulnak, mert kontextusfüggők (Hadas 2021).

2.3. Vezérelt folyamatok: paraszttalanítás – polgárosítás

A paraszttalanítás a 19–20. század trendje, nem csupán a modernizációs gyakorlatok elkerülhetetlen következményeként, hanem a rurális változássorozat értelmezési kontextusában is, ami napjainkban kapcsolódik az EU-s integráció következményeihez és a globalizálódáshoz. Szükségszerű változás a tradicionális kultúrától a modern racionalitás (civilizációs változások) irányába. A parasztság valamilyen, (még) nem meghatározott irányú átalakulása, aminek végeredménye kérdéses és kétséges. A gazdálkodás funkciójának változását, a pa-

rasztságnak mint társadalmi osztálynak az eltűnését, a rurális közösségek átalakulását jelenti, amelyre a legnagyobb hatást az 1945 után a marxi és csajanovi⁷ elmélet és sztálini megvalósítása gyakorolta. Folyamat, tanulmányozását különböző szinteken – társadalmi, strukturális, kulturális – lehetséges és érdemes folytatni. A rendszerváltás (1990) után világgossá vált, hogy az államszocialista korszak paraszttalanítása nem (volt) pozitív előjelű folyamat, kiegyensúlyozatlan, elhúzódó átmeneti időszakot jelöl az is. A vidékiek elveszítették anyagi, tudás- és kapcsolati tőkéiket, szintúgy a politikai/társadalmi nyomásnak feszülő ellenálló képességüket (Harcsa–Kovách–Szelényi 1994). A vidéki lakosság aránya nem változott drámaian, de a gazdálkodás paraszti készsége és képessége darabokra esett szét. Crotty szerint az agrárvállalkozások marxi megközelítésében e kifejezés leginkább proletarizációt takar, ami nem csak a földtulajdon elvesztése esetén történhet meg. Ha a birtok nagysága a család eltartásához nem volt elégséges, ha a földművelés eszközei hiányosak voltak, akkor a földjeiket vagy ugaron hagyták, vagy bérbe adták a tőkeerősebb gazdáknak (Crotty 1986).

A fogalmat Kelet-Közép-Európa posztszocialista területei, a skandináv térség, a mediterrán országok és Írország hosszabb történetű folyamatainak elemzésére vállalkozó Europe's Green Ring (Granberg–Kovách–Tovey 2001) kutatás értelmezte újra. Az említett régiók a megkésett fejlődési területekkel hasonló történelmi utat járnak be. A hasonlóságot és különbségeket figyelve veti össze a fejlődésközpontokéval, azaz segít megérteni a kelet-közép-európai sajátosságokat, melyek a mezőgazdaságban végbementek. Végeredményükben részben hasonlóak. A kutatás szerint bár eltérő az európai mezőgazdaság története, a kontinensen sehol nem a történelmen kívül létező tradicionális népcsoportra gondolnak a parasztság kapcsán. A politikai/társadalmi történések nagyrégiós folyamatainak hatását évtizedek, akár évszázadok időbeni eltolódásával érzékelhetjük a keleti részek hátrányára. A paraszttalanodás/-nítés nem szükségszerű folyamat, ami egyértelmű és automatikus modernitást feltételez. Európa modernizációs fejlődésközpontjaiban is látványosan csökken a mezőgazdaságban dolgozók részesedése, de ezzel együtt az érintettek nem veszítik el az adaptív képességüket, a változtatásra képes energiáikat és a paraszti „minőséget”. Kelet-Közép-Európa parasztja szintén olyan kistermelő volt, aki maga döntött elképzeléseiről, melyeket

⁷ Marx a feudális termelési módhoz kötötte a fogalmat, mely szerint a parasztnak az önellátáson kívül kisajátítható többletet is kell termelnie. Csajanov szerint egy sajátos termelési mód a paraszti, amelyet a társadalmi intézmények tartanak egyensúlyban (Csajanov 1966).

végre is hajtott. Kapcsolati hálóban létezett, aktívan hozzájárult a társadalmi értékek teremtéséhez. Itt a folyamat mégis ezeket az adaptív képességeket szüntette meg, kiszolgáltatottá tette az egyént, a családot. Bizonytalan jelentéstartalommal bír a „de-peasantisation” fordítása, amivel a folyamatra erőszakosan ható külső-felső hatást (kollektivizálás, szocialista iparosítás) kívánja leírni. Ez a beavatkozási mód egyszerre jelentette a helyi közösségek bomlását, kulturális változását és a megnevezés fogalmi változásait. A kifejezés nem csupán a hagyományos paraszti vonások megváltoztatását, eltüntetését, de az egyéni likvidálásokat képzetét is sugallja.

A háború előtt a családok életében a gazdálkodási funkció önellátásra, majd földvásárlásra/felhalmozásra, azaz a termelésbe lettek visszaforgatva. **Az (össz)társadalmi paraszttalanítás** ennek megváltozását jelenti. A szocializmusban a fogyasztás és a piacorientáltság került előtérbe, ami szétzilálta a kulturális normákat, a paraszti állapotok történelmi kereteit. A rendszer „utóparasztja” túlélés és ellenálló képesség nélküli, akinek felhalmozott tőkeformái a rendszerváltás után nem voltak kamatoztathatóak.

Az 1945 utáni állami projekt (tsz, szocialista modernizáció, posztszocialista rurális átalakulás) velejárójaként a strukturális paraszttalanításban egydimenziós marad e réteg, eltűnik társadalmi osztályként és érdekképviselőként. Szegmentálódott a falusi társadalom, eltűnt a paraszti minőség és a fennmaradt túlélését, ellenállását nem biztosították a maradék paraszti gyakorlatok. A kettős üzemstruktúra ellenére már nem vidéken történik az élelmiszertermelés.

Az előbbiek következménye a kulturális paraszttalanítás, ami értékek/hagyományok (közösségi kontroll, tudás- és szokásvilág) és normavilágok (globalizációs trend/fogyasztói társadalom) eróziója. A kulturális változásoknak egyszerre vannak strukturális és gazdasági visszahatásai. A történelmi múlt elemei újraéledhetnek, és kulturális fontosságot nyerhetnek – ez átformálhatja a társadalmi újratermelést. A rurális társadalomra ható tradícióatlanításnak is nevezhetjük a következményt: átalakul az összetartozás, a közös sors/tudatérzés, és ez visszahat az előbbi kiváltó okokra. A drámát enyhítik a reflexív modernitás korszakát vizionáló olyan elméletek, mint fogyasztói vidék (Mormont 1990, Marsden 1999), kultúragazdaság (Ray 1998), melyek szerint nem vezet feltétlen tradícióvesztéshez a folyamat. A szerzők arra figyelmeztetnek, hogy a vidék kulturális megértésében fontos változások történtek, ez pedig hozzájárulhat a mezőgazdasági vagy paraszti munka és élet megváltoztatásához. A kultúragazdaságról Czibere Ibolya olyan összefüggésben beszél, mint felértékelődést jelző

terület, ami a vidékfejlesztéshez kapcsolható, ahol a paraszttalanítás inkább a re-tradicionálizációhoz és kevésbé a tradícióvesztéshez vezet a paraszti gazdaság modernizációjának következményeként (Czibere 2013).

Mindent egybevetve a régió társadalmának paraszttalanítása megfordíthatatlan folyamat: a családi mezőgazdasági termelés újjászületése nem vezet a paraszti állapot visszatéréséhez. A mezőgazdasági vállalkozók identitásában a paraszti meghatározottság esetleg csak a származásra, de nem a társadalmi állapotra vonatkozik. E fosztóképzős kifejezés a parasztság összetételének változását, a tulajdonvesztést, mezőgazdasági termelők szétszóródását, elvándorlást, társadalmi mobilitást hordoz. Folyamatos hatása ennek a kulturális paraszttalanodás, beleértve az identitásvesztést is. Társadalmi vonatkozásban a modernizációval és piacositással összefüggően változtak rohamtempóban a gazdálkodási funkciók.

A paraszttalanodás és a paraszttalanítás fogalmakat mindvégig igyekszem külön kezelni. Előbbit a spontán gazdasági-társadalmi változások velejárója értelmében, utóbbit az állam erőszakos beavatkozásai leírására, ahogy Beluszky Pál a 19–20. századi településhálózat, ezen belül a városhálózat fejlődésekor megkülönbözteti e kettőt (Beluszky et al. 2007).

Kovách Imre egyszemélyes (2012), máskor társszerzőkkel (2001, 2003) jegyzett áttekintő összefoglaló munkáiban⁸ jól érzékelhető, hogy a definíciós kísérletekben nem jutottak végleges megoldásokra. A fogalmak tartalma makroszinten jogi-politikai-gazdasági képződmények összefüggéseiben bontakozik ki, ami mikroszintű kutatásomban, az említettek háttérében húzódva, időben változó paraszti vonásokban (rugalmasság, megfelelési vágyból építkező alkalmazkodás, piaci igényeknek való megfelelés, mindenekelőtt megélhetési-túlélési kényszer) jelentkezik. A terminológiai bizonytalanság is igazolja, hogy a fogalmak, melyeket koronként különböző jelzőkkel illetnek, nem szervesen végbemenő változási – szándékosan nem írok fejlődési – folyamatokat tükröznek. Az elemzések alapvető (elő)felvetéseket és fontos megjegyzéseket tesznek kutatásom központi fogalmai kapcsán, de a *paraszt*, *polgár*, *polgárosodás*, *paraszttalanodás*, *paraszttalanítás* értelmét és azok kapcsolódásait nem sikerült egységesen megfogalmazniuk. Ezek értelmének oly mértékű kiszélesítése nem célravezető, ami alkalmas lenne minden társadalmi képződmény leírására. Molnár Ágnessel (2005; 2019) egyetértve mondom, hogy a paraszti életstratégiák átalakulás-folyamata a polgárosodás keretein belül magyarázhatóak meg. Benda Gyula (2003) álláspontjához állok legközelebb, aki a fogalmi viták helyett a folyamatok meghatározására inti

⁸ Lásd a *Századvég* 2003/1–4. évfolyamának tanulmányait, melyben Benda Gyula, Harcsa István, Gyáni Gábor és Laki László reflektál Kovách–Valluch vitaindító cikkére.

a társadalomkutatókat, és egyben rámutat a hosszú távú szemléletmód fontosságára. Munkámban e fogalmakra csak keretként figyelek, mert pontosabbnak, megbízhatóbbnak gondolom, ha részleteiben írom le azokat az állapotokat, melyekbe az életút során eljutott az egyén.

2.4. Tradíció-értelmezések

A tradíciót materiális-teoretikus és szubjektív-objektív szinteken a múlt jelenbeni folyamatos létezésnek tekintjük. Állandó újateremtés állapotában létezik az együttélés elmélete szerint: a múltból jön, de a jelennel él együtt. Azzal „bensőséges” viszonyban van, ezért károsodhat, de nem pusztítható el (Adam 1996). Lehet kitalált, konstruált, a társadalmi összetartozást erősítő szocializációt segítő folyamat. A tudás átadásának nem formalizált, hanem kommunikáción alapuló folyamata. Tradíciótanítás a korábban ismert, legitimált, elfogadott gyakorlatokba vetett hit megrendülését jelenti, olyan világot eredményez, melyben az egyén/közösség nem képes koherens lényként létezni (Kovács 2005).

A változás tárgyalt folyamatait a tradíció szempontjából tekinthetjük megküzdési stratégiáknak is, melyekkel az egyén/közösség válaszol, reagál a társadalom kihívásaira. Ezekben a válaszokban, mint objektív valóság, jelen van a készen kapott, örökölt, tradicionális szokásrendszer, melyet habitusnak is tekinthetünk, ami meghatározza az egyén magatartási formáját, társadalmi helyzetekre adott válaszait. Az együttélés-teória azt hangsúlyozza, hogy a tradíciók az állandó újrafogalmazás, újateremtés állapotában vannak. A tradíciók mindig nyitottak, mindig meghatározás kérdése, hogy mi a tradíció és mi az, ami tradicionális. A tradícióvesztés velejárója az identifikációs problémák keletkezése (Adam 1996).

A polgárosodás és modernizáció kulturális probléma, a (Magyarországon belüli) nyugati minták is ebben erősítették meg a székelyföldi lokális modernizációs elitet. A kérdés az volt számukra, hogy a sikeres felzárkózási lehetőséget a népi vagy az elitkultúra biztosítja? A hangsúly az előbbire tevődött, talán pont a polgárosodás komplexitásából adódó torzulások miatt: az eredetiséget kifejező népi-nemzeti motivációkat szembeállították a nyugati minták kozmopolizmusával, holott egy korábbi időszakban az európaiság a népi forrásokból építette fel kultúráját. A felvilágosodás eszméje eredetileg a nép felemelkedésének programja volt. Pászka Imre megfogalmazásában „a nemesi kúria, a paraszti háztartás vagy a faluközösség viszonylagos önmagában valósága a hézagosan áramló, többnyire torz infor-

mációkat saját, tradicionális szűrőin át értelmezi és továbbítja. Egyensúlyát veszített világképét jelzi, hogy a változóban lévő társadalmi valóságra hol euforikusan reagál, hol pedig regresszíven” (Pászka 2006, 158). Ez a szemlélet a székelyföldi társadalom specifikus identitászavarainak hordozója. Párhuzamosan erősödött fel a székely életvilágokban a tradicionalista, népi, agrárius eszmei háttér, melynek lényege az egyéni tapasztalatokon alapuló innovatív következtetések hasznosítása a lehetséges boldogulásokat keresve. Ebben a magatartási gyakorlatban a periféria paradoxonát az adja, hogy miközben autochton tradíciókon alapszik, az innovációval experimentálisan, gyakrabban a szépirodalomban artikulálódva találkozunk.

Ha a paraszti kultúrát Európa több országában a nemzeti kultúra és identitás alapjának tartották, ahogy Kovách (2012) leírja, akkor felmerül a kérdés: mi az, ami elvesz az eltűnő parasztsággal együtt? A szemléletbeli különbség részben abból realizálódik, hogy egyes kutatók teljesen mellőzik a folyamat kulturális dimenzióit, másrészt meg a lényegtől megfosztva, valójában bérmunkáról szólnak, amit a paraszt – itt most már inkább csak földműves – végez. A *Századvég* folyóiratban (1990) az abban vitázók azokat a válaszokat tartják elfogadhatónak, amelyek a családi gazdaságot és a kulturális elemeket egyszerre hangsúlyozzák. Bár fokozatosan sokat változott napjainkra a földhöz kapcsolódó kultúra az általam vizsgált közösségekben is, de ráillik Benda (2003) véleménye a székely állapotokra, amikor a személyközi kapcsolatokról, viszonyokról, viselkedés- és magatartásszabályozó szerepekről beszél. Viszont eltűnt a paraszti kultúra, a munkaeszközök, az életvitel stb. mellett a női népviseletről a föld- és erdőtulajdonra utaló díszítés, színekkel való önkifejezése (Oláh 2004). Sztompka (1993) a tradíciót a múlt jelenben történő folyamatos létezéséként értelmezi. Szerinte akkor megy végbe a tradícióvesztés, amikor az egyén elveszti hitét a dolgok, a tradíciók által irányított rendjében. Elméletében a tradícióvesztés oka a tudás kiterjedése, a kommunikáció felgyorsulása, a kultúra pluralizálódása, töredezettsége. A globalizáció korában a városban élők érdeklődése a paraszti világ után, a természet felé fordulásuk, a rurális kultúra tárgyi és szellemi hagyatékára irányítja a figyelmet, és ez is identitásformáló tényező.

2.5. A polgárosodás facilitátora: fejlesztéspolitika

A mindenkor állami és lokális fejlesztéspolitikák jó esetben találkoznak az egyéni ambíciókkal, célokkal. Más-más módon, olykor időben eltolódva, közvetlen és közvetett hatásuk van a családok szociális-gazdasági helyzetére, az egyének életmódjára, életvezetésére. Az

életvitelben tetten érhető változásokat, esetünkben, nevezhetjük polgárosodásnak, modernizációnak, civilizálódásnak is. Romániában, miközben nincs az országnak átgondolt térség- és településfejlesztési politikája, helyette rövid távú érdekek érvényesülnek, a vidéki adminisztráció rendre találkozik az elvárással: mit tud vállalni az országos feladatok teljesítése érdekében? Hiányzik az információ, a humán erő, az önrész és mindenekelőtt a pozitív jövőkép a rurális fejlesztési elképzelések mögül (Vincze–Bíró 2011). Mint látjuk, több komponensű területről beszélünk, ahol szinergikusan hatnak a különböző fejlesztési források/irányok az endogén lehetőségekre: a fejlesztéspolitika és a társadalmi tőke helyi viszonyok különbözőségén alapul, melyek eredményeikben összekapcsolódnak. Ezt a jelenséget vidékfejlesztési paradigmákként definiálja a szakirodalom, ami a vidéki térségben megvalósuló fejlesztési programok összességét jelenti. A szakirodalomban klasszikus fejlesztési modellként leírt paradigma szerint a fejlesztés tartalmi jellegét külső tényezők, az állam/kormány kezdeményezi és határozza meg, tehát felülről lefelé történik, a helyiek „szemlélők és haszonélvezők”, a megvalósításhoz szükséges szakértői tudás gyakran kívülről érkezik. A fejlesztés pénzügyi háttérét az állam biztosítja, általában infrastruktúra-fejlesztést céloz. A fejlesztéspolitika és a társadalmi tőke helyi viszonyok különbözőségén alapul, melyek eredményeikben összekapcsolódnak, vidékfejlesztési paradigmákként definiálja a szakirodalom a jelenséget, ami a vidéki térségben megvalósuló fejlesztési programok összességét jelenti (Czibere 2013).

Típusuk, jellemzőik alapján megkülönböztetünk *klasszikus* (Terluin 2003), *integrált* (Ray 2001; Shucksmith 2000) és *hálózatosodó* (Murdoch 2000) fejlesztési modelleket, annak alapján, hogy a fejlesztők milyen tudásformákat, milyen forrásokat vesznek igénybe, hogyan operacionalizálják azokat, milyen célokat követnek és mennyire építenek a helyi adottságokra. A hálózatosodó fejlesztési paradigma a szereplők közötti kapcsolatokat, hálózatokat helyezi előtérbe. Komplex megközelítésben gondolkodik/cselekszik/fejleszt, a tervezéstől a megvalósításig a helyi adottságokra alapoz. Az elméleti szakirodalomhoz képest a romániai átlagban kivételt képez, ha találkozunk külső-belső források, fejlesztési alapok összehangolásának képességével a helyi értelmiség körében. Ennek léte helyi együttműködést, gyakorlatot feltételez. Belső kohézió hiánya nélkül a vidékfejlesztés a lokális különbségeket nem a méltányosság és kohézió irányába fogja elmozdítani, hanem a birtokkoncentrációt elősegítve a hatékonyság és versenyképesség lesz a legfőbb kritériummá (Vincze–Bíró 2011).

Rövid kitérővel kutatásom paraszttalanodás/paraszttalanítás fogalmához kapcsolom a nem anyagi erőforrás jellegű, közösségi kohéziót feltételező társadalmi tőke fogalmát, melynek eredete a közösségekben, a kapcsolatokban rejlik, azonban hatása az egyén szintjén értelmezhető (Woolcock–Narayan 2000), esetünkben a fejlesztési politika veszteseként. Az irányított paraszttalanítás minden társadalmi szerveződési szinten (család, település) a társadalmi-gazdasági folyamatokat negatív energiákkal befolyásolta. Olyan értékeket negligált, mint törődés, cselekvés, befektetés, passzivitásra váltotta a szereplők aktivitását, együttműködését. A hozzáférhető társadalmi tőke mérésére helyettesítő jellemzőket alkalmazunk, úgymint a szereplők kapcsolatain túl azok megbízhatóságát, mely szerint az egyén viszonozza a belé vetett bizalmat a társadalmi struktúrától függetlenül (Ahn–Ostrom 2007), és az énhatékonyságot, azaz a közösség ügyeit befolyásoló egyéni képességet (Lillbacka 2006). A mérések a társadalmi tőke különböző típusainak egyes (kis)térségekre jellemző mértékekét célozzák. Három típusát különböztetik meg: 1. összetartó társadalmi tőke (bonding social capital) – tagjainak identitása, történelme, meggyőződése hasonló, horizontális kapcsolatokat ragad meg, mint a pl. a család, szomszédság; 2. összekötő társadalmi tőke (bridging social capital) – szintén horizontális kapcsolatokra alapoz, de különböző csoportok tagjai működnek együtt a tőkebevonásba (Woolcock 1998); 3. összekapcsoló társadalmi tőke (linking social capital) (Woolcock–Narayan 2000; Woolcock 1998) – ami vertikális kapcsolatokat ír le. A három működő forma különböző tényezőkkel operáló közösségtípusokat tart számon, ami térségenként egyedíti a fejlesztési paradigmákat, az eltérések a társadalmi tőke különböző mértékével és jellegével is magyarázhatók. Az eltérő helyi viszonyok különbözőképpen hatnak arra, hogy milyen fejlesztéspolitika valósul meg helyben, ezért különíthetők el a különböző fejlesztési paradigmák és a helyi vidékfejlesztési aktivitások (Megyesi 2012).

Székelyföld sem a magyar, sem a román államalakulat keretében nem szerepel(t) kiemelt fejlesztési területként. „A polgári átalakulás kezdetén a Székelyföld a Monarchia legkedvezőtlenebb helyzetben levő vidékei közé tartozott: periférikus helyzete, gazdasági elmaradottsága, a belső piac korlátozottsága, a hitelélet modern formáinak és a gyáriparnak szinte teljes hiánya, a közlekedési viszonyok kezdetlegessége, a gyenge városhálózat gátolta a fejlődést” (Horváth 2003, 48). A második világháború alatti „kicsi magyar világ” egyszerre volt a reményteli kedvezmények és konfliktusok kora, ami az eltelt húsz év helyzetfeltáráásával, a jövő megalapozásának érdekében széles körű, hiánypótló, olykor felületes tár-

sadalomtudományi munkák sorozatával indult, melyek elsődleges célja volt a visszatért területeknek „az ország vérkeringésébe való bekapcsolása”. Az idő rövidsége, a háborús állapotok, az elmaradottság jegyeit viselő társadalmi viszonyok, az általános tőkeszegénység nem tette lehetővé a leírtak gyakorlati kivitelezését. A székelyföldi társadalom tradicionális, premodern jellegű volt, tagolódása foglalkozások és érdekek mentén történt, ennél fogva a kormányzat beavatkozási törekvései néha ellentmondásosak voltak, gyakran konfliktusokat szültek, a köztudatban hatásuk mégis a jelenben is él. Az elkészült elemzésekhez hasonlóak csupán a demokratikus rendszerváltás után, akkor is csak pontszerűen születtek (Oláh 2008).

A rendszerváltás utáni három évtized fejlesztési modellje/gyakorlata a projekt, adott célt követő olyan külső beavatkozás, ami meghatározott időkerettel és költségvetéssel rendelkezik. A projekt gazdájának célja a támogatás és fejlesztés olyan adminisztrációs eszközökkel, amely – ha lehet – ne növelje az apparátust. Tehát egy új kormányzási technikáról, hatalmi beavatkozásnak az eszközéről beszélünk, ami a nemzeti központi hatalom és az uniós politika legitimitációját szolgálja, azok elfogadtatásának eszköze (Kovách 2013). A kedvezményezett, akit a támogatás megszerzésének célja vezet, a tanulás és közvetítési transzferek folyamában le kell mondjon saját eredeti elképzeléséről, kulturális sajátosságairól, régi tudásáról, kvázi szabadságáról, cserébe a támogatásért. Adminisztratív, technikai, gazdasági szinten is fenntartja a központ az ellenőrzést, ami ezzel a gyakorlattal nem illeszkedik a neo-endogén fejlesztési elmélethez. Tenni akarás, a párbeszéd informális és formális alakzatai, megbízhatóság, élénk kapcsolatok, a sokféle szereplő/sokféle tudás ötvöződése nyomán a projektek ideiglenes tudásszervezetté válnak (Sjöblom et al. 2006). A tudásszervezetet létrehozó szereplők rugalmasak, alkalmazkodóak, folyamatosan keresik a pályázati lehetőségeket, maguk is generálják azokat, mert létezésüket ez igazolja, így a pályázati aktivitás magas. Fejlesztési programjaik több helyi szereplőhöz érnek el a stratégiai tervezés eredményeként, aminek köszönhetően a szereplők éhatékonysága is magas szintű. Ebben a környezetben a piaci források is jelentősek, melyek a központi intézményekkel való kapcsolatot nélkülözhetőbbé teszik, a fejlesztési teljesítmény pedig időben egyenletesebben növekszik.

Románia európai uniós csatlakozása után „az általános célkitűzés a mezőgazdasági termelés versenyképességének fokozása és a vidéki környezeti és kulturális értékek védelme aszimmetrikusan valósul meg, mértékében és területileg egyaránt. Kiemelten a versenyképesség fokozására összpontosítanak, kisebb mértékben a környezetvédelemre, és még inkább háttérbe szorul a kulturális értékek védelme” (Vincze–Bíró 2011). A helyi közösségek

előtt megnyíltak korábban ismeretlen horizontok, melyek új tudástípusokat, projekt alapú gondolkodást, tervezési, cselekvési módot, hálózatok megtanulását és kiépítését tették lehetővé és szükségessé. A többségi társadalommal való viszonyban más a megközelítése a fejlesztési kérdéseknek is: a lokalitásban minden fejlesztés több lépcsőben bomlik le, a kiugrás lehetősége mellett választani kell a szocializáció ellenében, „hátrább kell tolni” a tradíciót, az örökölt tudást. Ha képes élni az adott lehetőségekkel a közösség, akkor is „meg kell álljon” feldolgozni a sikert, azaz be kell épüljön az a mindennapjaiba, mert csak így motiválja a kreativitását a jövőben. Nem csupán az anyagi javak növekednek lokálisan a beruházások révén, hanem az egyén megbecsültsége is növekszik, döntéseiben az eredmények megjelennek a mindennapok szintjén: életben maradni, több lábon állni, föllépni a mobilitási létrán. Automatikusan a többség nem támogatja a kisebbség előrejutását, nem él a gyakorlatban a (kölcsonös) elismerés politikája, a napi érdek felülírja a folyamatos építkezés vezérelvét, ellenállást, bizalmatlanságot eredményezve. Rossz kérdésre nincs hibátlan, jó válasz: hogyan sikerül a lokalitásban önállósodni a kisebbségi egyéni/közösségi összetartásban, hogy az eredményei tiszteletet parancsoljanak a többségtől? (Vincze et al.2020)

2.6. Civilizálódás a modernizáció?

„Modernizáción általában az elmúlt kétszáz év változásainak az összességét értjük, azt a komplex, javarészen egyre bonyolultabb szervezetek által irányított folyamatot, amely során a modern gazdaság, a modern társadalmi-politikai rendszer és a modern ember ideáltípusa kialakult. E folyamatban a döntő szerepet az ipari burzsoázia által irányított termelés játszotta” (Faragó 1991, 2). Miközben kirekesztő módon magasabb rendű érték jelölésére szolgál(t), két konfliktusos kérdéskört érint: minden áron való gazdasági expanzióét és a választás szabadságát. A huszadik században elágazó két alapmodell (államkapitalista, államszocialista) minden különbözősége ellenére több ponton hasonló: egyaránt ideológiai hegemóniára törekedtek, központilag irányítva juttatták érvényre az egységes eszmét az egységes nemzetállam létrehozása érdekében, elválasztották a munkát és a tulajdont, az ipari fejlődést tekintették legfontosabb hajtóerőnek, a struktúrát ennek alapelemeiből építették, és egyaránt hierarchizált térszerkezetet hoztak létre. A centrumokat és perifériákat a változó hatalmi viszonyok határozták meg, amelyben a területi expanzió kényszere ellenére a függő változó mindig a periféria maradt. E politika egyik legjellemzőbb következménye a kiterjedt urbanizációs folyamat: falusi lakosság elköltözése, városok növekedése, hagyományos kö-

zösségek felbomlása. A külső meghatározottságú fejlődő országokba a modernizáció mintakövetésen alapul, így elmaradt a belső erőforrások feltárása, az öfenntartó folyamatok nem bontakoztak ki. Egyre gyakrabban megkérdőjeleződik a modern jelző pozitív értéktartalma, és valami kellemetlent, érthetlent, a megszokottat veszélyeztetőt sejtet, a korlátok bontása önnön csapdáit rejti, a megsemmisülés vízióját villantja fel (Faragó 1991).

A szocialista fejlesztéspolitikát értelmezhetjük a szovjet fejlődés modernizációs kísérletének, ebbe illesztve értelmezhető Fónai Mihály (1996) a szocializmus kettős szerkezetére vonatkozó hipotézise. Szerinte a külső beavatkozások a látszólagos homogenitás ellenére tovább növelték a kettős szerkezetek számát, amit a rendszer ideáltipikusan igyekezett eltakarni. Az általa öt korszakra tagolt (1945–1980-as évek) időszak⁹ jórészt megegyezik az általam vizsgálttal, okfejtése több pontban illeszkedik a romániai társadalom korabeli valósághoz is. Szembetűnő a kettős szerkezet az olyan részletekben, mint az átalakított mezőgazdaság eredményezte tulajdonvákuum, a parasztság integrálása a szocialista társadalomszerkezetbe és az ipartelepítés nyomán kialakított struktúrákban alkalmazott/biztosított humán erőforrás (káderpolitika), a munkaerőtelepítés gyakorlatait figyelve. A kettősség nem csupán a személyzeti keretek/állományok között figyelhető meg, hanem az értékrendszerekben is: a kispolgári gondolkodás-életmód jelenségeit nem tudta teljesen felszámolni a rendszer, „...így a kispolgárosodási elmélet úgy is értékelhető, hogy annak legfőbb hatása az értékrendszerre és a habitusra gyakorolt hatás” (Fónai 1996, 56). Hankiss (1992) gondolatához kapcsolódva mondja, hogy a második gazdaság hozzájárult a második társadalom kiépüléséhez, így maradt továbbra is kettős a társadalomszerkezet, kettős a felhalmozásban/életmódban (de nem életminőségben!) megjelenő jövedelemhalmozás és kettős az önkiszákmányolás. Wallerstein úgy szakít a hierarchikus világrendszer modernizációs elméleteivel,¹⁰ hogy közben kulcskategóriává emeli a „tradicionális” és „modernitás” duáliáját. A fejlettséget/fejletlenséget a kapitalista világgazdaság növekedésének következményeként

⁹ A kelet-közép-európai félperiférikus államok esetében a bérmunka világát, a világrendszer-elmélethez kapcsolódva, ez időszakban a hosszú lejmenet fogalomhoz kapcsolhatjuk. A fogalom a reálkeresetek stagnálását, ingadozását, csökkenését, azaz a társadalmi újratermelés lehetőségének megingását foglalja magában. A folyamatban tetten érhető az állam szerepének átalakulása is (Czifrusz et al 2019).

¹⁰ Immanuel Wallerstein (1992) centrum-periféria elméletét főleg régiók/államok nemzetközi összehasonlítására alkalmazta, azaz térbeli gazdasági modellek megkülönböztetésére használva beszél fejlett, központi államok típusáról, gyengén fejlett államokról és a harmadik világ országairól. Szerinte a perifériák semmilyen körülmény között, bármilyen fejlesztési politikát alkalmaznak, nem tűnnek el a világrendszerből, mert a központnak szüksége van a növekedéséhez a periféria erőforrásaira, termékeire. Így a régiótípusok jellemzői az államok közötti viszonyrendszerben gazdasági szerepüktől függenek, azaz a tér dinamikus, globális szintű rendezését jelentik növekvő vagy csökkenő tendenciával.

magyarázza. A folyamat alapkövei, centrum és periféria, egymás komplementer elemei, melyek funkcionális egységként működnek.

A kelet-európai államokra, köztük Romániára, mert mindkét gazdasági kategória jellemzői részben illenek rájuk, a fél-perifériát is megkülönbözteti a szakirodalom. Ezekben az államokban/régiókban a mindkét irányú mobilitást az állam tevékenysége/politikája határozza meg legfontosabb beavatkozási módként. A modell minden államon belül, nemzetközi státuszától függetlenül, területfejlesztési politikájában, különböző formákban él (Wallerstein 1993). Ahol a kutatást folytatom, részben történelmi okokból (nyugati–keleti részek), másrészt az ország fővárosának elhelyezkedéséből eredően (délkeleti fekvés) a modell megkétszereződik, és az egy országon belüli legnagyobb interregionális polarizációhoz vezet (Benedek 2016).

A fenti alcímbe foglalt absztrakt fogalmak is látens építőelemei a polgárosodás folyamatának, a kutatott témát másként reprezentálják. A korábban taglalt fejlesztés politika dimenziójának olyan belső, befolyásoló faktorai, melyek nemcsak az egyén szintjén, hanem az önkormányzatok települési versenyképességében is megmutatkoznak az „élhető település megvalósítása érdekében” általuk elkövetett integrált beruházásokban. A megvalósított munkálatok következménye a polgárius életlehetőségek általános elérhetővé válása. Kérdéses, hogy társul-e mindez olyan értéktudatos szemlélettel, neveléssel, ami az érintetteket úgy igyekszik befolyásolni, nevelni, hogy azok a civilizációs/modernizációs folyamatokkal párhuzamosan ne vetkőzzék le paraszti minőségüket, identitásukat, hagyományaikat, értékeiket. Székelyföld térbeliségében is városhálózatok perifériája volt, korábban a civilizációs folyamat nem a hálózatokon keresztül érkezett e tájra, hanem más úton-módon. A *polgárosodás*, *civilizáció* eszményeket tükröző fogalmak, melyekkel azonosulni, azokat mintaként használni előnyös volt a vidéki falusi embereknek. A polgárosodás, modernizáció kulturális problémákat vet fel, melyek a tradícióhoz kapcsolhatóak vissza, mert nem szerve-sen végbemenő változási folyamatok hordozzák, és interjúalanyaim nem feltétlenül tekintik azt magától értetődően fejlődésnek.

Pászka Imre megfogalmazásában így hangzik ez a külső-belső feszültség: „Tudástörténet az egyéni/kollektív nézőpontok, szemléletmódok története, az, ahogyan az adott időben és helyen látjuk önmagunkat és másokat, a különböző társadalmelemzési megoldásokat, a mögöttük rejlő eszméket, gondolatokat, intézményeket, szándékokat” (Pászka 2006, 8). Két példát hozok az idézet igazolására, melyek egyben a folyamat dichotómiájáról is szólnak: globális fogalomként beszélünk civilizálódásról, modernizálódásról. Ezek kapcsán

Polányi Károly (1976) a polgárosodás kelet-európai fejlődési modelljéhez kapcsolódva, az általa leírt társadalmi mozgást a „nagy átalakulási” folyamat falusi kontextusú negatív változataként azonosítja, melyben a parasztság felbomlása, a tradicionális világ elvesztése, értékvesztés történik (Csire 1997). Benda Gyula (2003) mégsem a felbomlást, az elszegényedést, a kultúrávesztést, az életformák eltűnését helyezi előtérbe, hanem a folyamat új életformákat teremtő voltát, pozitív értékeit, a kívánt jövőt is magába foglalva értelmezi. Nála a civilizálódás és modernizáció – mint jelszó vagy program – fejlődésünk rejtett belső meghatározója, ami mindent legyőzve érvényre jut. Ő kifogásolja, hogy a társadalomstatisztika nem ad lehetőséget utólag értelmezni, követni az átalakulás egészét. A családi gazdaságokban a változások alkotóelemeit kellene nyomon követni. Különösen a kulturális elemeket, mint például a paraszti, a családi gazdálkodás, a falusi közösség, a paraszti társadalom kulturális jellemzőinek élését-megszűnését.

Rurális életvilágunk nyomasztó torzulása a nyugati intézményes életminták feltétlen, nem organikus átvétele, másolása, valamint a strukturális örökségünk figyelmen kívül hagyásában keresendő. Régióinkban jobbra ideologikus súlypontú a modellteremtés, ami a modellkövetést felváltva, elméleti szinten megrekedt. Sikeres modernizáció adaptáció nélkül nincs: a régió agrártársadalmát hiába alakítják át rendre (felülről, erőszakosan) korspecifikus struktúrákban, a szelektív átvételek nem tekinthetők organikusnak. Tévednénk, ha a paraszti minőség és kultúra eltűnésére csak úgy gondolnánk, mint a civilizálódás velejárójára. Az egyéni életvezetést, melyeket a társadalom szerves fejlődése esetén a származás, nevelés-oktatás, egyéni készségek-képességek, ambíciók határoznak meg, Európának ebben a felében felülírták társadalmi, strukturális, kulturális dimenzióiban az ideológiák, a hatalmi és rendszerváltozások.

Az a tény, hogy a vizsgált terepemen 1958-ra, a szocialista modernizáció jegyében, szovjet tervezéssel, kivitelezéssel teljesen új tejporgyár épült és kezdte meg működését, fontos változásokat idézett elő: mindenekelőtt a mezőgazdaságban dolgozóknak korlátlan termékértékesítési lehetőség nyílt, csökkent a munkanélküliség, új típusú munkalehetőségekkel szélesedett a kínálat, növekedtek a jövedelmek és a fogyasztás, bővült a szolgáltatások köre, elkezdett kiépülni a közinfrastruktúra, javultak a lakhatási feltételek és nőttek a közigazgatás bevételei. Ezt a kumulatív, magas intenzitású innovációt a polarizációs elmülethez kapcsolódva olyan egymással összefüggő pozitív gazdasági változások okozójának tekinthetjük, amely mikroszinten egyszerre működött diszperziós és abszorpciós hatásként

(Schätzl 1998). A beruházás az államszocializmus és a rendszerváltás után, minden függőségi hatás között is, nemcsak a szűkebb régióban, hanem országos szinten hozta előnyösebb helyzetbe a települést mint potenciális növekedési pólust: „...a szektoriális polarizálódás velejáró hatása a térbeli vagy regionális polarizálódás is. A polarizációs hatások annál nagyobbak, minél inkább sikerül a kulcsiparnak vagy kulcsvállalatnak nagyszámú horizontális kapcsolatot létesítenie más gazdasági ágazatokkal és a régió társadalmi, kulturális és politikai környezetével, valamint abban a helyzetben, amikor a termelés fontos részét a régió kívülről importálják” (Benedek 2016, 7). Az idézettel körülírt beruházás azt a terhes, központilag irányított modernizáció-fogalmat¹¹ juttathatja eszünkbe, ami egyszerre takar politikai akaratot, közügyekre vonatkozó elképzelést és vezérlő háttértudást. Egyrészt strukturálisan középpontba helyezi a gazdasági fejlődés hatásait, másrészt jelzi a politikai intézmények változását és az értékek/kultúra szerepét hangsúlyozza. A mindennapokban pedig a munkafeltételek ilyen jellegű javulása ellenére maradt a településsel egy idős (fél)periférikus gyakorlat, az informális (bér)munka egyre nagyobb aránya, szerepe a formális munka kiegészítőjeként, mert a családok sosem tudták magukat anyagilag biztonságban kizárólag a termelőmunkájukból, mindig szükség volt informális többletmunkára, különösen úgy, hogy a munka és a tulajdon szét lett választva (Szelényi 1992; Vigvári 2020). Következmény: a feszített munkatempóból, a hajszoltságból, a túlterheltségből fakadó kiegészítés, idegi túlterheltség, a mentálpestis elsőként érte/éri utol a (fél)periférikus életvilágok félproletár szereplőit (Éber 2020).

¹¹ A szocialista fejlesztési/modernizációs gyakorlat jellemzője: amellett, hogy a hiányzó regionális gazdaságtanon túl megkérdőjelezhető bármiféle racionalitás, a gyakorlatban a hatékonysági kritériumok mellőzésével párhuzamosan a méltányosságot, a társadalmi igazságosságot, a regionális kiegyenlítődést az állam egyszerre próbálta közvetíteni. Az eredményt ismerjük. (Faragó 1991)

3. KUTATÁSI MÓDSZEREIM

A kvalitatív kutatást gyakran illetik az adatgyűjtésre vonatkozóan azzal a kritikával, hogy „kicsi minta”, az adatelemzéssel kapcsolatosan pedig „nem reprezentatív adat”. A módszer kétségkívül episztemológiai kérdéseket vet fel, a tudás természetére és elérésére vonatkozó elgondolások tisztázását teszi szükségessé.¹² Disszertációm értekező részét két nagyobb részre osztottam, kétféle módszerrel elemeztem az interjúkat. Az egyikben az összes interjú szövegtömegét Atlas.ti szövegelemző szoftverrel kódoltam, majd ezt követően értelmeztem. Kódjaimat kódkönyvtárba sorolva, a szövegek átírásával párhuzamosan, a kezdetektől ez az eljárás segítette a konklúziók levonásakor. Sok részletet megőrző módon alakult ki a teljes lista.¹³ A másikban a három korcsoport egy-egy markáns férfi-női biográfiai életútját elemeztem, akikkel többször folytattam mélyebb beszélgetést. E „hibrid” módszerrel az általuk felrajzolt társadalmi tapasztalatokat szem előtt tartva rekonstruáltam az interjúkból fel táruló valóságokat.

Kutatásomban félig strukturált interjúkkal dolgoztam, így a szövegeimhez kapcsolódnak az interjúk metakommunikációs helyzetei és az azon túli személyközi viszonyaink. Mindez kiegészült az interjút adó személyről nyert háttérinformációkkal. Az így nyert információkat, adatokat reflexíven konstruáltam. A részben történelmi szempontú, részben aktuális tudományos kérdésekre választ kereső elemzés során így a személy által közvetített explicit és hallgatóságos tudás egyszerre aktiválódott.¹⁴

A száz, félig strukturált, anonimizált életútinterjú mintájában felülreprezentáltak a két idősebb kohorszból (45–74 és 75 év feletti) bevont személyek, kétszer negyven fő. A minta összetételének kiválasztásakor öt szempontot érvényesítettem: (1) az interjúalanyok lehetőleg tartozzanak egy nagy családhoz (nagyapa-fia-unoka korcsoportokba sorolva); (2) legyenek minden csoportban nők és férfiak; (3) a falu különböző részeiben (Alszeg, Központ, Tulamaros, Csutakfalva) éljenek, akik helyben laknak, illetve (4) minden csoportban legyen olyan beszélgetőtárs, aki elköltözött a faluból, életvitelszerűen nem él helyben; (5) különböző iskolázottsággal és státusszal rendelkezzenek. Tapasztalatom szerint az átalakulás

¹² Vö. Gárdos 2011.

¹³ A kódlistát lásd az 1. számú mellékletben.

¹⁴ „Az adatok reflexíven jöttek létre a tudós és a válaszadó interakciója, a részvétel aktusa és élménye által. Az adatok szétbogozhatatlanul összekötődnek a létrehozásuk egyedi feltételeivel. Míg metodológiai szempontból érdekesek, új, szubsztantív eredmények vagy elméletek létrehozásához az adatok teljesen inadekvátak” (Mauthner et al. 1998, 740).

folyamatok sorozata nem egységes karakterű: még a faluközösségen belül is, családonként eltérő ütemű, egyenetlen, sajátos jellemzőkkel bír a gazdaságban, életmódban, mentalitásban, identitásban megragadható változás, azaz relatív helyi társadalmi viszonyokat tükröz.

Beszélgetőtársaim intenzív nyelvi kifejező ereje, meglepő perspektíváik, gondolataik nem konvencionális komponálása megismételhetetlen személyiségükben gyökerezik. Belső kisugárzásukból fakadóan érthetőbbé tették az elmosódott múltat: emlékezéseikben a folytonos jelenlét izzott, a mindenkori pillanat nyitotta lehetőségekben meghaladták a konvencionálisokat. Az őket körülvevő világon át tudtak lépni az izgalmas múltba, de az ismeretlen jövőbeni világok, lehetőségek irányába is.

A velük szerzett szövegek értelmezése olyan metafizikai alaphelyzeteket, hermeneutikai köröket eredményezett, melyekben közössé lett a szövegalkotás. Történeteik konszolidált, objektív történeteknek tűnnek, melyeket kutatóként én – a megértés egy mozzanatát kisajátítva – felhasználok, de az értelmezésnek nem mint az egyetlen lehetséges formáját jelenít meg munkámban. Azt gondoltam, hogy sikerült a forró és lényeges pontokat megtalálnom, nyitott érdeklődésemmel ellensúlyozni tudtam hiányosságaimat és a módszerválasztási perspektívák korlátait (Kovács 2018).

A kvalitatív kutatási módszerrel, majd az értelmezés során sűrűsödési pontokat kerestem. Az életutak kibomlása során feltűnt, hogy az egyéni pályákban, sorosokban dominánsak a kikényszerített helyzetek, amelyek arra sarkalltak, hogy vizsgáljam a polgárosítás, paraszttalanítás kérdésköreit. Ezek az életesemények mint okok időben megelőzték az interjúalanyok életpályájában megragadható okozatokat. A mostani jelenből visszatekintve látszik csak igazán, hogy mi is történt. Az egyén által megélt, mostanra történeti távlatú időkben az érzelmek, az egyéni kvalitások, készségek teljesen érdektelen kérdések voltak a helyzet „nehézségi erejének” közepette. Az életvezetések, életstratégiák okozatok voltak, olyan okok miatt váltak olyanná, amilyenné, „amit illetően sem döntésük, sem választásuk nem volt” (Babbie 1995, 91) az interjúalanyaimnak. A rendszerek nem tulajdonítottak jelentőséget az emberek választásának: a nagyobb egyéni szabadság egyenesen tiltott volt két vizsgált generációnak. Ezért is tartottam indokoltnak elemzésemben a válaszadó-fókuszált megközelítést és ennek megfelelő értelmező metodikát.

Kutatásomat fókuszcsoportos beszélgetésekkel kezdtem, hogy feltérképezhessem a sűrűsödési pontokat (változókat) és megtaláljam az azok közötti empirikus kapcsolatokat.

Ezeknek a beszélgetéseknek az eredményeként jutottam a *földtulajdon*,¹⁵ az *egyéni készségek-tudások*,¹⁶ a *munka változó jellege*¹⁷ és a *központi/önkormányzati fejlesztések* következményeként az életmódban jelentkező változások¹⁸ négyes egységének kutatási témájához.¹⁹ Nem voltak merev állításaim, kérdéseim, ezek a fókuszcsoportos diskurzusok tartalmának fényében formálódtak, kategorizálódtak, s ezek nyomán háromgenerációs, félig strukturált interjúk készítése mellett döntöttem, azokat a kutatásom alapjának szánva. Ezt követően összegyűjtöttem a centrumok értelmezéséhez szükséges fogalmakat, majd megfigyeléseimet, tapasztalataimat elméleti keretbe helyeztem, meghatározva egyúttal azokat a deduktív műveleteket, melyek segítségével mutatóim a maguk konkrétságában azonosíthatókká váltak.

Interjúzás közbeni megfigyeléseimet tényként kezelve rögzítettem, gyűjtöttem az információkat. Absztrakt fogalmaim – polgárosodás, paraszttalanodás, civilizáció, modernizáció –, mint az elmélet (legkisebb) építőelemei, a kutatott témát reprezentálták (Assmann 1999). Fogalmaim empirikus megfelelői azok a kódcsaládok, kódok (változók), melyeket körültekintően igyekeztem esettanulmányaimban kidolgozni, hogy megfigyeléseim érvényesek és hitelesek legyenek. Interakcionális paradigmám segítette szemléletem formálódását. Választ tehát önmagában nem kínált, de megmutatta, hol keressem azokat. Háromgenerációs interjúsorozatomban, folyamatként szemlélve közösségem paraszttalanodását, a lokális társadalom összetevőinek egymás közötti strukturális és konfliktusos viszonyrendszerében hitelesen tárult fel előttem a társadalmi valóság.

¹⁵ „Tovább, s aztán most megváltozott, most még rosszabb lett. (nevet) Akkor most a földeket kell kerejsük (sik!), hogy hol a föld, s mit csinálunk, s itt most ez a világ van. Na, köszönöm szépen.” (Fókuszcsoport, 79 éves férfi, L. L.)

¹⁶ „Ez indította újra a következő generációkat. Az idősek mindig feladatuknak tartották, hogy a következő generációknak meséljenek. És hát időskorban bizony van annyi életbölcesség, hogy olyan következtetéseket tudjon levonni az ember, ami valami értelmes üzenettel bír az utókornak. Úgyhogy ezekben mindig ezt nézzük. És ez a lényeg.” (Fókuszcsoport, 67 éves férfi, R. B.)

¹⁷ „Mindig, mindig jutott, de azt tudom mondani, aki szeretett dolgozni, nem a munka mellé állott, hanem a munkát megfogta, akkor is meg lehetett élni, most is meg lehet élni.” (Fókuszcsoport, 81 éves nő, G. R.)

¹⁸ „Gazdagok az emberek, kérem szépen, s ha Romániában nem tudja megkeresni, ami kell, menyjen. A harmadik országon es túlmenyen, s csak ott elégedik meg. Ezért mondom, úgyhogy Remete ezelőtt sem volt szegény, s most se szegény.” (Fókuszcsoport, 79 éves férfi, L. L.)

¹⁹ A korcsoportok általános (vö. 3. számú melléklet) leírásában részletesen feltárom e fogalomköröket, de terjedelmi okok miatt itt nem taglalom.

3.1. Időstruktúrák

Ha az elbeszélte élettörténetek objektív időintervallumát próbálom behatárolni, egybecsúsznak az egyébként elkülöníthető „pre-modern-post” idősíkok. Gondolok a továbbélő pre-modern gyökerekre – a (nép)közösség maga, kulturális elemei, tradíciói, lakó/élettere –, majd a (szocialista) modernitáshoz köthető centralizált gazdaságra, iparfejlesztésre, egységesülő munkamegosztásra, kiterjedő közoktatásra, biztosítási, szociális- és egészséghálóra, valamint a jelenkor posztmodern, szolgáltató, színesedő értékrendű, irányított fogyasztású információs társadalmára. Az idő hordozta változások fölött tartalmában és létmódjában ott lebeg a periferizált közösség etnicitása, nacionalizmusa és tudatosodása: a kapitalizmus új formája csupán egy a lehetőségek közül. „Posztmodern alapállásból feltételezhetjük, hogy az egyének és azok közösségei képesek másként és önállóan megítélni, értékelni a jelenségeket, és ennek megfelelően cselekedni. Kívülről, univerzális igazságok alapján ezek nem felülbírálnak” (Faragó 1991, 7).

Megkerülhetetlennek bizonyult az életvilágok időszerkezetének komplex és árnyalt vizsgálata, ami ezáltal több lehetőséget kínált az egyének egymás közötti, valamint a környezetükkel való viszonyának szociológiai időértelmezésére.²⁰ „Vagyis a világ nem privát, hanem interszubjektív, s így a róla alkotott tudásom sem magánügyem, hanem eleve interszubjektív vagy szocializált” (Schütze 1983, 186).

Koselleck nyomán elmondhatom, hogy interjúmban a múlt és jelen mellett a múlt és jövő is megkülönböztetett (Koselleck 2000, 27). Beszélgetőtársaim képzetében a jövő másképpen lesz, mint a múlt, semmit nem tartanak stabilnak, változtathatatlanak, még az emberi életszakaszokon belül sem. Az időtapasztalat három módja köszön vissza az interjúkból, igazolódik az események visszafordíthatóságához, ismétlődésük lehetőségeihez. A történetek tehát különböző idősíkokat tartalmaznak, melyek eltérő tartamúak, de egymáshoz mérhetőek. Éppen ezért az adatbázis alapját képező interjúkat nem érdemes sem kizárólag szinkronikus, sem diakronikus önállóságukban értelmezni, a tér- és időstruktúrák mindvégig körülveszik és át is hatják őket (Keszei 2016). Másként fogalmazva: az interjút adó személyek habitusa

²⁰ „Az időbeli közösség láthatóan közvetett is, ugyanis az interszubjektív világ a kultúra világa is, amely intézményekben, szimbólumokban, nyelvben objektívált, nem feltételezi az azonos térbeliség közvetlenségét, ugyanis az, ami összefűzi a kortársakat, akik együtt öregsznek a közös szociokulturális környezetben, az a közös munka, a közös hatások, amit kölcsönösen megértünk, amely alapot teremt ahhoz, hogy tájékozódni tudjunk közös világunkban” (Pászka 2007, 291).

rendre átalakul, mert az kontextusfüggő, a változó strukturális kényszerek változó diszpozíciók mintázatait eredményezik az életút során (Hadas 2021).

Interjúalanyaim narrációiban a történelmi idő három síkját, sávját vizsgáltam párhuzamosan. A mának része az a megélt múlt, ami nem csupán megtörtént események sora, hanem az a vágy is, ami a korábbi generációkban igényként, elvárásként megfogalmazódott, mint a jó életről való egykori, de akkor valósággá nem vált elképzelések. A polgárosodás folyamatára ezek a be nem teljesült vágyak is hatással voltak, mert a következő generációban ezek benne éltek, melyeket az a saját jelenében, jövőjében próbál meg elérni. A kialakult múltbéli világ és a jelen tapasztalatainak viszonya a jövőhöz mindig aktuális kérdésként kísért beszélgetőpartnereim jelenét. Ugyanakkor magában a polgárosodás jelentésrétegeiben is markáns különbségek érhetők tetten a klasszikus nyugati, a magyarországi, az újkori és a recens polgárosodás fogalmaiban, intenzitásában. Kutatásomban igyekeztem a polgárosodás jelen idejű és erdélyi, lokális tartalmait kiemelt hangsúllyal kezelni.

A 20. század erősen „sűrű időszak”, amelyben az egyéni életutakat, elképzeléseket, cselekedeteket, melyek a jó életet célozták, rendre felülírják a külső politikai, gazdasági, ideológiai konstellációk. Ezek nyomán a gondolkodásmód, értékrend, célok is változnak, alkalmazkodnak a valósághoz. A szövegtörzsekben megragadható a változó gondolkodásmód, amelyek központi problémája a saját jólét, melyet olykor megfogalmazni is nehezen tud a mesélő, megvalósítani pedig gyakran képtelen (Bíró 2019).

Remények, a jó életről szóló elképzelések hogyan alakulnak át a külső tapasztalatok vagy (téves) ideológiák hatására? A magától értetődő „nekünk jár”, „ez az igazság”, „így helyes” magatartásmódok mögött kevés tudás, reális valóságérzékelés, beteljesült elképzelés és pozitív tapasztalat áll. Gyakran találtam példát az életutakban a „milyen árat fizetek ezért” gondolat mögötti kétség, (egyfajta) áldozatszerep, folyamatos bizonytalanság és bizalmatlanság kísérté életvezetésre. Külső megerősítést ennek legyőzéséhez a székely parasztember alig kapott, mert nem volt kitől kapnia. Közösségén kívül ezt a magatartásformát, lelkületet, életvitelt nem ismerték: a jelenére vonatkozó tapasztalatait az ősei sikertelen próbálkozásai ugyanúgy meghatározták, mint saját elvesztett csatái, „kényszeridealista” volta és sikerei. A sikerekben találtak az elképzelései a kor adta lehetőségekkel, dönteni és választani tudott a számára előnyösebb lehetőségekről. Kevés olyan példát találtam, amikor interjúalanyaim valaminek az árát a jövőre terhelték volna, inkább választották a lemondást, „kucorgást”, az álmok valósághoz való igazítását.

3.2. Az interjúk

A kutatásom kezdetén készített informális interjúk, szabad beszélgetések segítettek az akkor még strukturálatlan érdeklődési irányaim kijelölésében. Ennek során találtam rá arra a kevert típusú életútinterjú technikára, melyben egyszerre használom a félig strukturált, kötött kérdésekkel operáló interjúkészítést és a narratív interjú módszert, mely által rendre újabb részletek tárulkoztak ki²¹ (Irving 2002). Interjúimat egyéb információgyűjtési és -feldolgozási módszerekkel (megfigyelésekkel, terepmunkával, esettanulmányokkal) párhuzamosan rögzítettem.

A kvalitatív módszer szisztematikus alkalmazása segített az interjúk elkészítésében, hiszen én is ennek a lokális közösségnek vagyok a tagja, közéleti szereplője. Az életutak feltárásán túl ezért egyéb információgyűjtéseket végeztem (résztevő megfigyelés, esettanulmány) annak érdekében, hogy a parasztalanodás folyamatának mélyrétegeit feltárjam (Fónai 2021).²²

Idős beszélgetőtársaimról mint élő szemtanúkról beszélhetek, akik narrációikban éltek át/újra a történelmet (oral history).²³ Megélték, érintettek voltak, gyakran hallottam tőlük eddig elhallgatott történeteket. A fiatalabb alanyaim élettörténeteiben a szubjektív önkifejezés és önértelmezés (Bögre 2003, 156) szituációját igyekeztem megteremteni.²⁴ Az interjúk feldolgozása során kronológiákat felállítva, az egyéni élet dimenzióit követtem, melyek a parasztalanodás folyamatában a polgárosodás jeleit mutatják. Interjúalanyaim életkorához köthetően két típusú történeti narratívát vélek megkülönböztethetőnek. Az idősebbek mint „források” szóltak arról, hogy miként éltek át sorsfordulókat, történéseket, eseményeket (háborúk, országváltások, kollektivizálás, rendszerváltások), a fiatalabbak pedig mint főszereplők beszéltek életükről.

²¹ Interjúvázlatomat lásd a 2. számú mellékletben.

²² A gyakorlatban ezt az elméletet Feischmidt (2007), Bögre (2006, 2007), Biró (1998), Gagy (2003, 2004), Oláh (2004), Keszeg (2006) munkáit olvasva fedeztem fel.

²³ Gyáni Gábor (2007) elbeszél történelemnek fordította és a memoárhoz hasonlította, mint olyan kutatási módszert, mely az emlékezetről és emlékezésről szól. Gyáni szerint a nézőpontok számának növelésére nyit lehetőséget, pontosabban a múlttal fenntartott társadalmi viszony időbeni változását követhetjük nyomon általa, és ezeken keresztül érthetjük meg önmagunkat.

²⁴ Hangsúlyozom: én csak élettörténetekkel dolgoztam. Az élettörténet egy élet történelméből és azon élet történeteiből áll össze, így az közvetlen, személyes, segít az egyén-társadalom dilemma feloldásában. Az élettörténeteken kívül, további más, forrásként szóba jöhető dokumentumot, például önéletírást (autobiography), személyes dokumentumokat nem használok, de gyűjtött anyagomra ekvivalens módon tekinthetünk, mint narrációkban átélt történelemre (life history document), esettörténetre, vagy elbeszél történelemre.

Interjúalanyaim visszaazonosítását elkerülendő egyéni kódokkal operáltam, érvényesítve az általános etikai elveket (tisztesség, szakmai felelősség, átláthatóság, adatvédelem, azok használata, anonimitás biztosítása) az interjúzás és a feldolgozás során is.²⁵

3.3. Az adatok kontextusa

A fókuszcsoporthoz beszélgetéseken kívül minden esetben nyíltan, felvállalt kutatói státuszban, a hatalmi dinamikát kerülve, közvetlenül készítettem az interjúkat. Azok helyszínét/környezetét az interjúalanyok választották meg, ehhez való kapcsolatomat a helyi társadalmi normák szerint igazítottam. Utólag készítettem terepnaplót, de mert „minden megfigyelés szelektív és egy partikuláris megfigyelési perspektíván alapul” (Mason 2005, 84), nem használtam az elemzés során. Bár a témához kapcsolódó releváns információkkal, adatokkal is szolgált olykor, szétfeszítette volna elemzési kereteimet.

A kontextus a kritikai diskurzuselemzés fogalomtárában a diskurzuson kívüli világ alkotóeleme, a determinálója sokféle társadalmi egyenlőtlenségnek és az életút során előmozdítja a társadalmi pozíciók megváltoztatását. E felfogásban az egyenlőtlenségek ismerete nélkül a narratíva nem értelmezhető, és maguk az egyenlőtlenségek jelentik az értelmezési keretet. Egyébként fennáll a veszély, hogy egyes jelentésrétegek, horizontok kizáródnak (Van den Berg 2005). Schegloff szerint csak a diskurzuson belüli kontextus az egyetlen releváns nézőpont, minden más külső elem csak ráerőltetés a szövegre (Schegloff 1992, 1997). Szerinte teljesen szétválik a nonverbális világ a verbálistól, így nincs közük a tapasztalható társas világhoz. Ebben az elméletben problematikus az is, hogy egy beszélgetés során nem tematizálódik minden tudáselem, ami az értelmezést teljessé tenné (Van den Berg, 2005). Ezeket az elméleteket én nem követtem, mert küzdelmes életüket beszélgetőtársaim inkább Isten („a Fennvaló”) akaratából történetként kontextualizálták, így nem illeszkednek azokhoz.

²⁵ Kvale informált konszenzusról beszél ennek kapcsán, ami nála a kutatásban való részvételt, az információk bizalmas kezelésének garantálását, illetve a kutatás lehetséges következményeinek végiggondolását jelenti. (Kvale 2005, 117). A kutató részéről az elemzés, értelmezés során elvárt felelősséget és az információk biztonságos használatát állítja párhuzamba az interjúalany szabadságával, hogy ő (bele)szólhat-e narratíváinak interpretálásába? E dilemma a társadalomkutatási módszertan fél évszázada legkonzekvensebb kérdése és válaszai is tengernyiek, dönteni azonban a narratívaalkotó felelőssége, amivel magam is konzekvensen éltem.

3.4. Mintaválasztás és interjúzás

Kutatási módszeremből fakadóan valószínűségi mintaválasztásra eleve nem törekedhettem, hanem célirányosan a homogén mintájú, szakértői mintaválasztás eszközével éltem. Három generációt érintő családi interjúkat készítettem, (volt) gazdálkodó családokat/egyéneket választottam ki, figyelve a településen belüli területileg arányos megoszlásukra is. Ez a mintaválasztás, mert három emberöltőnyi időt határol le, nagyjából az utóbbi száz évet „fedi le”. Melegh Attila kataszterrendszerét követve (Melegh 1999), a három korcsoportot $1/5-2/5-2/5$ arányban töltöttem fel interjúzás célszemélyekkel. A 2. számú táblázatban bemutatom korcsoportonkénti megoszlásukat, tekintettel szociodemográfiai hátterükre. (A táblázatban foglaltak szöveges leírása az 3. számú mellékletben olvasható.)

2. táblázat: Az interjúalanyok főbb szociodemográfiai jellemzői

Generációk		75 év fölött	45–74 év	25–44 év
Összesen		40	39	18
Neme	férfi	23	20	16
	nő	17	19	2
Kor/év	legfiatalabb	76	45	25
	legidősebb	92	74	44
	átlagéletkor	88,7	63,4	31,1
Státusz	házas	8	21	13
	özvegy	32	14	-
	elvált	-	1	-
	egyedülálló	-	-	1
	szülőkkel él	-	-	4
Foglalkozás	inaktív nyugdíjas	13	-	-
	aktív nyugdíjas	27	17	-

Generációk		75 év fölött	45–74 év	25–44 év
	mezőgazdasági vállalkozó	-	5	9
	(mezőgazdasági) alkalmazott	-	17	3
	szülei gazdaságában dolgozik	-	-	3
	tisztviselő	-	-	3
Lakhely	Remetén született, Remetén élő	35	32	17
	nem helyi születésű, Remetén élő	4	1	-
	Remetén született, máshol élő	-	3	-
	nem Remetén élő, szakmai kapcsolat	1	3	1

Az interjút adó személyeket röviden megismertettem kutatási témámmal, kérdésfelvetéseimmel. (A rögzített és átírt hang- és írásanyag a jövőben interjú archívumként szolgálja a további kutatásokat,²⁶ amennyiben az érdeklődő felhasználókkal együttműködési nyilatkozatot írunk alá.) A lány hangnemű (permissive interviewing) interjúk során arra törekedtem, hogy a résztvevő úgy beszéljen, mintha nem velem, hanem önmagával társalogna. Strukturált interjúkra jellemző kérdésekkel indítottam, amelyek egyre nyitottabbá váltak. Igyekeztem olyan hangulatot teremteni, ahol megnyílik, felenged a kérdezett. Vázlataimat csupán kezdetben használtam, később nem ragaszkodtam hozzájuk. A beszélgetést figyelemmel követtem, nem zavartam meg ok nélkül. Néhány indító/ráhangoló kérdés után, rekonstruálásra és emlékezésre kérve interjúalanyaimat, a helyzet alakította az interjúk történeteinek folyamatát. Az életutat bemutató interjúkban igyekeztem megragadni azokat az életszakaszokat, élményeket, emlékeket, amelyek megtörténtek és a kutatásom tematikáját gazdagítják, kiteljesítik. Csupán akkor szóltam közbe, konkrét részleteket kérve, ha a beszélő a témától jelentősen elkanyarodott.

²⁶ A kvalitatív kutatásban a válaszadó és kutató együtt konstruálják a kutatási folyamat során az adatokat, amelyek az elemzés során új kontextusba kerülnek, megváltoznak (Sanage 2007). Másodelemzés esetén az interjúzó személy és az elemző nem ugyanaz. Hiányzik az előző kontextuális tudáselemek birtokosa, melyek gazdagítják az interjú szituáció és szövegleírás tapasztalataival az értelmezést.

Nem jelentett számukra nehézséget beszélni, mert az interjú kezdése arra vonatkozott, hogy az életüket időhatárok nélkül meséljék el. Fő vagy elsődleges narratívában ez meg is történt a jelen perspektívájából, folyamatosan vagy enyhén akadozva. Közben figyeltem, hogy a számomra fontos elemeket mennyire ágyazzák be,²⁷ ezekre a számomra fontos részletekre a beszélgetés második részében irányítottan visszatértünk. Az élettörténetek biográfiai vonatkozásai, azok kronologikus sorrendje adott pillanatban nem volt lényeges, a felmelegített életesemények számbeli sokasága, részletgazdagsága érdekelt. Így az interjúk két részre oszthatók: első részben spontán mesélt a megkérdezett, a másodikban egy-egy csomópontot jártunk körbe. Az életutat bemutató interjúkban igyekeztem megragadni azokat az életszakaszokat, élményeket, emlékeket, amelyek megtörténtek és a kutatásom tematikáját gazdagítják, kiteljesítik. Beszélgetéseinket bizalmi légkörben, oldottan folytattuk. Mielőtt a felvételt elindítottam, interjúalanyom személyes hogylétéről, egészségéről, pillanatnyi foglalatosságairól, gondjairól beszélünk. Biztosítottam, hogy a felvétel nem kerülhet az online térbe, csak kutatás céljával dolgozom fel, és felismerhetetlenségig anonimizálni fogom.²⁸ Kevés kivétellel, ha otthonukban történtek a beszélgetéseink, ahová előzetes egyeztetés után érkeztem, külön erőfeszítésbe telt elkerülni a megtisztelő szíveslátásokat. Ha ez nem sikerült, közös megegyezéssel a beszélgetéseink végére hagytuk azt, amikor én is apró ajándékot adtam át „vendéglátóimnak”. Több olyan alkalom volt, ami számomra pillanatnyi nehézséget jelentett, hogy a család (feleség, férj, gyerekek, unokák, néha szomszédok) összegyűlve vártak. Ilyen esetekben, ha nem sikerült finoman rábírnai a jelenlévőket a távozásra, vagy egymás után mindenkit meghallgattunk, vagy én tértem vissza egy későbbi időpontban.²⁹

²⁷ Ilyenek voltak a családi földtulajdon, az azon való munka, az iskolai, a munkahelyi karrier, a helyi társadalmi hatások, a hatalom- és rendszerváltások teremtette élethelyzetek.

²⁸ A generációkat 1-2-3-as csoportba soroltam, a generációkon belül sorszámoztam az interjúkat, betűvel jelöltem a falun belüli lakóhelyüket (A-Alszeg, T-Tulamaros, K-Központ, Cs-Csutakfalva), majd a nemüket. A következő kód formátumokat hoztam létre: 1/1/Cs/N; 1/2/K/N; 2/1/A/N; 2/2/K/F; 3/1/T/N; 3/2/Cs/F.

²⁹ Motiváló módszerekkel (Scipione 1994, 1–14) nem kellett élnem. Interjúalanyaim között alig van a Kvale (2005) féle „nehéz eset” tipológiába illő típus. Ők megoszlanak a szűkszávú, a folyamatosan beszélő és az általánosságok szintjén megmaradó, személytelen kommunikációt gyakorlók között. Ezeket a helyzeteket kihívás volt kezelni. „Erőjátékosokkal,” akik az interjú során öntörvényűen viselkedtek volna, nem találkoztam. Mindenkiel telefonon vagy személyesen előre egyeztetve az időpontot, témát és célt, érkeztem interjút készíteni. Kevés kivétellel rendezett otthon, szép öltözet és apró meglepetés fogadott, melyet dolgunk végeztével megköszöntem és igyekeztem viszonzni.

3.5. A korcsoportok

Három generációhoz³⁰ tartozó interjúalanyaim kollektív emlékezete olyan emlékezethalmaz, amely két nagyobb (39–40 fő) és egy kisebb csoport (18 fő) sajátja. Esetükben a lokálitás a személyes hovatarozás jegyeit tömörítő fogalom, hisz mindenki otthonában, lakhelye társadalmában kap(ott) szerepet. A közösséghez tartozás, ahogy maga a közösség is, egyszerre cél és eszköz, ami ötvözi a tulajdont, a társadalmi szerepeket, családi-rokonsági köteleket. Jogi értelemben viszont különböző helyzeteket reprezentál, településtípust is szimbolizál, mint például a múlt székely faluközösségét, vagy a jelenben a (román) állam kisebbségfogalmát, ami hátrányos helyzetű helyi társadalmat takar. Olyan közösségalkító lokális sajátosságú jegyeket hordoz, melynek így szabadságkorlátozó, életmódszervező hatása, kerete van.

Ez a lokális társadalmi világ ugyanakkor kulturális terület, változó habitusokkal, melynek határait a kommunikáció és az identitástudat, a hagyomány jelöli ki. Egyszerre éltető és differenciáló készlet. A helyiek és idegenek (jöttmentek) állandó minőségmeghatározó, tagoltságot tápláló különbségtételek.

3.6. A résztvevők védelme: etika és anonimizálás

Az anonimizálás „túlhasználattól” óvakodtam, nehogy a cáfolatok, kritikák elvi lehetőségét is kizárjam emiatt. A GDPR-szabályok e mikroszintű kutatásban idegenül hatottak volna, bár korjelenség a félelemből fakadó tartózkodás, de elveszítettem volna a hitelességemet, az irántam táplált bizalmat. Az anonimitást, mint kutatásetikai dimenziót (bizonytalanság, sérülékenység, törekenység) fontosabbnak tekintem magánál a kutatásnál.

Vállalom a pozitivistá társadalomtudomány művelői köréből származó, olykor pejoratív értelmű kvalitatív kutatói magatartást. Glaser és Strauss (1967) Grounded theory-ja³¹ is ebben a szellemben működik. Deduktív megközelítéssel az adatokból fogalomkereséssel

³⁰ Korcsoportjaim részletes leírása az 3. sz. mellékletben ismerhető meg.

³¹A megalapozott elmélet (grounded theory) megalkotóinak (Glaser és Strauss 1967) eredeti célja az volt, hogy a kvalitatív kutatók, amennyire csak lehet, tekintsenek el korábbi elméleti ismereteiktől, ezeken alapuló felvetéseiktől, tapasztalásból induljanak ki és következetes elemzés keretében, lépésről lépésre haladva alkossanak magyarázatot, elméletet. Geertz, aki sűrű leírásnak nevezi hasonló módszerét, az elméletet rendeli alá az empiriának, és a beszéd folyamatot elemzi, melyben a kutatott téma helyi jelentése el van rejtve. „Így nemcsak az válik lehetővé, hogy realista módjára és konkrétan gondolkozzunk róluk, hanem – ami ennél fontosabb – az is, hogy kreatívan és képzeletgazdagon velük gondolkozzunk” (Geertz 1994, 191).

jutottam el a megértésig, interpretációig, kategóriáig. Gadamer (1984) szerint objektív adatok nem léteznek, a kutatói elfogultságot nem lehet megszüntetni, felhívva ezzel a figyelmet, hogy minden kutatás óhatatlanul is hermeneutikai jellegű. Bishop (2007) szintetizálja a szubjektivista vagy szerzői autoritást, a kutatói szabadságot, a managerializmussal, a pozitivistá és interakcionista, a realista és posztmodernista módszertanok gyakorlatát, megközelítési módjait. A módszertanok, szemléletmódok sokaságán elgondolkodva arra a következtetésre jutottam, hogy ezek közül választani is felelősség, és ez nem az eljárás mód hitelességét terheli, hanem a helyi kutatói, tudományos felelősség együttesét.

Terepkutatóként még közelebb kerültem a kutatás tárgyához, mint eddigi életem, munkám során. Mostani szerepemben különösen figyeltem, hogy ne avatkozzak be a helyi érdekellentétekbe. Szereplője vagyok a helyi társadalomnak, de igyekeztem, hogy kutatói attitűdöm, személyes aspektusaim ne befolyásolják az interjúzást, az új szerepemet.

3.7. Hermeneutikához vezető szálak

Már az átírt interjúkkal közös a szöveget alkot a kutató az adatközlővel.³² E szövegek egyszerre szólnak a személyekre vonatkozó megfigyelésekről, tapasztalatokról, emlékekről (Mottier 2007), kooperációs eredményekről (Van den Berg 2005), és a terepezés ahhoz köthető kontextuális tudáselemeiről, amelyek nélkül nem értelmezhető az interjú (Corti 2000).

Az átírás folyamata Corti (2000) szerint egyben egy értelmezés is. Ezzel a szemlélettel dolgoztam kezdetektől, figyelve az elsődleges narrációk jellemzői között a változó terjedelmekre, változatos jellegekre. Kulturális mintáról árulkodik minden, a szöveg tartalmi része és a metakommunikáció is. „Átlagos” történeteket nem hallottam, voltak szegényesen vagy gazdagon illusztráltak, időben ugrálók, résztörténetekkel átszóttak, nyilvánosság előtt vállalhatóak, vagy épp nem ilyen kerettörténetek. A mezőelemzésben jutottam el a kérdésig: hogyan függ össze a polgárosodás/parasztalanodás a megtett életúttal?

A három korcsoport szövegeinek szerkezetét alapvetően az időbeniség alakítja a legidősebbek előnyére. Ugyan egységes perspektívában megjelenített mozgásokat érzékelünk,

³² Szociolingvisztikai szemlélettel történt az interjúk hangfelvételeinek átfordítása írott formába. Négy külső munkatárssal dolgoztam, az interjúk készítését azonnál követte azok átírata, majd a szövegeket személyesen ellenőriztem, tisztítottam kódolás előtt. Szünetek, gesztusok, nevetések, a szavak kiejtés szerinti írásmódja, archaikus, tájnyelvi formája mind rögzített anyagnak számítanak, amit előzetes egyeztetés nyomán segítőttem figyelembe vettem. (Beszélgetőtársaimról egy-egy fotót készítettem, ezeket archiváltam.)

holott a megélt-elbeszél élet térben-időben különböző. Az egyes ember története nem egyidejű a történelmi időstruktúrával, hanem az ide-oda mozgása és az egyének életviszonyai miatt szekvenciálisan meghatározott. Pászka Imre (2007, 304–305) szerint az idő kérdéskörének a narratív történetekre vonatkoztatott relevanciája abban áll, hogy az egyes személy története a társadalom viszonyaiba ágyazott, amely kollektív vonatkozású, sok más, egyéni leg megélt életre kihatással van, amit mindannyian más-más módon élnek meg. Így a történelem temporális tapasztalata egyéni és lokális identitásokban, az individuális/csoportkonstellációk visszatérő hasonlóságában, az individuális/kollektív események figurális egymáshoz rendeléseiben s a tipológiákban konkretizálhatók.³³ A konstruktivista megközelítés, a posztmodern elképzelésekkel összhangban, megkérdőjelezi az értéksemleges tudomány lehetőségét. A világot szociálisan konstruált voltában, magától értetődőnek tekinti.

Első lépésként a szövegeket tagoltam az elbeszél történetekben,³⁴ ez volt a problémához-életciklushoz kötődő lehatárolás. A szekvenciális bontás nem jelenti azt, hogy eltávolodtam volna a szöveg tartalmi viszonyaitól. Következő lépésben az életút alapján az élet-történeteket időben vagy lokalizálással tagoltam (időpontok, helyszínek, családi jellemzők). Ezzel felderítettem a kontextuális kapcsolati pontokat a társadalmi térben és a történelmi időben. Harmadik mozzanatban a kulcsfontosságú részek listáját állítottam össze, melyek jelentősek, többször előfordulnak. Végül kérdéseim és benyomásaim jegyzékét állítottam össze.³⁵ A munkafolyamatban biográfiai síkok szegmenseit konstruáltam. A belső élettörténetekben azon élettémények feltárása történt, melyek általában pozitívak. A negatívumokat elkerülte, vagy csak utalt rájuk a beszélő.

³³ Vagy másképpen fogalmazva „az életszelet, ami egy ember élettörténete, tehát nem egy adott időben és térben megfigyelhető összes jelenségek teljessége, hanem mindig kiválasztható aspektus, amellyel az adott tér-idő állapot egy egyén nézőpontjából jelenik meg” (Pászka 2007, 304–305).

³⁴ Vegyes tartalomelemzési technikák alkalmazásával dolgoztam: kutatási témámmal, céljaimnak összefüggő saját elemzési szempontokat érvényesítettem, keresve a látens tartalmakat, amikor nem tudtam direkt kérdezni, csak körüljárni a problémát. Több interjúból mozaikinformációkat illesztettem/állítottam össze teljes összefüggést keresve. Egyedi információkat általánosítottam (jelentés-interpretáció): egy részjelenséget általánosabb jelentéssel, magyarázattal, összefüggésrendszerbe állítottam; járulékos információkat, a témához szorosan nem kötődő, de annak jobb, mélyebb megértését segítő, kontextusba helyező mellékszálakat használtam fel (mazsolázás); kulcsszavak, kódok, adatok statisztikai, kvantitatív elemzését alkalmaztam, Kvale kategorizációnak nevezi ezt az interjúelemzést (Kiss–Hüse 2003).

³⁵ Jelentés-kondenzáció, -kategorizáció, -interpretáció, narratív strukturálás. A műveletek az információk mögötti mélyebb jelentéseket hozzák felszínre, ami gyakran az interjúalanyban sem tudatosul. Az elemzés során hozzuk létre az értelmezett változatot, ami szakmai felkészültséget és olvasottságot feltételez ahhoz, hogy az interpretáció kontextusát meg tudjuk ragadni. Ezekkel a műveletekkel az interjúszövegeket kontextusba, tárgabb összefüggésekbe helyezzük, például múltra, hatások szerepére, a miértekre figyelünk (Fónai 2020).

A korcsoportokon belüli és a korcsoportok közötti interakciók itt most szolidaritást, egyetértést, a fókuszcsoportokban feszültségcsökkentést hordoztak. A beszéd a cselekvés egy formája volt. Mi bomlik ki a szövegből? Mit tesznek a beszéd által az emberek? Az interakciók részleteit is figyelemmel kísérve azt is cselekvésként fogtam fel *amit* és *ahogyan* mondanak, mert céljuk a befolyásolás. Hallgattam, véleményütközés nem volt, mégis azt tapasztaltam, hogy „meg akarnak győzni”. Történeteikben valamivel/valakivel szemben vagy azzal egyetértve fogalmazódott meg az álláspontjuk. Véleményüket nem szituációtól függetlenül vizsgáltam, a beszélő kinyilvánított értékelését is kívántam látni, láttatni: státusz, szerep, „az egyén tipikus reagálásra egy bizonyos pozícióban” (Goffmann 1981, 21), vagy hely, melyet az egyén adott szociális struktúrában, időben elfoglal. Lehet ez értékes, kívánatos másoknak, hisz az attitűd érték- és viselkedési minták hordozója (Goffmann 1981, 21). Az általános mellett, esetenként azon túl, számos egyéni vagy csoportvariáns jelenik meg, melyek a társadalmi elvárásokkal szemben gyakran devianciáig terjedően torzulhatnak (még ha nyomukban nincs is társadalmi elutasítás vagy szociális szankciók).³⁶

3.8. Összegzés helyett a strukturált énképekről

Az elbeszélni tudás mindennapi közös tudásforma, amit megosztunk. Az élettörténetek (life story) vizsgálatában a történetmondó múlt-jelen-jövő időbeli kapcsolataik jelennek meg, az eseményekben betöltött szerepüket, felfogásukat beszélik el, ahogyan látják azt. A történetek a szereplőkből bomlanak ki. Az összefüggések jelentősége a kontextusok kifejezésében vizualizálódik. Szociokulturális mintákban szabálykövető módon jelennek meg tapasztalatok, élmények, tudások, feladatok stb.³⁷

Kutatói érdeklődésemet (céljaimat) az interjúfelvétel pillanatáig a megélt életbe ágyazva, annak tágabb összefüggéseibe próbáltam elhelyezni. Ezzel el kívántam kerülni, hogy elsikkadjon az a bonyolult társas viszonyrendszer, ami az egyén és közösség kölcsönhatásából fakad. Mivel interjúalanyaimat életkorukat tekintve három generációra osztottam, az elemzés analitikus megfontolásai miatt három folyamatstruktúrát különítettem el:

³⁶ Lásd Bárdi (2007); Bíró (1997); Bögre (2006); Gyáni (2010); Lackó (2001); Gagyi (2019a); Kinda (2017) munkáit.

³⁷ Másként fogalmazva, a mindennapi interrelációs viszonyok között jön létre az a nyersanyag, ami elemzésre alkalmas (Keszeg 2002). Az elemzésben a figyelem súlypontja nem a cselekményen van, hanem azon, ahogyan az emberek értelmezik, megélik az eseményekben játszott szerepeiket, ahogy azokra reflektálnak (Pászka 2007, 166).

- szándékos (intencionális) lépések, amelyek kiutat keresnek bizonyos élethelyzetekben;
- intézményes minták – az ember cselekvését, magatartását befolyásolják,
- kényszerűen elszenvedett „görbe pályák” – az életút nem intencionális, hanem váratlan változásai –, pozitív-negatív folyamatok.

Ezek egységet alkotnak, kölcsönösen befolyásolják azt, és csupán rész-egész relációban érthetőek. Interjúalanyaim életét folyamatszerűségükben ismertem meg, de az adatfelvétel és az elemzés menetébe kódolt tematikus szempontokat iktattam: földtulajdon léte vagy nem léte, a munka változó jellege, egyéni tudás, képességek megnyilvánulásai, közbevetések hatása az életmódváltásra. Mindezt Benda Gyula polgárosodás-értelmezésével kereteztem. Ezek segítenek „kiragadni” az élettörténetek egészének kontextusából az eseményeket, ciklusokat, tapasztalatokat, melyek egymáshoz viszonyítva (különbözőség-azonosság) határozhatóak meg. Ha ettől a mesterséges absztrakciótól eltekintek, akkor az élettörténetek életszerű egésze kerekedik ki előttem.

A történések, események örömet vagy szenvedést okoztak az elbeszélő számára, melyek emlékezetében rögzültek, így történetként meséli őket. Tetteinek különböző élethelyzetben való motivációi a problémamegoldást (túlélés, boldogulás, előrehaladás, gyarapodás) szolgálták. A mesélő szekvenciákban idézi fel visszaemlékezése során ezeket, melyekben a folyamatstruktúrák egymásba fonódnak akkor is, ha az életutat fordulatok szakítják meg. E struktúrákat az elemzés során következetesen követtem, ugyanazon műveleti eljárást alkalmazva, más elbeszélési módba átültetett konstrukciókban is.³⁸

Schützenél (1983) a pályafogalom a személyek fölött áll, a szubjektív szándék hatóköréből kiesve. Olyan társadalmi tényként kezeli tehát Schütze az életpályát, ami a személy intencionális cselekvése fölött létezik, azon kívülállónak tartja. Ezek a körülmények a személy számára veszélyt, fenyegetettséget, a marginalitás lehetőségét hordozzák. Az életpálya bizonyos helyzeteiben az objektivációk okai lehetnek a személy diffúz magatartásának. Kutatóként az volt a feladatomban, hogy láthatóvá tegyem ezeket a tényezőket. Az elbeszélő számára, ahogy már jeleztem, nem tudatosultak, esetleg utólag „kerülnek helyükre”.³⁹ Esetünkben háborúk, hatalomváltások, kollektivizálás, ideológiai kényszerek, makrostrukturális

³⁸ Például, ha a szöveg tartalma nem az elbeszélés folyamatára utalt, hanem olyan szekvencialitásra, mely általam megragadható az életút fázisában vagy az (élet)történet egészében. Tapasztalatom szerint az elbeszélő ezekben az esetekben sem tud a manifest és rejtett, az életútból kibontható tartalmakról.

³⁹ Az életutat szerkezetileg az egyéni kívül álló, illetve abba ágyazott folyamatstruktúra befolyásolja: (1) az adott társadalom kulturális mintázatai – értékek, minták intézményesült beágyazottsága, amibe születünk; (2) az életpályán kívül, a fölött álló kontrollvesztett helyzetek, kényszerek – olyan heterogén képződményei a társadalomnak, melyek szenvedéseket okoznak (Pászka 2007).

(anonim) körülmények. Az előbbiekből következtetve azt mondhatom, hogy az életutak a társadalmi korstruktúrákba ágyazottak, és a személy életvezetésére potenciális veszélyt jelentenek: esetenként úgy kényszerítik „görbe pályára”, hogy annak nincs is tudatában az érintett. Kutatóként tehát különbséget kellett tennem a konstruált folyamatstruktúra és az elbeszélő, társadalmi cselekvő élettörténeti konstrukciója között. Az elbeszélő életútjának intencionális szakaszai, amilyen a szándékolt lépés vagy a pozitív változás, nem képezik a középpontot, ott a társadalmi heterogén képződmények, a kényszerítő erejű minták, a társadalmi körülmények a személy fölött állnak. Az elmélet mögött a társadalmi tények elgondolása áll: jó, hogy az elemzés során azonosítani tudtam a cselekvési sémákat, de nincs válaszom a „görbe pályákat” követő pozitív változásokra (Pászka 2007). Nem volt elég csak a szekvenciákra figyelni, az elemzésbe be kellett vinnem az élettörténet egészét – ezzel nem leszűkült, hanem dinamikussá, érvényessé és megbízhatóvá lett. Élettörténetnek nem az egyén életének összes megtörtént eseményét tekintetem, hanem inkább strukturált énkép-ként fogom fel, ami az identitáshoz áll közel, ha az identitáson azt a szimbolikus struktúrát értjük, ami a személy számára folyamatosságot biztosít az időben változó életfolyamatokban, különböző szociális és társadalmi terekben. Ebben az értelemben a paraszti identitás sem állandó, hanem rendre újrakonstruált, változik, ahogy az új-újabb események formálják: a jelen esetlegességeinek keretei között a múltbeli történések újra felépülnek. A kontextus egészéből derült ki, hogy az egyén miként értelmezi a szubjektív szándékán kívül eső anonim körülményeket, mit jelentenek számára, negatív vagy pozitív módon befolyásolják/ták életútját. A tematikus szálak sokfélesége, különbözősége kihívást jelentett: miként lehet aggregált élettörténeti adatbázist szekvenciális keretek között feldolgozni, elemezni?

4. EGY SZÉKELY FALU FÖLDTULAJDON-KÖZPONTÚ TÁJ- ÉS HELYTÖRTÉNETE

Ebben a fejezetben kutatási helyszínem transzilván sajátosságait kiemelve – földrajz, történelem, gazdaság, kultúra – társadalomtörténeti bemutatását követem el. Az elemzés során ezen egyediségek/sajátosságok tükrében használom a feldolgozott elméleteket, szakirodalmat. Gyergyóremete a Gyergyói-medence legfiatalabb, alig 450 éves települése. Jelenleg a romániai Hargita megye legnépesebb adminisztratív egységeinek egyike a hatezer körüli lélekszámával. A székely nagyközség mindig jegyzett volt gyermekszaporulatával és örökös „kibocsátó” voltával, ami egyben jelzi a gyenge minőségű termőföldek megtartó képességét is, amit nagyban befolyásol a hegyközi medence évi 5,5°C átlaghőmérséklete. Mindez azt is jelenti, hogy csupán a föld megművelése, a paraszti, mezei munka sosem volt elég a család fenntartására. Az állandó föld-, kaszáló-, legelőinség behatárolta a nagyállattartó gazdálkodást. A határvédelemhez kapcsolódó katonáskodás, az erdőkitermelés, a famegmunkálás, a tutajozó kereskedelem, nők számára a városi szolgálói munka biztosította a megélhetést könnyítő készpénzkeresetet, és egyben „hazahozta” azokat a mintákat, amelyek a tradicionálisan zárt közösségen belül a változások (modernizálódás, civilizálódás) egyéni motivációi lettek. A távoli munkavállalások kiegészítették a háziipari tevékenységeket, melyeket bátorítottak a helyi örmények polgárosodási mintái. A foglalkozások jelzik, hogy a remetei társadalmi valóságban a rendi alapú jobbágyság nem volt ismeretes. Kisebb-nagyobb tulajdonnal bíró szabad székelyként éltek, gyakran a jobbágyénál is nagyobb nyomorúságban. A falut jellemző mentalitás és értékrend a munkájából élő, ezért minden lehetőséget megragadó embertípusban testesül meg: élelmes, vállalkozó, a készpénzkereseti lehetőségeket felkutató népség, aki bármilyen mesterségbe beletanul, egymás közötti viszonyrendszerében megbízható munkaerő (Garda 2003).

Történetének több mint felét az erőszakos földfoglalások, a szomszédos településekkel folytatott késhegyre, baltára, bíróságokra menő viták kísérik. A huszadik század legelején, még Magyarországhoz tartozva, a megtörtént tagosítás és arányosítás (1906–1910) ugyan „rendet teremtett” a földtulajdon vonatkozásában, de az országváltást követő román földreform (1921) megnyirbálta a község közigazgatási területét és azon belül a birtokviszonyokat. A második világháború után berendezkedő, kommunista ideológia vezérelte, szocialista „építkezés” és kollektivizálás oly mértékben forgatta fel a falu életét, tulajdonviszonyait, hogy azt három évtizeddel a rendszerváltás után sem sikerült jogszerűen rendezni,

helyreállítani a jelenleg 10,771 ha nagyságú közigazgatási egységben. Az elmúlt évtizedek bizonytalan politikájának, törvénykezési következetlenségének is köszönhetően még ma is teljesen kaotikusak, rendezetlenek a mezőgazdasági területek tulajdonviszonyai.

4.1. A helyi társadalom

Terepkutatásom helyszínéül szolgáló település monografikus történetének bemutatását kutatási céljaimnak rendelem alá: kiemelem belőle azokat az eseményeket, amelyek a falu lakóinak földtulajdonáról, birtokairól, a paraszti létforma helyi sajátosságairól és változásairól szólnak. A történések időbeni szakaszolásával követem a magyar és romániai (erdélyi) magyar fordulatokat, töréspontokat, megtorpanásokat, ritkábban lendületeket. A folyamat azon csomópontjaira fókuszálok, amelyekben a polgárosodás mozzanatait fedezem fel, csak az általam vizsgált három generáció életüteseményeit közvetlenül befolyásoló, kutatási témám szempontjából releváns történésekre reflektálok. Az előzményeket, melyek időbeniségükkel közvetlenül nem kapcsolódnak kutatásomhoz, a 4. mellékletben foglalom össze.

A birtokszerkezet 1848 előtt is önmagában lemaradásra ítélte a régiót (elenyésző volt azon családok száma, akik akkora földet műveltek meg és olyan hatékonysággal termeltek, amiből megéltek), ehhez hozzáadódott a piacra termelni, vállalkozni képtelenség, a tömeges elmaradottság, a vergődő életvitel, a tudáshiány. A Szabadságharcot követő évtizedek törvénykezésének helyi lenyomatában a versenyképesség továbbra is szerény maradt gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai vonatkozásban egyaránt.

Székelyföldi társadalmunk zártsága és stagnálása mindig valami ellen létezett. A régió tulajdonöröklési gyakorlata kívülről (bürokratikus) bevitt formák segítségével volt megszüntethető, de a következő, faluhatárt megosztó arányosítás és tagosítás is a legszegényebeket fosztotta meg a közlegelők és erdők használati jogától (Garda 2003). A helyi hierarchiában az örmény és székely jómódú családok féltve őrizték korábbi előnyeik maradványait és vállalkozói (uzsorakamat) ügyeskedéssel tovább gyarapították azt. Ugyanakkor látszólagos közhasznú kezdeményezésekkel, mímelt szellemi csiszoltsággal leplezve, gátat szabtak az esetleges parasztvállalkozói sikernek.⁴⁰ A Habsburg-idők adminisztratív átszervezései és

⁴⁰ A parasztgazdaság esélyt sem kap az áru-, illetve a piacra termelésre. A súlyos adóterhek, a tornyosuló készpénzkiadásokra kikényszerített ténykedést jelentett az erdei munka, a tutajozás, melyekben a kiszolgáltatottság, a fogvacogtató kockázatvállalás volt általános és eredményezett tönkrement létformát, sérült tudatvilágot. Tanulság: a szegény maradjon szegénynek (parasztnak), vállalja sorsát, kötöttségeit...vagy vándoroljon ki (Márkus 1996). Példák a korabeli sajtóból: „Csik megyében Gyergyóremete községről jegyezték fel, hogy 4000 telekkönyve közül csak 50 volt helyes.” (Székely Ellenzék, 1906. szeptember. 23.)

az 1849-et követő kapitalizálódást az 1867-es kiegyezés konzerválta. Gondolhatunk úgy is a folyamatra, mint paraszttalanítási tényezőre, mert az emlékezetben máig kárhóztatott események ugyan számos pozitív folyamatnak voltak az elindítói, de a demográfiai robbanással együtt a tömeges kivándorlás készítését eredményezték (Bözödi 1939).

Ezeknél drasztikusabb volt a „dogmatikus rögeszmén” alapuló egységesítés, az 1962-es kollektivizálás mint politikai-gazdasági cél, ami technikáiban nem vette tekintetbe, hogy a stagnálás csak bizonyos növekedés után áll be. Ez egyszerre akarta a népgazdaság egészét egyetlen szupernagy üzemmé formálni (Márkus 1996). A fogalomnak önmagában többpólusú a helyi megítélése. Társadalomidegen ideológia, felülről vezérelt, alternatívát nem tűrő esemény ez a közösség társadalmi valóságában, ami szervesen összefügg a paraszttalanítással és egy új, nem paraszt arcú nemzedék (polgár?) megjelenésével, akinek más a közérzetének légköre, életformája.

4.2. Románul Remetea

Az országhatárok módosulása utáni új hazában továbbra is a Gyergyói-medence legszegényebb községeként tartják számon a települést. Az utóbbi bő 100 év lokális politikai, jogi, intézményi átalakulásainak általános jellemzői közösnek mondhatók az ország egészével.

Romániában a földreform (kezdeté 1921. július 23.), ami többes nemzeti célt követett országosan: létrehozni, növelni a falusi parasztbirtokokat és községi legelőket, erdőket, segíteni a nemzeti iparágakat, és lehetővé tenni a közérdekű gazdasági, társadalmi szükségletek kielégítését. (Oláh 2001). Gyergyóremetén az egyházi vagyon és a nagybirtokok kerültek kisajátításra, a bérbe adott földeket elvették. Deklaráltan a mezőgazdasági proletáriátuson kívántak segíteni, „parasztoknak földet” jelszóval, valójában a nagy vagyonokat csoportosította át nemzeti szempont szerint (Kolumbán 2019). A szomszédos román falvakat, Gyergyóvárhegy (Subcetate), Galócás (Gălăuțaș), Görgénylibánfalva (Ibănești), részben vagy egészen kivették ez alkalommal Remete kataszteri-telekkönyvi nyilvántartójából, több 100 ha-ral csökkentették adminisztratív területét. „Önmagával lett szomszédos” a falu. A helyi bizottság az előbbi okok miatt és a nagybirtok megőrzése érdekében a kisajátításokkal járó földreformot 82 napig szabotálta – majd 235 család kapott földet, további 166 háztartás panasszal élt, mert kimaradtak a földosztásból. Összesen 345 hold került kiosztásra „a Mélikéből”, ami átlagban 1,45 hold területet jelentett. A törpe- és kispasztorok az ekkor viszszaosztott földeken továbbra sem tudtak megélni, számukra továbbra is maradt az idegenbe

való munka, más esetekben a kapott földek eladása és a kivándorlás.⁴¹ Az akció társadalmi jelentősége azonban lokálisan nagyobb volt, mert ezáltal megszakadt a helyi uralmi tendencia, megállította az uzsorát, a középgazdaságok pozícióit erősítette.

Az 1922-es állatösszeírás 3402 db szarvasmarhát és 2203 db kisállatot említ. A község területe 1929-ben 20 293 hold volt, ami a következőképpen oszlott meg: 6196 hold szántó, 261 hold kert, 7549 hold rét, 1343 hold legelő, 4402 hold erdő, 540 hold beltelek. A kettős fordulórendszert 1927-ben alkalmazták utoljára (Garda 2003). Ekkor még ez is a minőség romlását és a terménymennyiség csökkenését eredményezte, mert megszűnt a föld „pihentetése”.

Vetésforgó alkalmazásába kezdtek a helyi gazdálkodók, gazdakört alakítottak, mely a középgazdák szövetségét jelentette, akik gazdaalapot hoztak létre. Ugyanakkor a korábbi állapotok maradtak, továbbra sincs a megélhetéshez elegendő nagyságú területe a falunak. A Csík megyei mezőgazdasági igazgatóság a falu megélhetőségi lehetőségét így értékelte: „Remete község hegyes vidéken terül el, földje minősége igen gyenge, a lakosság alapfoglalkozása pedig az állattenyésztés és az erdőmunka. A tutajozás, ami évszázadokon keresztül befolyásolta a megélhetési körülményeket és életmódot, ekkorra teljesen megszűnt”⁴² (Garda 2003, 2:148). Hiába készült el a területek általános kataszterezése, a gyakorlatban a tulajdonosok azt nem következetesen használták, mert mindig sajnálták a kevés pénzüket a drága prócentre⁴³ költeni. Ráadásul mindezt román nyelven kellett (volna) intézni. Folytatódott a korábbi gyakorlat: zsebszerződések, rendezetlen birtokviszonyok, tovább aprózódó tulajdonosi szerkezet az egyébként is szétdarabolt birtoktesteken. A telekkönyvben rögzített tulajdonosi állapottól a valóság egyre távolodott. Az új „tulajdonosok” jogilag csak haszonélvezői voltak birtokaiknak, újra az „uzsoravállalkozók”, a zavarosban üzletelők kiszolgáltatottja lett a román nyelvet kevésbé ismerő, legszegényebb réteg.

A román adminisztráció következő mezőgazdasági összeírása 1936. május 29-én 3416 db szarvasmarhát, 478 db lovat 3661 db juhot, 1091 db sertést, 122 db méhcsaládot, 4895 db szárnyast és 232 kutyát említ. Az alábbi táblázatot (3. számú) a földtulajdonról az

⁴¹ A gazdasági kilátástalanságban 1926–1928 között több mint 150 család döntött a kivándorlás mellett. Országban belüli úticéljuk Marosvásárhely környéke, a Szilágyság és az egyre erőszakosabban fellépő román hatalom elől is menekülőknél Észak- és Dél-Amerika volt.

⁴² Állami Levéltár, F143, D.1.13,91 Csíkszereda

⁴³ (Köz)jegyzői illeték, amelyet százalékos arányban fizetni kellett a hivatalos adás-vételek, hagyatékok stb. esetén, melyek telekkönyvi módosulással jártak.

ekkori adatfelvétel alapján készítettem. Bár kétségeink lehetnek az adatok pontosságáról,⁴⁴ mégis beszédes információkat hordoznak. A kategóriák összesen birtokolt területét, ha átlagoljuk az oda tartozó családok számával, a legkisebbek (0–1 hold) 0,67 hold területtel, az 1–5 holdas háztartások 4,84 holddal, az 5–10 holdasok 8,81 holddal, a 10–50 holddal rendelkezők 20,50 holddal, a 20–50 holdat birtoklók 29,18 holddal rendelkeztek, és az 50–100 holdas gazdák átlagos tulajdonnagysága 62,66 hold volt. Kollektivizáláskor, 1962-ben közülük egy család sem szerepel a helyi Mezőgazdasági Nyilvántartóban. A rendszerváltás (1990) utáni tulajdonrendezési/kárpótlási kérelmek letételekor a Mélik (Csiki, Hegyesi, Zin, Pāvălescu, Tilscher) és Puskás családok leszármazottai tettek le ilyen nagyságrendű kéréseket (összesen 9 db) a helyi földosztó bizottsághoz. Közülük egy sem lakik ma a faluban.

3. táblázat: Földtulajdon nagyság szerinti strukturáltsága 1936-ban

Birtok-kategória (hold)	Családok száma	Egy családra jutó földterület (hold)	Családtagok száma	Egy családtagra jutó földterület (hold)	Összesen birtokolt földterület (hold)
0–1	300	0,67	1100	0,18	201
1–5	650	4,84	2240	1,40	3150
5–10	374	8,81	1420	2,32	3297
10–20	303	20,50	1122	5,54	6212
20–50	120	29,18	480	7,29	3502
50–100	15	62,66	60	15,66	940
Összesen	1762		6422		17 302

Forrás: saját szerkesztés Garda (2003, 2:153–154) alapján

⁴⁴ E statisztika szerint a családok száma 1762, összesítve 6422 lakosságszámhoz jutunk, azaz 3,64 fő/család. Az állatlétszám és az ingatlanok kapcsán a falubeliek magatartásformája a bizalmatlanság. Ha tehetik, igyekeznek eltitkolni a pontos adatokat.

4.3. A társadalmi rétegek helyi mobilitása

Ez a kor már idős, 75 év fölötti interjúalanyaim személyes vagy szüleiktől, nagyszüleiktől hallott családi történeteik ideje, melyben a *parasztnak* éves munkaideje a gazdálkodás és az erdei munka között oszlott meg, új ország, új adminisztrációs gyakorlatai között. Nyelvi okok miatt is változott a gondolkodásmódja, életfelfogása, államilag szorították ki az ősi székely életkeretet. Az új állapotok mozgatóereje egyre inkább a pénz és az érdek lett. Egyre átfogóbban kell alkalmazkodni a polgári gazdálkodás követelményeihez, és e viselkedésformával igyekezett gazdaságát fenntartani. Mindez (még) nem bensőből fakadó meggyőződése, a helyzet elvárta feltételeknek akart megfelelni. Régi értékei, viselkedési rendszere, csoporttudata és magatartásformája, a segítőkészség, egymásrautaltság és a kaláka életvezetésének fontos része maradt. A *törpebirtokos* mezőgazdasági munkásokat meghatározóan érinti az 1929–1933-as gazdasági válság. Sokan eladják földjeiket, elvándorolnak. Az erkölcsi megszegyenítést jelentő adófizetési képtelenség is motiválja ebben. Döntő többségük írástudatlan, napszámos, vagy erdei munkán dolgozott. Búcsúk, családi életeseemények, kalákák és egyházi ünnepi alkalmak jelentik szórakozásukat (Garda 2003).

A 10 hold alatti földterülettel rendelkező *kisgazdák* közül többen a szomszédos falvakban vásároltak földeket. A világháború után a régi helyi elit nem veszélyeztette helyzetüket. Részben ezért erősödtek, hisz az 1918 előtt gyakorolt végrehajtási forma megszűnt. Fogékonyak és tanulékonyak voltak az új módszerek és önművelés iránt. Életszínvonaluk növekedett 1920 és 1938 között, ami lakáskörülményeik, ruházkodásuk és földterület-vásárlásaik terén mutatkozott meg. A gazdasági válság erős ellenálló képességüket mutatta, mert állat- és terményfelhalmozásuk megvédte őket a készpénz értékvesztésétől. Gazdasági kapcsolatot ápoltak mindenkivel.

Szintén megerősödött és mobilissá vált a földreform után a *középgazda* réteg. Közülük kerültek ki a falu bírói, a községi elöljárók, egyháztanácsstagok. A kultúrélet mozgatói voltak, akik kiterjedt kapcsolati hálójával rendelkeztek, melyben benne voltak az értelmiségiek, az iparosok, kereskedők, kisbirtokosok, napszámosok, de óvakodnak az örményektől és Puskásoktól, valamint a szegényekkel való házassodástól.

Az új lehetőségekre leginkább nyitott, haladó gondolkodású csoport a *kézműves- iparos* réteg volt, akik a helyi polgárosodási folyamatok zászlóhordozói és főszereplői.⁴⁵ Iparoskört alakítottak 1922-ben, szervezeten és zárt formában működtek, rendszeresen találkoztak. Társadalmi eredetük sokféle volt, szimpatizáltak a szocialista eszmékkal.

Az egyébként is kisszámú értelmiség körében kevés volt a helyi származású, ők elkülönülve, a státuszukhoz hasonló réteggel/rokonsággal tartottak kapcsolatot. Egyre több lett a kihelyezett román anyanyelvű tanító és adminisztrációs személyzet. Ők tagjai lettek az „úri körnek”, ahol tekintélyük volt.

Az örmény *kereskedő nagybirtokos* családok nagyrésze elhagyta a falut. Elveszítették vezető szerepüket, mintagazdaságaik tönkrementek, megmaradt földjeiken napszámosságoknak adtak munkalehetőséget, kisebb mértékben még hiteleztek, de a falu „csalóknak” tartotta őket. A közügyektől/közösségtől egyre inkább elzárkózva éltek. A Mélik família státuszát a székely Puskás család részben vette át.

Ha a fenti tagolást 1990 utánra vonatkoztatjuk, akkor is legalább három kategóriájú családi gazdaságot azonosíthatunk a vállalkozó gazdálkodók között Gyergyóremetén. Vállalkozásában tőkés elemeket, gyakorlatot folytató *mezőgazdász*, aki képes magosabb teljesítményre, beruházásokra; az a típus, aki vállalkozásának indításakor tőkével rendelkezett, azt aktivizálta. Vannak azok a *termelők*, akik gazdálkodása általánosnak mondható, termék-szerkezetük szűkös, hagyományos, termelésük konvencionális. Ők készlettartalékolásra orientálódnak. Végül vannak azok a *családi gazdaságok*, akik továbbra is úgy gazdálkodnak, hogy állandó pénzjövedelemmel rendelkeznek, esetükben a mezőgazdasági termelés kiegészítő jövedelem csupán (Oláh 2001). Mindhárom típusnál motiváció és ugyanakkor kényszer is a földalapú európai uniós támogatás, amelynek mértéke fejlesztéshez, beruházáshoz kevés, fogyasztásgeneráláshoz sok. Mindháromnak van szélesebb körű érvényessége a helyi társadalomban, de a polgárosodás irányába az első modell fog sikeresebben elmozdulni, részben ezt fogom értekezésemben megvizsgálni.

⁴⁵ A gazdasági válság megviselte őket. Túlélési igyekezetükben közülük néhányan pénzhamisítással próbálkoztak, de hamar lebuktak.

4.4. Kollektivizálás/téeszesítés helyben

A második világháború után a politikai hatalmat átvevő kommunista elit egyetlen modernizációs faktornak az államot tekintette. Az olyan államot, mely meg volt tisztítva a korábbi polgári intézményektől és a kapitalista termelési viszonyoktól. A második világháború után a féllarchaikus gazdaságú, fejlődésben stagnáló, legyengült agráripari ország – Kelet-Európa szovjet befolyású övezeteként – az utolérő fejlődés útját választotta. Ez korábban elképzelhetetlen hatalomkoncentrációt, a döntések teljes centralizációját valósította meg az új ideológia jegyében, miközben a társadalom korábbi (polgári) értékeit igyekezett felszámolni mint maradi, haladást gátló és veszélyes elemet. Agrárforradalmat hirdettek, ami egyszerre jelentette a föld nélküliek tulajdonhoz juttatását (1945) a kisajátított egyházi és nagyobb magánbirtokokból, és ekkor még titkolva ugyan, de a későbbiekben jelentette a földek teljes kollektivizálását, amit Gyergyóremetén 1962-re tudtak befejezni. A megfélemlítések, likvidálások, a beszolgáltatás, a listázások a földtől való menekülést eredményezték. Hivatalosan a következő ideológia mentén: „A szocializmust csak úgy lehet felépíteni, ha az összes fontos termelőeszközök a városon és falun egyaránt köztulajdonba, tehát állami vagy szövetkezeti tulajdonba mennek át. Következésképpen a szocializmus teljes győzelme nem lehetséges addig, amíg városon és falun a termelőeszközök, köztük a föld magántulajdona fennáll” (Gheorghe Gheorghiu-Dej 1955, 213), „(...) a szocializmus építésének és a tőkés kizsákmányolás megszüntetésének feladata egyaránt tevődik falun és városon. A szocializmus építése a mezőgazdaság szocialista átalakulását is felöleli” (Gheorghe Gheorghiu-Dej 1959, 59).

Ez az erőszakos, könyörtelen, a végrehajtók által fokozatosnak és önkéntesnek nevezett lezáruló folyamat dezintegrálta a falvakat, annak szerveződéseit szétzilálta, a földhasználati viszonyokat gyökeresen átalakította. Az új körülmények között pedig folyt tovább az egyén, a lokális közösségek harca az állammal (Oláh 2001).

A kollektivizálás hatásait strukturális terrorként definiálja Ö. Kovács József, melyben a kommunista párt parasztellenes állami politikája, destruáló programja kulákellenességben, adóprésben, beszolgáltatásokban, tagosításban és vagyonek Kobzásban, egyház- és vallásellenességben nyilvánult meg.⁴⁶ A tsz-be állást, óva olvasóit a víziószerű képektől, a

⁴⁶ 1956 hatásának vereségtudata meghatározó a kollektivizálás végrehajtásában Magyarország határain túl is: „azonban a határon túli magyarság egyértelmű szimpátiája a magyarországi változások, a desztalinizáció iránt, a szomszéd országai pártvezetői számára nyilvánvalóvá tette a Magyarországhoz hasonló szoros kötődéseket.

kampány és modernizálás hite mellett két további lélektani tényezővel magyarázza: egyrészt magára maradt a parasztság (a helyi elittel való viszonyában), másrészt „nincs más út”, csak a szovjeteké. „A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozó tényezők lettek” (Ö. Kovács 2012, 403). Kollektív tanulási folyamatot jelent mindenkinek akkor is, ha egzisztenciavesztést, átszabott tulajdon- és munkaszervezetet, migrációs hatást, radikálisan átszabott emberi kapcsolatokat, egyház- és jellempolitikai változást eredményezett. Ezekről tudva érthetjük meg jobban a kortárs tapasztalatokat, jövőhorizontokat, reakciókat. Interjúim a diktatúra társadalmiasításának mutatói is, a „tömegeket” megjelenítő kortárs gondolkodási, cselekvési lehetőségek bemutatói.

Az 1945-ös földreform politikai célú akció volt, amibe a kommunisták „földosztó érdemei” szándékát bizonyítandó, a Földosztó Bizottságokba föld nélküliek, vagy maximum 5 hektár földet tulajdonló szegényparasztek, írástudatlan személyek kerültek. Ez volt az első lépés az 1949–1962 között lezajlott kollektivizálásnak. Szovjet modell szerint alakították át a háború után létrehozott társulásokat, amelyek már tervutasításos gazdálkodási rendszerben működtek. „A magántulajdon a kapitalizmus csírája”; „a magánparaszt egy kiskapitalista, fel kell számolni” – ezek voltak az aktivisták, agitátorok jelszavai, akik rábeszéléssel, propagandaeszközökkel, gyűlésekkel, újságolvasási félórával, szakmai, ideológiai tanfolyamokkal, kényszerrel, terménybeszolgáltatással, tehát minden eszközt felhasználva érvényesítették akaratukat. Brigádokat szerveztek, amelyben a munkanap „a norma” volt, ami a földet megművelő embereknek korábban ismeretlen volt; eszerint kapott termést vagy pénzbeli fizetést a dolgozó. 1962-ben szocialista tulajdonba került az ország mezőgazdasági területeinek 93,4%-a. Az ellenállást megtorolták, a tehetősebb gazdákat kulákoknak bélyegezték és mindenüktől megfosztva munkaszolgálatra deportálták a Duna-deltába (Oláh 2008).

A kollektivizálás folyamata Romániában 13 évig tartott (1949–1962), minden tekintetben drámai beavatkozás volt, mely nem csupán a tulajdonviszonyokat változtatta meg, hanem a paraszt identitását, értékrendszerét, tudását, habitusát egyszerre rendelte alá az intézményesített kommunista uralomnak. Terepen nem volt egységes a folyamat: a hatalmi központ elképzelései, programjai egyéni és közösségi ellenálló stratégiák mentén, bonyolult viszonyrendszerrel, gyakran tragédiákká alakultak (Kligman–Verdery 2015).

Így biztonságpolitikai kérdést láttak ebben, és lehetőséget arra, hogy nemzetiségpolitikai fordulatot hajtsanak végre a lenini-sztálini modelltől az erőteljesebb nemzetiesítő, asszimilációs politika felé” (Bárdi 2020, 312).

Gyergyóremete Polgármesteri Hivatalának irattárában található „Nyilvántartás a behozott javakról – 1962” iratsomó anyagát feldolgoztam, mely a kollektivizálás helyi hivatalos adatait tartalmazza. Szembeötlő, hogy többrendbéli előzetes próbálkozás után, országos szinten az utolsó falvak között sikerült a rendszernek érvényesíteni akaratát 1961 júniusától 1962. március 15-ig tartó végső akcióban.⁴⁷

4.5. A kollektivizálás számsorokban

A jegyzőkönyvek adatait feldolgozva szembeötlő pontatlanságuk. Magyaráztatnak csak a kapkodó sietséget találok, amivel igyekeztek helyileg is a demokratikusnak és önkéntes, meggyőződésen alapuló folyamatnak álcázott műveletet lezárni. A végső összesítésben megjelenő népességi adatok pontosságát, egyéb forrás híján, nem tudom ellenőrizni, azok értelmezésére szorítkozom.

4. táblázat: Népességi adatok (1962)

Háztartások száma	1926
Földbirtokkal rendelkezők	1822
Társadalmi összetétel	
Munkás	56
Elöljáró	10
Szegényparaszt	1120
Középbirtokos	450
Nemek szerinti eloszlás	
Férfi	1723
Nő	1599

⁴⁷ Koordináló szervezet a Román Munkáspárt Központi Bizottságának, Maros–Magyar Autonóm Tartomány, Gyergyó Rajon Néptanács Végrehajtó Bizottsága volt, amely az 1949. március 3–5-i ülésén eldöntött és „13 évi következetes felvilágosító munka eredményeként” elvégezte a feladatát. A jegyzőkönyvekben megszólalók dicsérik a remetei parasztokat, akik „(...) rátértek a jobb élet útjára.”, „(...) véget vetve a kizsákmányolásnak”, „(...) győzött a szocialista forradalom (...)”, „(...) megváltozott a társadalom (...)” gondolatokkal vezették be mondanivalójukat. „Szocialista munkafegyelemről” beszéltek, és elhangzik az ígéret, „minden dolgozó becsülettel meg fogja kapni a kiszámítását a kollektív gazdaságban” (Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 9–13). Ebben az időszakban sűrűn tartott gyűlések jegyzőkönyveinek számadatai nem egyeznek, csupán a kezdeményező neve állandó. Megválasztották az Elnököt, 11 fős Vezető Tanácsot, 3 fős Ellenőrző Bizottságot és 12 fős Brigádos csoportot.

<i>Életkor szerinti megosztás</i>		
14 év alatt	Férfi	832
	Nő	783
14–18 év	Férfi	215
	Nő	210
18–60 év	Férfi	1526
	Nő	1386
60 év fölött	Férfi	265
	Nő	282

Forrás: saját szerkesztés a Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

Mint látjuk – a 4. számú táblázatban – a háztartások és a földtulajdonnal rendelkezők különbözetéből, a községben csak 104 háztartás nem rendelkezett földtulajdonnal. A tsz-be beiratkozott családok számát a jegyzőkönyv 1586-ban (86%) rögzíti, de ez az adat nem talál a társadalmi összetétel szerinti összegzéssel (1636). Feltételezhetően polgárosult életvitelű (munkás, előljáró) családokat a társadalmi összetételről szóló besorolás 66-ot említ, míg a szegényparaszti kategória száma kiugróan magas, 1120. Magyarázként gondolhatunk az ideológia vezérelte statisztikakészítésre, ami a kollektivizálás szükségességét hivatott mindennel igazolni, emellett a tendenciózusságról szól a belépési nyilatkozatot kitöltők munkaképességi besorolása is. A jegyzőkönyv a nők és férfiak egy részét, a 60 évet betöltötteket teljesen munkaképtelennek minősíti: „Az 5306 főből munkaképes ember 3322 volt” (Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 72), de nem találok magyarázatot arra, mi szerint állapították ezt meg. A kor gyakorlata szerint nem hivatalosan, de a 14 év alatti gyerekek is mezőgazdasági munkára voltak fogva, és a 60 év fölöttiek is még sokáig aktívan kivették a részüket a kollektív gazdaság munkájából, még az esetben is, ha nyugdíjba vonultak. E tényről az interjúk készítése, elemzése közben rendre meggyőződtem. Relatív alacsonynak mondható a 14–18 évesek száma, amit nem tudok cáfolni a kor hivatalos népszámlálási adatainak híján, melyet nem tudtam felkutatni. Az életkor szerinti felosztást összegezve 5500 fő a kollektívába belépők száma, ami inkább emlékeztet a közszájon forgó anekdotára,⁴⁸ mint pontos adatra.

⁴⁸ A szervezett agitációs gyűlésekről, melyekre nehezen tudtak résztvevőket toborozni, a Bizottságnak minden esetben jelentést kellett készítenie. Azért, hogy a Központi Bizottságban akceptálható legyen a jelenlévők száma – az érintettek körében élő emlékezet szerint – rendre megtoldották azt egy vagy több 0-val, mert a bizottság elnöke szerint „a 0 se nem oszt, se nem szoroz”.

Azonban ezek lehetnek az arányok: a tsz megalakulásakor nem állt be abba 290 család, akiknek egy része később megtette, hisz a földjeiket államosították; volt, aki elköltözött. Akik magángazdák maradtak, a földjeiket kisajátították, és a községközponttól 8-10 km távolságra, Kicsibükkben, beszolgáltatás ellenében és zaklatások kíséretében, a leggyengébb területeken, mintegy 250 ha-on hagyták őket „szabadon” gazdálkodni. A kollektivizálás utáni négy-öt évben gyakorlat lett „beszökni a kollektívába”, azaz a korábban elzárkózók beálltak maguktól vagy egészen a rendszer végéig, megélhetési „kényszerektől hajtva” iratkoztak be.

Az 5. számú táblázat területnagyságról szóló adatai összegezve pontosak, de aránytalanságról beszélnek a legelők és udvarok méretének esetében. Utóbbi jelzi azt a korabeli gyakorlatot, hogy a bekerítetlen háztáji csűrkerteket is kollektivizált közterületnek tekintették, melyet, ha használni kívánt a (volt)tulajdonosa, évente meg kellett dolgoznia érte. A táblázatban nem szerepelnek az erdős területek, mert azokat 1949-ben már államosították, ezzel magyarázható a legelők méretének kis volta.

5. táblázat: A tsz-be bevitt területek megoszlása

Összes kollektivizált terület	Szántó	Kaszáló	Legelő	Udvar
5299,27 ha	1895,38 ha	3221,28 ha	76,97 ha	105,64 ha

Forrás: saját szerkesztés a Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

Ha a beszolgáltatott összes területet elosztjuk a családok számával, átlagosan 3,34 ha birtoknagyságot kapunk. Érzékelhető, főleg a kis területet birtokló, szegényebb családok álltak be könnyebben a tsz-be, kevesebb veszténivalójuk volt nekik. Az is bizonyosság, hogy ilyen kis mennyiség esetén is, legalább 6-7 dűlőben voltak azok elérhetőek a falun belül, olykor a szomszédos települések határában.

A jegyzőkönyv a tsz kezelésében lévő területek típusáról és méretéről is pontatlanul beszél. Ha az 5. számú táblázatban szereplő adatokat összeadjuk, 7220 ha-t kapunk, ami sem az itt szereplő összterülettel, sem az 6. számú táblázatban megjelenővel nem egyezik. Azt gondolom, hogy a lejelentett adatok és a tényleges méretek, mennyiségek antagonizmusával, azaz a kettős nyilvántartás gyakorlatával találkozunk kezdetektől. A központilag kirótt tervek teljesítését a valóságban nagyobb területen, a lejelentett kisebbben igyekeztek teljesíteni.

6. táblázat: A tsz által művelt területek

Összterület	Szántó	Kaszáló	Legelő	Gyümölcsös
7040 ha	2750 ha	3507 ha	947 ha	16 ha

Forrás: saját szerkesztés a Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

Erdős területekről továbbra sem esik szó, holott a tsz legbiztosabb, időjárás-kitett-ségtől nem függő, meglévő tudáson alapuló jövedelmi forrása volt az azokon folytatott erdőgazdálkodási munka. Látványosan növekedett a szántók, legelők mérete, kevésbé a kaszálóké, ami jelzi a gazdálkodás irányát, intenzitását. A gyümölcsös létét csak a háztartások kertjében elszórtan található gyümölcsfákkal magyarázhatjuk. Gyergyóremetén, a klimatikus viszonyok miatt, a legutóbbi időkig a háztáji gazdaságokban sem, így a kollektív-nak sem volt gyümölcsöse.

Ugyancsak a jegyzőkönyvek alapján készített 7–8. számú táblázatokban a rekvirált ingóságokat jelenítem meg. Ezeket összevetve a népességi adatokkal, láthatjuk, hogy minden családtól vehettek el állatot és földművelésre szolgáló, létfontosságú szerszámot, és csupán 9 db nagyobb értékű cséplőgép kerül a közösbe. Sehol nem említik meg a narratívumok gyakori elemét, hogy a családi gazdaságokban „kisepték a padlást is”, azaz elvitték a család vetőmag- és élelmezési-takarmányozási szemestermény-tartalékait – ez azonnal ellehetetlenítette a mindennapi megélhetést.

7. táblázat: A kollektivizáláskor kisajátított számos (haszon) állatok

Fejős tehén	Ökör	Ló	Borjú	Disznó	Juh
1599 db	49 db	404 db	1399 db	1910 db.	2272 db

Forrás: saját szerkesztés a Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

A szerszámok egy részét, mint a régi kor elavult maradványait, nyilvánosan elégették, a maradékkal közös gazdálkodásba kezdett a megalakult szervezet. Ezekből az ingó javakból a tsz felbomlásakor nem kaptak vissza semmit a kárvallottak, mert a hivatalos adatok szerint azokról önként mondtak le, és utólag megtérítette az állam azok ellenértékét. Így a rendszerváltáskor visszacapott földeken eszköz és tőke nélkül kezdetett újra gazdálkodáshoz az újdonsült, „boldog” földtulajdonos.

8. táblázat: A kollektivizáláskor kisajátított mezőgazdasági szerszámok

Szekér	Igás eke	Borona	Cséplőgép
1282 db	1002 db	925 db	9 db

Forrás: saját szerkesztés a Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

Az új tsz vagyonának könyvelési összértéke 95 970 lej volt. A létrehozott szervezet indulásakor, a kollektivizálási jegyzőkönyvben a céljai közt említi a helyi Tejporgyár (Fabrica de Conserve Lapte) tejjel való maximális kiszolgálását. Tervezi önerőből és saját anyagból építeni 12 db 100 férőhelyes marhaistállót, 2 db 50 férőhelyes disznófarmot és 4 db 500 férőhelyes juhszájvánt.⁴⁹ Három db „fő farmot”, kettő db „mellékfarmot” szándékoznak létesíteni. Megvalósításukhoz a központtól csupán szeget és héjazatanyagot igényelnek, mindent önerőből terveznek megvalósítani.

A falu családi gazdaságainak életében minden eddiginél nagyobb mértékű és hatású beavatkozás a kollektivizálás volt, ami az életvezetés összes szegmensét átalakította, életcélokat, -utakat, habitusokat változtatott meg gyökeresen.

4.6. Szocialista modernizáció és román nemzetpolitika lokális hatása

A romániai magyarság történelmében az 1950–1960-as évek a román nacionalizmus további térnyerését jelentik.⁵⁰ A folyamatok végrehajtásakor hivatalosan az egységes tervezésre való áttérésre hivatkozott az államvezetés, de ezek háttérében valójában a megfélemlítés, a nemzetiségi arányok minden eszközzel való megváltoztatási szándéka, a magyarság hatalomból való kiszorítása állt. A pozitívan értékelt, változást jelentő fejlődési, modernizációs periódus így vált a magyar nemzetiség számára a bizonytalanság és kiszolgáltatottság szorongató korszakává, valamint a kikényszerített, tömeges életformaváltás időszakává. Ipari típusú modernizációról a mezőgazdaságban a tsz-esítés után beszélhetünk. Megváltozott a falusi életforma, ami egyben értékrendváltást is jelentett. A biztonságot nem a föld, hanem a pénz jelentette, kvázi polgárosodásról beszélhetünk.

⁴⁹ juhkarám

⁵⁰ Ezekben az években átalakítás címén megszüntetik a Bolyai Egyetemet Kolozsváron és a magyar nyelvű orvostudományt Marosvásárhelyen, a Magyar Autonóm Tartományt az országos megyésítéssel (1968) számolják fel, és mindeközben végrehajtja a szocialista román állam is a további etnikai fordulatot a hatalomban.

A kollektivizálás a magántulajdon felszámolásán túl nagyüzemi gazdálkodást, gépesítést, melléküzemágak létrejöttét, az országos támogatáspolitikát érvényesülését és fokozatosan szinte korlátlan mennyiségű műtrágyahasználatot eredményezett. Agrárszakemberek érkeztek a faluba, iparszerű mezőgazdasági termelés folyt, azonban annak támogatása nem jelentette az infrastruktúra helyi fejlesztését is. A csökkenő humántőke és a nem helyben lakó értelmiség további akadályai voltak a fejlődésnek. A második gazdaságban dolgozó „utóparasztk” jövedelempótlásra, jövedelem-kiegészítésre használták a mezőgazdasági munkát, melyet szabadidejükben és nem vállalkozásszerűen végeztek. Ennek helyben lehetőséget teremtett a szovjet tervezésű/építésű tejporgyár, melyet 1954-ben működésbe is helyezett a román kormány. A beruházás közvetett hatásaként elkezdődött a község vonalas infrastruktúráinak (úthálózat, villamosítás, vízvezetés) kiépítése. Makroszinten a romániai magyarság rovására sikerült a szocialista iparosítást úgy alakítani, hogy azt nem szigorúan gazdasági, termelési folyamatként értelmezték, hanem a román kommunista vízióban a társadalom, a demográfiai adottságok megváltoztatásának eszköze volt. Fokozatosan a kommunista ideológiát a modernizációs célok, a kulturális forradalom ürügyén felülírta a nacionalizmus, ami az iparosítás, a gyorsított urbanizáció eszközeivel a régi elitet felszámolta, a nemzetiségi arányokat megváltoztatta, és kiépített Kelet-Európában egy páratlanul könnyörtelen gazdasági-társadalmi elnyomást, rezsimet, melyben az alapvető értékek devalválódtak. A hagyományos székelyföldi paraszti világ egyetlen formája sem élte túl változás nélkül a kollektivizálást és az iparosítást (Oláh 2004). Mikroszinten a gyár telepítése nem érte el általánosan a fentebb leírt célt. A gyár legnagyobb hatása nem a nemzetiségi arányok megváltoztatásában vált mérhetővé, maradandóvá.

A jelenből visszatekintve is – groteszk módon – minden ellentmondásosságával a modernizáció csúcsát jelenti az ország történelmében, amit 1990 után sem sikerült meghaladni (Gagyai 2004). Az időszakot a modern kori Románia máig páratlan mértékű fejlesztése jellemezte, amikor általánosan elvárassá vált a szakismeret szükségessége, az infrastrukturális fejlesztés és a fogyasztási feltételek megváltozása.

4.7. Újra saját tulajdonú földeken

A szocialista ipar gyors leépülése okozta egyre nagyobb foglalkoztatási gondokra a rendszerváltozás után a román állam nem egy szociális/jóléti védőháló kiépítésével válaszolt,

hanem a mezőgazdasági földterületek visszaadásával próbálta kezelni a problémát. Az állítás mai igazát a több lépésben megtett, mindig aktuális, rövid távú politikai érdeket követő tulajdon-visszaszolgáltatás alapozza. A demokratikus irányba váltó Románia (1990), ahogy a posztoszocialista országok mindegyikében, a mezőgazdaság vonatkozásában nagyfokú és intenzív átalakulást deklarált: felbomlottak a tsz-ek, a földek több lépésben magánkézbe kerültek, egyre nagyobb kiterjedésben háztáji gazdaságok működtek terménybeadási kötelezettség nélkül, egyszerre liberalizált, kistermelői piaci viszonyok között találta magát a földet ismét tulajdonosként művelő ember/család. Kormányhatározatok (42/1990, 75/1990) és törvények (18/1991, 36/1991, 55/1998, 169/1997, 1/2000, 247/2005, 312/2005) egész sora reprivatizálja a szocialista éra tsz-vagyonát (Swain–Vincze 2001). Ezek a törvények politikai haszonszerzésből és nem szakmai indíttatásból készültek, fokozatosan állították vissza a tulajdonviszonyokat, kezdetben maximum 10 hektár termőföldet és 1 hektár erdőt lehetett visszaigényelni, majd 20 hektárra növelték ezt a mennyiséget. A törvénykezésnek ezek a felső határai tették a gyakorlatban máig kivitelezhetetlenné a tulajdonrendezés megvalósítását, lezárását. Hiábavaló próbálkozásnak bizonyult a termelőszövetkezetek családi társulásokba, termelői csoportokba való átmentését célzó, adózási kedvezményeket biztosító kísérlet (36/1991-es törvény szerint) – a községben nulla mennyiségű földterület maradt állami tulajdonban, beleértve az erdőket is. Az állami gazdaságok, tsz-ek, az állami erdészet kezelte mezőgazdasági és erdős területek teljes egésze magánkézbe került vissza. A 247/2005-ös törvény biztosította *restitutio in integrum* Gyergyóremetére vonatkoztatva az előbbi okok miatt ekkor már tárgytalan és alkalmazhatatlan volt, későn érkezett. Tovább bonyolította a helyzetet a 100 évvel ezelőtti állapotokat tükröző kataszteri-telekkönyvi adatbázis léte (Ó-Romániában ezt nem ismerték), amely 1962-ig nem is volt naprakész. Ugyanakkor előnyt is jelentett ez az állapot, mert az EU felé tartó és az abba belépő Románia liberalizálódó földpiaca nem tette vonzóvá a térséget a külföldi földkereskedők szemében.

4.7.1. A tulajdonrendezés kelet-közép-európai példái

A romániai tulajdonrendezés útvesztőinek jobb megértése érdekében tegyünk rövid kitekintést a tágabb régióban. Már a szakirodalmak olvasása, feldolgozása során is felötlött, majd a saját kutatásomban meggyőződésemmé vált, hogy a paraszttalanítás, a megkésett, részleges polgárosodás a Gyergyói-medencében eltér azoktól az elméletektől, amelyek nélkül kevésbé érthető meg a folyamat. Itt egy Nyugat–Kelet lejtőről éppúgy lehet beszélni, mint arról az objektív tényről, hogy a második világháborút követően Európa gazdagabb, a szovjet

zónán kívüli országai jelentős reformokat vezettek be a mezőgazdaságba, melyet a gépesítés és a piacgazdaság folyamatosan támogatott. A kelet-közép-európai térségben, a szovjet kollektivizálás mintájára, több hullámban megtörtént a parasztság kollektivizálása, de országonként eltérő módon. A döntően mezőgazdaságra építő országokban ez további elszegényedést és kiábrándulást jelentett, miközben a soha ki nem elégített földéhség még azt a szerény együttműködési készséget is megölte, amely korábban néhány ágazatban működött.

Másképpen reagáltak a tévesítésre és a dekollektivizálásra a lengyelek, a magyarok, és másként a románok, s különösen az erdélyi magyarok. Dolgozatomban erre a különbözőségekre igyekszem rámutatni.

Rendkívül változatos képet látunk, ha a földtulajdon és az azt művelő gazdaságok perspektívájában vizsgáljuk a volt szovjet érdekszféra, Kelet-Európa országainak rendszerváltás utáni hosszúra nyúló, hasonló, de különböző utakat bejáró, átmeneti időszakát. Ezeknek az országoknak a politikai-gazdasági viszonyok egyéb életképes lehetőséget nem kínáltak, mint a föld visszaszolgáltatását, a tulajdon helyreállítását és a mezőgazdasági ágazat piacgazdaságra való áttérését. A jog és a (történelmi) igazságosság szempontjából logikusnak, természetesnek mondható feladat a térségben sokkal bonyolultabbra, összetettebbre keveredett, mint ahogyan a politikai és gazdasági szereplők, vagy az ágazatban dolgozók, közvetlenül érintettek elképzelték az 1990-es évek elején (Vinze 1999).

A makroszintű okokat keresve, azok országonként nagyfokú hasonlóságokat mutatnak: (1) nem racionális gazdasági, hanem ideológiai-politikai-szociális motivációk vezérelték a jogalkotókat az agrárpolitikák alakításában; (2) kezdetekben az olcsó(bb) önellátást megjelölve célul, a belső piacokat egymástól izolálni igyekeztek; (3) a mezőgazdasági munka környezetvédelmi összetevőivel nem foglalkoztak. A strukturális változások után az ágazat fenntarthatatlansága, életképtelensége gyorsan megmutatkozott az egész régióban, azonnali beavatkozások váltak szükségessé. Mikroszinten, rurális környezetben, az okozatok ugyancsak hasonlóak: (1) az időben elhúzódó tulajdonrendezés induláskor a földek további aprózódását, majd jogilag bizonytalan koncentrálódását váltotta ki; (2) más ágazatokhoz képest a mezőgazdasági munka kevesebb nyereséget és több munkát ígért, így kevésbé lett vonzó; (3) az ágazatból való munkaerő-kiáramlással elveszett (meg sem volt?) a szükséges szak- és piacgazdasági tudás; (4) az új gazdaságokat eszköz- és tőkeszegénység jellemezte; (5) a belső piacok megnyitásával egyre nagyobb versenyhátrányba kerültek a termelők (Csáki 1998).

A következő, 9. számú táblázatban foglaltak alapján következtethetünk, hogy a reformfolyamatok, a privatizálások és a tulajdonrendezés különbözőségei milyen fejlődési irányba állította a volt szocialista tömb mezőgazdaságát. Láthatunk példákat a változó méretű, örökölt családi gazdaságokra (Lengyelország, Horvátország, Szlovénia) attól is függően, hogy a kollektivizálás előtt rendelkezett-e tulajdonnal vagy sem az egyén/család (Románia, Albánia, balti országok), közepes és nagyméretű, vegyes tulajdonú részvénytársaságokra, mezőgazdasági üzemekre (Magyarország, Csehország). Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az eltelt másfél évtized alatt, miközben az országok egyik része az Európai Unió tagja lett, a másik nem, az ágazat fejlődési ritmusa, minősége, tartalma kiemelte a lokális sajátosságokat, különbségeket, növelve a versenyelőnyt és -hátrányt. Az országok többségében az átmenet még tart: tisztázatlanok a tulajdonjogok, zavarosak a működési és vezetési struktúrák. Romániában 1990 után a tulajdonrendezésre vonatkozóan több törvény jelent meg, melyek kutatásom helyszínén is érvényesek, ezek egyszerre segítik és gátolják a telekkönyvezést. A rendezetlen tulajdonviszonyokból eredő állapotok gáncsolják az ágazat hatékony, életképes és fenntartható fejlődését.

9. táblázat: A tulajdonrendezés kelet-közép-európai példái

	Volt tulajdonosok	Volt mezőgazdasági dolgozók, szövetkezeti tagok	Maximálisan visszaszolgáltatható terület	Terület a piaci forgalomban
Albánia	Részleges visszaszolgáltatás, állami kötelezettségvállalásokkal a városi ingatlanok esetében.	Tulajdonjogot kapnak a területre; a falusi lakosság jogosult a földhasználatra.	A farmok méretére vonatkozóan nincs korlátozás. Az eredeti kezdeményezés szerint 0,1 ha/dolgozó vagy 0,4 ha/család.	Nincsenek korlátozások.
Bulgária	A visszaszolgáltatás az eredeti határokon belül történik vagy más helyen ugyanazokkal a méretekkel az eredeti tulajdonosoknak.	Bérleti szerződések; próbálkozások az egyenlőtlenségek megszüntetésére a tulajdonjogok megadásával.	30 hektárig tulajdonjog; korlátlan méretű bérlemények.	Megengedett.

	Volt tulajdonosok	Volt mezőgazdasági dolgozók, szövetkezeti tagok	Maximálisan visszaszolgáltatható terület	Terület a piaci forgalomban
Csehország, Szlovákia, Csehszlovákia	Terület-visszaszolgáltatás	Törvény által biztosított előjogok a használók bérleti szerződéseire, elővásárlási joguk van.	Maximum 150 ha/egyén, vagy 250 összterület egy gazdaságban.	
Kelet-Németország	Terület-visszaszolgáltatás.	A használók bérleti szerződéseit törvény biztosítja.	Semmilyen megszorítás nincs.	Megengedett.
Magyarország	Visszaszolgáltatás értékjegyekkel.	A korábbi gazdaságokban részvényeket kapnak, amelyekkel szabadon gazdálkodhatnak.	Egyéni tulajdon 300 ha/személy, nem engedélyezett a szövetkezeti tulajdon; bérbe adható, vehető terület 250 hektárig.	Megengedett.
Lengyelország	A területek nagyobb hányada megmaradt egyéni tulajdonban, az államosított területet is visszaszolgáltatták.		Semmilyen megszorítás nincs.	Megengedett.
Románia	Terület-visszaszolgáltatás.	Földtulajdont kapnak.	10 ha/család magántulajdon, ami 200 hektárig családonként bővíthető vásárlással.	Moratórium: a visszaszolgáltattott terület 3 évig nem elidegeníthető, a bérelt területek 10 évig.
Észtország, Litvánia, Lettország	A visszaszolgáltatás az eredeti határokon belül történik vagy más helyen ugyanazokkal a méretekkel a régi tulajdonosoknak.	Az aktuális használók elővásárlási jogokkal bírnak.	Semmilyen megszorítás (Lettországban 50 hektárig).	Észtországban a bérleti díjak kifizetését központiilag ellenőrzik.
Oroszország, Ukrajna, Moldávia	1917 után minden terület államosítva volt.	A háztáji gazdaságok folyamatos növekedése; bérleti szerződéseken alapuló egyéni gazdaságok.	50–100 ha	5-10 évre moratórium; csak a helyi közigazgatási hatóság felügyelete alatt.

Forrás: D. Dumitru et al. (1997, 46) és J. F. M. Swinnen (1997) alapján szerkesztette Vincze Mária (1999, 289–291) – saját feldolgozás

Kelet-Közép-Európában két típusú mintát találunk a tulajdonrendezés kulcskérdésére: a tulajdonjog a volt tulajdonosokat, vagy azok leszármazottait illeti a régi határok között; másik gyakorlat szerint a földet éppen megművelők között osztották el a földeket azzal a kötelezettséggel, hogy azokon magángazdaságokat hozzanak létre, működtessenek. Az érintett országok nagyobb hányadában a tsz-ek, állami mezőgazdasági farmok megmaradtak a dekollektivizálás után, csak Albániában és Romániában számolták fel azokat teljesen.

4.7.2. A jelenkori tulajdonrendezés romániai/remetei vargabetűi

Gyergyóremetén a tsz-nek nem volt jövője, felszámolták, szétesett, vagyonát szétlopták – így utódszervezete sem alakulhatott meg, pedig tettek rá kísérletet az akkori vezetők, akiket a korábbi rendszer embereinek, kiszolgálóinak, haszonélvezőinek tekintett a közösség, bizalmatlan volt irántuk.⁵¹ Ma, harminc év próbálkozásainak tapasztalatával, az ágazatban is fokozatosan ható külső kényszerek érvényesülésével egyre többen látják be e szándék hajdani észszerűségét.

A 10. számú táblázatban az utóbbi, közel harminc év birtoknagyság-változásait szemléltetem. Az első három oszlopba időintervallumokba vontam össze az adatokat a könnyebb követhetőség érdekében. A két utolsó oszlop egy-egy évről beszél, amikor már nyolc, illetve tíz év telt el az ország EU-s csatlakozása nyomán alkalmazott támogatási politikák bevezetésével. A földpiac liberalizációja nem érintette a falut a kis parcellák és azok rendezetlen tulajdonviszonyai miatt. Idegeneknek nem volt vonzó a földvásár, így a helyi, korábban faipari vállalkozók vásároltak földet, akik a gazdasági viszonyok változásával profilt váltottak, és így lettek a birtokkoncentrációs folyamat szereplői.

10. táblázat: Földtulajdon nagyság szerinti strukturáltsága a rendszerváltozás után

	1992–1996	1997–2000	2001–2005	2015	2017
<i>esetszám</i>					
< 1 ha	867	673	816	306	733
1–2,5 ha	928	1151	1330	1894	1729

⁵¹„De egymásnak a gyűlésein nem vettek részt, tudod. Mert ott tényleg komoly verekedések, bármik lehettek volna.” (2/1/K/F) „Olyan dógok, tudod, ami olyan aljas, pofátlan dógok. Én biztos felemelt fejvel menyek, mer’ én licitáláson megvettem.” (2/18/T/N)

2,5–5 ha	514	546	592	565	521
5–10 ha	321	328	320	267	246
10–25 ha	48	40	36	48	54
25–50 ha	0	1	0	15	17
> 50 ha	0	0	0	2	4

Forrás: saját szerkesztés Gyergyóremete Polgármesteri Hivatalának

Mezőgazdasági Nyilvántartója alapján

Szembeötlő, hogy 2005-ig alig jelez változásokat a tulajdonosok száma és a birtok nagysága. Ebben a másfél évtizedben 25 ha-nál nagyobb földet birtokló gazda csak egy volt a faluban. Nem így a két utolsó oszlop számsorai: ilyen formában is célt ért az Európai Unió támogatáspolitikája, a kisebb gazdák eladták a földjeiket, átalakultak a birtokméretek. Korábban ismeretlen mértékű birtokkoncentrációnak vagyunk a tanúi: 25 ha, illetve 50 ha fölötti gazdák száma 15–17, illetve 2–4 lett ezekben az években.

Mindezek ellenére a remetei gazdálkodók nem tudtak technológiailag fejlődni és fejleszteni (fajállatbeszerzés, eszközmodernizáció) Románia uniós csatlakozásáig. Az EU-ba lépés után a normatívák (pl. tejkvóták csökkenése, engedélyezett csökkenő vágási súly – marha 230 kg, borjú 45 kg, betegségek okozta exporttilalmaknak való kitettség) mellé társult a tej alacsony felvásárlási ára, a helyi vágóhid hiánya, az alacsony szintű szervezethez, növekvő takarmány- és üzemanyagárak, éghajlati kitettség (árvíz, szárazság) és a gazdák elöregedése. Ilyen körülmények között versenyképességről nem beszélhetünk. Az egy-kétféhenes gazdák száma fokozatosan csökken, míg a termelő-kereskedő farmok száma növekszik.

Pénzügyi bevételeiket a különböző támogatási formák (tej- és hústámogatás, területalapú támogatás) biztosítják.⁵² Utóbbinak helyi sajátos gyakorlata, hogy nem a gazdálkodó/földbérlet kapja meg, hanem a föld tulajdonosa, jobb esetben osztoznak. A kiöregedő

⁵² Összevont támogatási összegek, amelyet a gazdák, földtulajdonosok lejben kaptak évenként: 2014-ben 6 808 793, 2015-ben 6 221 771, 2016-ban 6 976 626, 2017-ben 6 885 857, 2018-ban 7 876 681, 2019-ben 7 981 163, 2020-ban 8 493 007, 2021-ben 7 920 137 lej volt. Összesen 52 355 242 lej, azaz 4,5 lejes euróárfolyammal számolva 11 634 498 euró értékben. Évente a kérések száma 750 körül mozog, melyek mögött kb. 150 bérbeadási szerződéssel lehet számolni. A támogatott területek és a lehívott pénzügyösszeg arányát tekintve Hargita megyében nagyságrendileg Gyergyóremete az első öt között szerepel.

termelők és a fiatal gazdák visszafogott érdeklődése mögött egyszerre találkozunk azokkal a magyarázatokkal, amelyek a mindennapi lekötöttségről, munkaerőhiányról, szinte állandó likviditási gondokról és a fokozódó higiéniai követelményekről szólnak. Enyhít a problémájukon a jól szervezett, egyesületi formájú tejbegyűjtés, de az alacsony átvételi ár és a higiéniai elvárások⁵³ állandó kihívás számukra.

Professzionális szintű sertés- és baromfityenyésztés nincs a faluban. A magán- és kis-termelők saját szükségletre vagy a helyi informális piacokra termelnek, „háztól kikilózzák” a disznóhúst és baromfit.

4.8. Az üzemi szerkezet

Állami gazdaság, tsz, szövetkezeti társulás, gépállomás egyszerre szűntek meg, számolták fel a faluban az 1990-es rendszerváltozás után. Helyettük egyéni háztartás, önálló, kisparszti gazdaságok, jogi személyiséggel rendelkező egyéni mezőgazdasági vállalkozók, mezőgazdasági profilú cégek és egy egyesületi együttműködés⁵⁴ mezőgazdasági tevékenységét vehetjük számba.

A kis üzemméreték a vertikális és horizontális integrációt egyszerre akadályozzák.⁵⁵ A 11. számú összehasonlító táblázattal az európai uniós csatlakozásakor az agrárgazdaságok területnagyságai között jelentős eltérés van az EU-s, a romániai (2007) és a remetei (2010) átlagok között. A csatlakozás évéhez legközelebb három évvel később találtam biztos adatokat a regiszterben. Nem kalkuláltam az erdős területekkel és a beltelkekkel. A területtel nem rendelkezők száma ezért ilyen magas. A gazdaságok összege 2974 db, a mezőgazdasági területek 5607,05 ha nagyságúak.

⁵³ 100 ezernél alacsonyabb csíraszám, 400 ezernél alacsonyabb szomatikus sejtszám/ml szint.

⁵⁴ Gyergyóremetei Földtulajdonosok Mezőgazdasági Termelők Érdekvédelmi és Fejlesztési Szövetsége, helyi alapítású, tevékenységében az ágazat széles hatósugarú szervezete.

⁵⁵ Romániában a Közös Agrárpolitika előírásai szabályozzák a mezőgazdasági és vidékfejlesztést. Az uniós projektek lehetőségeit a gazdáknak kevésbé sikerült kihasználni, melynek magyarázata a rendezetlen tulajdonviszonyokból, a szakmai, nyelvtudás és az önrészhez szükséges cash-flow hiányából ered. A tejjorgyár csődbe jutása magával rántotta a likviditási gondokkal küzdő helyi és térségi kisgazdákat, farmokat.

11. táblázat: EU-s, romániai, gyergyóremetei agrárgazdaságok területnagyságának átlagai

	Esetszám	Európai Unió	Románia	Gyergyóremete
Gazdaság átlagterülete/ha		16,1	3,66	1,88
Külterülettel nem rendelkezők	860	1,61%	1,81%	28,88%
0 és 2 ha	1083	43,42%	71,35 %	36,37%
2 és 10 ha	995	33,06%	24,38%	33,41%
10 és 50 ha	35	15,22%	1,88%	1,18%
50 ha fölött	1	6,69%	0,57%	0,03%

Forrás: saját szerkesztés Vince–Bíró (2020) és Gyergyóremete Polgármesteri Hivatalának Mezőgazdasági Nyilvántartója alapján

A leginkább szembeötlő különbségeket a gazdaságok átlagterületének nagysága és az 50 ha-nál nagyobb gazdaságok számsorai között látjuk. Utóbbiból egy esetet találtam, aki 164,3 ha-t birtokolt. A román nemzeti átlagot megközelítette, az unióstól messze elmaradt a 10–50 ha nagyságú területtel bírók aránya. A 2–10 ha-os terület tulajdonosainak aránya az európai átlaghoz áll közel, a 0–2 ha-ral rendelkezők esetében a romániai átlag közeli lenne, ha a háztáji gazdaságokkal is számolok. Erre nem volt lehetőségem a beépített területek, udvarok nagyságának ismerete hiányában. Az eltelt évtizedet pedig erős birtokkoncentráció kísérte, amiről a későbbiekben fogok szólni.

A globális trendeket a támogatáspolitikai lokális gyakorlata, melynek helyben szociális szerepe is lenne, nem serkenti, inkább alacsony szinten tartja, visszafogja, ugyanis a mezőgazdasági jövedelmeket sokan nem az ágazatba forgatják vissza. Az országos üzemszerkezethez hasonló jellemzőkkel bír a remetei is: önellátó, félig önellátó gazdaságtípusokba sorolhatóak a mezőgazdasági vállalkozások, melyek kis arányban illeszkednek az EU-s agrárfejlesztést, bizniszt célzó földkoncentráció folytatásához. Ez a gyakorlat teljesen elmentmond a helyi kultúrának, tradíciónak, terület-tulajdonosi struktúráknak (Vince–Bíró 2020).

A helyi gazdák gépállományáról – traktor, vetőgép, aratógép, kultivátor – nincs pontos adata a Polgármesteri Hivatalnak. Általánosan elmondható, hogy géphiány és a meglévő

állomány alacsony fokú kihasználtsága jellemzi a gazdaságokat, melyeket a kis parcellák, a kötött, szikes, agyagos talaj és (jelenleg) a falu déli részén lévő rossz úthálózat nehezít.

A gyergyóremetei mezőgazdaság jellemzői: (1) a földtulajdon és az üzemméret felaprózott, a gazdálkodás műszaki elmaradottsága jelentős; (2) a mezőgazdasági termelés hatékonysága alacsony, hiányoznak az intenzív termékek; (3) a mezőgazdasági profilú cégekben növénytermesztésről alig beszélhetünk, a háztáji gazdaságokban csökkenő állattenyésztésről annál inkább; (4) a tej feldolgozottsági foka elenyésző, a hozzáadott érték hiányában annak értékesítési ára alacsony; (5) gyengén fejlett a termékek logisztikája; (6) a szaktanácsadás és szakképzés szervezetlen, így az innováció lehetősége alacsony; (7) nincs megfelelő együttműködési kapacitás, versenyképesség.

Összefoglalva a kollektivizálás, Ceaușescu modernizációja, a poszt szocialista átalakulás, a 90-es évek teljes megújulása adja a sokszínűségét a vidéknek, mely elemeiben a magyarországi viszonyokra hasonlít, de nem tekinthetjük pozitív előjelű folyamatnak a Szelényi-féle polgárosodás⁵⁶ tételt (második gazdaság, önellátás, jövedelemkiegészítés) akkor sem, ha az átmenetiség itt is egy szegmens. A megélhetési lehetőségek diverzifikálódtak, a jövedelmi, anyagi különbségek szegmentáltabbakká váltak, politikailag egységes parlamenti képviselőt jellemzi a székelyföldi magyarságot.

A volt tejporgyár területén jelenleg folyamatban lévő élelmiszeripari beruházások, melyek a globális piacok felé orientálódnak, rövidesen lényegi változásokat generálhatnak az ágazat termelékenységében, minőségszemléletében és versenyképességében.

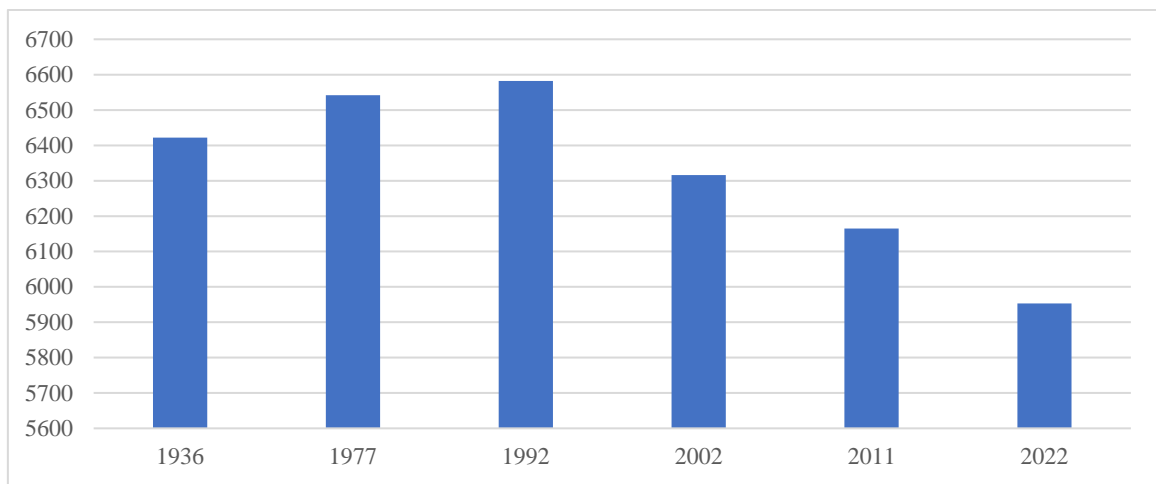
Gyergyóremetén a hagyományos életformát és tudást nem váltották fel (teljesen) a posztmodern kor valósága teremtette követelmények. A község térségi elhelyezkedése és beágyazottsága jónak mondható, vezető szerepet tölt be a régióban. Természeti és humán erőforrásban gazdag, demográfiai jellemzői viszonylagos stabilitást mutatnak. A helyi tudás olyan szinten létezik, hogy az képes megújulni, újratermelődni. Társadalma cselekvőképese, mobilis, nyitott az innovációra. A tanulás képessége, a civil aktivitás, a lokális kötődés, a jövőbeni versenyképesség alapfeltételei megvannak a faluközösségekben. Ezek széles körben, jellemző társadalmi megnyilvánulásokban, cselekvésként jelennek meg a község mindennapjaiban.

⁵⁶ Szelényi (1988) e vállalkozói réteg kiemelkedésében a szocialista társadalom válságához vezető folyamatot látja és „szocialista polgárosodás”-nak nevezi a középparaszti családból származó, második gazdaságban dolgozó mezőgazdasági termelést végző csoportot, aki szerinte így folytatja a polgárosodási útját.

4.9. Miféle népek vagyunk... a statisztika tükrében

A következőkben kutatási terepem lakossági mutatóiról, lakás- és gazdasági viszonyairól, helyi alapszolgáltatásokról szólok a Román Nemzeti Statisztikai Hivatal (RNSH),⁵⁷ a helyi felmérések, fejlesztési stratégiák és Gyergyóremete Polgármesteri Hivatalának mezőgazdasági nyilvántartó adatait felhasználva. Az idősoros népszámlálási adatokat a 1. számú ábrával szemléltetem: egyenletesen csökken a rendszerváltás óta a község lakosságszáma.⁵⁸

1. ábra: Népeség szám-alakulás 1936–2022 között

Forrás: saját szerkesztés a Román Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai alapján

Az utóbbi három népszámlálás (2002, 2011, 2021) adatait összevetve ezt látjuk: 6348 főről 6139-re, majd 5953 személyre, azaz 209 és 186 fővel csökkent Gyergyóremete lakossága. A nők száma 3159 volt és 3104-re, míg a férfiak száma 3189 helyett 3030-ra módosult – ami –55 és –154 fős fogyást jelent. Az összlakosságból 448-an tartózkodtak ideiglenesen hivatalosan külföldön 2011-ben, 61 fő 2021. december 1-jén. Ezek a hivatalos, de nem pontos adatok, a valóságban ennél jóval magasabb a reális szám. A legutóbbi népszámlálás részletes eredményei még nem hozzáférhetőek.

A község demográfiai mutatója –3,44%, ami jobb a Hargita megyei átlag –6,09% értékénél. Az EU-s csatlakozás egyet jelentett a szabadmunkaerő-áramlással, jelentős munkamigrációt generált Nyugat-Európa irányába. Fiatal, munkaképes, kisgyermekes családok

⁵⁷ <https://www.recensamantromania.ro/rezultate-rpl-2021/rezultate-definitive/>

⁵⁸ A legutóbbi (2022) hivatalos népszámlálás keretében az RNSH 5923 fős irányszámot adott meg Gyergyóremete esetében.

sokasága hagyta el tartósan a települést, romló korfaadatokat, csökkenő születés- és gyermeklétszámot, azaz munkaerőhiányt generálva a jelenben.

Két évtizede a falu nemzetiségi összetétele 6294 magyar, 46 román és 6 székely volt, tíz évvel ezelőtt pedig magyar 6082 fő, román 38 fő, székely 11 személy.⁵⁹ Fontos megjegyeznünk, hogy mindkét alkalomkor a romák⁶⁰ magyarnak vallották magukat, nem jelennek meg a hivatalos adatokban, ahogy a jelenleg folyó népszámlás idején is ugyanez ismétlődik.

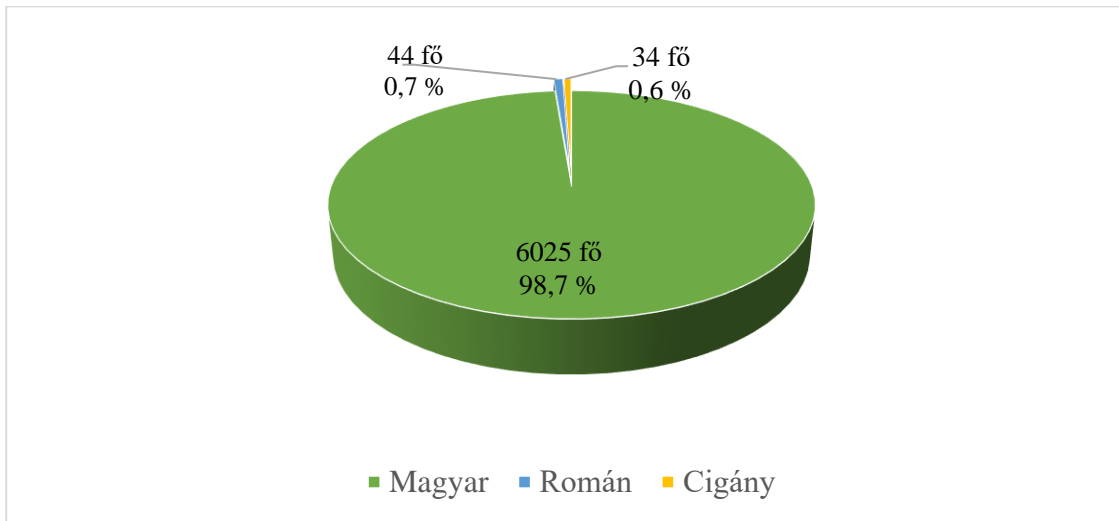
A község aktuális fejlesztési stratégiájának készítői (Csák–Ongjerth–Nagy 2015) demográfiai elemzésükben a következő megállapításokra jutottak: a lakosság száma folyamatos csökkenést mutat, jelentősebb eltérések nélkül. Azonban a 2030-at követő évtizedekben a népesség akár a felére is csökkenhet, amennyiben a gyermekvállalási adatok és a községet elhagyni szándékozók száma nem változik. A településen fiatal felnőttek aránya (20–44 év) 42,3%, ami jelenleg aktív szegmens lehetne szaporulati és gazdasági szempontból, ha támogatóbb családpolitikát gyakorolna az ország. Hosszabb távon tovább fog erősödni a trend: növekedni fog a 65 év felettek aránya, ami most 15%. A 45–65 év közötti kohorsz természetes fogyását felerősíti az 1989-es rendszerváltás történelmi hatása, mert ez a generáció az, aki a határok megnyitása után a szegénység, a kilátástalanság és az etnikai feszültségek elől külföldre, elsősorban Magyarországra távozott. A kilencvenes évek első három évében drasztikusnak mondható, 3%-os fogyás ezzel magyarázható. Egészen pontos adatunk nincs a jelenségről, mert a migrációt választók – bár életvitelszerűen külföldön élnek – megőrizték remetei tulajdonukat, évente akár többször hazatérnek, és a népszámlálási adatfelvételben is szerepelnek.

A 2. számú ábrával a kutatási helyszínem anyanyelvi megoszlását szemléltetem. Nem túlzás tiszta magyarnak mondani a falut, ahol cigányul beszélő magyarok is élnek, mert a beszélt nyelvnél megjelenik a nemzetiségét nem vállaló cigány etnikum. Akik románnak vallják magukat, a múlt rendszer munkahelyi „kihelyezettjei”, kisebb számban vannak, akik beházasodtak, férjhez jöttek a faluba.

⁵⁹ A román népszámlálási kérdőív megkülönbözteti a magyar és székely nemzetiséget, a megosztással csökkentő számukat.

⁶⁰ Helyileg a roma közösség, mint rangsorolt csoportrendszer írható le, nevezhetjük etnikai kasztrendszernek. Az etnikum és a társadalmi osztályhelyzet között átfedés van: szegény, alávetett státuszt jelent, stigma a helyi közösségben. Az érintettek kénytelenek elfogadni ezt a képet a többséggel való kapcsolatukban. A hagyományos faluközösségben úgy viselkednek, „ahogy illik”. Felekezeti, politikailag, gazdaságilag, szociálisan, belső működésében a helyi többség nem klientelizálta, vélhetően az elenyésző kis száma miatt, de a hétköznapiakban éles a különbségtétel közöttük.

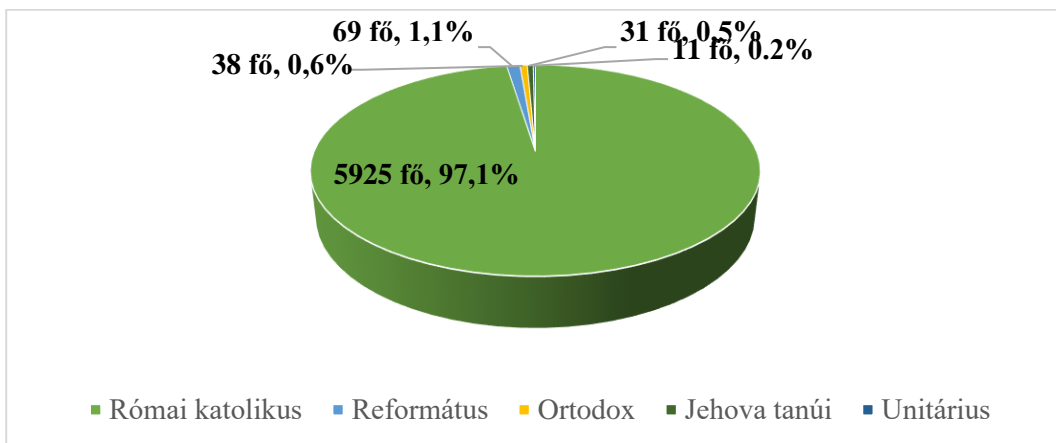
2. ábra: Anyanyelvi eloszlás

Forrás: saját szerkesztés a Román Nemzeti Statisztikai Hivatal népszámlálási (2011) adatai alapján

A településen élők felekezeti tagozódása (3. számú ábra) az anyanyelvi besoroláshoz hasonló. A két népszámlálás adatait párba állítva ezt láthatjuk: római katolikus 6207 fő, református 49 fő, unitárius 8 fő, ortodox 33 fő volt; tíz év elteltével 6004 fő katolikus, 49 fő református, unitárius 6 fő és ortodox 25 fő Gyergyóremetén. Többszáz magyar anyanyelvű, kompakt katolikus falu Gyergyóremete, ahol természetes módon, korlátok nélkül élheti meg településen belül identitását, kultúráját az itt élő székely ember, aki „élni kell” imperatívusz szemlélettel diszpozícióiban folyamatosan változik.

3. ábra: Felekezeti megoszlás

Forrás: saját szerkesztés a Román Nemzeti Statisztikai Hivatal népszámlálási (2011) adatai alapján

Vizsgálva a mezőgazdaságban dolgozó népesség foglalkozási megoszlását, az alábbi következtetésekre jutottam: 2002-ben számuk 532 volt, míg 2011-ben 43-an vallották magukról, hogy mezőgazdaságban dolgoznak, további 8 fő a pásztorkodást és 10 ember az állatgondozást jelölte válaszként. Ha ide soroljuk a 32 erdei munkást vagy 19 traktoristát, akik nagy valószínűséggel mezőgazdasággal is foglalkoznak, akkor is számottevő csökkenést állapíthatunk meg, nem vonzó munkalehetőség az agrárium. Az itt dolgozókról általánosan elmondható az aluliskolázottság, alulfizettség, rozzant egészségi állapot, ami gyakran szenvedélybetegségekkel párosul. Az ágazatban végbemenő másik lényegi változás, hogy az itt dolgozók átlagéletkora is csökkenő tendenciát mutat, kevesebb idős, nyugdíjas korú dolgozik.

4.9.1. Oktatás helyben

A község *iskolahálózata* zsugorodóban van. Az eszenyői, martonkai, Kossuth téri I–IV. osztályos tagiskolák a nyolcvanas években megszűntek. A hasonló tejporgyári iskola 2017-ben fejezte be működését. A tendencia egyértelmű: míg 1992-ben még 1000 fő fölött volt a remetei iskolában tanuló diákok száma (negyedük óvodás, háromnegyedük iskolás), 2001-re 900 fő alá csökkent, 2007-re 800 fő alá, 2014-ben nem haladta meg a 700 főt (Márton et al. 2015). Amikor ez az írás készül, 2022-ben, 681 az iskolás gyermekek száma. A jövőre nézve ez a gyakorlat azt jelenti, hogy rövidesen tartósan 50 fő alá csökken az évenkénti beiskolázottak száma, ami ki fog hatni a jelenlegi széttagolt helyi iskolaszervezetre.⁶¹ Az ingatlanok állapotukban és felszereltségükben (részben új építésűek, részben a közelmúltban felújítottak, felszereltek) jó feltételeket biztosítanak az oktatáshoz. Az oktatás tartalmi részében azonban semmilyen beleszólásuk nincsen a helyieknek, így nem kap benne helyet olyan tananyag, ami a mezőgazdasági munkával való ismerkedést, abban való elmélyülést szolgálja. Folytatódik az a hagyomány, hogy azok a gyerekek találkoznak ezzel az életvilággal és csak olyan szinten, amit a családi gazdaságuk kínál nekik.

A község iskoláiban – önkormányzati megrendelésre végzett, reprezentatív mintavételen alapuló, kutatás és stratégiaalkotás részeként – a tanulók családi háttérindexét vizsgálva a felnőtt lakosság iskolai végzettségéről a 12. számú táblázatban összefoglalva a kö-

⁶¹ Jogilag egyetlen intézmény jelenleg 9 telephelyen működik, ezek közül 5 helyen van iskolai oktatás, három helyen óvodai csoportok működnek és egy bölcsődének ad helyet.

vetkező képet kapjuk: a nők csak a szakiskolai és technikum képzési formákban alulreprezentáltak, a férfiak minden más képzési szinten gyengébb arányokat mutatnak, jelentős mértékben a középiskolát jelentő érettségi és felsőoktatási szintekben.

12. táblázat: A felnőtt lakosság iskolai végzettsége

	8 osztály	szakiskola	érettségi	technikum	felsőfokú
nők	31,4%	27,5%	28,4%	1,8%	10,8 %
férfiak	16,6%	57,5%	17,8%	3,0%	5,1%

Forrás: saját szerkesztés az Oktatásfejlesztési Stratégia adatai alapján

A diákok jövőterveire kérdezve (*Mi leszel, ha nagy leszel?*), továbbtanulást, értelmiségi szakmát választana 43,2%, szakmunkás lenne 56,8%. Utóbbi esetében 8,8% jelölte meg a gazdálkodó, állattenyésztő munkát, mint megélhetési formát. Tehát hasonló irányultságot, tendenciát jelölnek a következő generáció opciói is, azzal a kitéttel, hogy a megkérdezettek 47,7%-a tervez itthon élni és dolgozni (Márton–Papp Z.–Németh 2018).

4.9.2. Egyéb helyi alapszolgáltatások

A községben a lakosság *egészségügyi alapszolgáltatása* megfelelőnek mondható. Három családorvos, egy részmunkaidős iskolaorvos, két fogorvos dolgozik a helyi Egészségházban, ahol állandó ügyelet, mentőállomás, valamint a pandémia megfékezése céljával, országosan koordinált oltási központ is működött, időszakosan munkaorvos és egyéb szakrendelések is elérhetőek itt. Két gyógyszertár, egy orvosi labor, otthoni beteggondozó hálózat, védőnő, falugondnoki rendszer és gyógytornászok egészítik ki a szocio-medikális szolgáltatásokat. A ház emeleti termeiben kaptak helyet a térségi *LEADER akciócsoport* irodái. Az itt folyó munka segítségére van a gazdatársadalomnak: forrásokat vonz be és oszt tovább a térségben, segít nekik kisebb pályázatokat megírni és lebonyolítani.

Országos, regionális, megyei összehasonlításban is *víz- és csatornaellátás* szolgáltatása tekintetében kiemelkedő helyen van Gyergyóremete,⁶² mert a teljes községben ki van

⁶² A községháza projektosztálya összesen 27 uniós projektet bonyolított le 2005–2022 között, összesen 17,8 millió euró értékben.

építve, működik a szolgáltatás. A talajt és talajvizet mezőgazdasági tevékenység elméletileg nem szennyezi. A REDISZA nevű, engedéllyel rendelkező regionális szolgáltató székhelye Remetén van. A vízmű méretezésének tervezésekor a most felújítás alatt lévő tejporgyár igényeivel is számolva volt, így szabad kapacitás áll rendelkezése (Csák et al. 2013–2015).

Egyéb intézmények, mint *posta, rendőrség, sportbázis, közösségi házak, művelődési otthon, önkéntes tűzoltóság, plébánia, hivatal*, alapvető közfeladatokat látnak el, melyeket *civil szervezetek* munkái egészítik ki. Utóbbiak tevékenységét a helyi önkormányzat évente pályázati keretek között támogatja. Az *önkormányzat* identitást formáló kommunikációja írott és elektronikus lokális médiumokban – Képes Vagyok havilap, Remete Tv, községi honlap, Facebook-oldal – folyamatos. A kiadványokban helyet kap minden olyan esemény, történet, ami fontos a falu életében, és nem elegendő, ha csak azok tudnak róla, akik személyesen jelen vannak azokon. Így minden közéleti esemény elér a szélesebb nyilvánossághoz: pl. 18 évesek bálja, falu-, gazdanapok, kortárstalálkozók, négy évszakhöz, két magyar és két nyugati szenthez kötődő templombúcsúk, a helyi sportbajnokságok, kulturális események, kiállítások, a különböző megvalósítások avatóünnepségei mind ezt célozzák: lokális identitás megfogalmazását, tudatosítását, erősítését.

4.9.3. Lakás- és gazdasági mutatók

Továbbra is a legutóbbi két népszámlálás helyi adatbázisaira⁶³ alapozva láthatjuk, hogy a lakások száma 2707-ről 2765-re növekedett. Lakatlan vagy időszakosan lakott belsek száma 493 db-ról 337-re változott. Ennél is látványosabbak a lakáskörülményekről szóló adatok: a fürdőszobával rendelkező 881 db ház helyett 1567 db rendelkezik ilyen felszereltséggel. Még nagyobb arányban növekedett a benti wc-k darabszáma: 355 helyett 1277 (2011-ben még 1167 kinti árnyékszéket használtak a faluban). Meleg víz, központi fűtés és konyhai felszereltség tekintetében hasonló arányú adottsággal bírnak a háztartások.

A polgármesteri hivatal adónyilvántartójában a 2004-es évi adatok szerint összesen 1821 db gépjárművet azonosítottak. Ebből személygépkocsi 673 db, autóbusz 25 db, 12 t alatti haszongépjármű 109 db, 12 t fölött 65 db, a forgalomba írt traktorok száma 142 db, motorkerékpár 55 db és pótkocsi 102 db jár az utakon.

⁶³ <https://www.recensamanromania.ro/rezultate-rpl-2021/rezultate-definitive-characteristici-demografice/>, és Gyergyóremete Község Polgármesteri Hivatalának Mezőgazdasági Nyilvántartója (Registru Agricol 2011-2021).

A háztartások bevételeiről szóló megbízható adatok lokális szinten nem állnak rendelkezésünkre, ezért a megyei jellemzőket vizsgáljuk. A megyei átlagbér az országos értéktől jelentősen negatív irányban távolodik, évenkénti értéke meghaladja az 1%-ot. Jellemzően olyan munkahelyek vannak a megyében, ezen belül Remetén is, melyek alacsony bérrel járnak. Továbbá azt is figyelembe kell vegyünk az adatok értékelésekor, hogy a mezőgazdaságban dolgozók jogi értelemben nem rendelkeznek munkavisztonnyal, azaz nincsenek bejelentve. A foglalkoztatási és bérstatisztikákban nem jelennek meg (Csák et al. 2015). A mezőgazdaságban dolgozók bérére fokozottan érvényes ez, hisz az itt foglalkoztatottak – jó esetben – garantált bérminimumot kapnak. Ez a leszakadási tendencia a nyugdíjakban is érezteti hatását. A nyugdíjas korúak növekvő számát követve semmiképp nem kedvező jelenség.

A területalapú támogatások, azok eredeti rendeltetésétől, szellemétől eltérően, mintegy szociális támogatásként működnek, segítik mindennapi életükben az ágazat dolgozóit, de nem jelen(het)nek meg bérként. A bérbe adott területek tulajdonosai a folyósított támogatásokat nem forgatják vissza a gazdaságba, elosszák azt családi körben és/vagy megélhetési gondjaikat enyhítik.

4.9.4. Görbülő tükörben

A község életében – kelet-európai módon – egyszerre vannak jelen a premodern, modern és posztmodern kor jellemzői. Nemcsak a Beck kockázati társadalma, hanem az átmeneti kor társadalma is a jelenkori gyergyóremetei, aki ráadásul hangsúlyosan megéli a kisebbségi sorsot is immár több mint 100 éve. Ebből a perspektívából nézve a helyi (közösségi) élet sérülékeny. Viszont élnek a tradíciókon alapuló szokásai, és nyitott az újra, következképpen mégis színes, változatos az élettér.

A rurális társadalmakra jellemző belső összetartás, a magánélet határainak esetlegesége, a nehézségekben összefogás, a többségi államhatalommal szembeni csendes ellenállás, a kulturális-vallási hagyományok gyakorlása úgy vannak jelen Gyergyóremete társadalmában, hogy közben nyitott a világra. Sajátosságait igyekszik őrizni, de nem lehet nem észrevenni a folyamatosan változó valóság hatását a község ünnep- és hétköznapijaiban. A közösségi tudás is, a társadalmi tanulás eredményeként, a fentiek hatására, azokkal összefüggésben gyorsan változik, módosul: a szellemi tradíciókban és a közösségfejlesztő cselekvések

ben mutatkozik meg. A remetei ember próbálja a világot megismerni, megérteni. Saját értékeit, habitusát a sokféle hatásra gyakran cseréli fel, cselekvés-inspirálta helyzetekben újabakra. A jelenkori társadalmi gyakorlatnak része ez a magatartásforma.

Pászka Imre szerint a mai Romániára egyszerre jellemző a fél-ázsiai tulajdon⁶⁴ és a nyugati modell nem szelektív utánzása, ami torzulásokat okoz a mindennapok valóságában, zavart a gondolkodó fejekben, életvilágokban. A 19–20. századi felzárkózási modellt kereső stratégiák a megújult lehetőségek számára kultúraalkotó vagy kultúrautánzó magatartást kínáltak. Európa ezen felén a permanens utánzat hibrid alaktalanságainak kulturális gyakorlatai érvényesültek (Pászka 2006). „Beszűküljt játéktér”, de nem egyirányú a mozgás. Mindig vannak alternatívák, eközben alkalmazkodik a lokális tudás az adott korszak domináns tudásához. A (mikro)regionális identitást felvállalva el kell ismernem Székelyföld mindenkori geopolitikai helyzetének függőségét. Az EU-s csatlakozás utáni tér- és támogatáspolitikák sem mutat elmozdulást: a fordított folyamatok megkötöttségeit sejtetik a behatárolt „alternatívák”. A hogyan tovább felől nézve a mai állapotokat, számolni kell az életvilágok zavarával, habitustorzulásaival, a redisztribúciós folyamatok által generált kötődészavarral és -vesztéssel, figyelve az oligarchikus jellegű családi, baráti, pártelit-képződményekre, civilizációs válságokra.

⁶⁴ Az egyén csak a közössége tagjaként viszonyulhat a földhöz. Az „ázsiai” társadalmak talapzatát a közösségi földtulajdonban találjuk meg, ha a tulajdon és a termelés azonosításából indulunk ki. A faluközösségek szilárd belsejű szerkezete függetleníthető az állami önkénytől (Pászka 2007).

5. NARRATÍVÁK ELEMZÉSÉBEN FELTÁRULÓ FOLYAMATOK GYERGYÓREMETÉN

Az interjúkban – Benda (1991) elméleti tagolását követve – a polgárosodás-paraszttalanodás folyamatát, illetve annak azon mozzanatait elemzem, amelyekben a történetek egymást reflexíven egészítik ki. Ha csupán logikailag tágítjuk az *egy élet több történet sorozata* igazságot a száz élet irányába, érzékelhetővé lesz az adatgazdagság mértéke. A narrativista szemlélet módszertani tudatosságaira alapozva nem a jelen fényében értelmezem a történetek eseményeit, következtéseimen a pillanatnyi elvárások nem változtatnak. Az egybevont életútszintetizálással, esetelemzéssel kollektív mikrofolyamatokat mutatok be, hisz az interjúk szereplői ugyanazon miliő más-más időegységeiből valók. Tapasztalataik beágyazottsága ugyan más időben, más társadalmi kontextusban történik, de a lokalitás egységes, illúzió nélküli folyamattá fűzi azokat. Az életeseményekben a kutatási eredményeim általánosítására nyílik alkalmam, mert a sok mintával felfedezzük a társadalmi struktúra és környezet általános mintázatait. Egyben remélem, hogy ebben a formában a társadalmi igazságosság érvényesül, ez a tudás beépül a társadalomba.

A kistermelésre berendezkedett gazdálkodók strukturált beállítódásai szerint – a piacgazdaság érintettségi mértékétől függően – Kovách Imre négy habitustípusba sorolja a mezőgazdaságban dolgozókat: (1) piac által nem érintettek, presztízsethoszúak, (2) piacérintettek, biztonságethoszúak, (3) piacorientáltak, jóléti mobilitásethoszúak, (4) piacra szerveződők, vállalkozási ethoszúak. A típusok között egyre csökkennek a hagyományok, kötődések, a földtulajdonlason alapuló társadalmi státusz, az önellátás jelentősége és a kedvezőtlen feltételek közötti kitartásuk mértéke. Párhuzamosan kerül előtérbe az egyre fokozódó individuális értékrend, a racionális kalkuláción alapuló, változó termelési intenzitás, másként fogalmazva a „pénztermelés” (Kovách 1988).

5.1. Generációk nyomában

A tudományos és a közfelfogás is többnyire az ingatlant, a föld- és pénzvagyonot tekinti családi örökségnek, hiszen a következő generációknak ez alapozza meg (a szocialista berendezkedést kivéve) a társadalmi státuszát a mikro- és a makrokörnyezetben. Az interjúkból további fontos elemek rajzolódtak ki, melyek a családi örökség minta- és értékadásában, tudat- és identitásformálásában, nevelésben és tanításban nyilvánulnak meg. Külső tényezők

ezeket az elemeket is változatosan befolyásolják, olykor segítik, máskor, akár intézményesen, gátolják. A 20. század történései különösen mélyen érintették beszélgetőtársaim sorsát, hatottak szemléletükre. Korábban ily mértékű szemléletbeli, magatartásbeli, tudásbeli, életmódbeli különbségek ilyen rövid idő alatt nem keletkeztek a társadalomban, mint amit megélték korcsoportjaim generációi. Ugyanakkor egymás közötti kapcsolathálójukban eddig ismeretlen mértékben el is távolította őket mint nemzedékeket egymástól.

Mikor már módszertanilag megalapozottan, szövegelemző szoftver segítségével át tudtam tekinteni a korábban elemeire bontott (kódolt), újra egységbe rendezett beszédmódokat, markánsan elkülönült, hogy az egyén – miközben felszínre kerülnek a korábbi konfliktusai – túllép személyes problémáin, és a közösség tagjaként beszél a gazdasági-társadalmi eseményekről, a hatalom vagy a politika különböző színtereiről. A kódolásból fő témám tartalmi szempontjainak összefüggéseire figyelve szelektálok a generációk (korcsoportok) között végbement változások csomópontjaira koncentrálni: értékrend, identitás, tradíció, tulajdon(birtok), kollektivizálás, szaktudás, gazdálkodás-munkavégzés, politikai változások, életutak és életkörülmények, paraszttalanítás, ami sorsszerűen végigsöpört a kutatott közösségen, differenciáltan traumatizálva annak szereplőit. A narratívákban sporadikusan jelennek meg a történelmi-gazdasági események interiorizált mélységei: a (család)történetekből kivilágító személyiségváltozások, torzulások, feloldódások, melyek szerint megszűnt a parasztcsaládon belüli tudásátadás, egyre általánosabbá vált a cselekvő- és döntésképtelenség a kisajátított, államosított birtokokon vagy onnan térben eltávolodva végzett munka közben. Az élettörténetek szituációiban mégsem válik általánossá a sodródás. Jól igazolható jelenségeket hoznak elő a biográfiai elemzéssel értelmezett egyéni interjúk, amelyek az egyéni specialitásokról beszélnek.

5.2. Függőségek

Beszélgetőtársaim összecsengő véleménye, hogy a föld- és állatszeretetet, az ezekkel járó munkával való ismereteket a családból hozzák: „(...) a tudást? A földhöz – voltak idősebb bácsik, s azok bétanítottak, s a szülőktől maradt vissza ez a hagyomány. A szülőktől.” (1/23/T/F) „Hát ez a föld, ez, szerintem, ez volt egy megélhetési forma, és a földhöz nagyon ragaszkodtak az emberek. Ez, ez egy kincs vót” (2/29/A/F).

Esetükben család alatt nemcsak szülők és gyermekeik közötti vérségi kapcsolatot értenek, hanem a velük együttműködő nagyszülőket is, akikkel nem feltétlenül éltek/élnek együtt. Érdekes viszonyok rajzolódtak ki a három generáció narratívumaiban. Az idősebb

korcsoport tagjai fizikailag, szellemileg, gazdaságilag szorosan kötődtek egymáshoz, mely klasszikus formában, háromgenerációs, nagy törzscsaládban vagy kétgenerációs kiscsaládban öltött formát. „*Haton vótunk testvérek, három fiú nagyobb vót, s a leányok közt én vagyok a nagyobb, úgyhogy én mán nyócvanhat éves vagyok. Nos, jártunk, gazdálkodtunk... mű otthon annyin vótunk két szobába nyócan, mindenütt ágy vót, kanapén mindenütt. Még hárman-négyen es vótunk egy ágyba*” (1/3/CS/N). „*(...) Mi kilencen voltunk testvérek, és egész kicsi kortól mi meg voltunk tanítva a munkára*” (1/7/CS/N).

Az önálló életvitelű családok – „egy fedél, de külön füst alatt” – között folyamatos volt az együttműködés, ami kiterjedt az év minden évszakában végzett munkákra.

Partilokális szokásjog szerint a férjnek kell(ett) biztosítania családjának lakhelyét, ami felelősségteljes kötelezettségként komoly terhet jelent(ett) az ő családjának, és egyben meghatározta annak munkavállalását, életstratégiáit. „*(...) Tudja milyen nehezen, nem vót senkinek vize. Osztán, mikor a víz békerült, akkor ide folyt bé, ebbe a szobába, ott hától meglikasztottam, s ott vót egy kicsi főző, melegítő, egy kamara, s ott vót egy szék, s egy vider alatta, s abba ment belé, s abból ittunk, s annyi vót az egész. Azt nem lehetett úgy hagyni akkor, s osztán nekifogtam, s akkor építettem eztet, kamara, fürdő*” (1/10/A/F).

A falun belül lokális, felekezeti és (réteg)endogám házasságok köttettek: legfontosabb szabály a fiatalok közötti azonos társadalmi helyzet volt. A férjhez ment lányok életük további részében a férjük családjának normái szerint éltek, viselkedtek. Az ehhez a korcsoporthoz tartozó iparos, polgáris életvitelű családok valamilyen mesterségre (kovács, kerekes, asztalos, szabó) igyekeztek taníttatni fiaikat, értelmiségi pályára kevesen tévedtek. „*Iparosok, hát suszterek, szabók, kerekes – hát akkor édesapám volt egyedül szakavatott kerekes. És volt két tanítványa*” (1/1/K/F). „*Akkor már akik békerültek az öreg mesterek, kovácsok, kollektívába, oda mán nem volt hely a fiatalnak béjutni, s magánműhelyt nem lehetett nyitni, met nem volt akinek*” (1/10/A/F). „*Édesapám is hallgatott. S egyszer azt mondja, hogy tanár úr! Nekem van öt gyermekem, nekem van vagyonom. Mindegyik tanuljon meg dolgozni, s én egy ilyen taknyos leánkáért nem adom ki az ökröt az istállóból*” (1/36/T/N).

5.3. Be nem teljesült várakozások

A rendszerváltozás után visszakapott földeken az ereje teljében lévő, az ötvenes éveiben járó, korán nyugdíjazott középső korcsoport nagy lendülettel belekezdett a földek megművelésébe, a gazdálkodásba. A tudáshiány, a változó piaci viszonyok, a tőkeszegénység és az

egyre fogyatkozó fizikai erőnlét hamarosan, egy évtized alatt, fölemésztette e generáció gazdálkodási ambícióit. Mindehhez helyi sajátosságként hozzájárult a visszakapott erdős területeken eluralkodott törvénytelen erdőirtás, ami a viszonylag könnyebb pénzszerzést és a mezőgazdasági utak járhatatlanná tételét is eredményezte, gyakorlatilag megközelíthetetlenekké téve még a faluhoz közel eső mezőgazdasági területeket is. „*Hogy a remeteiek milyen ügyesek, hogy tudják az alfaliakét is lelopni, a szárhegyiekét is lelopni*” (3/15/T/F); „*(...) hanem végig csúsztotta bé a falu végire s oda, ide hozták na, hát... S ellopták*” (3/9/CS/F).

Az időközben csődbe menő szocialista ipari létesítmények dolgozói és gyermekeik közül sokan bel- és külföldi építőtelepeken kerestek munkát, akik közül kevesen tértek vissza – a rendeződő állapotok ellenére – a helyi mezőgazdasági munkához. Ebben a formában is tovább él az a régi helyi gyakorlat, hogy a családfő hétszámra távol van, nem vesz részt közvetlenül a család életében, annak irányítását a feleség, ritkábban a nagyszülők veszik át. A férfi a számára presztízsvesztéssel járó családi élethelyzetet sok esetben italozással oldja fel, ami tovább rontja helyzetét: egészségkárosodás, munkanélküliség, válás, korai halál jellemzi ezeket az életutakat. „*(...) Amikor a férfiak hónapszámra, vagy hétszámra messze voltak, vagy nem voltak, a remetei asszonyok olyankor, hogy remeteiesen mondjam, emberek es voltak*” (1/1/K/F).

A mezőgazdaság ágazatában nem ritka az ilyen szülői példamutatással felnövő gyermek, aki nem ismeri a jól működő, összetartó családot és a munkamorált sem. Ez nem jelenti feltétlenül a család szétesését, inkább atipikus kritériumok szerinti működést takar, amihez hozzátartozik a (státusz)fogyasztási javak általánossá váló tulajdonlása, technikai változások beköltözése a családi életvitelbe, amelyek megalapozott műveltségi alapismeretek nélkül váltak a polgárosodási folyamatok egyik formálójává.

Földművesnek keresztelte el terminológiájában a rendszer a parasztot, mégis szégyen volt csak annak lenni, munkásnak már nem volt az. Az állami munkát vállaló férfiak kétékezi fizikai, betanított munkát végeztek, megbecsültségük, tekintélyük helyileg nagyobb volt, mint csak a kollektívában dolgozóké, holott szabadidejükben szinte kivétel nélkül normázást és terménybeszerzést célzó második állást vállaltak a tsz-ben. „*Vót, amikor kellett mozgósítani, no olyan kampányidő valami, valami olyant kellett csinálni, de mentek azért, azért a kurva 25 árért*” (1/26/K/F). „*(..) A napétt, me ha nem dógoztad ki a hatvan napot, a földhöz nem vótál jogos a kertbe, s akkor Barabás Feri a kertet egész a csűr végéig odaadta Csiki Bálintéknak*” (1/3/CS/N). „*S amikor délelőtt dógoztam, délután vótam a hegyen, s*

amikor délután dőgoztam, máskor mikor éjszakás vótam, mert harminchét évet én ledőgoztam három váltásba” (1/21/A/F).

A munkás státusz nem jelentett általánosan jobb életminőséget sem: a másodállásban dolgozók kiszolgáltatottabbak voltak a főállású téesz-tagokkal szemben.

A konszolidáló rendszerben kialakult az a helyi, nem konvencionális, kiváltságos értelmiségi réteg, aki nem a mezőn, hanem irodában dolgozott, papíron követte a mezőgazdasági munkát. Állásuk legalább középiskolai végzettséghez és nem ritkán párttagsághoz is kötődött, havi jövedelmük felülmúlta a fizikai munkát végzők bérét, kapcsolatrendszerükben a paraszti munka értéktelennek számított. A szülők ezért gyakran motiválták a gyermekeiket, hogy „Addig tanulj, ameddig látsz, hogy ne kelljen dolgozz!”, holott valójában élhetetlenek, semmirekellőnek, élőködőknek tekintették a közvetlen felettük dolgozó irodai személyzetet. „*Van egy réteg, amelyik most is azt mondja és akkor is: gyermekek tanuljatok, ha egy nap kétszer eszek, akkor is arra pénz lesz, hogy tanuljatok.*” „*(...) Nekünk az egyetlen a kisebbségi létben, egyetlen kitörési lehetőség az, hogy a tudás*” (2/21/A/F).

A helyi tejporgyár dolgozói a falun belül külön társadalmi csoportot képeztek, ami az élelmiszeriparban dolgozók szaktudásához és az országos gazdasági viszonyok megváltozására vezethető vissza. E foglalkozási pozíció egyszerre jelentett biztos, jól fizető helyi munkahelyet és könnyen kiegészített megélhetési lehetőséget a gyárból kilopott termékek által az üresedő, jegyrendszert működtető kereskedelmi hálózattal párhuzamosan. „*S a remeteiek a disznókot tejjel nevelték. [nevet] Ez volt*” (2/1/K/F). „*Hallod-e, a ládák ki vannak rakva a rámpára, hátul a ker'be van egy lik, fogj meg egy ládát, vedd a válladra, s a likon tedd ki, s menj ki, s vigyed. A láda vajjal B. J.-nál az udvarra mentem. Bé a házba. Vágtuk el értetted-e, s osztottuk el mindegyiknek a családba. Ilyen menetek vótak, értetted-e?*” (1/1/CS/F) A foglalkozási pozíciók meghatározó kategóriái lettek a családi kapcsolatrendszereknek. A korábban egymástól távolságot tartó családok barátkozni kezdtek. Ezekkel a munkahelyi barátsági kapcsolatokkal helyettesítették a magánélethez kapcsolódó korábbi családlátogatásokat, ünnepléseket, komaságokat. Ez a szocializáció teljesen új szabályokat, megváltozott erkölcsi normákat, értékeket hozott létre, melyben jelentős szerepe van a tömegmédiáknak is. Az együttlétek beszédtemái nem családi történetekről, a napi valóságról szóltak, hanem az újság, tv, rádió, internet közvetítette tartalmakról. Nem csupán a tudásátadás korábbi formája szűnt meg, hanem a közös éneklés, zenélés és tánc, mint szórakozási formák. „*Mert nekünk nincs időnk főzni, s ha jön egy vendég, valaki, egyszerűbb,*

hogya beülsz és elmész egy vendéglőbe, nem azért, hogy nagyzoljál, nem azért, hogy nagyzoljál” (2/9/A/F).

Változást jeleznek a demográfiai adatok is: a szegénységből és nélkülözésből való kiút egyik lehetősége volt a csökkenő gyermekvállalási kedv, hajlandóság. Másrészt a gyári munka kötöttsége, a munkahely elvesztésétől való félelem, a karrierépítés sarkallta a családokat a gyermekről kockázatvállalással járó lemondásra. *„Mondtam, két dolog van, vagy az asszony hal meg, vagy mind a kettő. Ha pedig megcsinálom ezt a dolgot, akkor feláldozzuk a gyereket. Azt mondja A., »Z. úr, ebből a szövőanyagból még van otthon, csinálunk.« Ez volt a válasza A.-nak, szegény, nyugodjék” (1/6/K/F).* A megszületett gyerek(ek)nek pedig egyaránt igyekeznek mindent megadni a szülők, amire szükségük van, és amire nincs szükségük.

Interjúk helyzeteimben minimális esetben fordul elő a háromgenerációs munkavégzés, melyben a nagyszülők segítik a kis családot, vagy az idős családtag szorul gondozásra – egyik esetben sem mérik ezt pénzben, természetbeni segítségnek tekintik. Tehát a segítségnyújtás kölcsönös, a kapcsolattartás folyamatos, élő a generációk közötti kapcsolattartás, azonban a harmadik korcsoport szemléletében egyre általánosabban érvényesül az individualizáció, melyet a médiumok, az iskolarendszer, a főáramú gazdaságpolitika egyszerre befolyásol. *„Tehát me’ életminőséget lehet biztosítani egy természetközeli életformával. Az, hogy szép az állatod, az, hogy hozzád jó, az, hogy megnyal, az, hogy mikor le van feküve lefekühetsz melléje, tehát, hogy ezek olyan dögök, amiket nem lehet pótolni izé, Facebookkal” (2/4/K/F).* *„(...) Ha egy mezőre menyünk el, s én tudom, hogy ott van a földje vagy rendje van, akkor odamenyek, megnézem, felhívom, hogy hallod-e, elpalljam-e, megforgasam-e, esszevájjam-e vagy ilyenek. S ennek segítségével én el tudom hordani például a többiektől a ganyét, az ősszel is én hordtam el mindenkitől. S próbálunk egymáson segíteni ezzel, hogy valahogy, valahogy megvalósuljon az, hogy fennmaradjon a lehetőség” (3/3/CS/F).* *„(...) S bármi probléma van, Isten őrizz, hogyha valaki vágna valamelyiknek egy pofot, me biztos, hogy az első tizenöt percbe mindenki ott vóna. Tehát jobb, ha nem kezd ki velünk senkise, me jobban jár [kacag]” (3/1/K/F).*

Mindez azt is jelenti, hogy a helyi társadalom szerkezete folyamatosan változik, a gazdálkodó családi intézmények pozíciói bomlanak, az egyén életét bizonytalanná teszi a szerepek keveredése, funkciók elvesztése és a társadalmi megerősítések hiánya.

5.4. Családi gazda(g)ságok

A három korcsoport narratívájában a családi gazdaságok is folyamatokat hordoznak, amelyeknek közös origójuk, hogy mindig csupán félig voltak önellátóak, a család jövedelme állandó kiegészítésre szorult. „*Érted, kell csinálni, látod, hogy van, megvannak a lehetőségek most a gazdálkodásba, aki most nem tud gazdálkodni, az ezután ne fogjon neki*” (3/14/T/F). A mezőgazdasági szerkezet és kultúra az állattartásra szorítkozott, a növénytermesztés az előbbit szolgálta. A területi egység minden területtípusára – szántó, kaszáló, legelő, erdő – az elaprózottság és szétszórtság, valamint a zárt földhasználat volt jellemző. Mindig a falu lakosai művelték meg a földeket, és soha nem volt nagybirtok, nagyüzem a településen. A kollektíva idején egybeszántott területeken folyó intenzív gazdálkodást nem tekintem annak. Változó sikerrel a föld hol megélhetést, hol jövedelem-kiegészítést jelentett. A beszélgetésekből végül kirajzolódtak a családi gazdaságok típusai.

5.4.1. Agrárszerepben

A családi gazdaságok csak egy része örökíti át nemzedékről nemzedékre azokat a javakat, tudásokat, attitűdöket, amelyek a harmadik generáció/korcsoport mezőgazdasági munkához való kötődéseit hordozzák. Interjúalanyaim közül senki nem első generációs gazdálkodó, hanem szüleik követői. Közülük többen is dolgoztak gyermekként a kollektívában, a háztáji gazdaságban pedig a kornak megfelelő szinten megismerték, végezték az állattartáshoz tartozó munkálatokat.

A hagyományos paraszti magatartásformák helyett vállalkozói, termelői attitűd, mentalitás általánosan jellemzik mindhárom gazdaságtípust, amit be fogok mutatni. Közös vonásuk, hogy mind helyi születésű, helyben lakó emberek, akik tartósan nem szakadtak el szülőfalujuktól. A birtok, amelyen gazdálkodnak, a bejegyzett gazdaság jogi formájától (egyéni termelő, bejegyzett fizikai személy, korlátolt felelősségű társaság) függetlenül tulajdonjogilag magánszemélyek, családok nevére koncentrálódnak, pontosabban a cégeknek nincs földtulajdona. „*S hogy jogi személynek megin', félek, na. Tehát amíg az ember kicsibe csinálhassa, addig úgy vagyok vele, hogy amíg az ember megkapja a pénzt, kettőbe tűri, becsapja a farzsebbe, addig mért könyvelje el az államnak*” (3/6/CS/F)? Mindenki rendelkezik bérelt, megművelt, támogatott földdel is. A családi gazdaságok egyénileg termelnek, és egy integrátori szerepet betöltő értékesítési egyesület közvetítésével adják el a megtermelt tejmennyiséget. Ez az egymás közötti kooperáción túl fegyelmet, szakmai színvonalat, a mi-

nőségi követelményeknek való állandó megfelelést igényel minden résztvevőtől. Az együttműködés e formáján túllépve egyéni birtokgyarapítási stratégiákkal, egymással konkurálva, gyakran konfliktusokat vállalva igyekeznek külön-külön boldogulni.

A földpiac jogi bizonytalanságai, az egyre növekvő földárak megpecsételik a kisebb gazdaságok fejlődési, túlélési esélyeit, hacsak nem ismerik fel a tevékenységszerkezet, termékpálya-váltásban, a rendelkezésre álló kapacitások kedvezőbb kihasználásában rejlő kiterjesztési lehetőségeket. Egyelőre ilyen irányú érdeklődés, hajlandóság, képesség szerény próbálkozásait láthatjuk, és azt sem az erre rászorulóbb gazdáknál.

A megnövekedett magánberuházások⁶⁵ hatásaként beinduló földpiac egyre távolabb tolja a „szabad föld” elérhetőségét a közeli infrastruktúrát biztosító falutól. A használt földek elhelyezkedése, megközelíthetősége, mérete, minősége, vadkároknak való kitettsége olyan mértékű költségráfordítást növelő tényezők, amit nem tud kompenzálni a földalapú támogatás sem. Az interjúk és háttérismereteim alapján három típusba⁶⁶ sorolom a kutatási helyszínen családi gazdaságait.

Vegetáló-hanyatló családi gazdaságnak nevezem azokat a típusú próbálkozásokat, amelyek kényszerpályán mozogva a jobb reménységgel léteznek, csak önerőből igyekeznek boldogulni. Termelési tapasztalatuk van, de kapcsolataik korlátozottak, beszűkültek, tökeszegénységük arányos saját földjük méretével, gép- és állatállományuk elavult, lestrapált, hiányos, földbérleteik rövid távra szólnak. Munkaerejüket maximálisan kizsákmányolják, a gyermekeik menekülnek, jobb esetben alkalmanként segítenek a szüleiknek, holott gyakorlat ezekben a gazdaságokban, hogy papíron már az ő nevükön szerepel az a fiatalgazdátámogatások megszerzése érdekében. Ez a típusú családi gazdaság, az uniós és nemzeti agrártámogatásokon túl, csak tej- és élőállat-értékesítésből tartja el magát, hozzáadott értékkel nem termel. Pontosan ezekben a gazdaságokban leginkább nyomasztó az egyre nagyobb méreteket öltő agrármunkaerő-hiány, az a humán tőke, amelyet gazdasági előnyre lehetne váltani. A gazdaságban dolgozók alulképzettek, idegenből hozzák a munkapontra, és gyakran váltják őket, nem ritkán egy pásztorlási idényt – április 24.–szeptember 8. – sem dolgoznak végig.

⁶⁵ A jelenleg történő szálloda-, reptérépítés és a tejporgyár modernizálása, bővítése drasztikusan befolyásolta a földek árát.

⁶⁶ A típusokat Hamar Anna (2016) *Itt, mezőgazdaság?! – Birtokszerkezet és agrárszereplők egy nem mezőgazdasági térségben* című írásából vettem át. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*, Argumentum Kiadó, Budapest, 359–385.

Szinten tartó családi gazdaságnak tekintem azt a működésformát, amely a szülők tőkájével indul, szereplőinek nem célja a növekedés. Függetlenségüket megőrizve saját forrásból fejlesztenek, mert a pályázatok nem vonzóak: kötelezettségvállalással, általuk indokolatlannak vélt szabványok betartásával (állatjóléti, környezetvédelmi, vízgazdálkodási követelmények) és szerintük fölösleges adminisztrációs költségekkel járnak. Döntéseiket a piac befolyásolja, ahol tehetik, igyekeznek a szabályokat kikerülni. Munkavégzésük családtagokra épül, mert humán erő, alkalmazott(ak) bevonásában korlátozottak, így a családszerkezet (gyermek száma, kora) meghatározó tényező. Szüleik/nagyszüleik rendszeresen segítik a munkavégzésben gazdaságvezető gyermeküket/unokájukat. „Hát úgy a családi humán erőforrással, ahogy én, édesapám, édesanyám és a testvérem. S nagyon, nagyon ritkán besegítenek a nagyszülők” (3/7/A/F). „(...) Ha olyan az idő, akkor az egyik leánka fut bé hamar s kiáltsa a teheneket, s Kati megfeji, s addig végezem a dolgom” (3/14/T/F). „(...) Megoldunk a családba mindent most. Mi is így, hogy ketten összefogunk, így haladunk, de egyedül én se nagyon haladnék” (3/10/CS/F). „De én ezért szerettem volna, hogy ők es, ha besegítenek, bár nekünk es egy hetet egy évben, szabadnapot adjanak, mert ez nekünk es sokszor kiborító” (2/13/A/F). „Nem tudok hálát adni a Jóistennek a gyermekekbe. Azok annyit segítettek, hogy sokat. Hát nincs, nincs ember. Olyan ügyes gyerek, hogy... S azoknak kell örvendjek, hogy még születnek ilyen emberek” (3/5/CS/F).

Fejlesztő-növekvő családi gazdaság, amely erőforrás-kihasználásban, hatékonyságra törekvésben, piaci feltételek, lehetőségek felkutatásában mutatkozik meg. Szerteágazó kapcsolatrendszer építettek ki, a gazdaságuk inputjait (tápszerek, gyógyszerek, üzemanyag, vegyszerek, fóliák, fogyóanyagok) beszerzési szerződésekkel biztosítják. Az előnyök megszerzésért vásárolnak, fejlesztenek, pályáznak. Alkalmazottai(k) mellett a család tagjai is részt vesznek a munkálatokban, melyek szervezésében, irányításában egykori főnökeik mintát adó szemlélete és saját tapasztalataik érvényesülnek. A szektorból és térségből való munkaerő-kiáramlás ellenére ők még tartósan be tudnak vonzani fizikai munkásokat a technológiai fejlesztéssel párhuzamosan vagy annak köszönhetően. A gazdaságvezető feladatai – a család korszerkezetétől függően – összemosódnak: géppel dolgozik, irányít, dönt. Rendelkezik olyan elméleti és gyakorlati úton szerzett szaktudással, hogy nem szükséges minden kritikus helyzetben külső, szerződéses szakembert (állatorvos, szaktanácsadó) bevonnia. „Tehát rengeteget lehet tanulni. Tehát én es annyit tanultam, hihetetlen. Tehát teljesen más-képp állok oda, más az ízé...” (3/14/T/F).

Ezekben a típusú gazdaságokban nyomasztó tehernek érzékelték az irányítás, a vezetés átruházását a második generációnak. Az irányító családfők félnek gyermekeik jövőbeni döntésitől, különböző indokokkal halogatják a gazdaság irányításának átadását: aminek okát abban látják, hogy a fiatalok nem a kizárólagos üzemi racionalitás szerint döntenek majd, szétesik vagy eladják a gazdaságot, nem fognak felelősséget vállalni.

5.4.2. Mind mi vagyunk

A mai gazdaságokat nem a tevékenységük különbözteti meg egymástól, hanem a tőkeerőségük, méretük, a tulajdonos stratégiai döntései és azok megvalósítása, a fejlesztésekhez való attitűdjük, ezek érdekében működő kockázatvállalási hajlandóságuk. A paraszti életforma, kultúra helyett a gépesített, kevés fizikai munkát igénylő gazdálkodás vonzó(bb) a gazdálkodóknak.

A faluban a háztáji gazdaság minden formája visszaszorulóban van, az idősödő korosztály az, aki kevés, egyre csökkenő méretű veteményeskertet és haszonállatot tart. Tulajdonával és nem munkájával kötődik a falu lakossága a mezőgazdasághoz, holott ez számottevő erőforráseleme a háztartásoknak. Erőteljes birtokkoncentráció jellemzi a gazdálkodást, ami részben vásárlásokkal, másrészt – vállalva a konfliktusokat, díjemeléseket – egymás bérleteinek megszerzésével történik. A birtokszerkezet nyugvópontra jutása, átrendeződése a tulajdonrendezés befejezése után várható, aminek időpontja bizonytalan. A termelői, gazdálkodói kör megerősödését, fejlesztési potenciáljának növekedését vállalkozói mentalitása, korösszetétele, iskolai végzettsége befolyásolja – ilyen összefüggésben értelmezhetjük a forrásbevonási képességet is. Az ágazat humánerehiánya, a növekvő ráfordítási költségek részben az élők munkát kiváltó gépesítő fejlesztéseket (mezei és istállógépesítés, trágyatakarító, fejő- és etetőrendszerek), másrészt jövedelem kiegészítő, hozzáadott értéket növelő, termékskála-bővítő tevékenységszerkezetet, több lábon állást igényel a családi gazdaság főfoglalkozású szereplőitől. *„Tejből csináltuk a telemeát⁶⁷, csináltuk az ilyen olvasztott sajtot, a vaját, a tejfölet. Akkor volt a tehéntúró, s ennyicske volt ugye. Még volt-e valami? A füstölt sajt. Füstölt, ilyen fonott. S ahhoz volt rendes csomagológép, vákuumozó, úgyhogy ez, hát az most es van”* (2/13/A/F).

⁶⁷ Sós vízben érlelt, változó (tej)zsírtartalmú sajtféle.

5.4.3. Sajátjukon idegenek

Az 1980-as évekre, létrehozása után húsz évvel, a helyileg kollektívának nevezett tsz működése konszolidálódott. Az első és második korcsoport interjúiból arra következtettek, hogy ez a helyi vezetés, az itt dolgozók érdeme volt.

A struktúrán belül a többség megtalálta a helyét és számítását, az egyre nagyobb alapélelmiszer-hiánnyal küzdő országos rendszerben különös értéknek számított az itt végzett munkával elérhetővé váló napi kenyér, heti tej- és hústermék. A tsz szervezetén belül, annak mellékgazdaságaként funkcionáló fafeldolgozó részleg már ipari tevékenységet végzett, szűkösebb évjáratokban ez biztosította a nélkülözést kiváltó pénzalapokat. Ide be voltak kapcsolva a faluban magán traktorral rendelkező egyének, akik az erdőkitermelést, faanyagszállítást bér munkában végezték a tsz-nek, mert a mezőgazdasági munkára kialakított géppark nem volt alkalmas erre. *„S Csíkba, ott a tanácsnál elmondta, hogy ezeket a traktorokat, ha esszeszedik, akkor ők mindent meg kell fizessenek, fahordást, mindent, aztán mű ennek fejibe hordogattunk még fát, de hát nem úgy, hogy mű hordjuk az egészet tiszta ingyen, mert hát azt nem bírtad volna ki, érted-e? Na, de így menekültünk meg a traktorokkal”* (2/3/A/F).

A rendszerben ezek olyan helyi innovációk voltak, amelyek megyei szinten dobogós gazdasággá emelték a gyergyóremetei kollektívát. *„A termelés szintjén harmadikok voltunk, vagy háromszor elsők a megyében, kétszer másodikok, de Tusnád vert meg, Szentmárton, más nem tudott megingatni, olyan termelésünk volt”* (2/14/T/F).

Általános jellemzőként elmondható, hogy a falu minden háztartása, még a tömbházlakók⁶⁸ is rendelkeztek háztáji gazdasággal, ami mindenekelőtt a család húsellátását volt hivatott biztosítani, de lehetőséget adott pluszpénzbevételekre és cserekereskedelemre is.

Ahhoz, hogy folyamatosan állatot birtokoljon a család, az állattartási tevékenységét biztosítani tudja, a földek kisajátítása következtében – munkahelyétől függetlenül – kénytelen volt munkakapcsolatba lépni a helyi tsz-szel, mert ezáltal juthatott a 0,25 ha szabad hasznosítású földparcellához és egyéb teljesítményarányos juttatásokhoz. A kapcsolat minősége a család státuszától, a helyi elitben betöltött szerepétől is függött: egyeseknek minden fizikai erőfeszítésükre szükség volt az érvényesülésük érdekében, mások a betöltött pozíciójuk révén könnyebben boldogultak. Az előbbieken túl a tejporgyári munkásokhoz kapcsolódó rokon-baráti szálak nagyban segíthettek az állattartó gazdáknak minőségi tápanyag-kiegészí-

⁶⁸ Lásd bővebben: Horváth István (2021).

tőkhöz (savó, emberi fogyasztásra alkalmatlan tejpor, kifejezetten erre a célra készített tejpor, inlavít) jutni, ami egyébként nem volt elérhető magángazdaságoknak. A gazdaságok méretét és összetételét meghatározta a rendelkezésre álló gazdasági épületek mérete, a család egyéb elfoglaltsága, értékrendje, céljai. Ismeretlen volt a közgondolkodásban az a nézet, hogy valamit „nem éri meg” tartani, helyette a „füves udvar szegénységet jelent” értékrend volt általános, mert abban nem folyt jövedelmet termelő háztáji mezőgazdasági munka.

A középső korcsoport idősebb tagjai gyerek-ifjú életszakaszukban éltek át a kollektivizálást, általánosan a szocialista rendszerben, rurális környezetben szocializálódtak.

Társadalmilag a legalacsonyabb presztízsű csoportnak számítottak azok, akik *csak a kollektívában dolgoztak*, mintegy folytatták annak a tudásnak a hasznosítását, amit otthonról hoztak. A kollektíva létrehozása családjaiknak kevésbé okozott veszteséget. Alacsony iskolázottságú és életcéljaiban alulmotivált közösség volt ez.

Ennek a csoportnak a hivatalos havi pénzjövedelme alacsonynak számított, munkájuk ellenértékét gyakran terményben kapták, beleértve a téli tüzelőt is. Normarendszerben dolgoztak, esetükben a minőségi munkavégzés sajátos értelmezésben történt. Mert nem voltak alkalmazottak, később, nyugdíjas korukban is anyagilag hátrányos helyzetbe kerültek, ők a legalacsonyabb besorolású inaktív réteg a romániai társadalomban.

A tsz-ben *második állásban dolgozók* vékony rétege képezi azt a típust, akik valahol olyan állami alkalmazásban dolgoztak (vasút, gyáraknál örök), amelynek munkarendje özszegegyeztethetővé tette számukra a kollektívában való folyamatos munkát. *„S akkor mentem oda es, de kaszálni es, tudtam es, szerettem es, s a marhákot, az állatokat szerettem s tartottam. S tehent tartottam, s máskor szerződött bornyúkot, s amit lehetett. S dógoztam a gyárnál es, dógoztam otthon es. A kollektívába es, amit csak lehetett, me akkor adtak, huszonöt árat, izét, huszonöt árat adtak, ha megvót a hetven nap, s akkor a hetven napot én lassanként ledógoztam úgy elébb-elébb, s így kaptam azt a háztáji párcellát es”* (1/21/A/F). *„Hát, én sokat kaszáltam, na. Ötven-hatvan buglyám volt. Hát négy darab marhának, s öt marhának a kollektíva alatt es szénát csináltam. Még szabadságon sohase voltam”* (1/15/T/F). Ehhez szükségük volt, családösszetételtől függően, feleségük vagy nagyobb fiúgyermekük segítségére. Ebben a kategóriában rendkívül motivált, ambiciózus, jó egészséggel rendelkező emberek tartoztak, akik a főállású munkahelyükre „megpihenni” jártak. A kötelező oktatási szint fölött munkahelyükhöz köthető szakképzéseket, tanfolyamokat végeztek. „Fifikás” embereknek tartotta őket a közösség, akik képesek voltak interakcióikat minden körülmény között a maguk előnyére billenteni, kevésbé szorultak irányításra, de színleg betartották a

munkaszervezet (iratlan) szabályait. „S akkor ugye ide kellett nekünk a föld. S akkor a házunk hátánál volt ezeknek a Lászlóknak, valamelyiknek, s ugye én kezdtem a kollektívába járni, hát F.-nek egyszer mondom: Hallja-e? Most huszonöt ár nekünk hol lesz? Hova menyünk? S azt mondta, ne búsuld, mert megcsináljuk.” (2/24/CS/F) „Pásztor es vótam. Vágtam, s terheltük, minden. Húst, mindent, intézték. Hoztak búzát, s benzint kannaszámra. Vót mivel banyalítani. Egy azt mondja, hogy kéne neki 4 db szép fa. S ott a kollektíváé, vót” (1/19/CS/F).

A fenti előnyök mindegyike megillette őket, ami gyakran feszültséget okozott a „rendes kollektivisták”-kal. Otthoni gazdaságukban kisebb létszámban ugyan, de szintén tartottak állatokat (szárnyasok, juhfélék, fejős tehén) a család ételmezésére, és bikaborjú(ka)t leadásra. A normákat teljesítve számukra havi pluszbevételt jelentett a kollektívbér, és nyugdíjba menetelükkor kumuláltak az itt ledolgozott és az állami munkával gyűjtött éveiket. „Bejuttam ide Ditróba, s itt aztán általánoson, hogy kell mondani, folyósítva voltam. S kaptam a nyugdíjt is, ez így jó volt. Én a kollektívából es, s a (...) mind a két helyről kapom én es” (1/36/T/N). „S aztán úgy kibasztak azokkal, hogy így mondjam. Édesapám harminc évet ledolgozott az erdőn, és, hogy a kollektív végett megszakította. Elütték mind a harminc évet. S akkor kapott 120 lej nyugdíjt öt évre. Hatvanöt éves korában ment nyugdíjba a kollektívában. Ekkora kurvaság volt ebben az életben. Sírt szegény öreg” (1/22/K/F).

A harmadik típusba sorolom azokat a családi gazdaságokat, amelyek csak *kampányban* dolgoztak mezőgazdasági munkával. Tagjaik ipari munkát végeztek, gyárak, építőtelepek alkalmazottai voltak, és szabadságuk idején mentek „kaszafüldőre” vagy délutánonként, hétvégéken, szabadidejükben dolgoztak a mezőn takarmánykészítéssel, gyakran olyan céllal, hogy legyen a gyermekeiknek elfoglaltság az iskolai nyári vakáció idején. Őszi idényben, pityókaszedéskor (krumpli), annak rakodásával-szállításával, téli tárolásával a bunkeknél földelték azokat. Utóbbiak nehéz munkáknak számítottak, de jobban lehet velük keresni, a tsz állandó munkásai szívesen hagyták rájuk. Nem fértek hozzá közeli kaszálókhoz, „angróba” kiváltható len-, pityóka- és takarmányparcellákhoz. A „gyáristák” kiszolgáltattjai voltak ebben a szerepkörükben azoknak, akikre egyébként ők általában lenézve gondoltak. „S osztán így ahogy ez a sántéri munka megindult, s a kollektivizálás meglett, aki megmaradt így itt, me ugye szükség vót ló mellé, s így esszevissza. De akibe erő vót, s egy kicsit olyan vót, akkor lenézte ezt a kollektivizálást. Lenezte, s elment a sántérra [építőtelep], s ugye akkor akinek esze vót, eljutott a sántérra, jó pénzt fizettek ott” (1/11/K/F). „Sóhajtozott, hogy na, itt es volt egy darab földünk, s ott es volt egy darab földünk, s ez es a miénk

volt, s ne, hogy felszántották, s itt volt egy – de hát akkor már egybe volt szántva minden, érted” (2/3/A/F). Azonban bizonyos fuvaros vagy vezető személyekkel igyekeztek jó kapcsolatot ápolni, hogy a részt, a juszt könnyebben, időben haza tudják szállítani, kapjanak fuvart. Gazdaságukban nem volt igavonó állat, maximum egy-két tehenet, marhafélét gondoztak, de mindenkinek volt disznója, majorsága (szárnyas), esetleg néhány juha, kecskéje, amit közösen rendezett a család. Aki nem tartott sok állatot és kaszálásra vállalkozott, eladhatta/cserélhette a szénarészét. Hozzáértésük és anyagi lehetőségeik eredményeként az ő gazdaságaikban jelentek meg legkorábban a „Carpatina” kaszálógépek, amelyek megvásárlását húskvíta teljesítéséhez kötötte a rendszer. „Vettem egy kaszagépet, még meg van most es, egy Carpatint, ’81-be. S arra kellett szerződni, nem tudom, száz valamennyi húst leszerződni. S arról papírt vittél, s csak úgy adták” (1/10/A/F). „(...) Már 77’-ben a P. nagyapámnak itt, ebbe a házba kaszálógépje volt. Itt a faluban a második, vagy harmadik volt” (3/15/T/F).

A kommunista időszakban a szénatakarmány-készítés első magántulajdonú gépei voltak ezek, alkalmasak bérmunkák végzésére, az első darabok tulajdonosainak gazdasági előnyt jelentett beszerzésük. Lehetőségeiken túlmenően, igény szintjüknek megfelelően ezeknek a családi gazdaságoknak volt a legjobban felszerelt, modernizált lakásuk. Időben hamarabb voltak elektromos háztartási gépeik (tv, rádió, mosógép), és az első autóik. Az ebbe a típusba tartozó családok átlagosan két gyermeket vállaltak, őket továbbtaníttatták, többen egyetemre járatták.

A ledolgozott munkanapok nem érdekesítették ezt a típust beépíthető belterület igénylésére, a töredéknapokat viszont felírathatták a kollektívben dolgozó családtagjaik, barátaik nevére. Házhelyhez így nehezebben jutottak, gyakran a családi örökséget osztották meg, vásárolniuk kellett belsőséghelyet,⁶⁹ vagy ezekről lemondva, tömbházat szereztek be városban, ezzel akaratlanul is a migrációt, a faluból való kiáramlást segítve. A folyamatot semmilyen formában nem köthetjük a polgárosodáshoz, paraszttalanításhoz.

5.4.4. Boton járó, bicegő családi gazdaságok

Ifjak voltak, már önálló gazdasággal bírtak, amikor megfosztották őket minden javuktól, amiben generációk munkája volt. Többen közülük az átélta traumák érzelmi gátjain túllépve az új tsz-ben találták magukat egyéb helyi munkalehetőség híján. Még többen voltak azok,

⁶⁹ Beépíthető beltelek.

akik végleg erdei munkán vagy az induló gyárakban kerestek megélhetést. „*Azt mondja, kérem szépen, '44-től ott van, hogy 82 éves vagyok, én semmiféle nehézséget, én kötelességet nem éreztem. Szabad vótam, ha akartam menni Karácsonyra, mentem, ha nem akartam menni, nem mentem. Kötelesség nem vót, de nehézség vót. De megvót a szabad élet, a szabadság*” (1/11/K/F). „*Hogy mondjam, azt sem mondhatom, hogy ez független jó életmód, me nem úgy van, hogy éppen, hogy milyen jó, de viszont az ember nincsen, hogy mondjam, senkinek nem vagy az alárendeltje*” (3/4/K/N).

Soraikból kerültek ki a közöst széthordó vezéregyéniségek, de azok is, akik kisgazdaszövetséget szerettek volna a változáskor. Elseperte véleményüket az új élet heves reménye és ígérete. Újra gazdálkodni kezdtek a visszatért földeken, egyikük-másikuk még gyarapította is azokat, mára viszont a gyermekeik között elosztották vagy unokáikra írták.

Mezőgazdasági munkáját tekintve ez a korcsoport sem volt teljesen önellátó, főleg erdei munkán szerzett pénzzel volt kénytelen kiegészíteni, vagy teljes egészében ez biztosította a család készpénzbevételét. E szűkebb réteg valamilyen, főleg famegmunkáláshoz kapcsolódó, kétkezi mesterséget űzött, kiemelkedtek közülük az iparosmesterek, akiknek nem kellett elmenni itthonról, mert „bevitték nekik a pénzt a házba”. Utóbbiaknak a mester-ségbeli tudáson túl volt akkora földjük, ami helyben biztosította megélhetésüket. Ennek tükrében, Pareto-elv szerű arányban, két típusba sorolom e korcsoport családi gazdaságait: készpénzkereseti *munkára eljárókra* és a *faluban boldogulókra*.

Nemre való tekintet nélkül minden kisgyermek munkára volt fogva, csak bizonyos munkák jellege, kinti-benti, különböztek a lányok és fiúk esetében.⁷⁰ Általában az iskolából is egy-két osztály után kimaradtak, jobb esetben a „kicsi magyar világban” kiegészítették a kötelező négy elemire. Az idősek élettapasztalatait, történeteiket többször is meghallgatták, s mivel azok érvényesek voltak továbbra is, tovább adták az unokáknak. A család egyben iskola is volt.

5.5. Fejlesztési politikák és individualizáció

Kutatásomban azt tapasztaltam, hogy a folyamat e szegmense látenszen összefügg a mindenkori fejlesztési politikákkal, azok hatásaként változó intenzitással, mindig egy irányba halad:

⁷⁰ Pl. a fiú/férfi nem mosogatott, nem mosott, nem süttött kenyeret, ritkán főzött. A veteményest nem kapálta, nem gyomlált. A lány/nő nem végezett nehéz testi munkát, csak végszükség esetén kaszált.

minél általánosabb hatású beruházások valósulnak meg makro-mikroszinteken, annál erősebben átértékelődnek, változnak a helyi társadalom, közösség emberi kapcsolatai, társadalmi viszonyai. *„Szerintem egy elképesztő átmenetben van. Ez a legnagyobb történelmi szakadás, ami szerintem a falu életében lejátszódott ötszáz éves létezése óta. Mert akármilyen világrendszer, osztrákok, hatalomváltások, háborúk, bármi volt, az életforma nem változott”* (3/15/T/F). *„Kínóztuk itt eleget a földeket, de na, nem termett annyi, sehogy se termett. S tényleg, amire kiteljesedett a kollektív gazdaság annyira, hogy önállóan működött, mert Remete éllovas volt. Nem csak most, akkor is”* (1/24/K/F).

A szakirodalom azt a fejlesztéstípust tarja szerencsésebbnek, amely endogén erőforrásokból kiindulva, helyben megfogalmazott igényekre ad választ, helyi fejlesztési (szak)emberek munkája révén. Az így megvalósult fejlesztés identitás- és közösségerősítő, az individualizáció ellenében hat. Ezzel az eszményi helyzettel ritkán és csak kisebb intenzitású projektek esetében találkozhatunk.

Ebben a kontextusban mindegy, hogy vidék- vagy agrárfejlesztésről beszélünk, járulékos következményeik az individualizáció felé vezetnek. Közös bennük a térbeliség és a közvetetten, közvetlenül elért célcsoport. *„(...) A közberuházások nagyon segíti, nagyon elősegíti, s előre is vannak, vagyunk”* (3/13/A/F). *„Ami még egy olyan jelenség, amit látok ugye most, hogy volt ez a pályázati lehetőség például traktorokra. Hát az emberi önzőség, nem is az önzőség, tehát az, hogy ugye képesek vagyunk ma már önállóan és rászorultság nélkül vagy kaláka nélkül létezni, ahhoz vezet, hogy mindenki megpályáz egy traktort”* (2/4/K/F). *„Egyik nap es hallottam, ezek a magyarországi támogatások, hogy Remetéről nem es tudom, hogy a legtöbb Hargita megyéből Remetéről ment bé, a legtöbb támogatásra a kérés, úgy-hogy jó, jó irányba vagyunk”* (2/11/CS/N).

A különbség csupán a projektgazda kivolta: a vidékfejlesztés megvalósítója a regionális vagy helyi önkormányzati közszféra, a másik közvetlen bonyolítója a mezőgazdasági családi gazdaság, vállalkozó. Közös bennük, hogy egyik terület sem a helyi döntéshozók kompetenciáit mozgósítja a stratégiaalkotás fázisában, szerencsésebb esetben ők prioritási listáik alapján döntenek, mert az elérhető források központi kezelésben vannak. Így az érintettek hathatósan nem, legfeljebb színleg szólhatnak bele azok odaítélési feltételeibe, felhasználási módjába. Ezt mind a helyi községi önkormányzatok – akik a vidékfejlesztés legalsó szintje –, mind a falusi agrárszereplők hatáskörét, érdekérvényesítését meghaladja. Ezek a hatáskörök regionális vagy országos független intézmények kezében összpontosul-

nak, pontosabban politikai érdekek árnyékában születnek. „*Tehát ez a törvény, ez a rendszer, ebbe túrhatod a nyáladat egyedül, állhatsz fejre, ordíthatsz, ügyes azon senki az égvilágon nem...*” (3/14/T/F). Az eredmények pedig, így vagy úgy, találkoznak az egyén/közöség mindennapjaiban, életében.

5.5.1. Makrotörténekek mikrohatásai

Munkám szempontjából az államformaváltásnál most fontosabb az állami szerep változása, ami olyan munkaösztonzők formájában jelenik meg, mely mögött korábban ismeretlen típusú, mértékű állami kontroll áll. Átalakulnak a jóléti rendszer szereplőivel szembeni szemléletek – erősödnek a nemzet fölötti és a lokális szerepek, szereplők –, elvárások, gondolkodásmódok. Az individualizációra, mint a történetek járulékos velejárájára tekinthetünk.

A jóléti, szolgáltató állam kialakulása Románia esetében a háború befejezésétől, az 1945–1975 közötti időintervallumra tehető, ez az idős korcsoportom legaktívabb életszakaszával esik egybe. Olyan általános jellemzőket találok a gyakorlatban, mint direkt beavatkozás a gazdaságba, a deklaráltan csökkenő egyenlőtlenségek, kiépülő szociális hálózat, garantált betegellátás, általános munkalehetőség (rejtett munkanélküliséggel), méltányos bérrel és munkavédelemmel, a rendszer ellen nem lázadóknak biztonság, kiterjedt dekomodifikáció.

*Aktiváló, demokratikus legitimitású, helyi önkormányzatokkal működő államszervezetről 1990-től beszélhetünk Románia esetében, projektesített közszférának is nevezhetjük, mert egy új kormányzási technikáról, a hatalmi beavatkozásnak az eszközéről beszélünk, ami a nemzeti központi hatalom és az uniós politika legitimitását szolgálja, azok elfogadtatásának eszköze. Ebben a logikában az a kedvezményezett, akit a támogatás megszerzésének célja vezet, a tanulás és közvetítési transzferek folyamában le kell mondania saját, eredeti elképzeléséről, kulturális sajátosságairól, régi tudásáról, kvázi szabadságáról, cserébe a támogatásért. Adminisztratív, technikai, gazdasági szinten is a központ fenntartja az ellenőrzést, ami ezzel a gyakorlattal nem illeszkedik a neo-endogén fejlesztési elmélethez. Az államszervezet fontosabb karakterisztikái között a magántulajdon visszaállítása, az állami ellátás piacosítása, a szabad versenyt támogató szabályozás, alacsony integrációs szint, szolgáltatások bővülése (turizmus), eddig ismeretlen (segítő) szakmák megjelenése, a külföldi mobilitás és a hazai ipar leépülése volt. „*S ennek a rendszerváltásnak a nagy, nagy visszaütője, hogy mi volt? Hogy mindent lebontottunk azelőtt, hogy mást tettünk volna a helyébe. Ezek, ezek tönkretették a gazdaságot, s Románia, higgye el nekem, ahol nem lehet**

se polgári úton, sem közös vagyon útján dolgozni. Nem lehet, mert ez egy összekovácsolt semmi. Egy tanárom azt mondta volt, hogy »tudod, miféle ez az ország? Egy nagy ganyérakás!« [nevet]” (2/14/TF).

A helyi közösség számára a tulajdon visszaállítása, új adminisztratív épület építése, a vonalas infrastruktúra (víz-csatorna, erdei-mezei utak, telefon, internet) kiépülése, a közösségi házak, az egészségház, piac, oktatási-kulturális épületek teljes rehabilitálása, didaktikai felszerelése, szociális lakások, közterületek, közvagyon gyarapítást stb. jelentenek élet-színvonal-emelkedést.

A privát szféra életminőségének változását a következő részletekben találjuk: magántulajdon visszaállítása, gyarapítási lehetősége, csatlakozás a működő vonalas infrastruktúrára, vállalkozások indítása, korlátlan külföldi mobilitási lehetőségek, lakásmodernizálás, státuszjavak beszerzése, gyermekvállalási hajlandóság csökkenése, egyéni (agrár)pályázatok, projektek bonyolítása stb. *„Ez vót a nehézség, nem mint most, hogy gépesítve van, mán könnyű. Még megvannak ezek a támogatások. Nemhogy az ember fizessen, még adnak. Ez egy olyan dolog, hogy nem es lehet esszehasonlítani a régi üdökhöz, a kótás világhoz, a rendszerhez, s a mostani dógokhoz” (1/11/K/F).* *„Me’ van lehetőségjek na, s most ez a pályázat, vagy mint ez a támogatás, ez akkora, hogy ha ez ne vóna, nem tudom, ó nem es jó beszélni. Nem, nem tudom, hogy mit lehetne elkövetni” (1/27/A/F).* *„Tehát annyit panaszkodnak a gazdák. Én azt hallom, annak ellenére mindenki jól él, tehát azé’ a gazdálkodó emberek viszonylag jól élnek, de, de állandóan panaszkodnak. S azonkívül ott van a csomó támogatás, pályázat, minden, hát én ma havonta a gazdálkodásból – valamelyik nap futtatam be – így, hogy itthon feldolgozom a sajtót, több mint tízezer lejt be tudok hozni” (2/4/K/F).*

Az állam szerepváltozásai mögött olyan válságtünetekre gondolhatunk, amelyek a világgazdaság problémáiból gyűrűznek a román nemzetállam szűrőjén be a rurális (székely)társadalomba. Ebben a közösségben is széles hatósugarú problémává vált a képességek hiánya, a belső szegmentáció, az idősek gondozása, nyugdíjak devalválódása. Negatív konnotációja abból ered, hogy a munkavégzés minden körülmény között kényszer: ha nincs készsége/képessége valakinek, mert azt épp az állami oktatási rendszer nem tette számára lehetővé, ha a cselekvése és aktív részvétele nem biztosított, mert sorra szüntek meg az állam által korábban létrehozott munkahelyek, akkor is. *„Dolgozna, de itt is a buta remetei fő, nem engedték a remeteieket a leányokat ide le, s a fiúkat se, na hagyj békit... s az gyár, s azt lenézték a gyárit, me’ mind kurva lesz belőle. Elküldték Bukarestbe, kurva is lett belőle s ott*

es maradt egy része” (2/8/K/F). „S akkor ott dolgoztunk, ugye jött a változás, s elmentem, Magyarországon dolgoztam másfél évet... Másfél évre rá vettem egy Aro-t, amikor az még kocsis volt, s azon a nyáron, húsvétkor indultunk, huszonháromszor meghajtottam Isztanbult. Huszonháromszor” (2/12/K/F).

A rendszerváltozás után a második és harmadik generáció életében érzékelhető leginkább ez az „öngondoskodást” elváró állami jelenlét, körükben nőtt a munkanélküliség, a szegénység, a munkamigráció. Interjúalanyaim – mint családi gazdaságok vezetői – aktív tagjai ilyen körülmények között – nem átmeneti, hanem elhúzódó válságsorozatok idején –, jó példái az általános negatív folyamatok pontszerű semlegesítésére: válaszként a megvalósult állami/önkormányzati beruházások generálta lehetőségekre, azok folytatásaként saját adottságaikból teremtenek családjaik számára „semmiből új világot”.

A folyamatban az individualizációt egyéni konszolidációra való törekvésnek tekintem, mely anyagi javak felhalmozásában, szerepváltozásban, életvezetési stratégiák kialakításában, életútmódosításokban, vállalkozás(ok) indításában stb. realizálódik. Az eddig bevált egyéni, tanult képességek erodálódtak, kevés a sikeres felemelkedési minta, és ami van, az nem az ismert rend szerint történt. A társadalmi befektetés, -védelem, -támogatás szelektív diszkrecionálása, folyamatos bizonytalanságainak megtapasztalása, „csak a jelen fontos”, „csak az enyém” (hamis) biztonságra törekvést váltott ki az egyénben. Önmaga és családja számára próbálja elérhetővé tenni, saját tulajdonba tartani azokat a javakat, készségeket, amelyek függetlenítik, egyre kevésbé teszik rászorulttá az együttműködésre. „*Valamilyik esztendőbe ez a F. kibaszott, hogy összemocskoltatta ott a helyet. Este csapták ki a tehényeket, s szerencséje volt, hogy elfuttak, mikor este felmentünk, s már a fűbe a cigánybanda ott volt, s elmenekültek. S mit csináltunk, kimentünk, s aztán a néptanácsnál hallottam, gazembereket. Olyan szépen megmondtam nekik, a föld derekán én nektek utat nem adok! Me’ én azt pénzzel vettem, ott utat nem adok. S ne is tartsatok számot, hogy én nektek regelőt adok ott” (1/14/CS/F).*

Ismereteik, belső igényeik pedig általában nem jutnak túl a „régis szép” utáni sóhajtozáson, az egyéni felelősség és az újabb területen rejlő lehetőségek felismerésén. Helyettük a súlyos időtlenség frusztrációja, az akkut diszkomfort-érzés és a nyomasztó elmagányosodás lett az individualizálódás következménye. „*(...) Tudod, mitől félek? Ha a támogatás megszűnne vagy megszűnik, Isten őrizzen, hetven százaléka abbahagyja. Az állattartók is, tehát én úgy látom, hetven százaléka a támogatásér’ csinálja” (2/23/K/F). „Nagyon rosszul. Ha itt a támogatásnak még véletlenül is vége lesz, ha mondjuk, ha vége lesz, meghal, Európa*

is meghal, akkor [iszik pár korty vizet] jelen pillanatba, aki azt mondom, gazdálkodik, az két év alatt kétezer euró egy tehenre?! Vissza tehenestől s borjastól, mindenestől. Bikákat kiirtották, az állam fejlődik, az emberek, akik most nekifogtak, most is van, aki azért fogott neki, csak a pénzér'(...)" (2/8/K/F).

A megszakított folytonosságú paraszti életvilágban az élet- és munkaforma-szeretet, a felmenők emlékének adózó történelmi elégtételt elfedi a megélhetési kényszer, a vállalkozóvá vált kapitalista (paraszt)gazdálkodás, mindennek következményeként az individualizáció nem a polgárosodás felé vezet, nem kecsegtet polgárosodással. „*Ha ebből indulsz ki, akkor, akkor... tehát a tőkének az a tulajdonsága egy kapitalista gondolkodásmódba, hogy azt minél inkább ki kell aknázni, ki kell zsákmányolni, és ennek a végét járja a föld gyakorlatilag, hogy tehát kizsákmányoltunk mindent. Egy régi, normális szerves társadalomban a természet, az társ volt"* (2/4/K/F).

5.6. Állampolgárság – váltás – állampolgárrá válás

Interjúalanyaim életérzése sorsjellegűvé alakult a kisebbségi léthelyzetbe kerülve. Az irodalomból tudom, hogy a narráció átalakítja a valóságot, mintegy virtuális és valóságos világ között kell választóvonalat húzzak elemzéssel.

Nem a „mindentudás” magatartásával állítom, hogy ami a többségi életformában még jelentés nélküli, az a kisebbségiben szignifikánssá válik: az egyén és családja életének bukdácsoló eseményei jelentéssel bíró (élet)pályává állnak össze, értelmet, ívet kapnak, indulnak és eljutnak valahová. Innen minden kiszakadó élet mérhető veszteséget jelent a közösség számára. „*Gazdagok az emberek, kérem szépen, s ha Romániában nem tudja megkeresni, ami kell, menyen. A harmadik országon es túlmenyen, s csak ott elégedik meg. Ezért mondom, úgymint Remete ezelőtt sem volt szegény, s most se szegény"* (1/33/T/F). „*Nekem az a véleményem, hogy itthon nem találja meg a' ízét, elmenjen, de aztán jöjjön vissza"* (1/22/K/F). „*Mondom én, minden szempontból merem mondani, hogy bizony elég sokan tökéletlenek lettünk úgymond, elköltöztünk, idegenbe kerültünk, s visszafelé nehezebb"* (2/23/K/F). „*Na, ez a sors. Ne vegye rossznéven, de én csak az én véleményemet mondom. Mert ember nélkül, az embernek kettős szerepe van. Hármassal, sokszor. Akivel csinálni, akiért csinálni – ez a kettő mindenképpen. Most bármit csinálnak – a következő kérdés: kiknek csináljuk?"* (2/14/T/F). A kisebbségi, lokális identitás folytonos lelki feszültséggel és döntési kényszerrel jár, nem lankadhat az éberség, folyamatosan résen kell lenni a szerep-

lőknek ahhoz, hogy a lecsapó/settenkedő veszélyeket érzékelje, leleplezze, és megfelelő válasza legyen, ami egyben esélyt is jelent a jövőnek. „*A román iskola, hát már úgy elfelejtetem. Egyedül Laczkó Bözsike nagynéném, egy héten tartott magyar órát. De ennyi volt az egész. – Többit mindent rományul (a román tanár), az borult le az asztalra, s aludt. Megfogott, úgy nekivágott a táblának, a tábla kétfelé hasadt. Kiszöktem, én aztán úgy elfuttam, aztán jött a tavasz, s nem mentem vissza iskolába*” (1/15/T/F). „*Mikor annak két hete volt, akkor a tanárnő el volt innen pucolva. Ők látták, hogy ezt nincs mit itt tartani, mert úgyse lesz abból semmi. De egyszer kiverték a hisztit, hogy ki az úr a háznál. Na, hát itt Remetén nem leszel te úr. Így mentek a dolgok. Így mentek. Csak ez úgy stikibe, háttérbe*” (2/14/TF).

A vizsgált közösség tagjai erősen hatnak egymás gondolkodására, cselekedeteikre, így megférnek egymás mellett a különféle identitások is. Ez erősíti összetartozás-érzésüket, a szolidaritást, kijelöli a határokat és megtanítja a saját és a másik közösség közötti átjáró hol- és mibenlétét. „*(...) Ő, ha román világ vót, román vót, s ha magyar világ vót, magyar vót.*” „*Osztán mi vót a helyzet polgármester úr, vót olyan ember, aki megtartotta magát, hogyha én magyar vagyok, meg es maradok annak.*” „*(...) Ahogy mondják, ha tiszta voltál, úgy vót ott a románságnál es, azt mondták, hogy haragudtak a magyarokra, haragudtak, ha rendesen viselkedtél, nem vót bajok semmise*” (1/33/T/F). „*A gyerekekre úgy kiabált: Te, a sáncon nehogy elengedd azt a tehent, a kollektíváét eszi meg! Satöbbi, satöbbi. De hát az emberek es úgy változtak, hogy úgy ahogy a rendszer változott, az emberek es úgy változtak. Hát, mit mondjak?*” (1/18/CS/N). „*Utoljára ugye mán nem Remete vót, hanem Remetea, a faluknak a neve ugye mán az újságokba [szó és gondolat megszakadt], há mán nekünk es ugye utasítás jött, hogy a papírokat, a nyomtatványokat, ha helybe töltsük ki, akárhova mán rományul kellett az utolsó időkbe kitölteni*” (1/33/T/F). „*Na, hát ilyen, ilyen. Szomorúan beszélek, mert ez a hazám. [nevet] S a közös hazánk*” (2/14/T/F).

Ezeknek a perspektíváknak a kényszerű, de következetes kezelése olyan tapasztalatot ad, ami a jelen kihívásait jól tudja kezelni, biztonságos megtartó erőt, menedéket ad a rendre ellenséges (román) környezetben.

Az Európai Unió szintjén meg nem oldott őshonos kisebbségvédelem problematizált kérdése az alkotó államoknak, össze nem hangolt nemzeti jogalkotási folyamataik gyengeségeit jelzik. „*Mert teli van Európa kisebbségi problémákkal. Minden államban van. S nem akarnak precedenst. Mert ha itt belészólnak, akkor az egész világ. S Európa, amit mondtam, van huszonhat tagállam, s még kibővítik, saját védelem nélkül, tehát saját hadsereg nélkül, nem tudja megvédeni magát*” (2/14/T/F). Ellenséges többségi környezetben nincs biztonság

menedéke a kisebbségnek, elvárják tőle a nemzeti többség érzületét. „Sorssá akkor lényegül át, ha a látszólag esetleges eseménysor az emberéletnek egy sajátos ívét, alakzatát rajzolja ki: ha sugározni kezd, ha valamit elmond, elárul az emberi Létről” (Hankiss 2008, 72).

5.6.1. A hatalom szintjei és arcai a narrációkban

Bukarest számára sem érdektelen a társadalmi hatékonyság kérdése, alakítja az interetnikus viszonyok kultúráját, mert esetünkben a magyar/székely közösség ér el és veszít el valamit általa, ami végtére része a romániai társadalmi-politikai-gazdasági valóságnak. Az amúgy is jelentős egyenlőtlenségek és éles különbségek búvópatakszerű nehezteléseket, bizalmatlanságokat, lappangó konfliktusokat halmoznak fel a társadalmi identitás terén. *„Nem lehetett reamenni a földekre, mert hát ilyen, adták vissza az embereknek kérések alapján a földeket. És megértem a volt tulajdonosokat, és szent is a tulajdon joga, a legfontosabb volt, foggal-körömmel ragaszkodtak. Hát rámentünk a traktorral a kaszálójára. Képes volt, hogy leüssön. Hogy az én földem.”* *„Eleget elvették, eleget jártatok, bitoroltatok, ez az enyém, és visszaadták. Tehát ez egy nagyon nehéz helyzet volt. Ez a 90” (2/16//A/F).* *„Ennyi föld gazda nélkül, renyhődünk, kapjunk támogatást, nem akarjuk dolgozni meg, nem úgy bánunk velük, mint ahogy kéne. Ez borzasztó. Ez, ez most már tényleg idejár az es, de nem tudom” (2/27/CS/N).* *„Hát jó, most könnyű világ van. Pénz annyi van, mindenkinek, amennyi kell. Igazam van-e? Hát mondom, én evvel a nyugdíjval úgy meg vagyok elégedve – mondjuk amellet sokat dolgoztam, s amit dolgoztam, azt el es költöttem, meg es csináltam, amit akartam” (1/12/CS/N).*

Mióta a megváltozott társadalmi-politikai berendezkedés helyi önkormányzati szinten is lehetővé tesz önálló helyi enyhe hatalmi gyakorlatokat, ez főleg a hatékonyságra irányul, eredménye közvetlenül megmutatkozik. Ha eléri a szándékolt eredményt, megváltoz(hat)nak a hálózati minták. Kétséget kizáróan egyik hatalmi forma/megnyilvánulás sem állandó, ugyanakkor változásaikban átjárások vannak közöttük: a kommunista hatalom papíron teljesen centralizált, koncentrált struktúrája nem volt lefordítható még terrorja árán sem a helyi viselkedésekre. Az interjúk és a saját tapasztalataim alapján a hatalomgyakorlás differenciáltságát látom az önkormányzatok működési modelljében. A látszatra demokratikus berendezkedés háttérében sokszor manipulációs technikákkal hoznak döntéseket. Vagy ez csak a felszín? Mintha a kinevezett párttitkár és a demokratikusan választott kisebbségi helyi hatalmat gyakorlók hasonló csapdában lennének: az államot képviselik helyben, a közösségük érdekeit kell képviseljék és érvényre juttassák kifelé, valamint saját (jó)hírüket is

megőrizték minden irányba. „Ilyen, ilyen munkával sikerült valahogy meggyőzni az embereket, s bízzatok abban, hogy amit tudunk, segítünk. Hivatalosan ne várjatok semmit. De hogy a remorkánk, mert volt az a szállító remorkánk ⁷¹ugye, mikor költözöl, hogy avval megoldjuk úgy, hogy adunk a bányából két kocsi követ, vagy ötöt, vagy nem tudom, mit.” „Aki elment, az ott hivatalos volt. Hogy az istenbe van, hogy nincs semmibe belészólásom? Mert nem engedtek belészólni semmibe. Építs községet. Csináld, amit ők mondanak, s (az nem mint a községet kiszolgálja). Hogy lehet így dolgozni? Ezt, ezt meg kell értenem” (2/14/T/F). „Föláll az egyik, anélkül, hogy szót kér, vagy valami, szembefordult úgy a közönséggel, mert mikrofon nem volt ugye a kezében: (...) s emberek! A polgármester be akarja csapni magukat! Itt el akarják sinkófálni a földeket! Be akarják magukat csapni” (2/1/K/F).

Ezen a ponton elértük a hatalom adminisztratív gyakorlásának konkrétumához, ami vezetést, azaz döntések végrehajtását, az irányítás konfliktusosságát, a vezetettek motívumát, célok közös kitűzését/elérését stb. jelenti, ami mind hatással van az állampolgárrá válás folyamatára, hatást gyakorol az életvitelre. „S így beléértük magunkot, s onnat éltünk, s ott dolgozott sok nép. Én nem tudom, mindenki jobban élt, mint most. Vagy mi a fene van? Pedig most jól élünk, ilyen rendszer soha nem volt” (1/23/T/F).

5.6.2. A helyi civil állampolgárokról

Messzebről indítva: az állampolgárok alkotta polgári társadalomban a politikai állam elválik uralmi státuszváltozásával az egyéntől, a civiltől, a független magánembertől. A két szféra között a gazdasági és polgári érdekközvetítések működnek az állam határain belüli status quóban.

Érdemes a jelenből is arra figyelni, hogy a falu (általában) akkor jött létre, amikor birtokos tulajdonosaival a város, önállóságától megfosztva/lemondva, beolvadt a birodalomba/államba. Ekkortól beszélhetünk az önellátáson alapuló falusi paraszti létről, mint a földet megművelők életformájáról. Kulcsfogalmaink a munka jellege és az ehhez kapcsolódó önellátás, melyek kortól függően a falu, mint település társadalmi tagoltságának egyik meghatározó kritériumai: legyen szó parasztokról, földművesekről, paraszt-polgárokról, mezőgazdasági munkásokról, mezőgazdasági vállalkozókról. Az egyén, a városon belüli hierarchiában is, az ott folytatott mestersége révén maradt polgár, „vidékiek”, közösségen

⁷¹ Forgózsámolyos pótkocsi.

kívülinek számított az, aki a földet művelte, azon dolgozva élt, nem tartozott a polgárok közé.

Polgári mivoltukat a mindenkori falusi civilmozgalmakban élik meg, így volt ez a múltban és a jelenben is, a „hatalom ellenében, mint lázadók” fogalmazzák meg, erre építik önszerveződésüket, kollektív igényüket, jószándékú, hiánypótló kezdeményezéseiket.⁷² Ki-hívás, hogy érték, cél, eszmény sokfélesége hogyan szolgálja a helyi célokat, a jövőbe vezető érdekközlőket, melyeket az állam éjjel is ébren követ(ett), a hálószerződésig ható érdeklődés-sel figyel(t), ha úgy ítélte, nyomoz(ott) utánuk. Ebben a hatalmi térben alapszabály, hogy a falusi civilek, akiknek felülről engedélyt és pénzt kell kérniük, akiket ezzel el lehet lehetetleníteni, nem polgárok, mégis ők azok, akik megteremtik az állampolgári magatartások túl-élő stratégiáit.

5.7. A narratívák összegzése

Kutatásom csomópontjait képezi e négy elem jelenlétének milyensége, mennyisége és minősége a háromgenerációs életutakban. A földtulajdon léte, nem léte (1), a birtoknagyság mérete nem csupán az azon folyó munkának meghatározója, hanem a készpénzt kereső, távolabbi munkavállalást befolyásoló szegmens. A legidősebb korcsoport gazdálkodói saját vagy bérelt földjeiket művelték meg azzal a céllal, hogy takarmányt termeljenek állataiknak, azaz önellátásra termeltek. Azonban egyik időszakban sem volt soha teljesen önellátó a családi gazdaság: a legidősebbeket az erdei, a középső korcsoportot az ipari munka, a legfiatalabbakat a támogatások sora tartja gazdaságilag életben.

Exponenciálisan növekszik az életesemények száma a korcsoportok életkorával arányosan. A földtulajdon, az idősek életvilágában élő szervezet, státuszképző tényező, aminek „lelke van”. Megfosztják tőle, munkaerejét eladva dolgozik rajta a tsz idején, majd visszakapja nyugdíjaskorában, és ott próbálja folytatni a munkát, ahol abbahagyta. A középső generáció nem ilyen kontextusba viszonyul a földhöz. A szocialista érában második lehetőséget kínál a munkára, de elveszi a szabadidejét. A rendszerváltás után öröklök a földet, kell valamit kezdeniük vele, de nem látnak benne perspektívát. Vagy adás-vétel formájában, vagy gyerekeiknek továbbadva szabadulnak a(z) (adó) terheitől, mert nincs (gépi) eszközük, tőkájük, és lassan erejük sem a vele való munkára. Az induló fiatal gazdáknak ez segít:

⁷² Pl. az illegális falopások ellen önszerveződéses formában jött létre a frissen visszakapott erdős területek védelme érdekében és az azokon való szakszerű(bb) gazdálkodás céljával a magánerdő-társulás mint működési forma.

olcsón jutnak földhöz, amire piaci szemmel tekintenek, meg akarnak élni belőle. Üzemmetű gazdaságokat hoznak létre, élnek minden támogatási lehetőséggel. A fizikai munkát fokozatosan felváltotta a gépesítés, a nagyszámú földművesek helyett mára csak kevesen dolgoznak a falu határában. A munka minősége mindenkinek mást jelent, sokat rontott a szemléleten a „minden a miénk, semmi nem az enyém” korszak. A legújabb kori gépi művelés pedig nem teszi lehetővé azt a gondosságot, ami minden sarkára elért a birtoknak. A piacosodó kontextusban a földnek nem lelke, csupán ára van, és mindenki örül, hogy (egyelőre) helyi tulajdonban van.

A földet megművelők életvilágában a munka mindenkori jellegét (2), idejét és mennyiségét, a természeti adottságokon és időjáráson túl, ez határozta meg. Az egyéni célokat, ambíciókat („*gyerekemnek jobb, könnyebb, több legyen*”) a szubjektum készségei, képességei, tudásai differenciálják minden kedvező vagy kedvezőtlen körülmény közepette. Az állami, helyi fejlesztések és beruházások életmódra, életminőségre, jólétre és jóllétre gyakorolt hatása csak az előbbieket egészíti ki, de nem helyettesítheti.

Különböző a három korcsoport tudásforrása (3). Legmagasabban képzettek a középgeneráció tagjai, de az ide tartozó személyek tudása csak akkor több, minőségibb a mezőgazdasági munkákról, ha a tsz-ben dolgoztak. Mindenki már gyermekkorában megismerkedett ezzel a megélhetési formával, amiben ereje-ideje függvényében végzett fizikai munkát, egyben elsajátította az alapvető ismereteket, melyekre a földművelésben szüksége volt. Döntően egyéni adottságokból, képességekből származnak a gazdaságok közötti különbségek. A fiatalok formális, nonformális, informális módon bővítik szakirányú tudáskészletüket, ami egyre szélesebb spektrumú kell legyen. Megváltozott tudásokat, attitűdöket igényel a családi agrárium, mely a megmaradás és fejlődés érdekében arra készítetett, hogy változatosabb tegye termékstruktúráját, növelje benne a hozzáadott értéket és együttműködéseit szélesítve rövid élelmiszerláncokban értékesítse termékeit. „*Sajtvásárlás ürügyén, de közbe én azt mondtam, hogy én nem, sajtot nem árulok. Én egy életformát, egy életfilozófiát árulok, ha valaki sajtot akar tőlem venni, akkor egyszer meg kell hallgassa ezt az életfilozófiát. S akkor általában bejönnek, leülünk egy tíz percet, negyedórát, attól függ, hogy milyen az interakció. Beszélgetünk róla, megmutatom az állatokat, a körülményeket, hátha kedvet csinál. Tehát ez egy misszió. Tehát bennem egy, egy, egy ilyen, most megmagyarázhatatlan*” (2/4/K/F). Sikerességük nem csak a megfogalmazott céljaiktól, egyéni képességeiktől, készségeiktől függ. Ez a generáció, miközben családjával részt vesz a mezőgazdasági munkában,

munkáltató is, ami lényeges különbség a szülei munkavállalói, alkalmazotti és nagyszülei önfoglalkoztató, időszakosan munkavállalói státusza között.

A közberuházások életmódformáló hatása (4) mindhárom korcsoport életvilágának része. Kutatási témámhoz kapcsolódóan itt csak a kiépült vonalas infrastruktúra hatására, a kommunikációs és mobilitási lehetőségek kiszélesedésére, a támogatásszerzési lehetőségek palettájának bővülésére utalok. Igaz, mindezzel párhuzamosan egyre kiszolgáltatottabbá lesz a gazdálkodó, az önfenntartó képesség visszaállítására való esély végkép elveszni látszik. Leginkább olyan kihívás ez a fiatal korcsoport számára, amire Tibori Tímea megfogalmazása illik: „(...) hogyan tudjuk kezelni a tudástársadalom kínálta információkat, és miként tudjuk elkerülni a globalizáció úthengerét. Felfogásom szerint kreativitásunk kiteljesítésével” (Tibori 2006, 154).

A polgári kompetenciákat, az állampolgárrá válást a helyi társadalomban a hovatarozás, a nyilvánosság és az illendőség szabja meg. Lokális térben felső vagy külső legitimációs biztonságra nincs szükség, az a kollektív ügyekben vállalt szerepekből, hagyományutadatokból, helyi érdekelismerésből, konvenciók tiszteletben tartásából áll. Mindezek evidenciák a helyi társadalom polgárainak, nem csupán biológiai értelemben, hanem mint „endogén” valódi lokalitások, melyek egyben kontrollszereppel is bírnak. Azt gondolom, nemcsak a kisebbségi entitásban, hanem minden településen elkülönülnek az öntudattal élő polgárok és a helyzettel (történelemmel) sodródó népesség. A részvételi szándék, az egyéni integráltság, kooperációs képesség, elégedettség, a kötődéstől és a helyi társadalommal való kapcsolat minőségétől függően mozog – egyre távolodva a paraszti életvilágtól.

6. BIOGRÁFIAI ÉLETÚTELEMZÉSEK

A három korcsoport egy-egy karakteres női és férfi szereplőjétől származó, összesen hat interjú biográfiai elemzése képezi e fejezet tárgyát. Mindenik önálló publikáció volt, ezért egyenként tartalmaznak módszertani megállapításokat is. A disszertáció módszertani fejezetébe ezeket nem taglaltam, mert erősen kontextusfüggőek, azaz jobban érthetőek itt, a rájuk vonatkozó anyagba ágyazottan.

Alkatiilag beszédesebbek voltak ezek az emberek, velük többet, hosszabban, mélyebben interjúztam. Értekezésemben nem az individuumokat akartam beemelni, hanem markáns tapasztalataik alapján a társadalmi változások generálta életmódváltás, paraszttalanodás, polgárosodás részletgazdagságát szerettem volna feltárni. A lokális életvilág komplex szemléletű feldolgozását céloztam meg, azokra az életeseményekre, történésekre fókuszálva, amelyek a paraszti polgárosodás feltárulkozó folyamatairól beszélnek egy-egy ember életútjában.

Természetesnek veszem, hogy a megélt életesemények szubjektív értelmezését rögzítettem az interjúkban, de nem spekulatív diszciplínaként használom a kvalitatív kutatás módszertanát, hanem a tényeket a szituációkkal együtt értelmezem. Értekezésemben akár triangulációként (Bögre 2020) is felfogható a többféle adat, elmélet, nézőpont együttes igénybevétele. A tények, a konkrét szituációk, a cselekvések és a szubjektív értelmezés között nem jelent nehézséget meghúzni a határt. Az élettörténetek önmagukban kognitív produkciók, biográfiai produktumok (Kochuyt 1997), melyek tényekből, tapasztalatokból állnak, de nem visznek vissza az empirikus valóságba. Szereplőim, habitusuk szerint, úgy beszélnek, hogy mások számára is értelme legyen az a szakadozott, ellentmondásos társadalmi valóság, mely több variánsban elmondható. Rekonstruált, „mesterséges életet”, önelemzést, én-analízist ismerhetünk meg interpretációikban, így őket társszerzőknek tekintem. A kulturális antropológia „terep-konstruálás” elméletéhez kapcsolódva, az émikus megközelítésből fakad a társszerzői szerep, ami kutatói beavatkozásom nélkül ebben az aspektusban nem került volna felszínre.

6.1. Szabadság kényszerpályákon – egy női életút biográfiai elemzése⁷³

Ebben az alfejezetben – módszertanilag Kovács Éva (2007a), Kovács Éva–Vajda Júlia (2002), Kovács Teréz (2018) munkáira alapozva – a paraszttalanodás szempontjából keresem a „legnagyobb közös osztót”. A narratív biográfiai elemzés minden mozzanatát nem veszem igénybe. Az élettörténeti kronológiának tömör folyó szöveggént való összefoglalása után a kódcsaládokkal tagolva értelmezek, hermeneutikai köröket futva, az élettörténet történeti kontextualizálását megalkotva. Elsőként nem a konkrét tények, hanem azokon túl, a tanúságtételben megélt, elbeszélte események viszonyának megismerése és megértése a célom. Az eseményekre, mint az életpálya horizontjainak választási lehetőségeire tekintve keresem az ezek közötti strukturális összefüggéseket. Társadalmi viszonyok, változások, folyamatok történeteim/narratíváim megértésében, értelmezésében, magyarázatában, azaz interpretációimban nyernek értelmet. Lehet, így kevésbé sztenderdizálhatóak, de folyamatosan alakulnak, és a szereplők által konstruáltak, ideografikusak, egyediek.

Az elemzés második fázisában tematikus mezőként tekintek a kódcsaládokra, melyekben a helyzetek és események azonos téma köré csoportosult összességét kezelem, azokat is, melyek tudattalan tartalmakat hordoznak a mesélő számára. Az életút-kronológiát igyekszem ugyan követni, de a témák élettörténetben való váltakozásában az oksági összefüggéseket, az életpálya mozgató rugóit keresem. Számomra kézenfekvők az ehhez a módszerhez szükséges „erőforrások”, mert helyi szereplőként nem titkolt célom a beavatkozó jellegű, személyekre irányuló megközelítési mód. Az elméletek és a kutatás közötti kapcsolat kialakító, előhívó, azaz bennfentes és közeli marad a jelen írásban. Ebben a kontextusban a tudásra törekvést, a vágyat, tervezést, reményt, társadalmilag értékes célok elismerésének készségét emelem ki az élettörténetben, melyek egyben összekapcsolódnak a kutatáshoz való joggal. A lehetőségre Appadurai (2011) szemléletével tekintettem, mint demokratikus potenciálra, a hétköznapi ember életének részére, mely a jogok családjába tartozik és képességet jelent a szakszerű tájékozódásra olyan dolgokról, melyeket ennek az útnak a kezdetén járva megismerhetek.

Azzal a törekvéssel veszem górcső alá egy hetvenöt évesnél idősebb nő életútját, hogy miközben a biográfiai elemzés módszertanát követve rekonstruálom, értelmezem az

⁷³ Laczkó-Albert Elemér (2021): Szabadság kényszerpályákon. Egy női életút biográfiai elemzése. *Kultúra és Közösség*. II. 5–23. DOI 10.35402/kek. 2021. 02. 01.

interjú szövegtestét, jelentés-kondenzációval rövidítem (Fónai 2021), saját szavaimmal tömören összefoglalom, egyúttal igyekszem azokat a kódokat/kódcsaládokat is azonosítani, melyeket kutatásom egészére vonatkoztathatok. Amolyan *pars pro toto*, a részben az egész szemlélettel közelítek az interjú feldolgozásához, különösen érzékenyen figyelve a női életút nemi mivoltából és státuszából fakadó sajátosságaira. Luca néni helyileg biztos egzisztenciával, hiányos oktatásban részesülve, gyenge összeköttetésekkel, nem megfelelő társadalmi tőkével, politikailag jelentéktelen, súlytalan háttérrel és bizonytalan makrogazdasági helyzettel indul az életbe. Folyamatosan változó világban élt/él, melyben csak a szakadatlan szabálytalanságok, kiszámíthatatlanságok állandóak a társadalmi élet szerkezetében.

Beszélgetőtársammal jól ismerjük egymást, egy falurészben lakunk, ezért bejelentés nélkül érkeztem, hogy interjút készítsék velem, de nem találtam otthon. Telefonon egyeztettem a következő alkalmat. Interjúzás közben két látogatója (egyik kortársa és a nevelt fia, feleségével együtt) is megzavart. Két hét elteltével megismételtem a látogatást, így összesen négy óránál többet tartott az interjú rögzítése. Irányultságom következetesen lágy hangnemű (permissive interviewing) volt (Fónai 2021). Arra biztattam, hogy úgy beszéljen, mintha nem velem, hanem mással társalogna. Igyekeztem olyan hangulatot teremteni, ahol megnyílik, felenged. Mindez nem jelentette az ő álláspontjával való feltétlen egyetértést, csupán a bizalmi légkört kívántam minél természetesebben alakítani, miközben felfedeztem környezetét. Vázlataimhoz nem ragaszkodtam. Életútjára koncentráltam, igyekeztem nem megzavarni beszélgetőtársamat. Néhány bemelegítő kérdés után csak akkor szóltam közbe – konkrét részleteket kérve –, ha a témától elkanyarodott. Beszélgetésünk így dinamikus folyamat volt, személyes identitásának megértésére adott lehetőséget. A beszélgetéseket követően szociolingvisztikai szemlélettel történt azok átfordítása írott formába. Szünetek, gesztusok, nevetések, a szavak kiejtés szerinti írásmódja, archaikus és tájnyelvi formája mind rögzített anyagnak számítottak. Gárdos Judit (2011), Corti (2000) elméletére hivatkozva, az átírás folyamatát egyben egy értelmezésnek is tekinthetjük

Számos idézetet használok a későbbiekben, hogy érzékeltessem azt a sajátos nyelvet, a jellemző diszkurzív teret, melyet Luca néni nemzedéke átörökít, mintegy szemantikus univerzumot teremtve. Az ő valósága elgondolhatóvá, megkülönböztethetővé válik. Figyelemre méltó a család fenntarthatósága/fennmaradása érdekében tagjainak szolidaritása, határeselekben önfeláldozása, ami külön figyelmet érdemel. Ez „parochiális altruizmus” néven definiált evolúciós örökség, a túléléshez különösen szükséges a kisebbségi sorsban (Szathmáry – Smith 2012).

6.1.1. Rekonstruált biográfia és annak összefoglalója⁷⁴

1. László-Demeter Luca 1934. augusztus 19-én született; (anonimizált minden név)
2. Gyermekkori élményei az otthon körül és a mezőn – szigorú felügyelet mellett – végzett munka;
3. Iskolai és háborús emlékek;
4. Gyermek- és ifjúkori élmények;
5. Férjhez megy 1952-ben;
6. Pénzbevéltás, társas szervezés;
7. Munkavállalások távol a lakóhelytől;
8. Nem születik gyermekük, örökbe fogadnak;
9. 1962-ben beállnak a kollektívába, itt dolgozik nyugdíjas koráig;
10. Villámcsapásban megsemmisül a gazdasági épületük;
11. Tejbegyűjtő központban dolgozik;
12. Lakodalmakban szakácsnő;
13. A helyi tanács tagja;
14. A rendszerváltás után, 1992-ben visszakapják elvett földjeiket;
15. Hónapokig súlyos beteg 2006-ban;
16. Földek tulajdonlása körüli bonyodalmak a nagycsaládban;
17. Férje meghal, unokájával közösségben él.

Mindenki egyedi, egyszeri, megismételhetetlen lény, de mindenkiben ott vannak elődei, akik sorsának, életének ő a meghosszabbítója. A társadalmi identitás az egyén születésekor adott, mint átörökített azonosulási minta, a szocializálódás biztos pontja életünknek. Nevet kapunk, ezzel egy csoport tagjává válunk, és megkülönböztethetőek leszünk. Egyszerre saját és az idegenek számára azonosítható személy, attól függően, hogy milyen csoportperspektívából vagyunk azonosítva, leírva, kommunikálva (Csepeli 2018). Luca néni származása identitástudatának alfája és ómegája. Az ő családjának biztos megélhetést garantáló földbirtoka volt, melyen felügyelet mellett tanultak meg gazdálkodni. Összetartás és

⁷⁴ Részletesebben lásd az 5. számú mellékletben.

kölcsönös segítségnyújtás, szolidaritás jellemezte a családot. Adottságaikat iskolában fejlesztették, gyarapították, és tudásuknak képesek voltak érvényt is szerezni a legkülönbözőbb kihívások közepette. Gyerektelenségük nem Luca nénin múltott. Külső és belső nehézségek ellenére elérte, hogy testvére halála után az árva gyerekek gyámjává nevezzék ki őt és férjét. A két kisfiú sikerét munkára neveléssel, taníttatással, szabad párválasztással, házépítéssel egyengették. Bármennyi pluszmunkát elvállalt ennek érdekében, és a férjével való békesség megőrzése céljából: legyen szó éjszakai pluszmunkáról a tsz-ben, tejbegyűjtésről, szakácsnőségről vagy éppen tanácsstagságról a helyi politikai képviselőben. A tsz felbomlása után (1992) újra gazdálkodni kezdtek, de betegsége és kora miatt egyre kisebb energiával. Betegségéből felépülve (2006) a legközelebbi rokonsága földüzelmével szembesült. Végképp megromlott férjével és annak rokonaival való kapcsolata, férje halálának időpontját nem is említi. Különösen szembeötlő ez, hiszen a családfáját negyedézig sorolja.⁷⁵ Változatos és mozgalmas kapcsolati hálóban él: érdeklődő, tájékozott, nyitott a környezete felé.

6.1.2. Történeti kontextualizálás a biográfia alapján

A következőkben szélesebb értelmezési keretben rekontextualizálom az állításokat, nagyobb összefüggésrendszerbe helyezem, értelmezem a kiemelt információkat. Közben olyan mélyebb jelentések is a felszínre kerülnek, melyek interjúalanyomban sem tudatosultak feltétlenül, mégis a végeredmény szempontjából fontosak. A narratív strukturálás eszközével élve az időbeni és társadalmi történeteket egymástól elkülönítem és jelentésük alapján egyben kategorizálom. Ezt a tömör összefoglalást, sűrítést és rövidítést kódolásra is használom (Kovács Éva 2010).

A diszkurzív elemek tartalmára leginkább jellemző „címkék” lesznek azok a kódok, kódcsaládok, melyek gyakoriságát, azok együtt járását vizsgálva kutatásomban elemzési-értelmezési sémákat készíthetek, mentális térképeket a polgárosodás lokális folyamatáról. A most megalkotott szabad kódokat (free cod) majd újabbakkal (open coding) egészítem ki. A

⁷⁵ Geneológia emlékezetből: László-Demeter Jánosnak, aki az első világháborúban halt meg és Győrben van eltemetve, Ignác Amália volt a felesége. Ő hét gyermekkel maradt egyedül: János (1895-ben született, interjúalanyunk édesapja), Imre, Alajos, aki Nagykárolyba költözött, Rózsa, aki Remetén ment férjhez, a Bányán lakott, Trézsi, Albert Lajosné, Lina, Portik-Gyurka Imréné és még egy leány, aki meghalt gyermekként. János feleségül vette 1924-ben Ferencz Rózát, aki 1901-ben született Ferencz András és Nemes Julianna unokájaként, édesapja Ferencz József, édesanyja Fazakas Katalin, aki 1925-ben meghalt. Így a házasságba hat fiú és egy egyéves leánygyermekkel érkezett az új asszony, „úgyhogy nálunk egy olyan menedékhely vót, s úgy nőtünk fel mű abba a nagy családba... édesanyám nevelte őket es, s úgy az egész árva nálunknál nősült”. Jánosnak és Rozáliának hat gyermeke született: Benedek, Miklós, Jónás, aki Régenbe nősült, de Remetén van eltemetve, Luca, aki 1934. augusztus 19-én született, ő az interjúalanyunk, valamint Jula és Margit.

polgárosodás folyamatának – Benda Gyula után - négy dimenzióját (gazdasági változás, individualizáció – mentalitásbeli változás, állampolgárrá válás, életmód polgári formái) tekintem központi kódcsaládoknak, hermeneutikai-, elemzési egységek fundamentumának.

6.1.2.1. Föld... és származás

Kutatásom központi elemére fókuszálva (polgárosodás – paraszttalanodás) a biográfiai életútból kiviláglik: a paraszti életforma válsága a paraszti társadalom földhöz való viszonyában érhető tetten, leginkább a szorosabb családi kötelékek között is. Ebben az életvilágban a föld nem csupán gazdasági erőforrás, hanem társadalmi, politikai, kulturális tényező. Nem áru, de még csak nem is tulajdon elsősorban, hanem a származás, a közösségi élet, a társadalmi berendezkedés alapja. A sorjázó életeseményekben részben erőszakos módon, részben önként asszimilálódik a paraszti élet az egyéni célok és a modernizáció, civilizálódás keveredésével.

A család története Luca néni narratívájában az 1867-es kiegyezés után, egy emberöltővel később kezdődik. Ekkorra stabilizálódik ez a székely család, megszenvedve az állami intézmények tulajdont érintő beavatkozását, melyek az arányosítással, tagosítással⁷⁶ felülírták a székely közösségek korábbi önszerveződési formáit. A felmenők megélhetést biztosító földtulajdonnal bírnak, ami lokálisan egyszerre megtartó erő és a gazdasági értéken túl társadalmi pozíciót, presztízst, rangot biztosító, státuszképző elem. Alanyom nem tesz említést kényszeredett mobilizációról, a föld szüke nem szórta szét a világba a család egy tagját sem.

Amikor születésének idejét kérdezem, megcsillantja friss szellemi képességeit és tudását. A nyár elején fogadott gyermeke fiának mondta el iskolai dolgozathoz mindezt telefonba, meszelést megszakítva, az udvaron. Rövidesen felismerem mesélőtechnikáját: minden történetét egy másikba ágyazva mondja el. Hová mutat ez a retorika? – „(...) *a családba elbeszélgették örökké, hogy no, hányan vótak édesapámék, hogy hogy vót, s mi vót*”. Belegondolok az emlegetett női sorsokba, akik e családfában felvillannak és „(...) *csak mostak, főztek, takarítottak, fontak, szőttek, kötöttek, állatot rendeztek, mezei munkát végeztek, gyermekeket szültek és neveltek, szerettek, meghaltak*”. A helyi társadalom ugyanis marginális

⁷⁶ A parasztagdák magánbirtokuk arányában használhatták a közlegelőket. Nagymértékű elszegényedést és kivándorlási hullámot váltottak ki ezek a szabályozások. Székelyföldről a román fejedelemségek és Amerika irányába kivándorlási hullám indult. Vö. Egyed Ákos (2009) *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*.

problémaként kezeli, vagy nem is gondolkodik a háztartáson belüli munkamegosztásról, tradicionális elemként kezelve azt. A nemi egyenlőség kérdése „nem létező” egy székely családban, aminek magyarázata sokrétű lehet: mindenekelőtt a tradicionális nemi szerepekből eredeztethető, ami mellett elkötelezetten szocializálódott mindkét nem. Ennek az értékrendnek helyi megfelelője a túléléshez kapcsolható. Ebben a tradicionális világban a nők kettős vagy többes alárendeltségben éltek/élnek. Az etnicitás maga alá rendel minden egyéb belső másságot, annak nyilvános artikulálását is, mert az mint legfőbb kollektív primátus működik. Ezután következik a patriarchális jellegű, nemek közötti, családon belüli és társadalmi munkamegosztás, valamint a közöttük lévő hatalmi viszonyok (Magyari-Vince 2002). A kevésbé modern társadalmak köré sorolható gyergyói közösséget a zömében római katolikus vallása segítette az erőteljesebb ellenállásban, a több évszázados tradíciók megőrzésében, melyeket így kevésbé tudtak sikeresen felülírni a 20. században lezajlott gazdasági/modernizációs/ideológiai és hatalomváltási folyamatok, de a paraszti életforma válsága rendre tetten érhető a gazdasági, társadalmi, politikai, közösségi, kulturális történetekben.

6.1.2.2. *Munka és identitás*

Beszélgetőtársam nyolcvanhat éves nő, aki bemutatkozásakor még mindig enyhe zavarba jön, tanácstalan: „*Gyermek... leánti nevem László-Demeter Lucácska vót, Lucika, ez vót a nevem. S osztán, ahogy férhez jöttem, lettem Gyuri-Dávid Luca, de ugye most ezt használjuk mindenhol, nem úgy mind ezelőtt.*” A női identitás örökös kérdése, aki férjhez menetelekor nemcsak státuszt vált, asszony, feleség, anya lesz, hanem nevet is változtat, amivel esetenként, mint beszélgető társam is, egy életen át nem tud maradéktalanul azonosulni. Hivatalból változik a vezetékneve, de ő – finom, nem tudatosult jelzésként – a keresztnévét is másként emlegeti.

Népes parasztcsaládba születik (1934. augusztus 19-én), melyben a hat édestestvér mellett édesanyja testvérei, azaz unokanővérei és -bátyjai is otthont találtak. A gazdálkodás jelenti a fő munkát és megélhetési lehetőséget, melyből a család apraja-nagyjának ki kellett vennie a részét egészen kicsi kortól kezdve az apa szigorú irányítása és felügyelete mellett. „*Hamis⁷⁷ volt édesapánk, minket is oda nevelt*” – így emlegeti édesapját, miközben elmeséli első havasi kaszálón szerzett élményét. „*Akkora voltam, csak járni tudtam*”, amikor a 11 holdas Havasibükkben lévő kaszálót sáncolta az édesapja a két 7 és 10 éves testvérbátyjával,

⁷⁷ Szigorú, akinek hamar eljárt a keze.

és leégett a lábja a hátáról, amivel a parázs mellé ültették melegedni. „(...) *Ez a sok virág mind az enyém, édesanyám, én öntözöm*” – ezekkel a szavakkal fogadta a helyszínre érkező édesanyját, akinek akkor a tengernyi nyíló mezei virágot mutatta, nekem meg az ablakban télvíz idején nyíló kaktuszait. Női szépérzék, gondoskodást, igényességet és bírvágyat, valamint az élet szépségeit felfedezni tudó képességet látok ezekben a gyermeki gondolatokban.

Házuk volt azon a helyen, ahová nyaranta öt-hat hétre kiköltözött a család báránnyal, tyúkkal, kutyával „*hegyiszéna-csinálásra*”. A priccsre ördögbordából⁷⁸ vetettek fekvőágyat, gyapjúlepedőben aludtak. Ott mindig édesapja kavarta meg a puliszkát keményre, melyet „*egy hosszú imolát⁷⁹ szakasztva aztán felvágott*”, és tejjel ette meg a család. „*Hakármit csinállok, de olyan jót nem tudok főzni, mind az amilyen jó tej vót s puliszka ott, hogy milyen jó lett.*” Ahogy a fiúk megnőttek és komoly munkaerőt jelentettek, a hegyi kaszálás időtartama 2-3 hétre csökkent. Ekkor a család nő tagjai vitték az ebédet nekik, segítettek takarni vagy arra alkalmatlan idő híján tisztítani a területet és közben gyűjteni a nyári tüzelőt a lehullott csalókékból,⁸⁰ ágakból. Mezítláb dolgoztak, amit nagyon nem szeretett a kicsi leány. A családnak mindig volt 6-8 tehene, 20 körüli juha, disznói és két pár ökre vagy lova, amivel fuvaroztak vagy a mezei munkák végeztével erdőkitermelésen dolgoztak körülbelül 100 km-es körzetben: „*Laposnyába, Brusnyen, s Székpataka s mindenfelé*”.

Otthon az állatokat rendezni kellett: etetni, itatni, trágyát kihordani saroglyán, amikor kettesével szeresek⁸¹ voltak, az istállót és a csűr közit gondosan beseperni, gereblyélni, majd fejni kellett reggeli előtt. A trágyakihordás nehéz és mocskos munka volt, különösen a dombra kimenet a hátulsónak, de ő inkább ezt választotta, mert a ruhájára jobban tudott így vigyázni. A tüzelőt párban a gyerekek fűrészszel vágták fel, „*verekedtünk egy-egy jót mellette*” szórakozásként, játékból. Csak megmosakodva engedték asztalhoz ülni őket a szülők, „*osztán édesapám hamis vót*”, „... *jó ügyesen kellett gazdálkodni (...), tudjunk egy malacot, disznót eladni*” – nem csupán önellátásra termelt a család, terményeladásból is készpénzhez tudott jutni.

Stabil társadalmi hovatartozás jellemzi a családot, amelyben szocializálódik alanyom: módos paraszti világ, ahol hierarchikusan megkülönbözteti, manifeszt vagy látens

⁷⁸ Fából készített egyszerű fekvőhely, rajta zsurló (*Equisetum arvense*).

⁷⁹ Gyenge minőségű havasi legelőkön termő szőrfű (*Nardus stricta*).

⁸⁰ Lucfenyő, nálunk vörösfenyő (*Picea abies*) termése, *fructus conus*. Szinonimái: csencsó, csanika, toboz.

⁸¹ Rajtuk volt a sor.

módon elhelyezi a szereplőket a közösség a saját maguk konstruálta struktúrákban. Az életmód polgárosodó formáit egyelőre csak sejteni lehet a férfiak mobilitását motiváló tevékenységekben, akik hazahozták az idegenben tanultakat.

6.1.2.3. Tudás és képesség

Enyhe hallássérült édesapja katona volt a második világháborúban. Vele együtt, zászlót lengetve fogadta a Remetére bevonuló magyar katonákat 1940-ben a hatéves Lucácska és iskoláskorára emlékszik, amikor mindent magyarul tanultak. A 4-5 évvel idősebbek is újrakezdték az iskolát, név szerint emlegeti őket (M. B., F. D.-né, E., A. S., D. M.), ahogy tanítóit is, S. J. igazgatót és L. K. tanítónőt, aki Gy. D.-nitt lakott albérletben, F.-né remetei volt. *„Mindent értettünk, jól tanítottak”* – gondolatban benne van a két háború között berendezkedő román hatalom erőszakos nyelvi terjeszkedése is. Később hátrányként emlegeti a román nyelvtudásának hiányát, ami a székely nők körében általánosnak mondható gyengeséget jelent napjainkig.

A háború végén, az szovjet egységek tényerésekor⁸² édesapja „hazaszökött” a tölgyesi 21-es határvadász alakulattól. Bunkerbe bújva éltek túl a bombázásokat. A leányokat, köztük a kis Lucát is elrejtették, ameddig az ellenséges katonák – átvonulva a falun – a kertjükben tábori konyhát ütöttek fel. A *„kicsi magyar világ”*-ről szóló emlékezése nézőpontfüggő. Kiskorú, diákként éli meg az eseményeket, amikor még nem tapasztalhatta meg a háborús adórendszer terheit, a hatósági árszabályozások visszásságát, a helyi és „ejtőernyőzött”⁸³ társadalmi csoportok közötti feszültségeket. A magyar tannyelvű iskola, melyben a tudásátadás szerves kapcsolatban állt a való élettal, biztosítottak látszott az iskolai pálya, a továbbtanulás lehetősége. Mindez illúzió maradt a háború végével. Nincstelen, nehéz idők jöttek, melyek nem a tanulásról, hanem a mezei munkáról, a szárazságról, a sáskajárásról, az éhségről és nincstelenségről szóltak számára. A szocialista ideológia a jobb/szebb jövő ígéretével egyre erőszakosabban teret nyert helyben is a felnőttek háború utáni kiábrándult világában.

Ő szolgálni ment. *„Abból lesz csak jó gazdasszony, aki elmegy szolgálni, tanól, lát, nem úgy, mint otthon.”* A négy elvégzett osztállyal maradt lány előbb Maroshévízen, orvos

⁸² A Vörös Hadsereg 1944. szeptember 12-13-án ért Gyergyóremetére.

⁸³ A Magyar Állam a „visszatért” területekre az Anyaországból telepített adminisztratív személyzetet. Ez nagyfokú bizalmatlanságot, feszültséget keltett a helyi életvilágokban.

házaspárnál cseléd 1949-ben, majd Palotailván egy Székelyudvarhelyről kitelepített gyár-
iparos lányánál szolgáló, akinek unitárius pap a férje. Holmijukat ládában tartották, állandó
készenlétben az indulásra.

„Gazdám” és „asszonyomként” emlegeti őket. Polgári házakban szolgált, ez a munka
identitáserősítést is jelentett. Nem kizsákmányolt félként gondol önmagára, mert ő a szeren-
csés, aki pénzt keres, tanul, és nincs kiszolgáltatott helyzetben (egyelőre). A pontosság, rend,
tisztaság, házvezetés, gyerekgondozás alapjait sajátította el. Vasárnaponként volt kimenője,
délután három órától. Ilyenkor találkozott ott dolgozó, falubeli ifjakkal, összetartottak a ki-
csibükki N. L.-cel, Cs. I.-vel, F. J.-val, A. S.-néval, V. S.-néval. Misére jártak és a Bánfi
nevű helyi fürdőt említi szórakozási helyszíneként. Nagylány volt, ruhát varratott, itthon már
táncba mehetett, de napszentületre⁸⁴ otthon kellett lennie, különben jött a számonkérés és
akár a pofon is. Kápárnál és Szabó Sándornál voltak a táncteremek, ahova 13-14 éves kortól
mehtek a lányok, a kicsi sereg járt nekik tánc- és játéklehetőségként a Felsőágazatban B.
M.-nál, L. J.-nál vagy a Karikók utcában P. J.-nál. A zenészek Sz. B.-ék, L. J.-ék, B.-ok vagy
C. F.-ék voltak.

A székelyföldi felnövekvő női generációk olyan életszakasza ez, melyben a kényszer
általánosnak mondható. Távlabbi horizontot céloznak, mint amit környezetükben láttak,
kimozdulnak, próbálnak kitörni a paraszti létből. Bátorság, újító szándék, vállalkozói ambi-
ció lehetett ebben az igyekezetben. Kiszakadtak a családból, egyéni életútra vállalkoztak,
miközben még tartották egymással a kapcsolatokat idegenben. Aki hazatért, mintaadóvá vál-
hatott a közösségben az önállósodásával, a névadásával, választékosabb beszédével, a helyi
elithez fűződő kapcsolataival, az új eszmék ismeretével. Ugyanakkor izolálódhatott is mint
különc, mert a falusi zárt világ ellenállt a modernizáló törekvéseknek. A kommunizmus
helyi építői a településen belül gyakran szándékosan feszítették és uszították egymás ellen
ezeket a személyeket más társadalmi csoportokkal. Esetünkben a hazatérést nem mételyezte
meg ez a gyakorlat, sőt az életút későbbi szakaszaiban, a megváltozott társadalmi viszonyok
között segített a megszerzett tudás és tapasztalat alanyomnak az érvényesülésben.

Az 1952-es évben pénzcseré történt az országban. Millió lejért ötven lejt adtak cse-
rébe a község házában minden embernek, aki ott megjelent és kiállta a sort. *„Egész bútorom
ára elment, amit férjhez akartam vinni... met akkor el voltunk indulva Lászlóval, hogy es-
küdjünk.”* De emlékezik a szomszéd boltosra (L. E.), aki éjjel hozzájuk menekítette pénzét,

⁸⁴ Napnyugtára.

ami másnap értéktelenné vált. „*Három méter gyolcsért sorba kellett állni*” a későbbiekben azoknál a boltosoknál, akik korábban náluk süttették hetente a „*két kenyeret és egy cipót*”.

Az életútban ez az időszak az, amikor a paraszti világból kifelé mutat több részletében is az életvitel. A felnövekvő lány önálló pénzkeresethez jut, tartalékol, ruhát vásárol magának, megismerkedik különféle polgári(as) életformákkal. A deportált, osztályidegennek bélyegzett emberek sorsában közben felsejlik az új ideológia beszivárgása, majd erősödése, ami az addig hagyományos életforma teljes átrendezését ígéri és valósítja meg rövidesen. Célorientáltak gondolom a belső értékeinek halmazát, amelyeket viselkedésében, döntéseiben követ és meghatározónak tart Luca néni. Célkövető, tudatosan szervezi az életét, melynek e szakaszában a hagyományos életforma, a gazdálkodás és az ehhez kapcsolódó tudás kezd megbomlani.

6.1.2.4. *Új asszony – új rendszer*

Férjhez megy Gyuri-Dávid Lászlóhoz. Otthonról megkapja a jussát, „*elírták a földrészét*”, mellé állatokat is, mert a beszolgáltatások terheit így is meg akarja osztani az édesapja a családdal, „*könnyebbülni akart*”. „*Pityókát, lent, szénát, szalmát, szemet, zabot, húst kellett béadni*” – akkor is, ha nem volt termés éppen az esztendőben. Ilyen esetben meg kellett vásárolják a disznót, hogy legyen mit leadni. Férje Gernyeszegen a már ott megszervezett állami gazdaságban sikeresen dolgozik több éven át. Rendre munkásasszonyokat, leányokat toboroz és visz oda mezőgazdasági idénymunkára, 3-4 hétre. 1957-ben ő is elmegy tucat-magával 25 ha vetést sarlóval aratni.⁸⁵ Kevesebb mennyiséget akarnak fizetni, amikor ő kiáll az igazuk mellett. Fogadásból vállalja, hogy kiszámolja a földterület méretét, kockáztatva a teljes keresetét. Neki volt igaza, nyert, amin osztoztak a munkatársakkal. Az iskolában jól megtanult számolni, az édesapjától bátorságot és igazságérzetet örökölt, ez volt a magyarázata a tettének.

A korábbi szolgálói életformának napszámosi folytatását látom ebben az élethelyzetben, melyben, mint fiatal házasok együtt szegődnek el készpénzkereseti munkára, férjével együtt dolgoznak lakóhelyüktől távol. A férj, aki kevesebb földet hozott a házasságba és nem rendelkezik a helyi társadalmi gyakorlatnak megfelelően saját lakással, ragaszkodik

⁸⁵ Egyik sajátossága a falunak, hogy készpénzkereseti idénymunkára járnak a férfiak és a fiatal asszonyok, leányok 150-200 km-es körzetbe, ahova vonattal vagy gyalog jutottak el.

ehhez a munkalehetőséghez. Együtt többet is keresnek és „biztonságban” is tudja maga mellett az asszonyát. Nem (polgári) családok alkalmazottai, hanem az újonnan létesített állami gazdaságban, társasban dolgoznak. Úgy gondolom, hogy ez a tapasztalat teszi őket alkalmazkodóbbakká itthon, amikor megalakul a helyi termelőszövetkezet, társas, avagy kollektíva. A szerzett pénzből szépen gyarapítják a vagyonukat itthon.

Férjével önálló életet kezdve, László nevelőszüleivel közösségben, örökölt házban igyekeztek boldogulni. Tatarozták a házat, csúrt építettek, kutat ástak és földeket vásároltak tíz év alatt, amikor erőszakkal beírárták őket a kollektívába. Történeteiben érzékelteti alanyom, ahogyan „meggyőzték” a helyi parasztságot, mielőtt ők is alkalmazkodtak az elvárásokhoz. Az általa „TÓSZ”-ként⁸⁶ emlegetett társassal éveken át zavarták és kecsgették az embereket 1962-ig. Ekkor a boltot lepecsételték, a kuláknak mondottakat (V. P., P. A., N.-P. F.) tejesen kisémmizték otthonaikból⁸⁷ is, és az egyszerű népet addig erőltették, amíg alá nem írt. Hiába „*nem akartunk no, béállni egyáltalán*”, „*bolyongtak az emberek, ki merre tudott*”, „*a Lokon ültek az oldalba, havazott, hazajöttek*”. Ellehetetlenítette itthonról a szervező bizottság férjének is a munkavállalásait, levelet írva a gernyeszegi és laposnyai munkahelyére, kénytelenek voltak aláírni a belépési nyilatkozatot. Ez abban a pillanatban azt jelentette, hogy minden „*földet, szekeret, ekét, talyigát, állatot, pityókát, szemet, elprédáltunk – csak olyan féláron fizettek valamit később.*” „*S László engem küldött el aláírni*” – mondja keserédesen mosolyogva, mert megszegte az apai tanítást, „*azt monta nekünk és odanevelt, hogy a tiéteket ne hagyjátok, de a másét elvenni nem szabad*”.

„*Hát lehetett olyan négy óra, jönnek s verik az ablakot, s kérdem ki az, s mondják, B. F. vót, O., F. D., s B. L.-bá jöttek. S montam, nem engedem bé egyáltalán, egyedül vagyok, s nem engedem bé. (...) Én az ágyat, hogy mű aluttunk úgy, akkor még nem vót paplan, csak gyapjúlepedő, én úgy csináltam, s a közepit megnyomtam, hogy egyedül aluttam, s én ahogy velek beszélgettem, (...) felvettem a födelet, s a pityóka tetejire így László lebútt, így, lebútt,*

⁸⁶ Romániában tizenhárom évig tartott a kollektivizálás. Kezdeti szakaszban TOZ típusú társas gazdaságokat létesítettek, melyekben a földterületek és az egyéb mezőgazdasági eszközök, igásállatok (még) magántulajdonban maradtak. Közösen dolgoztak, a termést a bevitt területek nagyságának arányában osztották szét. A kollektivizálás végére ezt a formát átalakították kollektív gazdasággá. Vö. Oláh Sándor (2008): *Kivizsgálás*. 229–242.

⁸⁷ A községben nem voltak nagybirtokok. Helyi kulákok tíz hektárnyi földdel rendelkezők voltak, akik 1940–44 között gazdaképző tanfolyamokon vettek részt, állami segéllyel vásároltak cséplőgépet, malmot működtettek stb. A helyi életvilágok céljait megtaláló újításaikkal lettek sikeresebbek, vagyonosabbak. Az új rendszer őket nevezte kizsákmányolóknak és ellehetetlenítette el családjaik mindennapi életvitelét, jövőbeni perspektíváit. Mégis rövidesen ők lettek a helyi fogyasztási szövetkezet munkatársai, a helyi tejporgyárban pedig közepvezetői állásokat töltöttek be az ezekből a családokból származó egyének.

s én csak éppen a födel visszament, (...) s hát osztán kinyittam az ajtót me világodott, még a szekrén hátánál s mindenütt megnezték. S egyáltalán nem kapták, de én úgy (gondolat félbeszakadt), amit kérdeztek én válaszoltam mindent, de kellett még ügyeljek, hogy úgy beszéljek, az uram es hallja [kacag], hogy nehogy olyan... Megmontam, ne es kérjék, me egyáltalán én alá nem írok, egyáltalán. Mikor ő hazakerül írja alá, s én nem írok, de mondom, hogy kellett még avval es alkalmazkodjak. Montam, hogy a körmeimet letöri, ha én aláírok, s minden. (...) No s osztán mán akkor elmentek, de mindennap hívtak, hol az iskola, hol ide, hol oda, s osztán eccer mán mindenki béállott, mindenki megunta s kellett hazajöjjön, me nem es attak munkát, s ott a télbe s a hidegbe, s minden, no s osztán csak aszonta, hogy írjak én alá, s én kellett osztán aláírjak jó hosszú időre. S így lett a kollektíva.”

A földtulajdonforma megváltozásával ebben az életszakaszban lendületet vesz a tradícióvesztés. A paraszttalanodásnak esetünkben nem az életmódbeli folyamata változik (alanyunk nem távolodik a földművelési életformától), hanem az önállóságát, gazdálkodásában saját döntéseinek a lehetőségét veszíti el a tulajdonnal együtt. Az itt felelevenített és megélt történetben Luca néni férjével való kapcsolatának két vonását érdemesnek tartom kiemelni: az agitátorok éjszakai látogatásakor, miközben a férjét elbűjtatta, úgy igyekezett beszélni a látogatókkal, hogy azt a férje is hallja. Részben a helytállását bizonyítja, de inkább az ura féltékenységének nem akar okot adni még ebben az éles helyzetben sem. A férj végül mégis őt küldi el a belépési nyilatkozat aláírására, mintha így „kevesebb” lenne a súlya, vagy magát akarja megkímélni a kellemetlen helyzettől.

Az előbbi interjúrészlet részben erősíti a kollektivizálás szenvedő ’áldozat’ narratívát Luca néni részéről, aki szembe áll azokkal, akik zaklatással kényszerítik a „beírásra”, mivel ezzel sértik a méltóságérzetét, államosítják földjeiket, életformaváltásra kényszerítik. Az életút folytatásában pedig egészen nyugdíjba vonulásáig ezekkel az emberekkel dolgozott együtt az új feltételek között. Igaz ugyan, hogy környezetében is átalakult a korábbi habitus, munkaerkölc, munkaritmus, de sokaknak – így számára is – jót hozott az új helyzet. Nem jelentett zsákutcát akkor sem, ha kétséget kizáróan fejlődött volna saját ritmusában is a családja.

Innentől kezdve „*reánk vótak kapva*”, végig dolgoztak a helyi tsz-ben. Férje közben kőfaragással foglalkozott, ő pedig csoportos⁸⁸ volt, közös gyermekük nem született. Jártak

⁸⁸ Munkapontvezető, aki szervezi a munkát, de személyesen is részt vesz abban.

orvosokhoz, „*átfúvason is voltam*”, „*nem velem volt a baj, nálunk a családban ikrek is voltak*” – zárja le és egyben háritja el az okokat. Elmondása szerint otthonról hozta a tudást, amire szükség volt a kollektívában és később a „*mérnökök igazítottak*”. Igyekezniük kellett nekik is, ahogy mindenkinek, hogy évente teljesítsék a normát (60 munkanap), ami biztosította saját kertjének szabad megművelését 0,25 ha területen. Még így is volt gondjuk a 60 nap teljesítésével, amikor a munkabalesetben elhunyt testvére, B. két kiskorú gyermekét – D. és G. – gyámként magukhoz vették. Ezzel a ténnyel tudott érvényt szerezni a saját kertje művelésének, mondván: „*az árvák kenyerét veszed el!*” gondolat elrettentette a közeli földre áhítozókat.

Évente beszámolóval tartoztak a gyermekek neveléséről a helyi gyámügyi hatóságot gyakorló párttitkárnak, mert havonta 282 lej gyereknevelési pénzt kaptak az államtól. Az összeg kicsi volta mindig sértette őket, mert „*szemkiszűrés*” volt. A megélhetésért és a családi békességért kezdetektől komolyan kellett az iskola mellett dolgozzon a két fiú is a tsz-ben rendezést, etetést, fogatosságot vállalva, pityókát szedve, lent nyűvve, hogy „*sógor bácsi*” meg legyen elégedve. „*Ami rossz ló volt, mind odaadták nekik, lógtak a kombájn [aratócséplógép] oldalán az ocsús zsákkal, mentek a tehennel etetni az útban, de dolgozott a két gyermek.*” Közben így nevelte: „*aszt montam neki, mikor reggel kellett menjen, úgy sajnáltam, mondtam, G., addig tanólj, míg látsz, de hogy ne kéjen kollektívába dógojz.*” G., minden érettségi előtti egészségügyi gondja ellenére (retinaleválás a szemén) elvégzi a jogi egyetemet Kolozsváron, és ma sikeres ügyvédi irodát vezet egy székelyföldi kisvárosban. Luca néni büszkesége ő, akit tehetségében támogatott, hogy eszközökhöz férjen hozzá, növelje tudásállományát. Felismerte, hogy ez segíti „*életben maradását*”, jogainak érvényesítését, azaz bárkinek joga van a tanuláshoz. A polgárosodás folyamatában Benda Gyula által megfogalmazott állampolgárság felé vezető út ez, vagy maga az akaratpolgárság gyakorlása.

6.1.2.5. A szocialista iparosítás lokális modernizációs hatása

A tulajdonforma változása teljesen átrendezte a helyi viszonyokat. A töredezettség az egyéni-családi életvitel általános jellemzője lett, melyben a változások generálta szakadások sorozatának következményeként a tőkeformák új típusú strukturái kelnek életre. Középpontban a család marad Luca néni értékrendszerében, a nagy célokat a gyerekek felnevelése, taníttatása jelenti, de a lehetőségek, cselekvési alternatívák másik éthoszt, viszonyulást, plu-

ralizálódást és újfajta skilleket mozgósít. Az individualizáció nem csupán anyagi, de szellemi vonatkozásban is általánossá vált életstratégia, egyéni-családi életút jellemzője, melyben a tradicionális közösségi szerep fokozatosan szorul háttérbe, kiüresedik.

Külsőleg látványosan és általánosan átalakul a falukép, amihez emberi erőforrásra, kapacitásra, társadalmi erőre volt szükség, mely mozgásban tartotta, nem engedte depresszióba süllyedni az itthon maradt, kétlaki életformát gyakorló közösséget, mivel a korábbi birtokszerzési minták (földvásárok), célok (igásállatok, földműveléshez szükséges eszközök) indokolatlanok és elérhetetlenek lettek, lakásukba kezdtek beruházni. Saját lakást vásároltak, rajta tömör fából rakott, 23 m hosszú csűrös istállóval, ami 1973-ban villámcsapás miatt leégett. Az épületen biztosítás volt, így nem kezdeményezték az ilyenkor szokásos gyűjtést a faluban, hogy „*László a korcsomában ne hallja*”. Önerőből újra tudták építeni, mert a CEC-ben (takarékpénztár a szocialista érában) pénzt tartottak kamatra lekötve. E két tény ekkor még szokatlan és általánosnak egyáltalán nem volt mondható. Tehetőségről, a pénzzel való gazdálkodás ismeretéről, valamint beosztó, távlatosan tervező gazdálkodásról tettek bizonyosságot.

A rokon gyermekek, ahogy hozzájuk kerültek, beilleszkedtek az új miliőbe. A helyi párttitkár, aki beszervezte korábban a kollektívába Luca nénit és a férjét, (O. J.) segítségével és biztatására megnyitotta az udvarukon a Tejporgyári tejszarnokot/tejbegyűjtő központot. Ez nem csupán munkakönyves alkalmazást és egyben biztos havi jövedelmet jelentett kilenc évig a családnak, hanem plusz megélhetést is, mert „*a kannák aljában mindig maradt egy kicsi tej, amit ki lehetett mosni a disznóknak*”. Mindez ellensúlyozta a tejleadás kötelezettségét szorgalmazó agitációs munkával való vesződést és személyeskedést, amivel egyrészt a tervet kellett teljesíteni, másrészt pedig megismerték az embereket: „*kik hoznak puliszkát, rizset, laskát a tejben*”, mert otthon előbb jóllaktak és a maradékot hozták a csarnokba. A narrációnak ez az apró részlete a szocialista rendszerben ekkorra már általánossá vált, fellazult munkaerkölcsről, lopásról szólt. Ebben a logikában erkölcsi megnyugtatóként az állam kezdte a lopást, mert elvette mindenét az embereknek, akik rá voltak utalva, hogy visszavegyék azt, amire szükségük volt a pillanatnyi biztonságukhoz, megélhetésükhöz. Ebben a helyzetben Luca néni, ahogy a kollektívben való csoportossággal⁸⁹ is, alacsony szinten, de mégiscsak a hatalmat megjelenítő, azt képviselő személy lett, mintegy kapocs a dolgozók és

⁸⁹ Megbízott munkavezető, aki helyben megszervezte a munkát, amelyben ő is fizikailag részt kellett vegyen.

vezetőik között. Vagyis, és ez rendkívül fontos: a helyi reciprocitási rendszer, kooperációs hálózat aktív, véleményformáló résztvevője.

Tortákat süt és rendre szakácsnői munkát vállal lakodalmakban, ami hagyományosan presztízst jelentő női szerep. Népszerű, mert „olcsón” tudott főzni akkor, amikor krónikus élelmiszerhiánnyal küzd Ceaușescu Romániájában az átlagember, aki nem jutott hozzá még a „fekete vaj”⁹⁰-hoz sem, amelyet a tejporgyárból loptak ki és értékesítettek az ott dolgozók. Ez a munkakör kapcsolatokat jelentett a helyi elittel: az állatorvossal, aki a lakodalomra levágott állat húsát megvizsgálta, az orvossal, aki egészségügyi felelős volt ilyen alkalmakkor, egyébként meg kiállította az egészségi alkalmassági bizonyítványt és következik a (rokon) párttitkár, aki anyakönyvvezetőként esketett, meg a zenészek. Érdekeltség/érintettség nyomán a tanárok, a helyi szövetkezet munkatársai, akiket mind név szerint, közvetlenül emleget történetmesélés közben, és akik egyaránt benne vannak puha kötéseként az ő kapcsolati hálójában.

Nem vállalt párttagságot, de mégis a helyi büro (tanács) tagja lett, ahova meghívták, mint véleményformáló asszonyt. Ebben a szerepkörben a mezei munkától gyakran elszóllítják, gyűlésekbe hívják Csíkszeredába, a megyeszékhelyre, de még Bukarestbe is járt ilyen céllal székely ruhába öltözve. Itt szembesült először a román nyelv tudásának hiányával és az ebből adódó hátrányaival. Egy alkalommal hazaérve férje kérdésére, hogy mi volt a gyűlésben, csak azt tudta mondani: „*Kérdezzed az eszenyei némat, hátha az tudja.*” Ebben a részletben kérdésesnek gondolom a párttagság nélküli politikai érvényesülést. Miért fogadta el a helyi községvezetés ezt a szokatlan megoldást, amikor mindenkit a pártba akartak betelepíteni? Atipikusnak mondható, hogy Luca néni az, aki el-/kimozdul a családból, tehát nincs olyasfajta függőségi viszonyban a férjével, aki ezt meggátolhatná. Pontosabban a férje is profitál ebből a helyzetből, gyakorlatból.

A felnőtt fiúknak a helyi szokásnak megfelelően, miszerint minden család a jövőnek épít, házat építenek. A férj őt küldi szeget beszerezni/vásárolni a szövetkezetben. Sikertelenül jár, mert csak 100 kg leadott hús után adtak volna szeget. A helyi párttitkár, bár rokon is volt, mégsem adott ki igazolást a vásárhoz. Így a szomszédos román többségű településen a Remetéről elszármazott boltos közbenjárásával tudtak építkezési anyaghoz jutni. A kor állapotairól beszédes történet ez. A hiány általános volt, de kis ismeretséggel a szomszédos román falvakban könnyebben lehetett vásárolni, mint itthon (Gyergyóvárhegy – Subcetate,

⁹⁰ A helyi tejporgyárból kilopott termék, mely mögött évtizedeken keresztül hatékonyan működő kooperáció és reciprocitás alakult ki. Vö. Gagyi József (2018): *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom.*

Salalmás – Sărmaş, Galócás – Gălăuţaş, Maroshévíz – Topliţa). A férjénél, aki ekkorra már féltékeny is volt felesége sikerességére, betelt a pohár. Luca néni állandó veszekedés közepette „engedte el” ilyen helyekre a későbbiekben.

A megépült ház különlegessége és a maga korában teljesen rendhagyó volta abban áll, hogy az alsó szinten zöldségüzletnek vagy kisboltnak való helyiségeket alakítottak ki, melyek közvetlenül az utcáról közelíthetők meg. Ma ez nem feltűnő, de a szocialista időszak eszméi között ez, a keretből való kilépés a képességekről és bátorságáról szólnak. A polgárosodás jeleként értelmezhető ez a megoldás. A házban jelenleg az egyik felnevelt fiú gyermeke él az ő gyermekeivel. „*Ha László élne, nem autózhatnának kereken az udvaron az unokák...*” – zárja le ezt a témát Luca néni. Nem csupán a modernizációból fakadó különböző életvilágok feszültségei húzódnak a nagycsaládi együttélés e narratívája mögött, mely kapcsán a térhasználatra, a fogyasztásra vagy időgazdálkodásra gondolhatunk. Az ő és rokonai személyes viszonya a férjével/„sógor bácsival” köszön vissza a rövid értékítéletben: szétfoslott a nagycsalád toposza.

6.1.2.6. Újra saját földeken

Nyugdíjazását követően érte meg a rendszerváltást, a földek tulajdonjogának visszaadását. A tejporgyárnál ledolgozott 9 évre és a kollektívában szerzett 29 évet összegezve kap 1150 lej (236 €) nyugdíjat. Azóta gazdálkodtak férjével, annak haláláig állatokat is tartottak, most már „*csak hagymát, pityókát, murkot*”⁹¹ termel. (A kapásnövényekkel való dolgozást nem számított korábban sem igazi mezőgazdasági munkának.) 2006. október 3-tól „*karácsony szombatjáig*” Csíkszeredában és Bukarestben volt kórházban súlyos betegként. G., nevelt fia segített átvészelni ezt a helyzetet: orvosokat szerzett, szállította, „*pesztrát és tolmácsot fogadott*” melléje és minden költséget fedezett, „*amíg lábra nem állították*”. Sok nehézséget és kellemetlenséget okozott neki ez idő alatt is a román nyelvtudásának hiánya. „*Bukarestbe, én egy szót románul nem tudok. S nem megyek Bukarestbe, inkább itt kiszökök*”⁹² az emeletről, de én Bukarestbe nem megyek.” A gyakori oda-vissza járkálásban a férje nem tudta elkísérni, „*mert állatok voltak...*”, azokat rendezni kellett. Csak egyszer ment el vele, amikor alá kellett írni a műtétbe való beleegyezést. Ekkor a román orvos humorosan, de számonkérte, hogy a felesége miért nem tud románul? „*Nem én neveltem*” – volt a férje

⁹¹ Sárgarépa.

⁹² Kiugrok.

válasza. Finom árnyalati értékrendek a férfi-női kapcsolatról ezek a részletek: a férjnek „nincs ideje” orvosokhoz kísérni őt, látogatni a beteget, nem felelős az ő szellemi, fizikai képességeiért. Érzelmekről, egyenlőségről, kiegyensúlyozott, támogató kapcsolatról hiába-való feltételeznünk akár csekélynyit is.

Luca néni itthon, felépülve szembesült azzal a ténnyel, hogy időközben minden földet, azt is, amit ő hozományként hozott a házasságba, azt is, amit közösen vásároltak, a férje csak a saját nevére íratott a rokonai segítségével. A CEC könyvből (takarékbetét) kikerült az ő neve, és a sógornő adatai szerepeltek. „(...) *Én legjobb tesvér vótam, s mindenre s minden (...)*”; „*A rokonságból ellenség lett (...)*” – különösen így, hogy ő élte túl a férjét, és annak rokonai elestek az örökségtől. Számára a közösen elért eredményeknél is fontosabb a családi öröksége, hozománya, amivel a házasságba érkezett. Az életút kiélezett helyzetében találkozunk ezzel a jelenséggel, de mégsem tekinthetünk el az enyém–tied, mienk–tietek ellentétpár felbukkanásától, ha földről van szó. Esetünkben nem elegendő a közösen leélt élet arra, hogy ezek eltűnjenek. Sőt, pregnáns és akkut kérdéssé válik az örökségen való megosztás a történetek nyomán. Az ügyvéd fiú tudása és segítsége nélkül nem sikerült volna gyorsan és elegánsan rendezni a jogszerű örökséget, amit korábban nyereszkedési vágyból a férj igazságtalanul próbált átjátszani a saját családjára. A történet végkifejletét Luca néni meglepedettséggel nyugtázta.

6.1.2.7. *Nemek és igenek*

A felnevelt gyerekek udvarlása és nősülése körül rendre alakultak ki *egy-nem-értéksek* a feleség és a férj között. László azt akarta, hogy az ő rokonságából kérjenek meg leányt a fiúk, hogy a vagyon megmaradjon. A leányos házaktól ajánlatokat kaptak többször is a fiúk: „*S mondom menj É.-t adják, me I., mikor megrészegetett, még ha a kapu bé vót es zárva, de kizárta s bėjött. László olvasta így az újságot, s én le vótam feküve s tettem, hogy aluszok, így megmarkolt ne... Anyatársam akar lenni, fordúljon ide, s úgy részegen monta, hogy ő két lovat veszen s hám van, s anyatársam lesz*” vagy „*No, s aszonta kocsit veszen, van 2 leje s kocsit veszen nekik, hogy G. Kérje meg T.-t*”. A fiúk kitarítottak és támaszra találtak nevelőanyjukban. „(...) *S én nem es szólok belé, s akit akartok, azt kérjete, ingemet ne átkoztatok, bár a földbe legyen nyugodalmam. Megértted-e?*” „*Pedig minden kettőt úgy nyomtak össze*” – zárta le a házasságkötések előzményeit. A gyorsan globalizálódó társa-

dalmi ideológia, a tudatosság forradalmaként aposztrofálom e tettet, olyan sérelmeket fogalmaz meg, melyek korábban jelentéktelenek voltak. A sérelmek mindig súlyosak és valóságosak voltak, csupán elhallgatták őket.

A felszínen a társadalmi, gazdasági formák, berendezkedések át- és visszarendeződését követhetjük nyomon az eseményeket mindvégig tudatosan és cselekvően megélő Luca néni narratívájában. A mélyebb rétegekben azonban, ahogy ebben a történetben is, szinte változatlan marad a származáshoz köthető tulajdonviszonyok „sérthetetlensége”, és a férfi–női kapcsolat leegyszerűsítése bonyolultsága ellenére. A lányok csaknem szó szerinti „eladása”, férjhez adása a rokonságon belül a vagyon megtartása, gyarapítása érdekében több évszázados hagyomány. Luca néni mégis képes ellenállni ennek a gyakorlatnak. Betegsége idején még azt is megtapasztalta, hogy milyen következménye lett az önálló véleményformálásának: még a házasságba hozományként hozott földeket is átíratja titokban a nevére a férje a rokonai javára. Élete közepén a hatalom packázásai közel sem jelentettek ekkora traumát, mint ezek az erkölcstelen tettek élete alkonyán. Ahogy említettem, nevelt fia segítségével helyre tudta állítani „ura” halála után a tulajdonviszonyokat, de beszédes, ahogyan elhallgatja férje elvesztését. *„Jó ember volt, ha józan volt”*, de ha élne, nem lakhatnának a közös udvaron az unokákkal – sejlik fel a történeteiből ismételten.

6.1.3. A fellegajtó-nyitogató

Luca néni életvilága, a gyergyóremetei társadalom részeként, a kollektivizáláskor még csak részben individualizált, a belső cselekvési térben szervesen működik a közösség és nem csupán mentálisan. Ugyanakkor az autoriter viselkedési formák elfogadottsága tradicionális jellemzőként volt jelen családi élete férfi–női viszonyaiban. Ezek a tények az elemzett életútban is kölcsönösen segítették a kollektíva és a szocialista ipar sikerességét és ugyanakkor őt is, mint személyt, boldogulni. A gazdasági-társadalmi kényszereken túl, egyéni boldogulás lehetőségeit kínálta Lucának mint társadalmi szereplőnek a miliő, aki ebben a pozíció- és viszonyrendszerben cselekedett. A hatalom melletti lojalitás formáinak a megtalálásával egyszerű és természetes életet élt, melyben az engedelmesség, a mértékletes behódolás, a hatalmi igényeknek való megfelelés kényszerpályáin próbált szabadon mozogni. Egyéni életvezetési technikájában sok közösségi vállalkozást találtam, miközben élete egyéni cselekvések „néma” sorozata a férjével való viszonyban. Azt gondolom, idejében felismerte, hogy az ellenséges világ a falun belülre, mi több, a családjába is beköltözött, és ő ettől a tudástól vezérelve fordította a felmenő családjára a különböző élethelyzeteit.

A vizsgált női életutat ezért is találom jó mintának, mert le- és kitisztult módon beszél a múltról és jelenről, viszonyul önmagához és a társadalmi tényekhez, minden töredezettség ellenére egységben kezeli ezeket, amelyben helyére kerültek a történések. Ő most sem érzékeli széttör(edezet)tnek a közösségi identitásokat: szomszédba jár beszélgetni, kortársaival tartja a kapcsolatot, a helyi újságot ő teríti a rokonsága körében, rádiót hallgat stb. Luca néni még a jelenben is a szomszédos falvakba jár tanítani a lányoknak hajat fonni, kontyot készíteni. Kommunikációkész, írástudó, gyors felfogású, mozgékony jelzőkkel írható le jelenleg is, melyek mind a modern társadalom felé mutató, ott elvárt, abban boldogulni tudó egyén jegyei, aki él a lehetőséggel, sikeres lesz. Férjét és az ő rokonait a kimaradás okozta szorongás, a lemaradástól való félelem és a frusztráció kíséri. Luca néni Benda Gyula-i értelemben válik állampolgárrá, akinek fontos megtalálni a legjobb információt, amire szüksége van a jó döntéshozatal érdekében és képes erre. Mennyit, hol, milyen információt? – mindig sikerült kiszűrnie a számára leglényegesebb elemeket, melyek segítik mindennapi életét. Tájékozódást, elemzést, kommunikációs készségek kifejlesztését, önérvényesítést, identitásbeli kötődést egyszerre hordoz ez a készség.

Az életutat elemezve arra a megállapításra jutottam, hogy bár a paraszti faluközösségben traumatikus folyamatként történt a felülről kierőszakolt tulajdon- és életformaváltás, de ez az autentikus paraszti életvilág tartalmában már korábban megváltozott belső szükség-szerűségek által vezérelve. A paraszti lét, legalább két emberöltő óta, mint átmeneti életforma működik Gyergyóremetén.

6.2. „A lovat nem lehet mezítláb járatni...”⁹³

Ebben az alfejezetben a legidősebb korcsoportoz tartozó férfi személyes identitás-változásaira figyelve a vizsgált társadalmi jelenség egyéni bemutatását, szubjektív megélését értelmezem.⁹⁴ A nyelv közvetítette létélmény csak közösségben él, szükség van annak narratíváira, mítoszaira, mely egyszerre kibontja és elrejtja az identitásokat. Az elemzési módszer kulcsfogalmai – élmény, megélés, elbeszélés – érzékelhetőek, miközben a beszélőtársam újra a megélt élmény közelébe kerül és az egykori perspektíva kézzelfoghatóvá válik életeseiben.

⁹³ Az alfejezet a Laczkó-Albert Elemér (2020): A „paraszttalanodás” kulturális folyamata: polgárosodás? Biográfiai életútelelemzés. *Kultúra és közösség*. III. 79–95. DOI 10.35402/kek. 2020. 03. 08. tanulmányon alapul.

⁹⁴ Lásd Kovács Éva (2007b, 2010), Kovács Teréz (2010, 2018) és Kovács Imre (1991, 2012) munkáit.

Az élettörténet rögzítéséhez kedvező környezetet és időkeretet választottam: interjúalanyom otthonát, a karácsonyi ünnepkör egy napján. Az elkészített interjúalanyok listájából véletlenszerűen esett a választásom Sz.-re. A hanganyagról – a legrövidebb időn belül – szöveghű átiratot készítettem, ez adja a mostani elemzésem korpuszát, miközben továbbra is a „legnagyobb közös osztót” (Kovács 2010) keresem a történeti szociológia kvalitatív módszertanával. Az általam elképzelt vázlatához az elbeszélés vezérfonala jól és könnyedén illeszkedett. Interjúalanyom a helyzethez közvetlenül, szívesen, őszintén, természetesen viszonyult. Személyessége miatt az elemzésben anonimizálva van, kutatói elemzésem/értelmezésem másodlagos. Az idézetek pedig szerkesztés nélküliek, érvényesek, hitelesek. Sz. fontos részletekkel egészítette ki narratíváját, miközben kikísért. Bármennyire is igyekeztem visszafogott lenni, egyéni percepciómtól eltekinteni, munkámban végig érzékelem, hogy nem tudtam az elemzés közben mellőzni megfigyelői helyzetemet. Egyszerre vagyok a tér-környezetből fakadóan szereplője is a falusi életvilágnak, melyet másként ismerhettem meg ebben a munkában, amelyben a jelenből múltat teremtettünk.

Sz.⁹⁵ narratív biográfiaelemzésében a gazdálkodásának mikéntjére, a közösséghez való viszonyára, együttműködési rendszereire, mentalitására, életvezetésére, életstratégiájára figyelek. Ezek a változók tartalmukban és minőségükben hordozzák azokat a jegyeket, melyek a kutatásom hipotéziseit erősíthetik vagy gyengíthetik.

Beszélgetőtársam, az interjú készítésekor, hetvenkilenc éves falusi férfi, miközben arra tesz kísérletet, hogy élete egyes eseményeit elmesélje, egyensúlyoz saját és az én elvárásaim között. Az év végi ünnepek idején látogattam meg otthonukban, ahol pihenését készséggel megszakítva beszélt életéről. Látogatási célokat előzetesen nem ismerte, a beszélgetés közben igyekeztem végig „rejtőzködve” maradni, így a beszélgetőtársam magára volt utalva a megfelelési kényszerével és ugyanakkor az önmagához való hűséggel. A beszélgetés így kommunikatív folyamatként történt, a személyes identitásának megértésére teremtett lehetőséget számomra az alkalom.

⁹⁵ Gyerekként éli meg a második világháborút, eszmélő ifjú az államszocialista berendezkedés idején, katona kollektivizáláskor, dolgozó a pártállamban, nyugdíjas a rendszerváltozás után.

6.2.1. *Biográfiai adatok kigyűjtése*

Kronologikus sorrendbe állítottam minden életrajzi adatot: családra, életkorra, társadalmi miliőre vonatkozó információkat, melyek mögött konkrét cselekvés vagy történés húzódik (érzéseket, értelmezéseket, vágyakat, terveket nem vettem figyelembe).

Sz. *biográfiája:*

1. „jó-rossz gyermek, nem fértünk össze, négyen voltunk”
2. apja az erdőn, anyja a nehézségekkel itthon dolgozott
3. anyai nagyszülőknél nőtt fel
4. 5–6. osztályosan kaszát csináltatott tátival⁹⁶
5. „én vittem a frustokot”
6. a hét osztályos iskolát onnan járta, nagyapja tanította lámpa mellett
7. 13-14 éves, amikor a gyár épült, az állomásról hordta a meszet lovakkal, követ a mezőről, megfizették
8. kovács- és kerekésinas három évig
9. hokedlit készített, ami még megvan; „500 kg-os embernek es jó”
10. szülei vagy nagyszülei építette házuk volt az erdőn
11. „bévágott a kollektiva”, „megszakadt a menetel”, húszéves
12. összeszedték, elvitték a munkája eredményét
13. kovácsként dolgozott az erdőn, Ratosnyán, Békásban
14. 1960-ban bement katonának
15. „két új szekeret hagytam, legyen, mivel a szülőknek dolgozni”
16. hazaengedték öt napra aláírni a kollektívába, örvendett
17. „elsőrangú tűzoltókocsin *comandant de grupa* magyarként”
18. „fesztt kellett tanólni”
19. „lehúztam két évet, két hónapot”
20. „1962. december 24-én szereltem le”
21. katonaság után itthon dolgozott a kollektívában; „egy év se vót”
22. „bémentünk Békásba dógozni”
23. „el akarok menni söfför iskolába, hogy lehet? – Ne tusakodj”
24. „jelentkezzen bé abba a megyébe” (Bákó)

⁹⁶ Nagyapjával.

25. a szülők nem örvendtek, édesapjának „egyik keze elcsúszott”
26. nappal a lovakkal erdőbe, délutántól estig a műhelybe
27. belsősgvásár, lakásbővítés, „jó kis pénz akkor”
28. nyolcszázból egyedüli magyar
29. 1963-ban hat hónapos iskola, plusz három hónap gyakorlat után jogosítványt kap
30. ötéves szerződéssel „bétettek a sánterra Buhusi-ba *hidrocentralat* építeni”
31. egyik éjjel, a másik nappal dolgozott a kocsin
32. „jöttem haza, annyi pénzem vót, hogy a buszra Gyergyóig, valakitől még kaptam valamennyit vonatra”, „hazaszöktem”
33. munkahelykeresés itthon, „üzentek, hogy menjek bé, s bémentem”
34. „1964-be jöttem ide a gyárhoz”, *Toplitan* kezd dolgozni és lakni
35. eltelt egy év, „szereljenek valami más embert”
36. munkába állott Remetén, „vót, s nem vót semmi”, rossz autót kapott
37. téli, nyári folyamatos munka több váltásban
38. 1970, víz bevezetése, elromlott a kapu
39. 1977, szélesítette a kaput, lefödte a kutat, eladta a saját készítésű kútgárgyát
40. új kocsit kap 741-es rendszámmal, kb. kilencszázezer kilométert dolgozott vele
41. kollektívába dolgozott az asszonya és gyerekei „gyere te es segélj”
42. két lányt és egy fiút emleget, akivel a mezőre járt
43. 1981-ben kaszagépet vásárolt
44. munka a kollektívákban, Ditró, Remete, Gostat, 30-40 buglya szénát kaszált, a család feltakarta, 3-4 disznót tartottak
45. „amikor vége lett mindennek”, nagyszülők, szülők halála
46. nyárban egyáltalán nem volt szabadsága
47. négy télen dolgozott egy-egy hónapot az útosztálynál
48. egy-egy hónapot kiszállással a megyei élelmiszer-ellátásban dolgozott
49. kuglipálya, kugliversenyek vasárnaponként
50. a gyárból kivitték pityókat szedni a tsz-be kampány idején
51. „nem ittál, fuss bé Piatrára”
52. 40 év a munkakönyvben
53. volt munkatársakból 114-en halottak
54. „én vótam a megyebíró” – földek elosztása testvérek között

55. olyan tíz éve kezdődött a betegsége, „tüdőgyengeség”, a téli tüzeléssel magyarázza, amivel az autó üzemanyagát melegítették
56. megfázástól fél, nem megy misére
57. a földek bérbe vannak adva, hat juh és egy kutya a gazdaság
58. az első feleségéről nem beszélt egyáltalán
59. jelenlegi élettársának '85-ben halt meg a férje
60. 30 éve ezzel az asszonnyal él, nincsenek összeházasodva
61. műtétje volt a tavaly, epeköveket mutat
62. „élvezzük még egy kicsit a nyugdíjt...”
63. „kopogtat a nyolcvan év”

Az előbbi listázás az interjú szövegtestéből kiemelt részekben alapszik. Az életpálya olyan eseményeit, mozzanatait sorjáztam, amelyek illesztésével az élettörténet folyamatát rekonstruáltam adatról adatra. Az elemzés ezen részében a kiindulópontoknak jelentőséget tulajdonítok, de nem különböztetem meg, hogy megélt vagy másoktól hallott eseményről van-e szó. Az életút kronológiájában ezen a szinten nem teszek különbséget az események születés előtti ideje vagy a saját életében történt időbenisége között. Arra figyeltem, hogy miként integrálódnak a jelen szemszögéből a korábbi életesemények. A biográfiai adatok elemzését az életkorral, személyes életpályával, családdal, történeti-társadalmi környezettel összefüggésben elemeztem.

6.2.2. Biográfiai adatokon alapuló kérdéseim megfogalmazása

A biográfia egészére vonatkozó kérdéseimet logikailag úgy tágítottam, hogy azok túlvezessenek a jelen elemzésen, keresem azokat a „kulcsszavakat”, kategóriákat, amelyek a kutatási témám egészére relevánsak. Ilyenek például a paraszttalanodás, a polgárosodás, a tanulás/tudás, a munka, a modernizáció, az életmód átalakulása, az identitás.

Az anyai nagyszülők kiemelten fontos szereplők Sz. kisgyermekéletében, velük nő fel 13-14 éves koráig. Milyen mintákat sajátított el? Milyen érzelmi hatások érték? Nagyapja tanította esténként. A kisgyerek igyekezett kedvébe járni, dolgozott. Olykor pénzt kapott tőlük.

A fő kérdéseket szem előtt tartva faggatom az adatokat: például később derül ki, hogy a nagyszülők kocsist tartottak a lovak mellé az erdei munkára. Házuk volt az erdön,

amit késő nyáron sokan mások is használtak, ez a család státuszerősítője volt. Mesterséget akar Sz. tanulni, nem csak a földdel, földön dolgozni.

A biográfia megismert elemeit egymással szembeállítottam: nehezen élnek, azonban a történekekből az világlik ki, hogy nem szűkölködtek. Csak kis keresetekről beszél, de utólag kiderül, hogy már fiatalon belsőséget vásároltak neki. Felnőttkorban a munkatársai irigyek voltak rá, mert munkája után több volt a fizetése.

Hogyan értelmezhetőek az életpálya fordulatai, törései: semmilyen érzelmi szál a narratívájában nem jelenik meg, említés szintjén sem. Az emberi élet fordulói nem köszönnek vissza: nőülés, gyerekek születése, feleségének elvesztése – semmi. Minden élethelyzetben a munkát hangsúlyozza, annak nehézségét, volumenét, erőfeszítéseit. Számba vettem az alternatív életpályák variációit: erre a legnagyobb lehetőség akkor adódott volna, ha a katonaságnál marad, vagy ha nem jön haza Moldvából, esetleg Toplicán/Maroshévízen dolgozik nyugdíjas koráig. Ez esetben nagy valószínűséggel nemzeti identitást is váltott volna. Miért jött haza mindig?

Fontos sajátosság, hogy a számára periférikus elmaradottságot hordozó paraszti életformából határozottan ki akart lépni, ezért tanult mesterséget (kovács). Egyszerre volt lovakkal dolgozó erdei munkás és kovácsmester egyazon helyszínen. Majd céltudatosan, elszántan autóvezető akart lenni, ezért lakcímet cserélt, és egyedüli magyarként elment Ó-Romániába román iskolába. Az életút időbeniségében kimutatható jellegzetesség az alkalmazkodás, a felzárkózás képessége. Mindig nyitott az új elemek, lehetőségek, intézményes megoldások átvételére és meghonosítására, saját érdekének érvényesítésére. Szülőfalujában, az egypártrendszer első évtizedében, a marxizmus globalizációs szándékait követve, már üzemelt a szocialista nagyüzem, ami újabb módon megtörte a polgárosodás szerves folyamatát interjúalanyom életpályájában, hisz elméletileg volt lehetősége állást kapni itt, és azt „meg kellett” szereznie! Ezek az életesemények kultúrával, társadalmi, nemzeti identitással összefüggő tudati módosulás lehetőségeit hordozták magukban. A paraszti életvilágtól minden tekintetben egyre távolodik Sz. A társadalmi mezőn, mint küzdőtéren egyénileg a lehetőségek maximumáig igyekszik érvényesíteni (állam)polgári jogait. Tradicionális közösségi kapcsolatai fellazulnak, holisztikus közösség tagjává lesz. Ez a közösség szemben áll a hagyományos tekintélyelvűséggel, hiányoznak jellemzői közül a tradicionális paraszti világ posztmateriális értékei.

6.2.3. *A megélt élet rekonstrukciója a biográfia alapján*

Interjúalanyom a paraszti életformát alaposan ismerte, konkrét tudása volt róla, hiszen húszéves koráig abban szocializálódott. Anyai nagyszülei nevelték, akik – a kornak megfelelően – kisgyermekkorától munkára fogták és ebben jól is motiválták. Említi, hogy kisebb pénzt kapott olykor szorgalmas munkájáért, amivel könnyítette a nagyapja napi tevékenységét az állatok körül. Kisgyermekként saját kaszát kapott, ami egy hangsúlyos beavatási mozzanat volt a paraszti világban. A kaszálni tudó férfi megbecsült tagja volt ennek a társadalomnak. Státuszt jelentett a saját munkaszám. A biográfia mellékeseményeiből a későbbi részletekben fény derül arra is, hogy ebben az időszakban a gyermeki játék egyik formája volt a kuglizó felnőtt férfiak körüli segítkezés vasárnaponként (olykor a templomba menést titkon behelyettesítve), amivel szintén aprópénzhez lehetett jutni a gyerekeknek: játék, kocsma, bábuállítás, pénz.

A család keményen dolgozott és nem szűkölködött, egyáltalán nem volt rászoruló, szegény, soha nem volt napszámos munkás: önállóan gazdálkodott saját földjein. Lovai, szekerei, marhái voltak, melléjük kocsist⁹⁷ is tartottak. Ruházatukat maguk készítette anyagból helyi szabóval varratták. Sz.-nek még mindig van ilyen mellénye.

A legnagyobb gond a készpénz, illetve az élet olyan helyzeteinek a megoldása, amihez elengedhetetlen volt annak birtoklása: adókat, egyházi kepet csak pénzzel lehetett fizetni. Készpénzhez erdőlő munkából és vágóállatok neveléséből, értékesítéséből jutott a család.

Ifjúkorában Sz. három évig biztos, jövedelmező kovács- és kerekesmesterséget tanult arra a praktikus gondolatra alapozva, hogy „*a lovat nem lehet mezítláb járítani az erdőn, mezőn*”. Az inaskodása idején készítette azokat a hokedliket,⁹⁸ amelyekből kettőt őriz a szülők halála után, a családi osztozkodást követően, mert „*ötszáz kilós embert megbír még most is*”. A régi paraszti világ „jó gazda képe” a földbirtoklást, a tulajdont, a földművelés minőségét jelenti Sz. értékrendjében is. A föld és tartozékai a család gazdasági bázisának és a társadalom meghatározó együtthatója volt – a sztálinista „modernizációs program”-nak ezt kellett meg- és elhódítania a parasztgazdaságoktól. Kihúzták a talajt a gazdák lába alól az 1945 utáni másfél évtizedben. A gyökeresen átforgatott falusi társadalom a szolgaság új formáját viselte, amihez általánosan alkalmazkodni kellett a rurális térben. Ö. Kovács József

⁹⁷ Itt lovak mellé fogadott erdei munkás.

⁹⁸ Konyhai szék.

(2015) *Kollektivizálás utáni identitásformák* című tanulmányával egyetértve, melyben kvalitatív mutatók mellett érvel a mennyiségi kérdéssel szemben: a kollektivizálás az egyéni parasztgazdaságok tömeges erőszakos felszámolását, tulajdonfosztást, tényleges térfoglalást jelentett, identitáskrizist idézve elő az egyénben és közösségben egyszerre. E krízis folyamatának kezdetei Sz. életében, ifjú fiatalemberként megélt, a tényleges kollektivizálást megelőző erőszakos társas szervezéséhez és az irreális beszolgáltatás erőszakosságához nyúltnak vissza. A kollektivizálás mindezt felfokozza és kiterjeszti.

Katonaság előtt szakmát gyakorolt Ratosnyán, és ezzel kilépett az otthon teréből. Bourdieu (2002) szerint egy adott térben létezni, a tér adott pontja egyik individuumának lenni annyi, mint különbözni, különbözőnek lenni. A pályaválasztás és ez a mozzanat jelzi, hogy nem kíván szülei, nagyszülei életútján járni, kilép a faluból. Keresőmunkára vállalkozik, az identitásváltás aktív szakaszába ér. Az identitás-önkép kialakulása a családhoz és a faluhoz fűződő viszonytól indul, majd a kapcsolat a nagyobb tájegységgel, vagy az országgal/országgrésszel sajátos identitásformában rögzül. „Valahova tartozni” – „szabadon rendelkezni önmagunkkal” – lelki szükséglet, csupán a megnyilatkozásai különbözőek. Kinek adott meg a vizsgált/megélt időszakban, hogy biztonságban érezze önmagát, autonómiája legyen? Az egyéni és a kollektív sors inkább fájdalmas emlék formájában rögzült. A múlt jelentéseinek hálózata önálló, sajátos jelleggel ruhazza fel alanyom környezetét. A belsővé tett táj az önmagunkra vonatkozó tudástérben szerveződik és helyhez kapcsolódik (Bruner 2004).

A tűzoltóknál katona, magyar létére csoportvezető, tizedes egy tűzoltóautón. Feltételezem, itt ismeri meg, tetszik meg neki az autóvezetői munka. Katonáskodása alatt szülőfalujában kollektivizáltak. Örült, hogy aláírni hazaengedték ötnapos eltávozásra, akkor nem volt fontos számára, hogy az itthon hagyott, általa készített javakat – „*két szekeret hagytam a szüleimnek, legyen min dolgozzanak*” – minden egyébgyütt elvettek a családtól. A katonaságtól leszerelve, az újonnan szervezett kollektívában az itthon lévő öreg mesterek a kovácsállásokat elfoglalták – állítása szerint nem volt, akinek, nem volt, amit itthon a szakmájában egyénileg dolgozni, mert az igás állatok és a vontatott eszközök mind ki lettek sajátítva.

A Kárpátok keleti oldalán lévő Busteni-be, Moldvába költözik, előbb csak munkára, később életvitelszerűen, hogy tudjon jogosítványt szerezni. Kezdetben délelőtt lovakkal erdei munkán van, délután kovácsműhelyben dolgozik és a kor eszközeivel – lefizetéssel és

kijárással – elintézi, hogy sofőriskolába mehessen. Románul tanul a kilenc hónapig tartó jogosítványszerzés közben.

A vízierőmű építőtelepén talál munkát, ötéves szerződéssel, két műszakban földet hordott autóval. A jogosítványait magánál tartotta az építőtelep vezetősége, ezzel megakadályozva az illegális munkahelyi migrációt. „*Innen nem szöksz el*” – az első adódó alkalommal mégis sikerül hazajönnie, pénz nélkül. Autóvezetői munkahelyet keres és talál a helyi tejporgyár toplicai (Maroshévíz) munkapontján. Egy év után sikerül visszakerülnie a lakástól gyalog tíz percre lévő gyárba. Itt kapott egy rossz autózást, amit neki kellett rendbe tennie ahhoz, hogy legyen, amin dolgozzon – „*zokon vettem*”.

Negyven évet dolgozott itt, alkalmanként megszakítva egy-egy hónapot téli időszakban, Hargita megye más pontjain az élelmiszer-ellátásban, ahova küldték. A tejporgyár napi elsődleges nyersanyag-ellátását biztosító tejbegyűjtés és -szállítás volt a munkája. Ez folyamatos, feszes munkaprogramot jelentett egész évben. Különösen nehéz munkakörülmények a téli hónapok alatt voltak, amikor a gyenge minőségű üzemanyag, a gyenge, rossz, szabad ég alatt parkoló autók hajnali indítása megnehezítette, megkeserítette a munkáját. A vezetőséget okolja ezért.

A helyek és terek kapcsolata az ő életében is – akárcsak a közösségében – folyamat. Ez a tény a történetnek, a személyes következményeken túl, társadalmi-kulturális beágyazódás jelleget ad. A személyes identitás alakulása közben a történeteiben igazodási pont a szülőföld, a táj, mely a narratív identitás kerettörténeteiben és a helyhez kötődő elbeszélésben életre kel. A hely nem háttérként szolgál, hanem részévé válik a történetmondóknak. Így a hely egyéni és kollektív sorsok színtere: természeti és épített környezet, személyes élményektől átítatott jelentésteli tér a mi esetünkben is (Keszei 2011). A hely és az identitás kapcsolata, a kettő kötődése helyidentitást jelez, ahol a lélek, a társadalom, a kultúra fontos tényezőként vannak jelen (Düll 2009).

Nyáron a családdal (két lányt, egy fiút és a feleségét említi) a helyi és szomszéd falusi termelőszövetkezetben, kollektívában és a gostatban⁹⁹ dolgozott munkaidő után. Nagy mennyiségű munkát végeztek el, 30-40 buglya¹⁰⁰ szénát készítettek egy nyáron és lennyövést¹⁰¹ is emleget. Mindig rejtőzködve fogalmaz, amikor pénzről, keresetről beszél, bagatel-

⁹⁹ Állami gazdaságban.

¹⁰⁰ Változó tömegű, 7-10 mázsa összerakott takarmány.

¹⁰¹ Kézrel kihúzták, kévébe kötötték, ötösével összetömörítették, majd szekérre rakták.

lizálja a fizetést: „*banikat adtak*”. A szovjetizált „tsz-paraszság”, „utóparasztiság” alanyunk életében is jellemző életforma: ugyan nem szövetkezeti tag, de a termelés periferiáján dolgozó „kisárutermelő”, aki nem tagolódik be a nagyüzemi munkaszervezetbe.

Az alapmunkahelyén sok pluszmunkát vállal, igyekszik megtalálni a teljesítmény-növelő megoldásokat, melyek pluszjövedelmet eredményeztek. A munkahelyi helytállását, tudását, a vezetőkkel való jó kapcsolatát mindig büszkén emlegeti, irigykedtek is rá a munkatársai.

Szabadságát csak télen vehette ki, amikor beosztották, „*nyáron szó se lehetett*”, azokat itthon töltötte. Nem tesz említést egyetlen pihenőszabadságról sem, csak valamilyen formában a munkáról. Egyetlen szórakozási formát, a gyerekkorból visszaköszönő kuglizást említi, amit sofőrökül¹⁰² mind űztek, a gyár igazgatójával együtt. Versenyre is jártak, amit kellemes emlékként idéz fel. A belsőségének területét, rajta kétszobás kicsi házzal az út felől még akkor vásárolta közösen a szüleivel, amikor bent dolgozott Moldvában. „*Jó pénz volt akkor*”, így foglalta össze keresetének mértékét, amiből sikerült az ingatlant megszerezni. A maga erejéből bővítette a lakást, vizet vezetett be, épített garázst (ebből lehet tudni, hogy autója volt/van), kerítést, kútgárgyát stb. „*Nyürmőcöltem*” – jellemzi ezt a tevékenységét, jelezve, hogy nem volt egyszerű, gondot, áldozatot, munkát jelentett a megvalósításuk.

Az interjú készítése alatt végig velünk volt a (második) felesége. Közben hideg almaléval kínál, anélkül, hogy megszólalna. A beszélgetés végén kapcsolódik bele. Egy lélegzetvételre elmondja dolgozó életét, sérelmeit: elveszett ledolgozott éveit, amit most nem számolnak be a nyugdíjba, gyermekeit, özvegyiségét és azt, hogy nincsenek harminc év után sem összeházasodva ezzel az emberrel. A férfi bizonygat, de a végén hallgat. Mikor kikísér, a kapuban mondja el a házassággal kapcsolatos véleményét.¹⁰³ Erickson (1991) *A fiatal Luther és más írások* című művében megfogalmazott szorongás elmélete rájuk illik: a hallgatás spirálját erősíti az idő, alanyaim elfojtott emlékezettel, beszűkült identitástérrel elmondatlan történeteket adnak tovább. Rejtve maradnak a személyes, félelmet feloldó mechanizmusaik. Ebben a kontextusban Sz. élettörténete „kulturális harc” vagy „sorseseemény” – azaz „olyan történéseket jelöl, amelyek hatására az önazonosság, mint az élettörténet foglalata, meghasad és felnyílik” (Tengelyi 1998, 43).

¹⁰² A tejesautókon dolgozó gépkocsivezetők.

¹⁰³ A Ceaușescu-rezsim 1966-tól roppant szigorú abortusztörvénnyel születést pártoló népességgpolitikát kényszerített a lakosságra. A tilalom nem vezetett az abortusz megszűnéséhez: Sz. első felesége ebbe halt bele.

Betegeskedik, jó tíz éve. A rossz munkakörülményeket okolja a „tüdőgyengeségért”. Végig nehezen beszélt, rekedtesen, elfáradt közben. A meghalt munkatársait és az élőket is összeszámolta, utóbbiak kevesen vannak. Tavaly megműtötték, megmutatja a kioperált epeköveit. „*Kopogtat a nyolcvan év*”, „*élvezzük még egy kicsit*” a nyugdíjat, kívánja maguknak.

A biográfiai adatokat elemezve azt látom, hogy az életút elején tudatosan szakít a paraszti életformával, legalábbis erre tesz kísérletet. Részben sikerült neki, mert a fő pénzkeresetet biztosító munkája a kovácmesterség, majd a teherautó-vezetés volt. Szabadideje eltöltésének módja, életvezetése viszont visszaviszi a paraszti létforma egyes elemei közé. Utóparaszti életforma volt ez, mondhatjuk akkor is, ha nem is tudatosult interjúalanyomban. A szocialista rendszer a pazarlás rendszere, egyszerre teszi ezt emberrel, földdel, tőkével, ami a paraszti logikában elviselhetetlen. A rendszer parasztellenes politikája negatív paraszti identitást hoz létre és azt felerősíti egészen addig, míg a parasztságot – mint társadalmi tömböt – erőszakosan kiiktatja, megszünteti. Fontos tény az is, hogy életének legaktívabb részét ebben a rendszerben éli, amikor „diktálták” az emberek életét, ilyen értelemben kényszerpályán mozgott, lehetőségekben nem bővelkedhetett, különösen az után, hogy visszatért a szülőfalujába. Sz. ezzel nem foglalkozik, élettörténete kizárólag az övé. Nem származtatja magát a felmenőitől, döntéseiben autonóm, büszke életútjára, amelyben legjobban adatolt része a fizikai munkára, legkevésbé az érzelmi elemekre, történésekre van kiemelve. Etnikai identitásában stabil. Megtanult fiatalon románul, érvényesült vele, használta ezt a tudást, ami – bevallása szerint – már kezd passzívvá válni. Nem ritkán kever beszédébe román kifejezéseket, de élettörténetében ez nem hordozott feszültséget. Bizonyos életszakaszaiban nyelvi, érzelmi korlátok között él. Ezek eltérő lehetőségeket kínálnak mindig a sajátjától eltérő nemzetállamban élő magyarnak, ugyanakkor összetett hazatudatot eredményeznek – világlik ki alanyom biográfiai narratívájából is. A kisebbségben élő embernek a haza, nemzet, kultúra, állampolgárság nem esik egybe – nem természetes és spontán elemei a létének. Romániában, ahol Sz. kisebbségként él a többségi nemzet mellett, számára nem szolgáltatja magától értetődően a fenti szolgáltatásokat a többségi hatalom.

6.2.4. Az elbeszélt élet rekonstrukciója szöveg alapján

Az alábbiakban a következő kérdésekre keresem a választ: mi lehet az oka, hogy az elbeszélő néhol történeteket mesél, máshol argumentál, miért említ meg egy eseményt, de nem mesél róla, mit jelent, hogy valamit teljes részletességgel, pontosan elmesél, de nem mond

történetet, vagy máskor a saját életéről tudósít, a máséről történetet mond. Mit jelent mindez?

Sz. életeseményeit négy csoportba sorolom narratívájuk és időbeniségük szerint: az ifjúkori paraszti élet, a katonaság és a békási-buhusi kitérő, a negyven évi (tejpor)gyári munka, az ezzel párhuzamos jövedelemkiegészítés a tsz-ben. Ezeket epikus elbeszélő módban, történetekkel részletezve, olykor a beszéd folyamát megszakítva, mintegy kiszólva abból meséli. A szövegfolyamban rendre visszatérnek mellékelbeszélések vagy magyarázatok formájában a részletek a különböző szakaszból.

Az életútját befolyásoló, akár sorsfordító történeteket részletgazdagon, nagyobb emocionális töltéssel, egy helyen indulattal eleveníti fel.

Részletek a gyerekkori, paraszti világ emlékeiből:

„Ferenc táti oda fel kaszált. Tudod hol van?! – Hol? – Hát ott, ahol a tehenyekkel hazajöttetek, s vezetted hazáig, ott, az úton, hogy nehogy elbolondulj osztán. Hát ez, ez. Ki a Nagybányán, s Fügésréten keresztül, bé Márkútján, túlfelől egy út, s ott direkt oda felvitt Mátyás veszibe. A puliszkát megfőzte, lerételte, annyit tett, hogy nekem es jusson, me, ott akkor, még korán vót. Tátinak, mikor egy kicsi kalyiba vót csinálva, bútt ki reggel, alig virradt ki vagy alig lehetett látni, hogy fogjon kaszálni, akkor Ferenc a meleg puliszkával meg vót érkezve. »Hát te hogy jöttél el ilyen korán? S miféle?«, s há’, mondom, mámi felkötött, s azt mondta, hogy itt legyen, hogy nehogy osztán az legyen, hogy mikor állít ide e reggelivel. – Hallod-e? Hát én mán nem fogok neki kaszálni, akkor mán eszek. De az este a vizem elfogyott, aszongya, s el kéne fuss, hozjál vizet. S azt bé kellett menni Galambasba, ott vót, keresztül a hegyen, s bé a gödörbe. Ott az edények. Hát én még jártam ott, oda bé. Megfogatam, egy futásba, én ott es vótam, bé lűtőre, tőtöttem az edényeket, táti mire a puliszkát megette, én mán a vízzel ott vótam. »No osztán – aszongya – a te részed meg van külön. Egyed meg, bújj vissza a jó meleg kalyibába, később osztán elpallod a rendet, mikor felszárad a harmat.« S ő fogott kaszálni, s én bébúttam, s olyan jólesett ott a reggeli álom.” (...)

„A gyermek milyen? Azt fel kellett használni, de én annak örvendtem, hamar kifuthattam, s míg táti jött, hogy adjon ennik, addig a gyanyét lehúztam alólok, s a likon vettem ki hától. S örvendett, me’ a gyermek nem csak éppég, hogy játszodik, s nem segít bé semmit se. Vagy hamar felfuttam a létrán, s vettem a hídból le szénát, hogy ne kelljen még felmájszon ő, s szekernek, bé vót oda állítva, annak a közepit megtöltöttem jól halmazva. S onnót csak vette s tette. A gyermeknek egy-egy lejt a cukorkára adtak, úgy örvendtem, amit én nem adtam volna semmiért sem abban az időszakban.”

Ez a világ idillikus emlék, melyben keményen, sokat, nehéz munkákat dolgoztak, de „nem jártak a patikába” a szereplői. A történetek főszereplője a gyermek, aki mai szemmel munkára van fogva, kora hajnalban indul a nagyapjához a reggelivel, messze fel az erdőre. De benne van az eseményben a féltés és aggodás: „nehogy elbolondul”,¹⁰⁴ mert ez önma-gában veszélyes-bajos lenne, a kaszáló ember sem kapna meleg ételt; a gyerek ételrésze benne van a puliszkában, amit a vízhozás után fogyaszthat el; aludhatott egyet a meleg ka-lyibába, meddig jött a meleg; olykor pénzzel is jutalmazták. A gyerekekben pedig nagy meg-felelési vágy munkált, teljesítményre törekedett. Ebben az életszakaszban a paraszti világ még szervesen egyben van.

Az előbbi két részlet arról is tanúskodik, hogy emlékeiben mennyire elevenen, szí-nesen él erről a korról a történet. Nyelvezetében pedig olyan, mintha még mindig ezzel fog-lalkozna, holott, ahogy tudjuk, ipari munkás volt. Saját kaszát ötödikes-hatodikos korában kapott, megemlíti, de nem fűzi tovább a történetet. A kovácsinasság idejéről sem közöl töb-bet. Három év alatt kitanulta, rövidebb ideig megélt belőle, de azon túl nincsenek történetei. Hagyott két saját készítésű szekeret a szüleinek katonának menetelekor, saját maga készített hat szögletű kutat az udvarába és még abból az időből van egy általa készített széke a csa-ládnak. A faluból is kilépve hagyta abba ezt a mesterséget, amit sajnál, hogy a modern, traktoros világban kihalóban van. A korábban paraszti világra jellemző egyéni, családi dön-tések, a szorgalom, munkája révén elért eredmények megfoghatatlanná váltak. A kollektivi-zálás ígérete, a gépesítés egyszerre szorítja ki a paraszti lótarást, ami az egyéni gazdálko-dásban munkaerőt és bérfuvarozást, másrészt a „jó gazda” státusszimbólumát jelentette. Ak-kor ő sofőr akart lenni és elérte célját.

Kérdésemre sem mondta meg pontosan, hogy mennyi földje volt a családnak: „ilyesmi terület”. A család minden ingatlanát, még az ingóságok egy részét is a kollektivi-záláskor kisajátították. Interjúalanyom katona volt akkor. Most fanyarul emlegette, hogy nem fogva fel a helyzet súlyosságát, katonaként örült, hogy eltávozási engedélyt kapott és aláírta a belépési nyilatkozatot. Dolgozni azonban, ha akart volna sem tudott itthon a szak-májában.

A rendszerváltás után a visszakapott földeket Sz. osztotta el a családban, a négy test-vére között: „én voltam a megyebíró”. Az örökölt földek mennyiségéről sem kaptam pontos képet. Ezeket most bérbe adva műveltetik és földalapú, Európai Unió folyósította támogatást

¹⁰⁴ Eltévedj.

kapnak utánuk. Nehezményezve, emlegeti, hogy a földeket a kollektíva idején összeszántották, a fákat levágták és a hegyi kaszálón lévő házukat (itt tizenhét holdat említ) „*földig elhordták*”. Zárkózott, paraszti vonásnak találom az óvatos bizalmatlanságát, amikor a földjeikről érdeklődöm.

A következő szekvenciákban a katonaságról, az azt kronologikusan követő sofőriskoláról, majd az első állami munkahely elfoglalásáról beszél. Interjúalanyom biográfiájában ezt a formaképződést Márkus István fogalmával „utóparasztnak” nevezem. Kovách Imre (1991, 225) „középrétegesedésként” definiálja, mint átmeneti státuszt a termelésben való elhelyezkedés társadalmi hatásaként. Az érvényesülés, de egyben az identitás lényeges eleme, a „*Románul hol tanult meg?*” kérdésre adott válasz.

„*A katonaságon. S itt, amit dógoztunk Rotosnyán, s Békásba. Hát úgy, ahogy ettük, s rágtuk, maga s te s tu,¹⁰⁵ s tovább úgy, s osztán a katonaságon. Ha egyszer valakiből sef pluton¹⁰⁶ lesz, sergent¹⁰⁷ rangba szereltem le, az iskolát megcsináltam, az első rangú tűzoltókocsin vótam comandant de grupa-ba¹⁰⁸ bétéve mán ott akkor, pedig román vót a többi, elég vót mind, de magyar vótam bétéve. Itt feszt kellett tanólni, állandóan, csak ez a baj, hogy most mán sokat kezdtünk felejteni mióta nem dógozok mán, s nem járok köztök. A tévét nézzük, a magyart. Örvendünk, eleget neztük a románt abba [az időbe]. No, úgyhogy onnót azt akarom, onnót térek ide vissza, ebbe a helybe (...).*”

„*Hogy el akarok menni söfför iskolába, hogy lehetne bėjutni? Abba az időbe. No osztán hazajött, fát hoztunk, s pityókát adtunk, s ezt-azt s miféli, s annak a bátyja bennt vót pont az IRTA-nál,¹⁰⁹ aligazgató vót. S miről van szó? »Ne tusakodj¹¹⁰ – aszongya –, me’ csak csinálja meg azt, hogy jelenkezzen bé oda abba megyébe, s legyen lakhelye, hogy ott lakik, s akkor úgy fel tudjuk venni, abba az esetbe«. Úgy es. Én elintéztem addig, ameddig sikerült, én odavaló lettem odabé, békási, meg vót az illető, akinél, honnót, házszám, lakó, kinél, mindenféle, név, közbe dolgoztam. S osztán megadtam a kérést, megcsináltuk, s béadtuk, s béadtam a kérést, s felvettek iskolába, söfföriskolába. Mán nem nagyon örvendett a szülők, főleg édesapám, az Isten nyugtassa, met neki az egyik keze mán elcsúszott. Én ott dolgoztam benn a műhelybe, este, délután mán 4-5 órától, este 10-11-ig. A szerszámok, a*

¹⁰⁵ Román személyes névmások, igeidők, nemek bizonytalan/helytelen használatára utal.

¹⁰⁶ Szakaszvezető.

¹⁰⁷ Tizedes.

¹⁰⁸ Csoportvezető.

¹⁰⁹ Helyközi személyszállítást végző állami vállalat.

¹¹⁰ Itt: ne izgasd magad.

javítást az egész fuvarasoknak, s nappal mentem lovakkal az erdőbe. S ezért nem erőst örvendett, de nem vót micseinálni. Tehát nehézségeken mentünk keresztül. Nem vót kicsi, nem olyan könnyen vót, hogy. Sok vót a, sok diákot felvettek erősen. El lehetett képzelni, hogy jussál bé Hargita megyéből, 800-an vótunk, s egyedül vótam magyar (...).”

„Bétettek [Buhusi-ba], a sántérra,¹¹¹ csinálták a hidrocentrala-t,¹¹² s a könyveket elszedték, s bérakták a fiókba, s innőt nem mész el, nem szöksz el, s a szerződést aláírtad öt évre. Hát, hónap végén, konyha vót, reggeli, ebéd, vacsora, mindenféle, nem vót gond, egyáltalán másképp, úgyhogy..., de ott a főútra ki nem jártál, ott csak a földet hortuk a baszkulánsokkal.¹¹³ Hát ez, ez, ez nem jó így. Egyáltalánba hogy lehetne, mondom, hogy ezen változtatni?

Mondom, gondolkoztam, hogy hogy lehetne innőt megszabadulni. A könyvet, hogy ki-, kicsikarni onnat, ha eljövök könyv nélkül, mit csináltam? Egy év, s '63-ban már benn vótam az iskolában. '62-ben szereltem le. (...) No, ha sikerül, én ide vissza [nem].”

Ezek az epikus narratívák az életpálya sorsfordulóit hordozzák: románul tanulás, jogosítvány megszerzése, hazaügyeskedni magát az idegenségből. Meglátásom szerint ezek a történetek beszélnek a paraszti életformától való végleges elszakadásról. Az első mesterség már sejteti, a második irányba állítja, a kollektivizálás predesztinálja az életformaváltásra. Az előbbieket belső indíttatásúak, utóbbi teljesen külső, olyan méretű, amelyet a paraszti társadalom nem érhetett meg korábban. Ilyen méretű társadalmi átalakulásra nem lehetett felkészülni. A kommunista hatalmi struktúra szimbolikus és tényleges térfoglalása, a földtől, a javaktól való megfosztás a tékozlást és káoszt eredményezte. Nem csak az egyén, az egész falusi társadalom traumatizálódott a patológus agrárfordulat következtében. Ö. Kovács József tsz-pszichózisról beszél, mely alkoholfogyasztásban, kettős munkamorálban, tömeges életmódváltásban követhető nyomon. „Kollektív hatású megrázó sorscsapás és hosszútávú struktúraváltoztató jelenség” elszenvedője a falusi paraszt (Ö. Kovács 2015, 224).

Sz. szerencsésnek tudhatja magát, mert korábban olyan életpályát választott, ami nem tette teljesen kiszolgáltatottá a földek államosításakor. Helyzetfelismerése jó volt, képességeit annak ellenére kamatoztatta, hogy édesapja ennek nem örült, „*met neki az egyik keze mán elcsúszott*”. Értékorientáltsága cserélődött, a családban adott életformák tradíciójából kilépett, individuális magatartást választva a paraszt-polgárosodás életpálya nyílt meg

¹¹¹ Építőtelep.

¹¹² Vízierőművet.

¹¹³ Önürítő teherautó.

előtte. Státuszkontinuitás lehetőségéről, az adott állapotok közepette, nem beszélhetünk, mert nem egy paraszti típusú kisüzemben folytatta az életét, hanem a szocialista iparosodás egyik helyi fellegrájában, a tejporgyárban, ami az átlagosnál jobb anyagi, megélhetési lét-feltételeket biztosított dolgozóinak.

Néhány olyan szekvenciát szemlézek alább, ami a gyári munkáról és a szabadidőben felöltött paraszti életformáról szól. Narratívájában ezekből fon össze a legtöbb történetet. Epikus és drámai elbeszéléseket sorjáz, tudósít, történetet mond, magyaráz, evaluál, vissza- és előretekint.

„Hát a kollektívába dolgoztak a gyermekek, s az asszony, lennyövés, pityókakapálás stb., s mit tudom, még miket csináltak vót. Amit mű csináltunk, azt a gyártól csináltuk, s mikor nem vót, mikor más kurszán¹¹⁴ vótam, kivállaltak egy nagydarab lent, s azt kellett nyóni. S akkor: »Gyere te es segélj.« Nyöttük, s kévébe kellett rakni, s egyik. S a másik pediglen, mikor nem ez vót a kollektívába, akkor abba a '81-es évbe, Isten tudja, hogy hogy sikerült. Vettem egy kaszagépet, még meg van most es, egy Carpatin-t, '81-be. S arra kellett szerződni, nem tudom, száz valamennyi húst leszerződni. S arról papírt vittél, s csak úgy adták. S én ott Hévizen amíg dógoztam, azelőtt annyi ismeretség vót mindefelőnnől beszélve, me' a főnökök közt jártál, hogy »Ezt valahogy el kéne intézni. S ne tusakodj, mert megkártyázzuk valahogy hús nélkül es.« Ott vettem meg a hévizi üzletből, fizettem ki, s osztán hogy ők hogy intézték, hogy nem intézték, de... S a kollektívába a vashídon alól, itt, amikor jövünk, van a tejporgyáron alól, a túlsó feliből kezdődött lefelé, ott vót, aszongya, hogy hát, hektárilag nem mondom meg mennyi, de 28-30 buglyát szoktunk csinálni. 40-ig fel. Azt kaszáltam a géppel, s a család takarta a ditrói gazdaságnak (...).”

„Fizettek no. Úgy a családnak a pótléket abból tudtuk. Ruha kellett, cipő kellett, iskolába jártak stb., stb. abból még pótoltuk melléje, hogy lehessen, lehessen élni. S azt, amit itt csináltunk a remeteibe, nem tudom, hogy erre es mit-mit fizettek, mán nem, nem emlékszek pontosan. Csak azt tudom, hogy ott helybe vették átal itt a szénát, a buglyákkal, Ditróba a mérlegen (...).”

„A Magasakon, a gyergyai GOSTAT-nak,¹¹⁵ ott hat hektárt kaszáltam. Hazajöttem, végeztünk, nem beszélgettünk. Nyár vót, nyáron könnyebb vót. Ha végeztél, mentél bé, nem küdtek, nem tettek dupla kurszába, akkor le, s délutánra segítséget szereltem. Ha nem vót

¹¹⁴ Egy nap bejárt tejbegyűjtő útvonal.

¹¹⁵ Állami mezőgazdasági vállalat, ahol a végzett munkát pénzzel vagy részesedéssel kifizették és nem számolták az évi normához, mint a tsz-ben.

olyan menet, kellett segíteni a kaszállásnál föltétlen, mert meredek es vót, oldalas es vót, s béfelé nem lehetett kaszálni. Még ott tehen es vót, s még más es vót. Levágtam egy jó darabot, olyant, hogy 7-8 bugja lett, s osztán mentiünk, s forgattuk, s takartuk, s a gyermekek hordták össze, bugjába kellett rakni. És úgy vették átal. Ott széna, sarjút. Sarjút azért kaszáltam le a GOSTAT-nak, hogy ha kapok egy teri sarjút vagy kettőt, akkor fele az övék, s fele az enyém. Hogy legyen mit adjak a disznóknak. Ott még meg van most es a malom, jelenleg es. Azt a finom száraz sarjút, azt a cikóriást, azt megőrölte a gép, olyan vót pontoson, mint a korpadara. S osztán egy kicsi darát, egy kicsi szem, egy kicsi ez, s három-négy disznyt lehetett tartani, s egyet, kettőt eladtunk, s egyet levágtunk, s így, így, így evvel, így élt a család. Ezért kellett dógozni. Nem lehetett szunnyodni se ott, aszongyák, hogy »Nektek könnyi, me' itthon dógoztok.« Azt kellett pótolni. Há nem vót. A fizetés aszerint vót, ki hogy dógozott, s milyen kurszát csinált. Tonna kilométerre fizettek. No. Minél nagyobb távolság, minél több csarnok, hogy recsepciód¹¹⁶ legyen, ezek emelték fel (...).”

„Hát kellett dolgozni. Kellett dolgozni. Nem kicsit kellett dolgozni, sokat kellett. S segített a család es, ők es kollektívába, s mezőre nyárba, s télbe az iskolába. Itthon ültek, s tanóltak, s mit mondjak egyebet? Semmit se.”

Elbeszéléseivel hermeneutikai köröket alkot. Felvillant, majd kifejt a témával kapcsolatosan valamit. Közös bennük, hogy minden a munkáról szól. A családról is csak ilyen kontextusban tesz említést. Közösen a szülőkkkel, vagy a gyermekek magukra is dolgoztak nagyobb korukban a mezőn. Vásárolt egy kézi kaszálógépet, amit ő kezelt, ezzel mintegy előkészítette a mezőn a munkát a család többi tagjának. Ember feletti mennyiségű munkáról, irdatlan volumenű takarmányról beszél, amit ők készítettek a gazdaságnak. Említést tesz a lennyűvésről, de még sejtet valamilyen tsz-ben végzett munkát, amiben ő nem vett részt.

Disznókat neveltek otthon, és további számos állatra utal, amit tartottak jövedelemkiegészítés céljával. Sz. olyan ipari munkás (proletár), aki másodállásban visszaparasztosodik az államszocialista rendszerben: paraszt-munkás. Ehhez megvolt a tudása, munkakultúrája, habitusa, motivációja. Paraszti gondolkodásának igen szemléletes nyelvi példája, amikor gépészként a munkatársairól paraszti metaforákkal beszél: „vótak olyan söfförök es, hogy mint, mint amik ló nem szeret így húzni a hámfából, hanem tartóból dógozott.”

¹¹⁶ Itt: tejtávtétel a termelőktől.

6.2.5. *Finomelemzés*

A kigyűjtött szekvenciákból, helyszűke miatt, vázlatosan van lehetőségem tematikus mezőelemzéssel az elbeszélte élet rekonstrukciójára. A szekvenciák különböző formái, az epikus-, mellék- és drámai elbeszélések, a leírások, magyarázatok, értékelések sorát elsősorban tanúságtételnek tekintem az utókor számára, másrészt tudományos forrásértékük van. A felizzó emlékezet végig hidegen (érzelem mentesen) szólt a kibeszéletlen múltból. Olykor sutogóra fogta mondanivalójának emlékezési keretét, amikor a nyolcvanas évek diktatúrájáról szólt. Élelmiszeriparban dolgozott ezekben az évtizedekben, amikor a hiány kísérte a mindennapi létet. Ezen személyesen enyhíteni tudott a szocializmus évtizedei alatti biztos munkahelye(i) révén, a rendszer teremtette lehetőségek között eligazodva. Az államosítás, a teljes kollektivizálás, a kényszerű iparosítás az eredeti szándékát segítette: nem akart csak a földből megélő paraszt ember maradni. Bár felmenői, az ő fiatal korában, elveszítették földvagyonukat, ez nem eredményezett olyan kiszolgáltatott vagyoni helyzetet, ami egyénileg/családjának egzisztenciális fenyegetettséget, pauperizálódást jelentett volna. Sz. nem riad vissza az újdonságoktól, tanulékony, ambiciózus. Vagyoni állapota (kaszálógép, személyautó), lakásviszonyai (házbővítés, fürdőszoba létrehozása, csűr-, kerítés-, kútépítés) gyarapodást jelez. Értékrendszerében mindez teljesen funkcionalista, paraszti mentalitásba gyökerező, minimális elvárásokhoz kapcsolódik. Életvitelében polgárius jegyek csak nyomokban lelhetők fel (pl. egyszer voltak nyaralni a tengeren). Anyagi kirekesztettséggel nem, de nemzetiségi, nyelvi alapon történő intézményi megkülönböztetéssel, cselekvési lehetőségek hiányával találkozunk az életútban. Mindez annak ellenére kíséri, hogy Sz. tudott románul. A hatalommal – mint állampolgárnak – minimális a kapcsolata, bizalmatlan. Finoman megkerüli a család birtokainak nagyságát feltárni, ahogy arra sem kaptam választ, hogy mennyi volt a fizetése, a jelenben pedig mekkora a jövedelme. Epikus elbeszéléséből ugyanakkor az is kiviláglik, hogy minden helyzetben keresi és megtalálja az érdekeinek megfelelő érintkezési pontokat.

A megélt és elbeszélte élet ütköztetése a mondattani törések szintjén sejteti a mögöttes tartalmakat, melyekre egyenként kereshettem a választ. A fentebb beillesztett részletek is érzékeltetik: szóelhagyásokat, be nem fejezett gondolatokat, alany- és tárgyváltásokat dekontextualizálva jutottam el a szöveg belső összefüggéseiből kibomlott tartalomhoz, melyet indokolt összevetnem a többi elemzés következtetéseivel. Az interjúalanyom mindezt maga előtt is rejtve hagyta. Ő nem az elit tagja, hanem a kortörténet egyszerű embere. Folyamatos

belső igénye, hogy több legyen az átlagnál, nem elégszik meg azzal, amivel a többség. Érzelem-mentességénél csak munkaközpontúsága döbbenetesebb. A lokális paraszti közösségnek az életút elején nem akar, később nem is lehet részese, ehhez a külső és belső feltételek hiányoznak. A szocializmus delokalizálási szándéka ellenére területileg/helyileg (geográfiai entitás) kötődik a közösséghez. Kisebb kitérők után (katonaság, munkavállalás) tartósan visszatér ahhoz. Egyéni identitása olyannyira erős, hogy nem ösztönzi a csoporthoz való tartozás (munkatársak, kugli). Társadalmi interakciói így minimálisak, azok is a munkához kötődnek. A jelenben az egészsége korlátozza ebben (pl. templomba járás), korábban a munka miatt nem ért rá. Így működnek a baráti/közösségi kapcsolatai is. Önmagát semmilyen kollektív társadalmi cselekvésben nem azonosítja, mintha a vitalitásába vetett hite önmagából fakadna. Ezek a vonások egyáltalán nem a polgárosult életvilág jegyei.

Megállapíthatom: Sz. élettörténetében sajátos válaszokat látok a szocializmus előtti, a szocialista rendszer közbeni és a posztoszocialista idők korának élethelyzeteire, feladataira, azokra a kihívásokra, amelyeket a rendszerek és átalakulásaik generáltak. Biró A. Zoltán (2001, 268) megállapítása, miszerint „a családi háztartás számára kiemelt értékkel bír minden olyan kiegészítő jellegű, a fekete- vagy szürkegazdasághoz sorolódó tevékenység, amelynek pénzkiváltó szerepe van (alkalmi bérmunkák vállalása, mezőgazdasági termelés a ház körül vagy saját földterületen a pénzkereső ipari munka mellett). Ide tartozik a munkacsere intézménye is, amelynek szintén szerep jut a pénzkiadások csökkentésében. (...) Nagyon szűk az a réteg, amely nyíltan vagy áttételesen ne lenne kapcsolatban valamilyen kiegészítő tevékenységgel.” Beszélgetőtársam tehetetlenül (öntudatlanul, értetlenül) megéli a (történeti) parasztság erőszakos felszámolását, majd a szocialista iparosítás dolgozója, végül a társadalmi igazságosság megkívánta posztoszocialista magánosítás „haszonélvezője”. Ezen életszakaszokban minden helyzetben megtalálta a túlélés eszközkészletét. Nevezhetem alkalmazkodásnak, tanulásnak, újfajta tudásnak, amire szüksége volt, azonban az is felsejlik a szövegben, hogy mindeközben elvesz egy egész tradíció, melynek elemei a passzív tudásból már csak nyelviileg mutatkoznak meg olykor.

Sz. életében szerves kulturális folyamatok szakadtak meg és előzmény nélküliek bontakoztak ki. A paraszti életformát maga mögött hagyva a polgári életvilágra jellemző közéletiség, nyilvánosság teljesen hiányzik életútjából. Mint erkölcsi lény elfogadja a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok létesítését, foglalkoztatja, hogy mi lesz a többiekkel. Ezt akár polgárosodásként is értelmezhetnénk, elfogadva Granasztói György megfogalmazását:

„Bárból lehet polgár, aki képes egyéni, csoport-, kulturális, etnikai érdekeit összeegyeztetni az egész sokrétű közösséget, a közjót megjelenítő állam érdekeivel” (Granasztói 2005, 235). Ebben az életútban sem egyénileg, sem tágabb vonatkozásban nem értelmezhető, nem megalapozott ez az állítás. A címben feltett kérdésre is nemleges a válaszom. A közösség által létrehozott, fenntartott, működtetett, ellenőrzött intézményes polgári rend teljességgel hiányzik nem csupán eredményében, de a „folyamatból” is. A polgári rend ebben a kontextusban a belátható, észszerű érveken alapuló, racionalizmus jegyében történt közmegegyezést jelentené, ami sem politikailag, sem társadalmilag nem volt lehetséges a szabadság korlátozottsága miatt. A szocialista berendezkedésű Romániában ez általánosan alapvető hiánycikk volt. Az államosítással, a kollektivizálással, a szocialista ipar erőltetésével Sz. élete „szovjet- szocialista” állampolgárként ugyan nem került a szegénységi küszöb alatt élők reménytelenségébe, mindig megtalálta egyénileg az áthidaló lehetőségeket, de a polgári létformát nem érte el. Sajátos, különutas ez az életvilág, melyben a polgár, mint erkölcsi lény létezik, azonban szociológiai vagy osztálykategóriaként nem. Hasonló megközelítésben a polgárosodást is tekinthetjük a demokrácia felé vezető folyamatnak, ami a racionalizmuson, a modernizálódáson, civilizálódáson alapszik, melyet Sz. megkésve megél a rendszerváltás után, de polgári társadalomnak nem. Ezek fényében a biográfiai életútból kirajzolódik, hogy Sz. a paraszti mivoltáról részben önként lemondva, másrészt erőszakosan megfosztva ugyan „parasztlanodott”, polgáriasult, de nem vált polgárrá.

6.3. Traumatikus női életút rekonstrukciója és értelmezése¹¹⁷

6.3.1. A rendszer... többes számban

A negyvenöt–hetvennégy éves korcsoportba tartozó interjúalanyaim a 20. század történéseiből ismerik szüleik-nagyszüleik első világháborús élményét, annak lezárásaként a román hatalom berendezkedését a régi-új hazában. Megélték a második világháború szörnyűségeit, a „kicsi magyar világ” illuzórikus reménységeivel, álmaival, majd újra Romániában „ébredtek fel”. A szocialista berendezkedés nyomán elveszítették minden föld- és ehhez kapcsolódó tulajdonukat.

¹¹⁷ Laczkó-Albert Elemér (2022a): Traumatikus női életút rekonstrukciója és értelmezése. *Kultúra és Közösség*. I. szám. 24–30. DOI 10.35402/kek. 2022. 01. 02.

Ezeknek a relációknak egyik magas értékkel bíró, legfontosabb hatást gyakorló fogalma, a történelmi események nyomán, mivel egyéni és közösségi szinten érintve voltak, a trauma. Az átélt élmények megértésének és társadalmi szintű elismerésének egyszerre vetett gátat a kisebbségi lét, a totalitárius rendszer és a román szekuritáté¹¹⁸ terrorjának gátlástalan érvényesülése. Ezek összessége további torzulásokhoz vezetett egyéni és társadalmi szinten is. A romániai magyar társadalomkutatás ilyen megközelítésben, ezekkel a témákkal a legutóbbi időkig nem foglalkozhatott. (Ha meghúzó magam és nem beszélek, nagyobb baj nem történik velem.) Nem az eseményeket nevezem traumának, hanem azok hosszú távú hatását, melyek az átélők életébe megjelentek. Első megközelítésben pszichés hatásra gondolhatunk, melyet Heller Ágnes strukturális, történelmi és individuális típusokba sorol – egyaránt közös vonásuk a tehetetlen kiszolgáltatottság, a létezésben fenyegetettség (Heller 2006, 8–13).

Nemcsak a traumák eredete, hanem következménye is társadalmi forrású, nem választható el a kontextustól, ezért emelem be – ha érintőlegesen is – dolgozatom témájába. A háborúkat vagy a kollektivizálást a kollektív trauma fogalmához tartozónak gondolom, de egyéni traumákkal is találkozunk, például a tsz-esítés során, amikor a kuláknak nyilvánított egyének családtagjait eltérő módon és mélységben érték atrocitások, a rendszer kiszolgálói, építői és a (megfélemlített) lakosság részéről materiális, kulturális és társadalmi síkon is. A narratív élettörténeteikben az emlékezők sorseseeményként (Tengelyi 1998) gondolnak az eseményekre.

A kollektivizálás remetei mikrofolyamatainak megértéséhez nem ismerek írott forrást. A közszájon forgó történetek, melyekből következtethetünk a „külső” nyomásra történt személyközi változásokra, megrozzant egyéni-társadalmi-pszichológiai állapotokról tanúskodnak. Interjúalanyaim szubjektív élményanyagára támaszkodva, szóbeli történeteikből (re)konstruálom a folyamat árnyalt megismerését. Az elmesélt történetekről Gyáni Gábor megfogalmazásában a „múlt olyan, az eseménytörténettel egyenértékű olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem ennek megértése szempontjából fontos. Erre a célra viszont jó eszköz az orális történet, sőt erre a célra sokkal alkalmasabb, mint az írott forrásokat hasznosító eseménytörténet-írás.” (Gyáni 2000, 136)

¹¹⁸ Securitate – a román kommunista diktatúra állambiztonsági, titkosszolgálati osztálya.

P. K. életútjának traumatikus része a kollektívbe való „beírást” megelőző családtörténet: személyes sérelmek, melyek a társadalmi státuszát, viszonyait, a kapcsolatait, érintkezéseit és a hierarchiák kulturális mintázatait durván megváltoztatták az életében. Nem tud elérzékenyülés és indulatszavak nélkül beszélni azokról a történetekről, amelyek gyermek- és ifjúkorában családjának létező viszonyait, kialakult rendjét felforgatva új, minőség nélküli hierarchiáknak rendelte alá. Családjuk hagyományos kulturális mintázatait, a hatalom adta státusz legitimációjával élve, kétes származású helyi és idegen személyek parancsai írták felül. A gazdasági ellehetetlenítésből fakadó szociális kiszolgáltatottság félelmei telepedtek a felnövő lányra.

A rekvirálások, az irreális beszolgáltatási kvóták, az intimitásig való beavatkozás a magánéletébe a társadalmi nyilvánosságtól való meneküléshez, a személyiség torzulásaihoz vezettek. Mégis az „élni kell” parancsa győzött a gazdasági önállóság megszűnése, a kilátástalanságba és reménytelenségbe kergetett élethelyzetben is (Nagy 1989).

6.3.2. A származás fogságában...

Anyai-apai ágon tehető család gyermeke K., felmenőit dédszülőikig sorolja, mindenki boldogulni tudott, gyarapította a B.-B. család renoméját. Anyai nagyszülei hagyták el a falut, Börvelybe¹¹⁹ költöztek. Akik itthon maradtak kuláklisra¹²⁰ kerültek a tsz szervezésekor. Narratívájában nem tudta K. elkülöníteni családjá gazdasági helyzetét és a kor politikai-ideológiai kurzusát. Nem tudja világosan meghatározni, hogy milyen szempontok alapján lett a családja és a személyes életútja olyanná, amiért őt ennyi sérelem ért.

Kisgyermekkorától erdőre-mezőre vitték a szülei, mint minden rendes parasztcsalád, ahol korának megfelelő munkát kellett elvégeznie. Friss vizet hozott a dolgozó felnőtteknek,

¹¹⁹ Hullámokban kíséri a kivándorlás a falu életét: 1940-ben közel 200 család hagyta el Remetét. A Szatmár megyei Börvely lett az új otthonuk. Innen 1944-ben részben a Dunántúlra, részben Biatorbágyra telepedtek le (Garda 1979, 141). 1942-ben Venczel József a székelyföldi népfölösleget 100 000 főre becsülte. A régiót a premodern hiánygazdaság jellemzőivel írja le, ami képtelen lekötni a helyi munkaerő egészét (Venczel 1988, 114).

¹²⁰ A kiépülő szocialista hatalom a parasztság azon részét listázta és kiáltotta ki a legnagyobb ellenségnek, aki kizsákmányolja a szegényeket és termékeivel aljasan üzérkedik még a városi lakosság kárára is, mindig a maga hasznára-javára gyarapítva vagyonát. A kor osztályharcos szemléletében a szegény- és középparaszttal állította élesen szembe a népi demokratikus rendszer ellenségét, ezt a megítélése szerinti kapzsi, ármánykodó, ravaszkodó, mézes-mázás, cselszövő, szabotáló, gyalázatos, vérszopó, ravasz, bűnöző réteget. (Vö. Oláh Sándor (2001): *Csendes csatatér*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 41–42).

legyeket hajtott az állatokról, és egyre gyakrabban kellett a takarószerszámot ¹²¹ kézbe vevye. Örömeire szolgált, ha őt bízták meg az étel elkészítésével. Nyaranta több hetet együtt dolgoztak a család távoli hegyi kaszálóin, a Punga nevű dűlőben, fogadott napszámosokkal és béresekkal. Édesapja mészáros volt, így állandó fizikai jelenléttel részt vett a vetésforgós gazdálkodás irányításában, de ami ennél is fontosabb: nem járt erdei munkára, ahogy a falu férfilakosainak nagyobb hányada tette.

Mezei munkára és szállításra több pár lovat használtak, ezek mellé szolgát tartottak. A tejelő teheneket nem használták igavonásra, istállóban tartották, abrakolták, mert a tejporgyár jó árat fizetett a beszállított tejért: „(...) *biza olyan tehenünk vót mán akkor egy, hogy naponta, úgy a borjúzás után, a húsz liter tejet kiadta.*”

A szülei nem álltak be a szerveződő társasba, „szabotáznak”¹²² minősítették őket, megjegyezték az agitátorok. A beszolgáltatás növekvő terheit egyre nehezebben tudta teljesíteni a család: „(...) *ki vót vetve a kvóta a fődek után, aztán, hogy mennyi termett nem számított, azt bé kellett adni.*” Jégverés (hat szekér szalmát hoztak haza Eszenyőbükkel elől) „*miatt ősszel eltörölték a kvótát, tavasszal kivetették, meg kellett vásároljuk a beadandó terményt*”. Az új rendszer ügynökei pedig nem voltak kíméletesek akkor sem, ha jégverés tette tönkre a termést. Édesapjának meg kellett vásárolnia a beadandó gabona- és krumplimennyiségét, hogy elkerülje a felelősségre vonást. Ideig-óráig sikerült.

A tejporgyár építése idején munkaszolgálatra kötelezik édesapját, ez még kollektív kötelezettsége volt a falu lakóinak, de rövidesen traktorjukat kisajátították, édesapját népítélettel¹²³ ítélték szabadságvesztésre, két év letöltendő börtönbüntetést kapott. Egyetlen aszszony merre nyilvánosan védelmébe venni a tárgyalás alkalmával, akinek véleményét *letácsolták*, mert „*kulák kulákot nem védelmezhetett*”. A családfő távolléte közben a család gazdasági helyzetének romlása tovább fokozódott, mígnem húskvóta gyanánt elhajtották a család kandisznóját is, ami szintén jövedelmet hajtott korábban, mert apaállatként hasznosították a környék disznótartó gazdái: „(...) *még egyik évbe édesapám nem vót itthon, me’*

¹²¹ Szénakészítés eszközei. Férfiak kaszálnak, nők gereblyével, villával dolgoznak. Kisgyereknek nem adtak villát a kezébe. Korának megfelelő méretű gereblyével dolgozhatott, majd később villával. Ha erősödött, szénát összehordani is segített a szülőknek. Kisgyermekkel „*gyúratták*” a készülő boglyát, amit 15-20 mérékjéből (szénarakás, amelyet akár két gyermek is elbirt „*összehordani*” két rúdon a készülő boglya helyszínére) és rakott a családfő, esetleg legénykorú fiútestvér rakta egybe. Gyakorlatot, arányérzékét kívánt, mert a rosszul végzett munka következménye lehetett az „*elsuvadt*” (felborult, elcsúszott) boglya, aminek egyébként arányosnak, szépnek, „*behegyezettnek*” kellett lenni, hogy a szél ne borítsa fel (ezért lassan le is kötötték) és az eső se folyjon bele.

¹²² Román (sabotaj) jövevényszó, jelentése ellenkezés, akadékoskodás.

¹²³ A faluval ítéltették el köztéren, nyilvános tárgyaláson.

kant szoktak tartani, jártak oda hozzánk búgatni a disznókat, s a kannak a nyakára egy ügyes remetei, Cs. B., a néptanács által megbízott ember, most már a nevit kimondom, na, láncot kötött s elvezette tőlünk, ki a bészolgáltatásba, s mi maradtunk úgy, ahogy lehetett. Na.”

A földek vetésforgós rendszerű használata, az állatok minősége, a traktor tulajdonlása és a mészárostudása a családfőnek, mind arról tanúskodnak, hogy adottságaiban, képességeiben az átlagot meghaladó szinten élt K. családja. Nem volt nehéz a rendszer képviselőinek a falu szegényparaszt¹²⁴ családjaikat, a legnépesebb társadalmi csoportot, politikai céljaik szolgálatába vonni: „ügyes remetei” ember láncon vezette ki a portán az utolsó jószágot.

6.3.3. Iskolában egyedül...

A kisiskolás kislány rendre megél igazi kiközösítéseket az oktatási intézményen belül. Hiába igyekszik jól teljesíteni, nem felelteti a tanító nénije, nem vehet részt iskolai rendezvényeken, külön padba ültetik azon családok gyerekeit, akiket a „*nép nyúzóiként*” tartottak számon. Nem avatták fel pionírnak, ahogy a többi osztálytársat tették. Bár sok interjúalanyom történetében visszatér a „piros nyakkendő otthoni megbecsülése”, traumaként éli meg a kisgyerek a hivatalos elmarasztalást. Még felnőttként is hajlandó lett volna számonkérni a tanító nénijét. Fájóan emlegeti, hogy őt, mint „*kulákfiókat nem tartotta érdemesnek*” feleltetni sem. Részletesen körbeírja a pedagógus kilétét és személyiségét. Nem a régi értelmiségi típus volt, hanem a rendszer szövetségese, a „haladó értelmiség”, mondhatjuk ma, aki a proletariátusban látta a társadalom haladó rétegét. Ő is, férje is kiszolgálói voltak a rendszernek K. értelmezésében, de nem tudja megbocsátani, felejtani tanító nénijének emberi gyengeségét, hogy a buszon utazva beszélte ki az ő személyét, származását. Ma már tudjuk, hogy a szocialista társadalmat alakító munkába beszervezett személy volt a tanító néni, akit a politikum a falu ügyeinek intézéséhez használt, mint nőt, miközben gondoskodott szakmai-politikai neveléséről.

K. nem jut el az objektivitás e szintjére, még mindig a számonkérés elmulasztott lehetőségeként gondol arra a találkozásra, amikor csak szó nélkül nézték egymást felnőttként a hajdani diák és tanítója.

¹²⁴ A parasztság három rétegének alsó szintjén állott a mezőgazdasági proletár, a szegényparaszt. Ideológiailag a munkásosztály falun élő ereje, akikkel és akikért „együtt harcolt a párt” az elnyomó burzsoázia/polgárság ellen. A középparasztokat, mint társadalmi kategóriát csak részben tartotta megbízhatónak a hatalom, mert „(...) még nem győződött meg, hogy a munkásosztállyal és faluszegénységgel kötött szövetsége megvédi a gazdaságát a kapzsi kulákokkal szemben” (Oláh 2001, 41).

6.3.4. Még meddig...?

Édesapja távollétében rendre inzultusok érik az édesanyját, amit ő csak a gyermekeivel tud megbeszélni. Számon kéri, hogy miért ment kulákhhoz feleségül. Nem bizonyult elfogadható magyarázatnak, hogy párválasztásakor nem volt kulák a férje. Válasra biztatják, éjszaka idegenek járnak az udvaron, eszközök tűnnek el a gazdaságból, ami korábban soha nem fordult elő.

K. udvarlóját is megpróbálják eltántorítani szerelmétől: *„Ebben a házban maga ne járkáljon!”* ismétlődő felszólítással. Az esküvőt tervezgető pár félig elkészített lakásába rendezték be a falu egyik kollektivizáló helyszínét. A négy év katonáskodás, négy év orosz fogság után hazatért leendő apósa, fiára bízta a „helyadás eldöntését”. Szabómester, iparos volt, aki átlátta a helyzet *„ez van és más nincs”* lehetőségét. *„A... ez tégedet érint. Mit mondott volna egyebet? Oda kellett adni. A lakást.”*

Ezzel nemcsak az esküvő dátuma odázódott bizonytalanságba, hanem a falu egyik célpontjává lett az ifjak leendő lakása. Közvetlenebbül látták, hogyan és mi folyik a békésnek szánt leendő fészükben. A pincében ellenszegülő idős embereket bántalmaztak, a szobákban folyt az ingadozók *„meggyőzése”*, a leghátsó kamrában iratták alá a belépési nyilatkozatokat. Az újabb és újabb sikeres meggyőzés után a pincéből *„anyagot kérünk”* hívó szóval állították elő a következő szenvedőalanyt. P. F.-re emlékezik – *„(...) elvették a földemet, mindent, csórén hagytak. Alá kellett, addig rángatták a bajuszát, mindent az idős embereken, s ilyen megkínóztatások vótak, hogy alá kellett írjon, s elvették...”*

Volt, aki kimenekült, igyekezett elbujdosni. Mások leendő férjétől kérték számon, miért bocsátotta a hajlékát *„ezeknek”* a rendelkezésére, miért nem nősült meg hamarabb?! – mintegy megakadályozva az eseményeket. K. szülei, minden vagyonuktól megfosztva, utolsók között beléptek a tsz-be, gyermekeik boldogulása érdekében tették, mégis feltétel volt, ha *„annyian és olyanok”* aláírják előttük. Őrizték a látszatot, rátartiak voltak a család státuszára: *„Édesapám is ide vót lehívatva, ő aztán elvette a belépési nyilatkozatot, hogy ne zaklassanak, s akkor azt mondta, amikor annyian s olyanok aláírják, akkor ő is aláírja s elhozza a papírt.”*

Lelakva, még az ideiglenesen beszerelt villanyvezetéket is leszerelve, kivonultak a házból, a kollektíva szervezői befejezték a munkát 1962 márciusában. *„S ugye akkor, akkor aki csak egyszer tehetett, elvándorolt ki ide, ki oda. Hát amikor nem vót föld, nem vót, az állatokat elvették, sze..., szekeret, szerszámot, mindent elvettek. Semmi nélkül maradt. Se eke, se semmi. A terményt a hídbó' kellett lemerni, kellett vinni el, a szénát, ugye az állatokat*

összegyűjtötték.” „A legnagyobb, ami csalódás érte az emberiséget, a kollektivizálás.” „(...) Ez ütötte meg jobban az emberiséget, hogy a kollektivizálás.” Az ifjak pedig, az év vége előtt, összeházasodtak, berendezkedtek „megerőszakolt” otthonukba, és ezekkel az élményekkel együtt folytatták, élték le benne az életüket. K.-t örökösen foglalkoztatja az a gondolat, hogy a férjét a falubeliek átkai kísérték életében.

6.3.5. Cselekvők reményei...

Férje édesapja szakmáját tanulta ki, és családfenntartóként üzte azt az ő távollétében. Megélhetőnek jó volt, keresőmunkának kevésnek bizonyult a házasságkötésük után. Egyébként is egy évtized régiséget veszített ezzel a munkaviszonnyal, mert nem volt bejelentve. A kollektívával egyidős házasságként a következő év tavaszán mindketten – más lehetőség híján – annak kereteiben voltak kénytelenek dolgozni. Mihelyt tudtak, munkahelyet változtattak, de másodállásban évente ledolgozták itt is a normát, szükségük volt a család boldogulásához: „Annyi sok jó, nehézség, dógóztunk, mert sokat dógóztunk, ugye amíg mezőre, mondom kollektív alatt es, odale Nagykút alatt, kaszáltunk ott a suvadósba, annyi földet beadtak apósomék es, édesapámék es. Egy jó darab kaszálót nem kaptunk, Nagykút alatt ott, ahol a forrás van, ott abba a suvadóst kaszáltunk éveken keresztül.” Fiuk született 1963-ban, férjének a tejporgyárhoz „intéztek” állást. Anyaként a háztartásban dolgozott, hímzéssel¹²⁵ pótolta a család bevételeit. Elsők között a faluban oldalcsónakos¹²⁶ motorkerékpárt vásároltak. Férje jogosítványt szerzett, és elkezdtek látogatni a környék üdülőtelepeit. Ha nem mentek távolabbra, hétvégenként a helyi erdőn éltek társasági életet, ahová „kiruccanva” főztek, süttöttek, játszottak, énekeltek, mulatoztak: „De az erdőre, oda majdnem minden nap felmentünk, vittük a szalonnát s egy kicsi valamit, s kész. De a vasárnap az nem telt el úgy, hogy ne menjünk a hegyre. Ott fenn a hegyen ugye vót a kastély, ott, ott sokat ott, ott sokat jártunk oda fel. Olyan társaság össze vót alakulva, hogy huhu-huhu-hu.”

Évente országos körutakat tettek, miután 1975-ben sikerült Skoda személygépkocsit vásárolniuk, amit készpénzben előre ki kellett fizessenek. Magyarországon kétszer is jártak

¹²⁵ Kisné Portik Irén tanulmányában a fejedelmi udvartartásokból eredezteti az önellátó paraszti életvilág női munkái közé a házi szőttek díszítését. Szegényebb családok megelégedtek a szövással-varrással, a tehetősebb háztartások engedhették meg a hímzést, ami jó módról tett tanúbizonyságot. Mígnem „az úrihímzés névadásnak e csodálatos munkák határozott kárát élték meg, amikor a szocialista-kommunista ideológia az úri jelző okán, őket is az osztályellenség népes táborához csatolta. A szocialista érában ilyen hímzéssel foglalkozni rendszerellenes cselekedetnek számított” (Kisné Portik 2021, 59).

¹²⁶ Oldalkocsis.

rokonlátogatáson olyan időkben, amikor nem tarthattak otthon személyi útlevelet. Ezek a lehetőségek kivételes sikerességről, boldogulási képességről, (pénz)gazdálkodási tudásról, fegyelmezett életvezetéséről beszélnek.¹²⁷ K. családja a megváltozott körülmények között is a helyi elithez tartozik újra, vagy továbbra is. Férje kiáll igaza mellett, dacol a kollektíva helyi vezetőivel szemben, tekintélyt parancsol magának, amikor munkájuk jussát nem adják ki rendesen. „*Aztán apósomnak mondták, nem gondolta, hogy így, na hogy úgy fel tud hercsenni,*¹²⁸ *mán az uram. Hát valahol, valahol igaza vót neki is.*”

Anyagi biztonságuk megteremtése egybeesik az államszocialista Románia legsikeresebb időszakával.¹²⁹ Képesek voltak az életformaváltásra, az archaikus falusi létet, a gyerekkori családjuk szocializálását egyéni szocializációra váltani, mobilisak az új kulturális minták, a szocialista társadalom kínálta lehetőségek irányában. Oláh Sándor ennek az időszaknak a lakosságát életformaváltó társadalomként emlegeti (Oláh 2016).

Gyermekeiket (lánygyermekének születéséről nem tesz említést) Marosvásárhelyre adják középiskolákban. Ez akkor is ritka kivétel volt, ami csak részben magyarázható férje testvérének ottani lakhelyével, a döntő tényező a tanulmányi életútjuk igényes egyengetésével és anyagi lehetőségeikkel értelmezhető. Csalódott és enyhe sajnálattal azzal zárja le ezt a témát, hogy bár a gyermekei nem végeztek egyetemet, de az unokák sokra vitték: kettő is doktorált. A harmadik is egyetemet végzett, csak nem diplomázott, „*(...) mert tudja, a fiúk*”, na, de az egyik unoka férje szintén doktorált.

Kisebbségi egészségügyi megszakításokkal a helyi fogyasztási szövetkezet¹³⁰ alkalmazottjaként dolgozott. Kenyeresüzletben, önkiszolgálóban, falusi boltban, több munkaponton is. „*Ugye könnyű munkahely kellett. Emelni nem vót, lett vóna szabad, na mindegy. Akkor*

¹²⁷ Gyergyóremetén 1976 év végén 2521 lakásban 560 rádió, 399 televízió volt. Ebben az évben a helyi fogyasztási szövetkezet és vendéglő italforgalma meghaladta a négy millió lejt. A helyi takarékszövetkezetben 2,1 főre jutott betétes takarékkönyv. 1970-ben ez az arány 4,9 fő volt. A hat év alatt pedig 1,76 szorosára nőtt a lekötött összegek nagysága (Garda 1979, 151–152).

¹²⁸ Felbőszül.

¹²⁹ Ceaușescu rendszere (1965–1989) az 1970-es évekre kultúrpolitikájában egyre agresszívabban folytatta a román nacionalista gyakorlatot. Gazdaságilag ekkorra sikerült konszolidálni a szocialista ipart, stabilabbá vált a családok anyagi helyzete, az áruellátás folyamatos volt. (Vö. Bárdi Nándor: Töréspontok és generációs csoportok. In Otthon és haza. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2013, 471–533)

¹³⁰ „A fogyasztási szövetkezetek végső átalakítására 1950-ben került sor, amikor a március 19–20-i bukaresti szövetkezeti kongresszuson megalakították a Fogyasztási Szövetkezetek Szövetségét, a CENTROCOOP-ot, amelynek minden romániai fogyasztási szövetkezet a tagja lett” (Vincze 2001, 232). Ez a hálózat biztosította a szocialista időszakban a falusi lakosság ellátását élelmiszerrel és egyéb más fogyasztási javakkal. Megerősödni csak azután tudott, amikor – Sztálin halála után – 1954-ben felszámolták a háborús kártérítésre kötelezett szovjet–román vegyes vállalatokat (Sovrom – Bank, Sovrom – Metal, Sovrom – Lemnu, Sovtom – Petrol), melyek az eredeti célon túl kizsákmányolták az ország nyersanyagkészletét, gazdaságát.

kellett emelni ugye a sok árut, sok mindent. Mi hordtuk bé, azokkal a százkilós zsákokkal a cukrot, a mocskos hordóba az olajat, akkor jött a jegyre a ráciarendszer¹³¹... Mélni, dekázni a cukrot, harminc dekát. Akkor meggondolták, hogy még adnak tíz dekát, akkor a tíz dekát reamérni... Hát eljött mindenki, mert arról az az egyedülvaló es a tíz deka cukorra rá vót szorulva. De aki ki kellett mérje, annak sem vót könnyű. Akkor azok a nagy sorok, a kenyeret azt ugye amikor kellett, bon vót adva, s kellett írni, hogy hány személy, ugye a személy rá vót írva, azt a kenyeret vágd el, hát egy kicsi vót (...), hát az az éhes gyermek amíg hazament meg es ette azt a negyed kenyeret esetleg. Na.”

Ilyen munkahelyet „intézni” sem tudott akárki. Az itt dolgozók a helyi elithez tartoztak, csak az általuk működtetett hálózatok révén tudott bárki érvényesülni: *„Aztán intézkedtünk, na, mindenki, ahogy mondták, hogy a kárból, vagyis a... ki hol dógozik, onnat kell megéljen. Hát a kenyereknek na, kedveskedtünk, valamennyivel több kenyeret hoztak ők es, hogy rendezték úgy rendezték, hogy bár valahogy-valahogy ne azt a pontos porciót adjuk, adhassuk ki, hanem a..., a többit.”* Minden nehézségük, kitettségük ellenére ezeken a munkapontokon, ahogyan már az előző fejezetben is említettem, mert élelmiszerellátással foglalkoztak, a szövetkezet alkalmazottai nem szenvedtek alapélelmiszerek hiányától és *„keményvalutát”* jelentett minden további kapcsolathoz akár egy csomag cigaretta, egy üveg ital vagy egy kilogramm cukor is.

Az itt dolgozók közötti viszonyok ennek megfelelően alakultak: belülről több intrika, bizalmatlanság és egymás gyanúsítgatása jellemezte a munkatársi kapcsolatokat. A munkahelyi viszonyokat és értékrendet *„a mindenki mindenki ellen”* jellemezte: *„(...) még azt mondta, mikor mentem, mikor kellett igazolást kérjek az irodáról, amikor kellett megműtse nek, hogy azt mondja nekem, hogy »milyen jó lesz neked, otthon leszel s kapod a pénzt«, s mondom A.-nak, hogy »nehogy azt hidd, hogy oda boldogan menyek«. Hát aztán meglepődött, s aztán ő is megélte, hogy őt is megműtötték. Hát nem vót könnyű, na mindegy. Keresztülestem.”* *„(...) Hogy tegyék az irodába, menjen bé, hogy helyibe, hogy legyen s akkor még mondta, hogy »mé nem menyen vissza oda dógozni ahol dógozott?«, na hát. Szóval vótak visszaélések.”* A sorban álló lakosság pedig vágyakozó irigységgel kereste velük a kapcsolatokat, ápolta az érdek vezérelte közvetlenebb viszonyt.

¹³¹ Az ellátás hiányosságát, hivatalosan az egészséges, mértékletes táplálkozást szorgalmazva, jegyrendszerrel nyilvántartott fejadaggal próbálta elfedni a rendszer.

A társadalmat szinte teljesen megfigyelés és ellenőrzés alatt tartó hatalomról harminc év elteltével is töredevezve, félig kimondott szavakkal szól: „(...) *kellett az ember óvakodjon, hogy mit hogy beszélget, aztán ugye jött az a..., a további, aztán má', mán akkor, akkor nagyon kellett óvakodni, hogy hol beszélgetsz, mit beszélgetsz.*”

A rendszerváltáskor (1989-ben) az utcájukban egyedül nekik volt működő tévékészülékük, hozzájuk költözött a szomszédság az eseményeket követni, informálódni. Státuszszimbólum volt akkor ez a tény is, de ez nem zavarta a családot abban, hogy gyermekkel együtt dolgozzon a kollektívában, szerződött állatokat tartson.

6.3.6. Bezáruló emlékezet...

K. családjának tehetős voltát jelzi, kapcsolati hálójáról és vállalkozói ambícióiról beszél az is, hogy a rendszerváltáskor sikerül megvásárolniuk egy téglaiállót, amelyben gazdálkodni szeretnének. A helyieket nem zavarja a tény, hogy az már magántulajdon, más szabályok érvényesek arra, szétlopják azt is, a többivel együtt. „*S akkor azt hitték, hogy mindent, mindent lehet ellopni, mer' odafel mi is Havas-farkon egy istállót megvettünk, de a téglák anyagját mind ellopták. A faanyagot, azt abból es sokat elloptak, aztán az lebontódott, elhozódott, s a derekát majdnem mind elhordták a téglának. Ellopták.*” De gondolhatunk a család megfogyatkozott képességeire, amelyek hiányába nem tudta megőrizni a szerzett vagyont. A visszacapott földek elosztása fölött testvérével összevesznek, kapcsolatuk elhidegül. „*Hát azelőtt kitermelt, széltörés volt, s abból a tizenhét hektáros területből hatszázötven köbmétert kitermelt, s M. mondta neki, »hát mé' nem adtál a pénzből nekünk is?« Azután adta nekünk, hogy az a fa ki vót termelve. S mondta, hogy hát szüksége vót a pénzre.*” Férje ágán kapott mezőgazdasági területeken elkezdenek önállóan gazdálkodni gyermekeik, unokáik segítségével. Gépeket vásárolnak, állatállományuk példás minőségű. Az egyre bizonytalanabbul működő, félig magánosított szövetkezeti munkahelyet többszöri munkanélküliség után elhagyja. Nyugdíjba vonulásáig (2001) munkahelyi kapcsolatot a bejelentett gazdálkodás jelentette, ami fő jövedelmi forrásuk is lett, hiszen a férje 1994-től már nyugdíjas. „*(...) Ebbe az időszakba is, me' vót egy tehenyünk, az, az vót az én nyugdíjam '94-től 2001-ig. (nevet) Amit a tehenből fejtem.*”

Lányuk családotól városról visszaköltözik a szülőfalujában, közösen szeretnének gazdálkodni. Ennek a célnak gáncsot vet férje súlyos betegsége (2002–2017), minden szerzőt eladnak, a földeket gyermekeikre íratják. Bezárul körülötte a világ férje halála és

egyre romló látása, növekvő mozgáskorlátozottsága következtében. „*S aztán szépen úgy eladtunk lovat, eladtunk szekereket, eladtunk kaszálógépet. Minek? Nem vót mit értelme tartasuk. Megvettünk mindent, s mindent eladtunk.*”

Le kellett mondania a háztáji veteményeséről, virágoskertjéről, szabad mozgásáról. Anyagi kárpótlást kap nyugdíja mellé kiegészítésként, „*(...) a nehézségek után adják most a kuláksági pénzt, amit most sokan irigyelnek, mer’ mondják, hogy »ó annak van pénze«. Me’ biza most na, jót fog az a... az a bizonyos összeg.*” Tévéhallgatással és ritkuló énekléssel foglalja el magát. A családi összejövelek jelentik legnagyobb örömét, és az életét nem kezdené újra.

P. K. emlékező szövegtörzseiben a traumákat okozó életesemények gyermek- és ifjúkorához kapcsolódnak: édesapja bebörtönzése, a családi vagyon elvesztése, nélkülözések, iskolai megalázások, magánéleti zaklatások bár az életút rövid, távoli szakaszának eseményei, mégis egész életvezetését, életszemléletét befolyásoló epizódok. Mindez olyan fogalom- és történetkészlet, amelyet a megszilárdult, paranoiás, kommunista ideológia évtizedekig megtiltott használni. Történetmesélőmnnek – mint az eseményeket megélő személynek – nem volt szabad emlékezni, és kötelező volt felejteni. A múlt ilyen formájú manipulatív birtoklását Jan Assmann (2013) „uralom és felejtés szövetségének”, valamint „uralom és emlékezet szövetségének” nevezi. A ceaușescui hatalom részben ellenőrizte ezzel a gyakorlattal a személyes emlékezetet, ugyanakkor a traumák feldolgozását akadályozta is. Ilyen körülmények között lett sorseselemmé súlyosodó vétség a születés. A kiépülő szocialista struktúrák gyakorlatai bűnhődésbe kergették az ártatlan gyermeki létet is. K. párásodó szemmel emlékezik ezekre az életeseményekre, melyek dacot szültek benne, tartást adtak neki és teljesítményre sarkallták. Egyéni képességeik, tudásuk segítségével, az ellehetetlenítés(ük) ellenére, férjével sikerült neki(k) olyan életformát kialakítani, amely sokak által vágyott státuszt biztosított számukra a helyi közösségen belül.

6.4. Barázdáktól távolodva¹³²

Olyan paraszti származású személy életútjával ismerkedünk meg a következő esettanulmányban, aki nyertese volt a kollektivizálásnak, azaz személyes adottságain túl ehhez a történéshez kapcsolhatja sikeres életpályáját. Ezzel mintegy igazolja, hogy ugyanazon kontextus, strukturális hatás miként vált ki különböző diszpozíciókat a kor aktoraiból. Ami az egyik szereplőnek megsemmisüléssel fenyegető trauma, más számára egyéni képességeinek teret adó mobilitási lehetőség, amivel meggyőződése szerint a közösségét is tudatosan és reflektáltan szolgálja. Fókuszban az emberi tapasztalatnak és emlékezetnek sajátos voltát látjuk, természetesen végső igazságot esetében sem fogalmazhatunk meg. Személyisége, identitása – minden megpróbáltatás ellenére – adaptív válaszai következtében ép marad: székely-magyar paraszt, aki a jelenben, nyugdíjasként, háztáji állattartással foglalkozik, köztisztelőnek örvend, véleményformáló gazdálkodó.

P. életpályájának szimbolikus reprezentációjában a paraszttalanítás 20. századi legnagyobb ideológiai, mentalitásbeli, társadalomtörténeti mozzanata sűrűsödik. Benne van minden, amit Mohay (2000) tipikusnak, kivételesnek, szocializációnak és önállósodásnak, történelmi fordulatnak, konfliktusnak, választásnak, mobilitásnak nevez. Keszeg (2001, 2005, 2014) több rendben értekezik a társadalomtudományi léptékű folyamatok átélésének élményéről, alulnézeti perspektívának tekinti önreprezentációs életpálya-kutatásaiban, melyekkel láthatóvá teszi az egyén érvényesülési lehetőségeit, stratégiáit a társadalomban.

A népi hatalom éveiben P. életútjában is a rendszer azon törekvése érvényesül, hogy nemcsak a múlt mintaadó szereplőit szorítja ki az új világból, hanem az eddigi hagyományos paraszti (szak)tudást is lecserélte, kiiktatta, könyvből tette tanulhatóvá, átformálva az életteret és -világokat. Ahogy az életútban látni fogjuk, a közös gazdálkodásban P.-nek vezetőként kezdeményező szerepe volt az új típusú munkavégzésben (munkabrigádok, gépi erő, javítási-szerelési munkák), növénykultúrák meghonosításában (len, guli, vetett fű, vetőmagtermelés), ápolásában (gyomirtózás, permetezés), az állatgondozás formájában (tápszerek, mesterséges megtermékenyítés, kiállításokon való részvétel), talajgondozásban (művelés alá vont területek, szántás, műtrágyázás), munkaszervezésben (munkaelosztás, normaköve-

¹³² Laczkó-Albert Elemér (2022b): Barázdáktól távolodva. *Kultúra és Közösség*. III. 29–39. DOI 10.35402/kek.2022.03.03.

tés, bérelszámolás, premizálás), nagyüzemi gazdálkodásban (fafeldolgozás, építőipar, kereskedelem). Ebben a szerepkörben, együttműködve a helyi intézményekkel, a település kulturális és sportéletének, de még az infrastrukturális (villany- és úthálózat, gazdasági épületek) fejlesztésekre is lehetősége nyílt. Nem túlzás arra következtetnünk, hogy a tsz vezetői a háztartások életvezetéséig hatva alakították át a társadalmi valóságot.

6.4.1. Kétségek nélküli optimizmus

Ezzel az interjúelemzéssel az a célom, hogy belülről megismerjem és ismertessem a kollektíva működésének világát, annak hajdani vezetője szemével nézve. Az a valóság, amiről P. beszél, egészen különleges látásmódot hordoz arról a szervezetről, melynek megítélése – kíméletesen szólva is – ambivalens.

P. születési ideje 1946, a háború után vagyunk, és a szocialista berendezkedés legelején. Előbbiről személyes élménye nem volt, már csak történeteket hallhatott róla, környezetében tapasztalta annak következményeit.

Gyergyóremetén jellegzetesnek mondható, hagyományos székely paraszti család az övé, melyben édesapja télen erdőn, nyáron mezőn dolgozott. A gyerek pedig kicsi korában megtanul szántani, vetni, aratni. Történetében – egy epizód kivételével – szót sem ejt további családtagokról, csak olyan életeseményeket sorol, szocializációs mozzanatok részletez, melyek a tanulmányi előmenetelével és a munkájával kapcsolatosak.

Szereplőm elkötelezetten, majdhogynem rajongva beszél tanulmányi és szakmai életútjáról. A családban szerzett tudást meghaladva, hivatásszerűen dolgozik a paraszti világ átalakításán, nincsenek morális gondjai „öröksége” elvesztésével, megőrzésével. Nem kötődött el ezek tisztelete mellett oly mértékben, hogy ez gátolná az önmegvalósításában, személyes ambícióinak kibontakoztatásában.¹³³ Elemi iskoláit helyben végezte, majd felvételizett Szárhegyre a Mezőgazdasági Gépész Iskolába. Ekkor már értett a gazdálkodáshoz. Vakációban erdőn dolgozott mint mérő, vagy fogatosként a kollektívában. „(...) *Úgy húsz éves koromban mezőgépész brigádos lettem*”, „*volt akkor a faluban összesen huszonnégy traktor.*”

¹³³ Ebben a helyzetben lappangó feszültségeket, ellentmondásokat a feloldhatatlan ellentétekkel, a kapcsolatok strukturális összetevőjeként „húzó-taszító” dialektikával magyarázza, melyek minden viszonyban benne lévő törekvések. Szerinte a kapcsolatokban rejlő ellentétek életre hívják egymást, tehát nem antagonisztikusak (Griffin 2001, 168–180).

Szabadsága, a szabad lét kedvelése, mint generikus kód nem a származásából, hanem a professziójából fakad. Gyermekkorában harmonikusan szocializálódott a csírába szökkenő szocializmus világában. Fiatalon, saját tulajdon nélkül élte át a kollektivizálást (1962), azt nem tekinti a szabadságba való beletaposásnak, egyszerűen tudomást vesz róla, narratívájában magától értetődőnek tekinti. A kollektivizálás után „*rohamos fejlődés volt, hét traktorral kezdte*” a helyi tsz a működését – számára ez a hangsúlyos részlet. A folytatásban pedig: 1964-ben elvégezte a szomszédos szárhegyi iskolát, „*utána itt tevékenykedtem két évet a brigádban, huszonnégy traktor volt és cséplőgép*”.

A földtől való megfosztottság tőle nem vette el lényegi elemét: egy életen át maradt a mezőgazdaságban, alkalmazkodott a helyzethez. 1966-ban elküldték Sáromberkére továbbképzőre, négy hónapig tanult ott, majd besorozták katonának. Leszerelése után, elmondása szerint, „*visszajött a mezőgazdaságba*”. A maroshévízi szekcióhoz (részleghez) főnöknek helyezték ki, már nem brigád volt akkor. Itt 1969 augusztusáig dolgozott. Ekkor sikeresen felvételizett Nagyszebenbe mezőgépész mesteri iskolába. Elvégzése után Alfaluban szekciófőnök „*szűk fél évig*”, amikor „*hazahozták Remetére 1975-ben*”.

Folyamatos tanulási vágytól, belső és külső elvárástól vezérelve szerzett ismereteket a mezőgépészetről, a növénytermesztésről, állattenyésztésről. A biztosat jelentő munkahelyről meghatározott időre, két évre Gyergyószentmiklósról megy az akkor alakult líceum géplakatos szakiskola részlegének első fokozatára oktatómesternek.¹³⁴

Elődei foglalkozásai (a családtól távoli erdei munkák, a tutajozás), melyek bizonyos értelemben a kalandozásokhoz kapcsolódtak, különös képességek és készségek kifejlesztését és továbbadását teszik lehetővé számára. Nem született ezekkel a tudásokkal, hanem bizonyos elemeket természetesen, egyszerűen áttemel az új tudások megszerzése közepette. Nem esik abba a csapdába, hogy nem él az új lehetőségekkel, nem szerez új tudásokat. Nem a régi, örökölt családi virtusból akar megélni, hanem minden helyzetben az értelmet keresve próbál boldogulni. A tanügyből pályát módosított a brassói építőipari trösztökhöz, ahol gépészmesterséget vállal és négy évet dolgozik. Innen visszahívják a ditrói SMA (mezőgépápolás) műhelyfőnökének a javítási osztályra, hat hónapig dolgozik ebben a munkakörben.

¹³⁴ A szocialista berendezkedésű ország oktatáspolitikájának harmadik fordulópontjával esik egybe ez az életeselemény. Az 1976/22-es törvény az oktatás, termelés, kutatás összekapcsolását szabályozta, amit a 28/1978-as törvénykiegészítéssel az oktatás nemzeti jellegű politizálásával egészítettek ki. Második ilyen jellegű reform volt a 11/1968-as törvény, ami kötelezővé tette a 10 osztályos oktatást, egyben bevezette a líceum (gimnázium) két fokozatát, és meghonosította a szaklíceumi képzést. Az első fordulat az 1948. augusztus 3-i reformtörvény, mellyel felszámolták a felekezeti és magán oktatást, és az osztályharc eszméje vált központi elemmé (Keszeg 2014).

„*Minden lett, aminek lenni kellett*” elvvel vette tudomásul a rendszer teremtette elvárásokat és igyekezett megfelelni nekik. Amikor felkérték Gy. Á. főmérnökkel együtt, hogy vegye át mint elnök a remetei tsz-t, nem hezitált, „(...) *nem volt új semmi, amikor tsz-elnök lettem. Már mindenfélét tudtam*”. Családi mintából hozza az elvet, hogy „*a földet nem hagyjuk parlagon*” semmilyen körülmény között.

Tudott, mert közben megtanulta, hogyan kell a kor elvárásainak megfelelően rendszeren elvégezni valamit, tudta, mire való az új eszköz. Történeteiben nem köszön vissza a kollektivizálás által szétvert közösség, annál inkább azok a kohéziós erők körvonalazódnak, melyekkel tovább tud haladni a szervezet, a munkát elvégző emberek pedig partnerek, akikért felelősséget érez és vállal. Nem azért, mert erre kéri a rendszerben, hanem ez szintén természetes felismerés számára. Nyolc évig, az 1989-es forradalomig volt tsz-elnök. Ezt a részét az életének „(...) *hogyan volt, úgy volt, mindenki, senki se volt jó*” gondolattal sommásan zárta le.

Nyugdíjazásáig további három munkahelyet váltott: farmfelelősi „szolgálatot vállalt” a csíkszeredai Havasi Gyepgazdálkodási Vállalatnál, ahol négy évig dolgozott kihelyezett területi felelősként Ditróban–Remetén, ekkor az állami cég csődbe ment. „*Áthívtak és elmentem*” erdésznek a gyergyói erdőgazdálkodási vállalathoz, itt nyolc évet volt alkalmazásban. Közben létrehozták a magánerdészeteket, váltania kellett, mert ezzel párhuzamosan felszámolták a körzeti állami erdészeti hivatalt. A helyi tejporgyár is csődvédelmet kért ez idő tájt, „*ott omlott meg*”, szerveztek egy őrző-védő céget, ahol három évet dolgozott, vigyázták az agonizáló üzem javait.¹³⁵

Harminc kilométernél alig kicsivel nagyobb sugarú körben követhetjük az életútját. A narratívában mégis előjönnek azok a társadalmi, generációs, gazdasági jellemzők és kérdések, amelyek a környező falvakban nincsenek, egyedítik a remetei tsz-t, az ott dolgozó embereket. Történetmesélésében ezeket indokolja egy-egy markáns jelzővel, fél mondattal, nevetéssel.

Viszonylag sok (tizenegy) munkapontot említ, ahol munkaviszonya volt, de ő soha nem kereste a munkahelyet, mindig hívták, „oda szerelték”, ami rendre lehetőséget kínált számára. Csak „bele nézett a napba”, és az aktuális viselkedési formát alkalmazta, aszerint,

¹³⁵ Szereplőnk a kor közbeszédében nem kis iróniával emlegetett „sokoldalúan fejlett szocialista embert” juttatja eszünkbe, akiben a mindenhez is értő szaktudást és munkaerkölcsöt tisztelhetette a beosztottja, munkatársa. A hivatalos terminológiában a szakterületében elmélyült, munkamegosztásban szakosodott munkás típus az övé: „Muncitor productiv colectiv” (Constantinescu 1981).

ahogyan kellett viselkedni. Nevezhetjük alkalmazkodásnak, köpönyegforgatásnak, élelmes-ségnek, de az ő szabadságérzetét, büszkeségét nem zavarják e történések, megőrzi integritását. Az érdekli, mit sikerül megvalósítania. Mosolyog és dolgozik valamiért, ami neki is fontos, örömet-elégtételt okoz. Autonómia, szabadság olyan rendszer közepette, amikor tervutasítással kelt-feküdt az ember, vagy éppen a rendszerváltás (lét)bizonytalanságai győttörték a mindennapjait. Nem vált apatikussá, nem a sorsot várja, motivált, van amiért naponta kimozdulnia.

Nem szemérmes, néha árnyaltan fogalmaz, ha érzi, hogy valami „nincs a helyén”, de ezeken a helyzeteken könnyedén átlép anélkül, hogy sérülne az egyéni ambíciója vagy a közösségi akarat. Azzal a bizonyossággal integrálódik benne e kettő, hogy ért hozzá, jól megoldotta a helyzetet, a problémát.¹³⁶ Rekonstruált élethelyzeteiben csak a jó jött elő, amivel használt önmagának és a közösségének.

6.4.2. Munkaverseny

P. az 1980-as éveket töltötte a tsz élén, amikor a szocializmus és a román nemzetépítés kizárólagossága végletes formákat öltött. Nyelvében, intézményeiben, a hivatalos nyilvánosságában ellehetetlenített, megfélemlített volt az erdélyi magyarság, ezen belül a székelység, akiket „magyar nemzetiségű románok”-ként emlegettek a hivatalos orgánusok. A román gazdaság zsákutcában vergődött, a lakosság élelmiszer-ellátása állandóan akadozott, hiánnyal küszködött. Bárki, aki ezekben az időkben élelmiszeriparban dolgozott, minden más területen dolgozóval szemben előnyösebb megélhetési helyzetben volt. Ide tartozott a kollektíva is mint élelmiszer-alapanyagot előállító, termelő egység.¹³⁷ Bár a titkosszolgálat ezt is figyelte, de csak kivételes esetben lépett fel ellene, általános volt a „megélhetési korrupció”. Helyi szinten még hivatalban lévő magyar nemzetiségű vezető embereknek nem csupán az egyre irreálisabb tervek teljesítésére kellett gondjuk legyen, hanem a kisebbségi élet

¹³⁶ Az iskolákban, nem a tanórákon, hanem bentlakásokban egybe zártan élő, eltérő környezetből érkező, de közös érdeklődésű diákok interakcióiban elsajátított magatartási modell ez. A demokratikus oktatási rendszer kínálta az osztályharcot elkerülő szereplő számára a viszonylag hosszú tanulmányi életutat, mely részeként szakismeret-elsajátításra, románnyelv-ismeretre, kapcsolatok kiépítésére stb. nyílt lehetősége. Ezek összességükben mentalitásának és habitusának metamorfózisát eredményezik a változatos földrajzi, szociális regiszterekből verbuválódott, huzamosan bentlakási együttélésre kényszerültekkel együtt.

¹³⁷ Közszájon forgott a rendszernek hét csodája, ami a humoron túl komoly igazságtartalmat hordozott: (1) Mindenkinnek volt munkája. (2) Bár mindenkinnek volt munkája, senki nem csinált semmit. (3) Bár senki nem csinált semmit, a tervet 100% fölött teljesítettük. (4) Bár a tervet 100% fölött teljesítettük, mégsem lehetett kapni semmit. (5) Bár nem lehetett kapni semmit, mégis megvolt mindenkinnek mindene. (6) Bár mindenkinnek megvolt mindene, mégis mindenki lopott. (7) Bár mindenki lopott, mégse hiányzott soha semmi.

túlélési reflexeire, egység- és hagyománykultuszára is olyan formában, hogy számukra elkerülhetetlen volt a felső hatalom képviselőivel való kapcsolattartás a minimális érdekérvényesítés, reprezentáció érdekében. Ez elfogadható szintű románnyelv-ismeretet feltételez az egyéb készségeket megelőzően.

A tsz-vezetésnek fontossága azért hangsúlyos, mert lokálisan ő volt a legnagyobb munkáltató, munkaadó: 450-500 főt foglalkoztattak az idénymunkásokon kívül. Ez a csoport volt, aki a faluban élt és közvetlenül foglalkozott a földek művelésével a megváltozott körülmények között, azaz folytatta a paraszti munkát. Nem a saját földjén dolgozott, nem volt önálló döntéshelyzetben, mások által volt irányítva, és a termelt javak nem képezték tulajdonát. A korábbi paraszt az erejét-idejét adta el a gazdaságnak.

6.4.3. Szervezetszervezés

Amikor a tsz működéséről beszél, ismételten visszatérnek a következő mondatok: „(...) ilyen szervezés nem volt sehol se.”, „Tehát ez a szervezési, ez a szervezési mód, ez nem volt.” A remetei szervezet hat önálló gazdálkodási egységre volt osztva. Ezeket középvezetők irányították, és állandó versenyben voltak egymással. Kettő kivételével, ahol az utódokat, a bárányokat és borjakat nevelték, a többi mind vegyes farm volt. Az állattenyésztés így nem volt elválasztva a növény- és takarmánytermesztéstől. A vezetőknek figyelniük kellett mindkét ágazat minőségére. „Mikor egy olyan volt, hogy jó perjés szalma, amit meg lehetett etetni, másnap, mikor azt felpréseték, másnap a farmer mind odatette, a fogatjait gyorsan esszerakta, az legyen úgy tárolva, hogy egyben takarmány volt. S tehát olcsó takarmány volt ez.”

Évente nagy mennyiségű műtrágyát és mészpórt szereztek be, ennek is feltétele volt a kapcsolati háló működtetése – „(...) aki termelt, s utánajárt, utánajárt mindenféleinek, az kapott. Aki karba tett kézzel ült otthon, az nem kapott.” A részletek arról szólnak, hogy miképpen voltak érdekeltté téve a dolgozók a terv teljesítésében. A következő példákat emelem ki: a pásztorok egész évben tizennégy saját juhot tarthattak a gazdaság nyájában. Ezek minden jövedelme megillette őket, eladhatták a faluban hétfőn vagy csütörtökön. Ha Szent Péterig (június 29.) a tervbe foglalt (10 kg/fejős-tejelő juh, összesen 70 t volt központilag előírva) sajtot behozta, a legeltetési idény hátralévő részében, az őszi¹³⁸ kezdetéig (Kiasszony

¹³⁸ Szeptember 29-én, Szent Mihály napjától a havasi legelőkről leköltöztek a zabtagra (a szántott területek erdőhöz közel eső része) a nyájakkal, ahol az első hó eséséig tartózkodtak. A juhok mellé berbécszet (apaállat) engedtek, és nem fejték őket.

napja, szeptember 8.)¹³⁹, „*hatvan százaléka volt az övé, s negyven százaléka a tsz-é*”. Elletéskor az iker bárányokért annyi jutalmat kapott a pásztor, hogy ne legyen érdeke elhazudni azok valós számát, így gyakran túllépték a 100%-os termékenységi rátát. Ahol nem folyt tejtermelés: „*traktorszekció, egyes farm, tehát minden farmra vittek ordát úgy, hogy az ott való személyzet, hogyha hétfőn nem tudott bójönni, akkor tudjon venni ordát*”. A pásztorok heti prémondát¹⁴⁰ kaptak, ami két házi kenyeret, puliszkának való kukoricalisztet, sós szalonnát jelentett.

Általános gyakorlat volt, hogy az időre teljesített terv jutalmául a dolgozók terményben kaptak prémiumot. Ezzel otthon állatot tarthattak saját felhasználásra, vagy ha azt leszerződtek, felvásárolta az állam, így jutott készpénzhez a termelő. Ebbe a munkaformába nemcsak a tsz-tagok, hanem a gyári munkások is be voltak vonva. A két réteg között feszültség volt, „*(...) legtöbbet kézi nyűvésre adtuk ki, s aki kinyűtte, az kapott terményt. Tehát olyan volt, hogy veszekedtek, hogy minél nagyobb területet foglaljon le, mert adtunk szalmát, s gabonát (...) a disznóknak, amiből tartsa. Árpa, búza, amennyi csak volt*”.

A lent szállító fogatosokat annak minősége szerint javadalmazták – „*(...) úgy tudták, hogy centire, hogy melyik az első-, melyik a másodosztály, melyik a harmadosztály. És azok már nyáron nézték, hogy hol magasabb a len (...)*”. A brigádosok¹⁴¹ feladata volt az előnytelenebb ágazatok működésének biztosítása: „*Tehát nem volt olyan – tegyük fel –, hogy silóhordók, mikor a siló elfogyott, kiestek. Ez nem változott. De összesen, hogyha felszámoljuk, hogy benn a fogatok, a farmon való fogatok, a tejet, aki béhozta, sajtot, aki béhozta, az összesen 120 fogat volt.*” Az itt dolgozók körében „*(...) nem volt ilyen, hogy a kollektívának ellensége lett volna valaki*”. A forradalomkor is az „egyszerű emberek” körében „*(...) mindeki úgy végezte a dolgát, mind azelőtt. Egyáltalán nem foglalkoztak*”.

6.4.4. Területhasználat, amikor minden a miénk...

P. történetmesélése a tsz-ről is Remete örökös gondjával indul: „*örökké evvel a nehézséggel küzdött, hogy nem volt havasa*”, „*nem volt, ahova elhelyezni az állatállományt*”. A háztáji udvarokon kívül a község teljes mezőgazdasági területe a kollektíva használatában volt. Ide

¹³⁹ Ekkortól tilos volt a fejés, mert a juhokat együtt őrizték a berbécekkel, az elletés minőségére figyeltek. Az őszi legeltetés az első hóesésig tartott.

¹⁴⁰ Élelmiszer-ellátmány.

¹⁴¹ Csoportos.

tartoztak az erdős kaszálók és legelők is.¹⁴² Folyamatosan igyekeztek írtással és földmunkákkal növelni a megművelt területeket, az erdők aljáig terjedtek a szántott felületek – „(...) ezért harcoltunk örökké, hogy nem a tömör erdőt vágjuk, csak ott, ahol összefüggő gyepszőnyeg volt, és gyéren volt benőve, hogy minél nagyobb területet tudjunk – minél nagyobb területet nyerjünk”; „(...) szinte fel voltunk menve az erdő alá, attól lefelé mindent felszántottunk.” A művelés alá vont területek termőképességét műtrágyázással és kertfordítással (kosaraztatással) növelték.¹⁴³ A juhleszát (-kertet) három-, a marhák kertjét (25 ár terület) hétnaponta fordították külön fizetésért az ott dolgozók. Az összeget a főpásztor osztotta el a segédszemélyzet között. „Tehát ezekből sok, tizenhektárok jöttek ki faluszinten, mikor menyinyi esztenán... meg lett ganyézva.”

6.4.4.1. Növénytermesztés, lehetetlent nem ismerve...¹⁴⁴

A hegyek alatti frissen feltört területeket („volt az 700 ha”) lennel és fűvel vetették be, mert „a vadak azt nem ették meg”. A len betakarítása után a „föld fekete volt, nem volt egy gyom sem”, a vetett fűvet kétszer kaszálták a bő csapadék és a műtrágyázás után, „az állatok úgy ették, hogy nyuvadtak meg tőle.” Egyik erőssége volt ez a kultúrnövény a helyi kollektívának, az „akkori időben országos elsők voltunk lentermesztésben”, „a legtöbb len 11 000 kiló volt hektáronként”. Orosz és belga delegációk látogatták meg a gazdaságot, jutalmul „adtak vetőgépet, ami csak hatcentis sortávolságra vetett, orosz gyártmányút”.

Az összegyűjtött terményt kazlakba,¹⁴⁵ a község központjában tárolták télig, amikor az Alfaluban működő lengyár átvette, kifizette. A vadkárok elkerülése céljával a felső mezőkön még árpát vetettek, mert azt nem szereti a vad. A vadkárok járulékos veszteségek voltak, nem térítette meg az állam. „(...) Annyira megtámadták [a szarvasok] akkor es, hogy nem volt, amit csináljunk. Érés előtt két héttel gyorsan belé kellett tegyük a silókba, mert ha nem, tönkre tették volna (...)”; „(...) mikor a hatodik medve es felállt a zabban, azt mondja

¹⁴² Kivételt csak az a 250 ha terület képezett, amely a falu távoli részén azok között osztották ki, akiket végképp nem sikerült bekényszeríteni a tsz-be.

¹⁴³ Külső határrészeket is béreltek Hargita megyén belül Borszéken, Tölgyesen, Bélborban. A szomszédos Maros megyében Tekén, Marosszentkirályon, a moldvai Szuceáva megyében Drăgoieasán. Ezek a helységek gyalogosan 2-3 napi járóföldre vannak Gyergyóremetétől.

¹⁴⁴ A tervutasításos gazdálkodás önmaga versenyképes voltát és a kapitalizmussal szembeni fölényét akarta bizonyítani. Meghonosított gyakorlata volt az öt éves terv, ami tervezést, számvetést, ciklikusságot jelentett. A tervet kötelező volt igazoltan teljesíteni, de ehhez az elváráshoz a nemzetgazdaság nem tudott felnőni. Így a valós eredmények és a papíron lejelentett értékek egyre távolodtak egymástól (Boia 2011, 129–130).

¹⁴⁵ Téglalap alapú szabadtéri rakodó-, tárolóhely, ami elérte a 25 m hosszúságot, 8 m magasságot. Felső harmada befelé hajlik, teteje oromélben végződik.

[ellenőrző bizottság elnöke], *vigyetek vissza a szekerre (...)*”, „*a zabot (...) körülbelül a medveürülékbe nyolc kilométerre kaptunk meg (...), oda hátra [Mély-patakban].*” Nem így a pityókát (krumpli), a vetett füvet, ami gyorsan keveredett herével az alpesi jellegű legelőkről természetes úton beporozva, továbbá a marharépat, édesrépat, zabot, rozstot, repcét, amit az alsó mezőkön termelt a gazdaság. Kiváló eredményei jutalmaként műtrágyát és talajmeszet is kapott az egység, amit ezekre a földekre, kultúrákra szórtak ki.

Másik oldalról a megtermelt áru átvételével az állam képviselői éltek vissza. Hiába mérték a terményt, abból évről évre többet ütöttek le. Szemléletes iróniával érzékelteti: „*Az utolsó év... annyi földet leüttek, hogy föld volt a burgonya között, hogyha az mind meglett volna, akkor most Ditróba nem lehetne átállítani egyáltalán, hegy kéne legyen... egy ötven tonnás vagon mind föld volt. Ez volt akkor is Bukarest.*”

A termelés alá vont területeken „részibe” dolgoztak a falubeliek, olykor még a szomszéd falusiak is. „*Aztán volt utoljára olyan is, hogy mi fel es szántattuk, be es ültettettük, s kiadtuk a pityókát. Viszont olyan időszak es volt, hogy kivállalták.*”

A faluhoz közelebb eső területeken a szénát harmadában, a sarjút (második kaszálás) és a hegyi kaszálókat felesbe, a lenföldeket pénzért vagy takarmányért dolgozták meg. A „kivállalt” művelés terméсарányos juttatással párosult, betakarítás után „*(...) olyan es volt például két személynek a hét és fél tonnás kocsiival hazaküldtük a pityókát*”. A növénytermesztés elengedhetetlen tartozéka volt a műtrágya alkalmazása. Mai képzeletünket felülmúlja az a mennyiség, amiről P. beszél, „*volt olyan év, amikor 126 vagonnal érkezett a ditrói vasútállomásra*”.¹⁴⁶

Búzából hektáronként 5800, pityókából 23 500–38 000 kg „*jött mérlegre*”. A terv teljesítésében a szomszéd (Ditró, Maroshévíz) településeket is segítették, akik „*azt gondolták, a pénz es az övék. De hát a pénz a miénk volt a pityókára*”. Jövedelmező volt krumplivetőmag-termesztéssel és fűmagaratással foglalkozni. A szakismereten túl utóbbi esetében, aminek 18-20 kg volt a hektáronkénti hozama, a faáruval cserélt heremaggal keverve találtak piacot, „*a kettőből csináltunk egyet, s akkor így el tudtuk adni a fűmagot es*”.

¹⁴⁶ Az intenzív tájhasználat, termeléssel a szocialista mezőgazdaság a természet legyőzésére törekedett, hibridizálásával átformálta a tájat, a növényi kultúrát, állatfajokat (Boia 2011, 171).

6.4.4.2. Állattenyésztés

Akkora volt az állatállomány, hogy nem volt ahová elhelyezni a nyári esztenázások¹⁴⁷ idején. Ilyenkor „(...) egészséges volt az állatoknak es, hogy nem feküdt belé a trágyába, s a tőgytisztaság, mindenféle” – ez mind hozzájárult ahhoz, hogy a kosaraztatás legyen folytonos. A borjakat bent tartották a hagyományos istállókban, patakra nyúló kerti kifutóval. A jó takarmány mellé hadd legyen állandó friss víz, az abrakba pedig adagolták a kirázott kubai zsákokból a maradék cukrot. „Két megyéből jöttek tapasztalatcserére, megnézni a növény-dék-állományt.” Az eredmény nem maradt el: „N. Cs. volt a farmer. Az mindent beléadott, az mindent beléadott! Hát, harminckilenc literes tehények voltak.”

Olyan kondícióban tartották a fejős teheneket, hogy azok „(...) nemcsak akkor fedeztek, mikor tavasszal kikerültek a zöldre, s kezdtek mozogni, hanem folyamatosan”, így nem ingadozott a tejtermelés mennyisége (18 600 l naponta faluszinten a maximum), a tejporgyár ezt értékelte, mindig adott „desó¹⁴⁸ tejpört a borjaknak” és emelt áron fizette a tejet, 1,80 lej helyett 2,20-ért.

A fajtisza apaállatért, melynek „mindenféle papírjai megvoltak, 24 000 lejt kaptunk. Nagybányára adtuk el.”. Máskor a saját nevelésű, 1300 kg-os bikával, kiállítást nyertek Székelykeresztúron, a mezőgazdasági miniszter jelenlétében. „S aztán nem es adták vissza, csak már húsul, amikor már előregedett, de a kiállítás nagydíját nyerte meg.”

A szárazság miatt háromnapos gyalogúttal Tekébe hajtották lábón a juhállomány egy részét, „(...) de a juhállomány olyan volt, hogy nem volt olyan, hogy a pásztor felvegye a hátára, egyáltalán”. Éves ellési aránya a juhoknak 112% volt az ikerbárányoktól. Tizenhárom kg-os súllyal vette át őket a hizlalda. A pásztorok abban voltak érdekeltek, hogy mihamarabb túladjanak rajtuk, mert akkor kezdhették fejni a juhokat, hamarabb teljesíthették a tervet. A sajton és bárányon túl 3 kg gyapjút kellett leadniuk egy juh után évente, miközben napi 5-8 g súlygyarapodással számolhattak. 13 lej volt az egységára. Összegezve 6000-7000 db volt a juhok száma, szarvasmarha 3300, amiből 1200-1250 volt fejős, lóféle 600-nál is több.

¹⁴⁷ Nyári ideiglenes szálláshely, hegyi legelő, ahová kiköltöztek az állatokkal a pásztorok. Számukra munkahely, ahonnan legfeljebb hetente tértek haza az anyagazdaságba. A juhokat, szarvasmarhákat legeltették, fejték. A tejet vagy leadják naponta a tejporgyár gyűjtőközpontjába, vagy maguk dolgozzák fel sajtnak, ordának (édestúró), írónak (savanyított tej). Harmincöt esztenát létesítettek a tsz berkeiben évente.

¹⁴⁸ Román szó, jelentése hulladék. Itt a berendezések takarítása utáni tejpormaradék.

6.4.4.3. Gépállomás

1962-ben 7 traktorral indul a gazdaság, két év elteltével 24 traktor, arató, cséplőgépe volt, „*tehát ez egy olyan rohamos fejlődés volt*”. A tsz mellett önálló gazdálkodási egységként működő mezőgazdasági gépállomáson 49 traktor volt az ezekhez tartozó talajjavító szerszámokkal, pótkocsikkal, kaszáló- és arató-cséplőgépekkel. Az itt dolgozó személyek mind alkalmazva voltak. Az egység vezetője a főmérnökkel közösen alakította ki a heti-napi munkaprogramot. Az elvégzett munkát a tsz hó végén kifizette.

6.4.4.4. Melléküzem

A tsz központi székhelyén, egy kuláklistára tett családtól kisajátított területen rendezkedett be. Itt volt – a központi irodák mellett – a háromszintes nagy raktár, az állatorvosi rendelő, mészárszék, gatter, műhelyek, sütőde, „*(...) volt ácscsoport, kőművescsoport, akkor a bennvaló, kovács, kerekes, asztalos, autószerelő, minden.*¹⁴⁹ *Ezek mind megvoltak. Rendelkeztünk egy pékséggel, ami nagyon jól ment, nagyon olcsón*¹⁵⁰ *működtettük.*”

Ezen a munkaponton dolgozták fel a legelő területéről kitermelt fát, amit részben saját építkezéseihez használt a gazdaság. Az előállított félkészterméket, deszkát, lécet eladta, vagy terményre, vetőmagra, készárura (fedőanyag, hullámpala¹⁵¹) cserélte az ország más, pl. Bihar megyei (Élesd, Berettyószéplak) tsz-ekkel. „*(...) Mi adtuk nekik a deszkát, ők adták nekünk a palát, pénzügyileg egyenlítettünk.*” Munkaerőt is igényeltek ezekre a helyekre, akik gazdasági létesítményeket, szolgálati lakásokat építettek a leszállított anyagból.

Kisebb arányban készterméket gyártott, „*(...) elkezdve exportra az IKEA cégnek es, parkdíszládákat, kecskéket, favágókecskéket. Hát modern, olyan favágókecskék voltak. Akkor volt egy impregnáló gépünk úgy, hogy korhadás ellen négy léggörrel belényomta azokat a sókat, ami meggátolja a korhadást. Utána viszont kiszippantotta a vizet, csak azok a sók maradtak a rostokban.*” A szamosújvári szövetkezetnek cipőtalpat készítettek, akik az Egyesült Államokba exportálták. „*Nekik az tetszett, hogy minél nagyobb bog legyen, tehát a fa, az eredeti formában, nagy bogokat,*¹⁵² *azt szerették.*” „*Volt nekünk itt még seprűnyél-*

¹⁴⁹ „Éppen koporsót nem csináltunk, s nem temettettünk [nevet]. Hanem azt a pap csinálta [nevet].”

¹⁵⁰ Az örök voltak a pékség tüzelői, a tüzelőanyagot a famegmunkálás hulladékanyaga adta. A megtermelt vagy cserélt búzát a községi hengermalomban öröltette meg a tsz.

¹⁵¹ Azbesztlemez, kedvelt, gazdaságosnak tartott tetőhéjazat, aminek anyagáról kiderült, hogy akár rákkeltő hatása is van az elöregedett felületek kopása során.

¹⁵² Ilyen minőségű anyaggal bőven rendelkezett az üzem, mert a nyersanyagot nem az erdőalap szálerdejéből, hanem a legelők bogos fenyőfáiból termelte.

csináló gép is. Seprűnyeleket csináltunk, leveles fából, s na.” Olyan bizalmi kapcsolatot ápoltak ezekkel az egységekkel, hogy *„pénzért előre is kifizettek egy-két vagon, nem számított”*.

A melléküzem gépparkja fokozatosan bővült nagy teljesítményű betonkavaróval, traktorral, pótkocsival, teherautóval, rakodó-markolóval stb. Modernizálták a kovácsfűvót is, pedig az ott dolgozók idegenkedtek tőle, és *„mikor a három hete volt, elvették az áramot, a kovácsok künn álltak a kapuba. Kérdeztem, miért állnak? Hát azt mondták, a régi fűjtatóval már nem dolgoznak”*. A gattered saját munkásokkal rakták össze és működtették, *„(...) tizenhat köbmétert vágunk napjára. (...) Minden évben, mivelhogy saját téglavetéssel es foglalkoztunk, minden évben egy istállót, egy szénatartót, két szénatartót, azt örökké felépítettünk.”*

6.4.5. Pénzügyi manőverek

Amikor átvették a gazdaság irányítását, első évben *„(...) zéró, nullával, a többi éveket végig mind jövedelemmel zártuk. A legnagyobb jövedelem hétmillió lej volt egy évben.”* Ha a központilag megszabott tervet teljesítették, *„(...) minden ilyen termékre például, tejre, búzára, mindenre, amikor meghaladtunk egy bizonyos mennyiséget, hogy ennyi tonnát leadtunk, arra az államtól kaptunk prémiumot”*, *„(...) öt százalékos tiszta jövedelemnél, az elég nagy pénz volt, felment olyan hárommillió, hárommillió-háromszáz lejre.”* A tsz éves pénzforgalma 36 millió lej volt.

Ilyen körülmények között kölcsönt tudtak adni a szomszéd falu gazdaságának, akik nem tudták a tagságukat kifizetni év végén, az állataik pusztultak el az éhségtől. Előre tudtak műtrágyát vásárolni a vásárhelyi gyártótól.¹⁵³ Magpityóka-termesztésre vállalkoztak, mert három lejt fizettek az így termelt krumpliért, amikor 0,60-0,80 lej volt a normál felvásárlási ára. A vetőmag tárolására a vásárhelyi cukorgyárból kilóra vásároltak zsákot, nyolc lejért kaptak kettőt, amit darabonkénti hivatalos áron harmincöt lejért adtak tovább. *„Aztán mikor megtudták, akkor azt mondtuk, hogy ne, adunk ezer zsákot, s hallgassatok. S aztán elment a két vagon zsák. Úgyhogy... [nevet]”*

¹⁵³ Ahhoz, hogy ez zökkenőmentesen és gyorsan, biztonságosan történjen, két ugyanolyan táskát forgalomba, melyeket kicseréltek a delegátusok a szerződéskötéskor. A Remetéről vitt táskák nem voltak üresek... intézményesített korrupció gyakorlatának példáját láthatjuk.

6.4.6. Munkaviszonyok

A tsz-ben dolgozó mezőgazdasági munkások munkakönyves alkalmazása központilag tiltva volt, őket normanapra számolták el. Az irodai személyzetnek és a toborzott szakmunkásoknak biztosították a munkakönyves állást. Ez nemcsak a belső hierarchiát tükrözte, hanem nagyobb anyagi megbecsülést, magasabb fokú szociális biztonságot is jelentett. „(...) *Ugye akkor nem volt ez, hogy hetven, nyolcvan napot kellett dolgozni ezért, hogy az év legyen meg, mert téli időszakban nem volt. S ez volt a kötelező normanap, és hogyha ezeket megcsinálta, akkor már kapott a tizenöt ár, valamikor a huszonöt ár személyparcellát. Amit tudott használni ő, személyparcellát. De legtöbbet mind szántóba.*” Általános gyakorlat volt, hogy ezek a területek az emberek csürkertjei voltak. Azért, hogy ezt ne adják oda másnak, ez mindig kéznél lévő zsarolópotenciál volt a brigádosok eszköztárában, a gyárban dolgozók is teljesítették az éves normát. Délután, hétvégén, szabadság alatt személyesen vagy a család valamely szabadabb tagja által ledolgozva.

Az így érintett tagság nyugdíjba menésekor szembesül a további hátránnyal, mert munkaidő-régiségének nyilvántartása esetleges, pontatlan. Pedig P. *emlékezetében* „(...) *nem volt olyan, hogy valakinek ne legyen meg az ideje. Mert örökké, mikor a hónapot ledolgozták, kifizették, akkor volt SMI-fisa, s a SMI-fisára¹⁵⁴ mindenkinek fel volt vezetve, s ezek örökké fel lettek vezetve*”.

6.4.7. Szakismeret, tudás

Ahogy már említettem, a családi parasztgazdaságban, gyermekkorában, elsajátította azokat az alapvető ismereteket, amelyekkel boldogulhatott volna az életben. Erre építette a formális keretek között szerzett elméleti szakismeretét, majd az új gazdálkodási körülmények gyakorlatai, lehetőségei tágitották tudását. A román nyelv és a helyismerete, a papírmunkában való eligazodás, kommunikációs, vezetői készségei, munkabírása alapul szolgáltak szakmai életútjának. „*Viszont mű örökké mentünk, s azt adtuk le a megyénél, s visszakaptuk azt a pénzt*” – a megfelelően elvégzett és lepapírozott talajjavítási munkákat, a tsz-nek utólagos elszámolással, megtérítette az állam.

A tsz gazdálkodásából kiemeli az éves, havi, heti tervezést, valamint a szakszerű, talajmintavétellel, pedológiai elemzéssel megalapozott vetésforgót. „*Komoly agronómiai térkép volt csinálva (...), ment egy méterrel be, egészen lépcsőzetesen. S minden tíz centiből*

¹⁵⁴ Román nyelvű betűszó, személyi-munkanyilvántartó lap.

vette, s úgy vitte Brassóba.” Az eredmény pedig mutatta, „oda nem kellett talajmeszet tenni, ott a trágya válaszolt.”

A szaktudáson túl kísérletező, vállalkozói kedvről beszél, hogy a főmérnökkel egyetértésben, az ő irányításával magtermelő minősítést szereznek krumplifajtákra. Ez nagyobb odafigyelést, külföldi kapcsolatot, jobb értékesítési lehetőséget jelentett. „A *Globodera rostitchiensis*” kártevőtől védték a termést. A felső vezetésnek, akik a falu központjában, egy helyen mérték a csapadékot, nem mondták meg, hogy az erdő alatt 187 l-rel nagyobb az éves mennyiség.

6.4.8. A tsz szétlopása (dekollektivizálás)

P. történetében a kollektívát „szabályosan ellopták” a rendszerváltás után azok vezetésével, „akik utánam odaálltak”. Erre lehetőség volt, mert „(...) nem foglalkoztak, hogy a TSZ vagy az össze volt adva közös megművelésre. Tehát nem az államé volt.” Hátránnyá vált a gazdaság jó anyagi helyzete: „S mi például, ahogy mi voltunk, hogy a remetei tsz-nek egy lej adóssága nem volt, tehát nem volt adósságunk. Más helyt, ahol volt, hogy az istállók megvannak – hát, azok azért vannak meg, mert az államnak beadták. Ennyi pénz helyett az államé. S azt őriztették”.

Remetén hiábavalónak bizonyult minden őrzésre, „duplaőrésre” tett próbálkozás. A falu nagy tekintélyű papját¹⁵⁵ is elzavarták, hozza is ütöttek, gyújtogatással fenyegetőztek, akik „szemet, deszkát, hámokat lovasztól, csapágyakat ölszámra, harmincöt tehenet egyszerre, juhokat turmában,¹⁵⁶ szénát szekerestől, utoljára a fűmagot, azt se tudták, hogy mi-féle” következmények nélkül elvittek. „Lehetett volna egyformán elosztani, vagy falurészenként egy társulást csinálni”, de a papnak, aki ezt emlegette is, azt mondták „Maga menjen haza, menjen ki, ott prédikáljon. Maga ne foglalkozzon evvel. Nem volt ő se – másképp mit csináljunk?” A következményeket, a mezőgazdaság jelen állapotát így jellemezte: „Akkor-akkor, amit a mezőgépezés, aki a tehénnek odaadta az abrakot, amennyit azok elloptak, most annyit nem termel a falu. Volt, amiből.”

A kommunista rendszer utolsó éveiben a falusi családok csak saját tartásból tudták fedezni hússzükségletüket. Az elsajátított állatokból többet levágtak. P. a következőképpen

¹⁵⁵ „Orbán plebános úrhoz kimentünk oda [a plébániára]. S mondom: Plebános úr, magának most akkora szava van, mint száznak. S jöjjön, álljon ki.”

¹⁵⁶ juhnyáj

értékelte: „*A bornyúhúst¹⁵⁷ es meg lehet enni. Meg lehet azt a luxust adni. De viszont két év múlva azt, amit levág, az se tejet nem adott, se nem borjút. Ez ilyen.*”

6.4.9. Vezetők az új rendben

Az elmondottakból érzékelhető, hogy a tsz elnöke, aki párthű bizalmi kellett legyen, számottevő erőforrással, hatalmi befolyással rendelkezett. Nem csupán a tsz javai álltak rendelkezésére, melyeket habitusától függően használhatott, hanem munkahelyek létrehozásáért betöltésére és az élelmiszerellátásra is befolyással volt. A további helyi intézmények vezetői is keresték ismeretségét, barátságát, jó kapcsolatot ápoltak vele. Az iskolaigazgatók, a tanárok, az orvosok, a rendőrök, a kultúrház-sportélet vezetője, a szövetkezet elnöke, a helyi papság és a párttitkár is érdekelt volt ebben, akkor is, ha egyébként magukban nem ismerték el a személyét.

A tsz volt az iskola, a kultúr- és sportélet egyik támogatója. (A másik a tejporgyár volt.) Ez kevésbé történt pénzben, inkább munkaerő, faanyag, szállítás, étkeztetés formájában „intézték”. Majdhogynem anekdotákba illő történeteket mesél ezekről a kapcsolatokról. Ilyen például az őszi pityókaszedés alkalmával az egyik tanár megjegyzése: „*Elnök elvtárs! Bár nekünk egy pár cipőt nem vesznek, hogy itt jövünk, s szaggassuk a cipőket, satöbbi?*” Érkezett válasz: „*Tanár úr!¹⁵⁸ Maguk, mikor szervezték, akkor mit mondtak, hogy ki veszi a cipőt? Mert nekünk ilyent nem mondtak, hogy a tanároknak vegyünk cipőt.*”

Egy másik történetben megvetéssel elítélte azt a magyar vezetőt, aki nem tudta, nem akarta megmenteni a gázolajlopáson ért öccsét a törvényszéki eljárástól. Ezért ő egy román rendőrtől kért segítséget. „*Menj, inkább részegedj meg – azt mondja. Fel leszel függesztve. Menj, részegedj meg, menj, s végezzed a dolgodot. Aztán ő ment, s elintézte – gáttá, el volt intézve.*”¹⁵⁹

P. nem mert a tartótisztjének válaszolni, amikor a gyapjútermelésről érdeklődött és nem volt türelme végighallgatni a magyarázatot: „*(...) mondtam én neki, hogy ne, ennyi nő, ennyi a súlygyarapodás, s akkor grammra, s mennyit enni kell adni, s azt mondja – egy kosztümmöt megveszel mindjárt.*” Másik alkalommal a terv nem teljesítéséről és a kenyéradag

¹⁵⁷ Büntetés terhe alatt tilos volt Ceaușescu Romániájában házilag borjút vágni.

¹⁵⁸ Helyi születésű tanár volt a kérdező, akiről köztudott volt, hogy nem csupán agitált a kollektíva szervezősekor, de később jelentéseket írt a kollegákról. Kérdése provokáció is lehetett.

¹⁵⁹ Ennek az esetnek a megoldását románul mondta el: „*Da nu ești obligat să ții caziera (în casă). Dacă de o sută de ori te întreabă, de o sută de ori să spui!*” – Nem vagy köteles otthon tartani az erkölcsi bizonyítványod. Ha százszor kérdeznak, százszor tarts ki az igazad mellett.

csökkentéséről beszélt, de „(...) vissza heába szóltál, mert nem tudtad, hogy ezt miért mondja.”

Egy, a securitate parancsnokkal történt a farmon tett látogatásakor, akinek „soha vissza nem mertem szólani, mert nem tudtam, hogy provokál, vagy mit mond” – az egyik idénymunkás, aki az épülő bukaresti Nemzeti Könyvtárnál dolgozott, utólagos félkatonai szolgálaton (concepra) és szabadságát munkával töltötte a farmon, ismeretlenül megmondta az igazat: „Mi az, hogy az idén befejezik? Az elejét esetleg a díszfelvonulásra. Húsz év múlva sem kész az.”¹⁶⁰ A kor viszonyai között az ilyen ártatlan megjegyzéseknek is lehettek következményei. Ugyanakor rendkívül plasztikusan érzékeltetik a szövegek az őszintétlen, több értelmű beszédet és a normarendszer kettősségét.

Azonban volt autoritása a lopáson ért traktoristával helyben elintézni a megbüntetését: „Na, mondom, figyelj ide! Menj oda a farmra, térjél három remorka [pótkocsi] pityókát az állomáson, s menj vissza. S ha valaki megállít, akkor mondd, hogy azt mondtam, kell hármat térjél, menj.”

Kirívó eset volt, nevetve meséli, amikor a Dél-Romániából Remetére kihelyezett rendőrparancsnok, aki egyébként semmiért nem akart fizetni, egy vasúti kocsira való árut szedett össze a helyi szövetkezettől és lakosságtól, amit vonatra pakolt és hazaindult vele. Visszahozták a vagon sértetlenül, de hiába leltározták fel, nem hiányzott senkinek semmije, pedig „komplett faanyag volt, bútor, kasza, kapa, mindenféle”.

A remetei „hamar el tud változni, pásztorból gyorsan lesz ács vagy kőműves, de jó szakember”, „amelyik a szitán keresztül esett, megmarad, ahol megfizetik”. Összetartóak, „ahol egy van, oda visznek remeteit, érti-e? Még viszen.”

„A ditróiak irigyek, a szárhegyiek csak raktárban szerettek dolgozni”, „(...) hétfőn a vonatra Szárhegyen a csákánnyal egy ült fel. Remetén, ott megtámadták a vagon. Kevesebb Ditróból, de Szárhegyről csak egy, a Len családból.” Az alfalviak nem irigyek, de lusták, „nem adnak magukra”: „Mert úgy a kalapot, ahogy megvette, s úgy, ahogy volt az a kalap a boltba feltéve, azt úgy feltette, s a kalap a fejibe úgy szakadt el. [nevet]”, „Az nyáron annyit csinált, hogy a' kiengedte a posztónadrágot a bakancsra, s avval együtt annyit, amit levegőzött... cájknadrágot nem vett.”

¹⁶⁰ „Ce: să termine?! Numai fașada pentru defilare. Nici după douăzeci de ani nu se termină acela.”

„A csomafalviak annyira élelmesek, hogy egymást is becsapják,¹⁶¹ jól kereskednek, de nincs jó állatállományuk. Az újfalviak, kilyénfalviak »intelligensebb emberek«”.

6.4.10. Sorok közötti olvasat

P.-nél kételyek nélküli meggyőződéssel találkoztam, ahol interjúalanyom az általa vezetett, kiforrott szervezet működésének olyan szakaszát mutatta be, szubjektivizmusát nem palástolva, émikus nézőpontból, amikor az már a helyi társadalomba szervesülve létezett. Nyugvópontra jutott már a tér-idő kontextus, melyben az elvesztett tulajdon okozta sérelmek, az átrendezett társadalmi kapcsolatok neuralgikus köröknek számítottak. P. modernizációs szemléletmóddal közelít a történetekhez, narrációjának sajátossága: „Az autobiografikus beszédmód stratégiái az őszinteség, a kibeszélés és az elhallgatás, az eseményeknek az egyén perspektívájából történő megjelenítése, a koherenciára való törekvés, az érdekességre való törekvés, az emlékezés egyéni habitusa, a narratív identitás gyakorlása, a pozitív énkép, a státus- és presztízstörténetek közvetítésének szándéka, a múlttal, az intézményekkel és a kortársakkal szembeni sztereotípiák és előítéletek igénybe vétele, az előnyös társadalmi beágyazás vagy a másoktól való elhatárolódás szándéka” (Keszeg 2014, 101). Az ő életvilágát is zavarja a merev rendszer, a kis mozgástér, a kitörés lehetetlensége, azonban megelégszik az alkalmi kilépések elégtételeivel, a hierarchikus függőségekkel, a hatalom–társadalom alkufolyamataival. Ismeri a kistrégió falvainak szereplőit: csavaros észjárás, lavírozás, humor; mint túlélési technikák általánosan hordozzák a napok örömeit, sikereit. Számára egyértelmű, hogy mind közül legkiválóbb a remetei ember, aki életrevalóbb mindenkinél. Részesese, olykor (fő)szereplője a helyileg teremtett sajátos társadalmi gyakorlatoknak. Legtöbbet emlegetett munkatársai a pásztorok, akik aluliskolázottságuk ellenére a falusi tsz kulcsemberei, személyük jelzi a társadalmi viszonyok, rétegződés átalakulását.

A munkahelyi kapcsolatokat bonyolult vertikális és horizontális kölcsönviszonyok kísérték, melynek eredményeként a nem egységes társadalmi termék sokféle árnyalatúvá lett.¹⁶² Közöttük ott van a polgáris „szín” is, melyhez P. – helyi vezetőként és mintaadóként – ténylegesen hozza tudott járulni, alakítani azon annak ellenére, hogy a rendszer nem

¹⁶¹ „Az a sapkát azért csinálták magasabbra elől örökké, s úgy teszik fel, csak tessék megnézni – egymást ne csapják bé, mert tudják, hogy csomafali – a vásárba. [nevet] Mert másképpen, hanem csapná be. [nevet]”

¹⁶² Lucian Boia a termelési feladatok, munkahelyi eredmények, tervteljesítések megjelenését a magánbeszélgetésekben a szocialista gazdálkodás „erotizmusának” nevezte. A korszak vége felé a szekuritáté ezekről is tudni akart, jelentést készített (Boia 2011, 124).

csupán az ideológiai lojalitást várta el tőle, hanem magatartási mintázataiban való megjelenítését is annak.

Az életút állomásaiban, melyet a rendszer strukturálisan paraszttalanított, a plurális habitus jellegzetességeivel találkozunk: helyzetfüggő megnyilatkozásai a modern civilizálódás jegyeit mutatják, ha „vezető réteggel” érintkezik, egyébként pedig „józan paraszt”, aki eredményesen irányítja a mezőgazdaságban dolgozókat. Státuszából fakadóan ugyan időszakosan, de egyedi módon illeszkedik P. életvezetése a polgárosodás feltárt lokális folyamatába. Beszélgetőtársam életvezetése a dekollektivizálás és a nyugdíjazása után hasonló módon hajlik vissza, immár megfogyott erejében a gyökerekhez, mint más kortársa.

A tsz-ben dolgozók nyertesei voltak a tulajdonviszonyok változásának, a társadalmi státuszuk önmagukhoz képest megemelkedett, paraszti identitásuk átalakult az intézményszerűsített kommunista gazdaság keretei között, de az új rendszerben is ott kívánták folytatni a gazdálkodást, ahol gyermekkorukban abbahagyták. P. életpályájának elemzése közelebb vitt a tsz-szel kapcsolatos előítéletek és a róla szóló interjúim megértéséhez, valamint közelebb vitt a szocialista múlt, az ipari mezőgazdaságban dolgozók körülményeinek, mentalitásainak, életvitelének feltáráshoz.

6.5. Reflexív modernitás egy biográfiai életútban¹⁶³

A huszonöt–negyvennégy éves korcsoport élettörténeteinek feldolgozása közben részben Ulrich Beck (2003) elméletéhez fordulok, aki kockázati társadalomként írja le a jelen valóságát. Természetesen Beck elmélete nemcsak ezt a korcsoportot érinti, de életkoruknál fogva, életutukban őket kíséri leghosszabb ideig. A posztmodern társadalom cselekvésterületeit úgy mutatja, ahol általánosan kockázatnak van kitéve – társadalmi helyzettől, státusztól függetlenül – mindenki. Az egyes csoportok közötti eltérések az alacsonyabb életszínvonalon, életstílusban élők rovására hangsúlyozódnak. A kockázati egyenlőtlenségek individuális szinten maximalizálódnak. A társadalom hálózatos szerkezetében a kockázatok nem ott keletkeznek és termelődnek, ahol legnagyobb a fenyegető hatásuk. Oksági kapcsolatok érvényesülése miatt, a periférián individualizálódó egyén kitettsége fokozottabb: elegendő információ és tudás híján kénytelen állást foglalnia, döntenie, és ez általános bizonytalansághoz vezet, ami a nem tudásból fakadóan folyamatosan mélyül (Losoncz 2010).

¹⁶³ Laczkó-Albert Elemér (2022c): Reflexív modernitás egy biográfiai életút-rekonstrukcióban. *Kultúra és közösség*. IV. szám. DOI 10.35402/kek. 2022. 04. 05.

Az intézményes keretek fellazulásával párhuzamosan Beck (2003) szintén az egyén önállóságára, döntéseinek bizonytalanságára gondol. Immár többedik (összehasonlító) élet-történeti elemzésem engem is erről győz meg, mert a rendszerváltás hozta új korszak egyik meghatározó eleme a régi sémákból, forgatókönyvekből kevés, ami biztonságosan használható az egyéni életutakban. Helyettünk az egyéni önértelmezés „rizikója” maradt a maga felelősségével és veszélyeivel telített lehetőségeiben. A siker az egyén képességeivel válik realizálható, egyéniségformáló tényezővé, azaz a társadalmi identitás helyébe a személyes identitást és ennek keresése kerül középpontba (Taylor 1994).

6.5.1. „(...) Nekem honnan szakadt ez az ág, ezt nem tudom”

A premodern kor embere, interjúalanyom nagyszülei, világos mintákat, tagolt formákat láttak maguk előtt, melyben az értékek következetesek, folyamatosak és előzetesen adottak voltak. Identitásuk ezekkel összhangban állt. A társadalmi rend létezése szintén adott volt, ami számukra az erkölcsös cselekedeteknek teret és időt biztosított, ahol és amikor jellemük és személyiségük fejlődhetett, kibontakozhatott. Székelyföldön történelmileg, sajátos (szub)kulturális jellemzők között ezek a kontextusok változóak voltak. D. mindkét oldalról ismerte nagyszüleit, kisgyermekként ők vigyáztak rá nyaranta, így változó mintákat látott maga előtt. Apai nagyapja iparos, kőműves ember volt, kevés földet tulajdonolt („valami 3 ha-t”), anyai nagyapja télen erdei munkás, nyáron „kényszerből gazdálkodó”, 12 ha földön, de nem szerette a mezei munkát. A nagyszülők – hagyományos társadalmi világában – önmagukat a „szociális világ szerves részeként” (Brown 1987) értelmezték.

Édesapja és édesanyja a szocializmus nagyüzemében, Gyergyószentmiklóson öntödei munkások voltak. A kor sajátos munkaversenyében, a modern társadalom egyéni, romantikus énjeként, csúcsművekre¹⁶⁴ törekedtek. A mindennapi gyári életen túl, kényszerűségből dolgoztak a tsz-ben. Nem azonosak önmagukkal, pozitivista álcákban, elidegenült szerepekben, cselekménytípusokban élték életüket. Életvitelükben, a modern társadalmi életnek megfelelően, szétválak a magán a nyilvánostól. Azonban az utóbbiban is megmarad az etikai önreflexió, azaz a magánéleti erkölcsöknek vagy erkölcstelenségeknek közük van a nyilvános szerepekben végzett cselekedeteikhez. A kollektíva felbomlásakor hiába biztatja édesapját, hogy állatokat hozzanak el ők is a tsz-ből. Erkölcsi és törvényességi okokra hivatkozva nem élnek a helyzet kínálta lehetőséggel. „(...) *Mentek, hozták a teheneket, hozták*

¹⁶⁴ Az üzem olyannyira elismert modellezője volt, hogy alkalmanként még a jelenben is bedolgozik a hajdani gyár utódjának.

a szénát, lovakot, számolták fel a farmokat. S mondtam édesapámnak, hogy »jöjjön édesapám, mi is menjünk, há' hozunk haza egy-két tehen, há' né a szomszéd, a másik, a harmadik, hozzák.« »Nem, fiam, nekünk nem kell.« Há' mondom, há' jöjjön, hát nekem kéne, én, én rendezem.» »Nem – azt mondja –, fiam, én járok a gyárba, nekem az jó, én nem, nem hozunk el.«” D. narratívájában megjelenítésük töredékes, károsodásaikkal, lehetőségeiknek behatárolódásával találkozunk,¹⁶⁵ azonban gyerejük életét még a jelenben is sikerül támogatniuk. A szocialista éra ipari társadalmát felváltotta a rendszerváltás utáni vállalkozói-szolgáltatói társadalom, amelyben hangsúlyosabban érvényesülnek az egyéni képességek és kompetenciák, nagyobbak a *mobilitás* esélyei. Új hálózatokra, kooperációkra, tevékenységekre kényszeríti, motiválja a társadalmi szereplőket a demokratikus-kapitalista berendezkedés. Változnak a gyakorlataik: differenciálódnak a technikáik, a családok szerepe háttérbe szorul, a jövedelemszerzés több forrásúvá alakul, a tömegkommunikáció hatása elnyomja a lokalitást. Megváltoznak a határok, a korábban távolságtartó csoportok kezdenek keveredni (Kovács 2012).

D. szülei posztmodernbe hajló életeseményeinek folyamata kapcsán egyszerre gondolhatunk Weber „a varázstól való megfosztásról”, racionalizálódásról, Lyotard a tudás értelemvesztéséről, Habermas az „életvilág gyarmatosításáról” készült elméleteire. Az emberi létezésnek a paraszti világ szociálisan stabil jelentése az ők dimenzióiban meghalt valóságosnak, lehetségesnek lenni. Interjúalanyom narratívájában minden természetes, nem célja és nem jellemzi elégedetlenség vagy felháborodás, hanem a különböző nehézségek megjelenítésében, a civil narratív diskurzusok által visszaadott értelemadó funkció révén, megkérdőjelezi, túl is lép a „szakértők” helyzetmeghatározói monopóliumán (Brown 1987). Diskurzusában birtokba veszi és segít kitölteni, összerakni a szétesett világok közbülső részeit a magánszféra és a nyilvánosság között. Gazdálkodásában is érvényesíti a szubjektív látásmódot, ami a magánszférába van száműzve, azaz visszautasítja az „élet értelmetlenségének” érvényességét. *„A farm, az akkor lesz igazi farm, tehát állat szempontjából – az lehet húsmarha, lehet tej, lehet juh –, amikor az utolsó tejelő tehenet, ami az utolsó... ott születik nálad, tehát, hogy aztot te nevelted fel, te válogattad ki. A juhnál úgyszintén (...), me' vannak a különböző tulajdonságai az állatoknak is: könnyen jár, könnyen fejt, könnyen ellő, köny-*

¹⁶⁵ A rendszerváltás után, a szocialista modern ipari társadalom megbomlásával, mindkét szülő alulfoglalkoztatottá válik. Munkanélküliek, rész munkaidőben dolgozva vagy alkalmi munkákból élnek, nem hagyják el Gyergyóremetét. Idő teltével édesapját D. alkalmazza saját cégénél, ahonnan nyugdíjba tud menni. Édesanyja iskolai takarítónői állásból jut nyugdíjhoz.

nyen állapodó, na. Tehát ezek mind fontosak. Én se adom a legjobbat, én se adom a legkövérebbet, én se adom a legszebbet, vagyis a legjobb tulajdonsággal rendelkezőt, amit már vissza tudok vezetni, mer' ugye kell vezetni, vannak ilyen »register«-ek minden állatnak, tehénnek, borjúnak, tehát van egy fejléc, amit vezetsz, hogy ki az apja, ki az anyja. Én fülszám szerint a százötvenből száznegyvenötnek a fülszámát fejből mondom, hogy mik, melyik fülszámú. Tehát a gazda az állatot azt kell mindennap, mindennap kell látogassa legalább egyszer. Nem, aki az alkalmazott, hanem a gazda. A gazda. Kell, kell, kell legyen egy személyes kapcsolat, ő, ő kell érezze azt, hogy te szereted, s napirenden kell látni. Ez benne van az állatjóléti szabályzatban is.” Alkalmat ad magának a kritikai önreflexióra. Mindez az identitása válsága ellen hat, önmagának igyekszik értelmezhetővé tenni a politikai-gazdasági környezetét, a demokratikus kultúrát és erkölcsileg mélyebb felfogást próbál életvitelében érvényesíteni: „(...) emberek, hát ne szedjük széjjel a gazdaságokat, itt megvan állat, megvan gép, megvan traktor, megvan épület, megvan terület, minden, keressünk megfelelő vezetőket – ugye vótak a faluban már akkor ügyes, tapasztalt, nem egy, nem két mérnök –, bízzuk rájuk, alakítsunk ilyen társulást, (...) most már vannak, egyesületeknek hívják, akkor ha valaki kiállt volna, ezt elmondta volna, lehet, hogy szétszedték vóna azt az embert. Sajnos van egy ilyen tulajdonsága a remeteieknek is – s így szétszedték a farmokot, állatokat, szét-darabolták a földeket, mindenki visszaállt a régi tulajdoni helyére, ahol '62 előtt gazdálkodtak szüleik, ők vagy nagyszüleik.”

6.5.2. „Ott má' nekünk tanítottak informatikát, nem is ragadt rám”

Az 1990 utáni földprivatizáció nyomán újra egyéni gazdálkodásba kezdett majdhogynem a teljes faluközösség. Azonban az eszköz- és tőkenélküliség, a tudás hiánya, a föld minősége, az elaprózott földparcellák térbeli távolsága, a földhöz érzelmileg kötődő gazdák számbeli fogyatkozása, a piacgazdaság új törvényei gyorsan és általánosan alakították át a mezőgazdasági munkát. Bő tíz évig (1992–2004) az illegális erdőirtás jelentette a fő jövedelemforrást a helyi lakosság számára.¹⁶⁶ D. családja nem részese ennek a megélhetési, könnyű pénzszerzési foglalatosságnak.

¹⁶⁶ A részben visszakapott erdős területeket (488 ha) és a birtokba vett beerdősödött legelőkön-kaszálókon (1600 ha) őrizetlenül maradt famennyiséget tarra vágták a remetei emberek a rendszer hivatalos korrumpált képviselői segítségével. A falu rendszerváltás utáni életének sötét időszaka volt ez, mert bár megélhetési gondokat pillanatnyilag enyhített, de környezetvédelmi, gazdasági és erkölcsi szempontból felbecsülhetetlen kárt okozott.

Életeseményeiben a differenciálódás és pluralizálódás olyan folyamatait találok, amelyek sajátosnak nevezhetők. Azt gondolom, nem lenne megalapozott remetei viszonylatban becki értelemben posztmodern társadalomról beszélnem, de – maradva az ő fogalomtárában – reflexív modernitásról és kockázati társadalomról igen mint folyamatokról. D. életútjának empirikus megközelítésű rekonstruálásában benne rejlenek nagyszülei-szülei életvilágának körvonalai, ezekkel párhuzamba állítva a sajátját. „*Tanultam saját magamon, érdeklődtem nagyon sokat mérnök emberektől, V. L. bácsitól, legtöbbit, többször megkerestem, többször véleményt kértem »né mit szól, ebbe mit vessünk, hogy csináljuk« s a többit saját magamon s amit még, amire szükség volt aztat a könyvekből, me' én mikor jött, már amikor elkezdtem itthon a gazdálkodást – még odakint dolgoztam –, amikor építettem az istállókat, már akkor vettem három – most is megvannak – három könyvet: állattenyésztés, növénytermesztési könyveket.*” A lényegi különbségek még szembe ötlőbbek, amikor a stabil folytonosságot fedezi fel egy svájci gazdával találkozva; a valóságos társadalmi síkon való reflexív modernitást követhetjük és érthetjük meg: „*Hát, pisolyog, azt mondja, hogy nem adja nekem, me' amilyen nekem van neki, attól régebbi típusú, s nagyon gratulált, hogy milyen vonalas (fejő) rendszer van nekem. Azt hittem, valami jó fejőház, me' akkor megveszem, ha már Svájcból jött. Felnéztem rá, s azt mondta, hogy nem is hitte volna, hogy itt vannak, hogy itt vannak ilyen gazdaságok (...), ők annyival vannak előrébb, hogy náluk a farm az ilyen száz vagy nyolcvan vagy kilencven éves, me' apáról fiúra, s fiúról fiúra s még fiúra vannak má' hagyva. Ugye minálunk még most ez friss. Hozzuk véve, me' most nekünk van egy szűk tíz évünk vagy egy jó bő tíz évünk, amin, amin van múlt.*”

6.5.3. „Veszek magamnak lovat, s fogok gazdálkodni”

A közvetlen felmenők életében a modernitást a szocialista ipari társadalom hozadéka jelentette, melyet hiánytársadalomként és hiánygazdaságként definiálhatunk, ami fölött a termelés és a gazdagság elosztásának logikája uralkodott azzal a céllal, hogy a termelt javakat hogyan lehet az egyenlőség látszatával igazoltan egyenlőtlenül központilag elosztani. D. reflexív modernitásában – a kockázati társadalom tagjaként – az előbbi folyamatot (gazdagságtermelés és elosztás) a kockázattermelés logikája fedi át. Mint mezőgazdasági vállalkozónak, egyfelől az emberi és technikai termelőerők, jóléti garanciák és szabályozások kiegyenlítődnek, miközben az elosztással összefüggő problémák háttérbe kerülnek, szinte teljesen eltűnnek. Másfelől a növekvő termelőerő önvészélyeztetés szintjéig válik kockázatosná a

létrehozott mezőgazdasági vállalkozásában, a tudáshiány, a tőkeszegénység, az éghajlati kitettség, a változó EU-s redisztributív támogatási formák által technikailag létrehozott kockázatok meghatározása, termelése, elosztása révén. „*Tehát, hogy ez a része is fejlődjön, tehát ne álljon így meg, hogy ez csak egy ilyen kifizető ügynökség, hogy a pénzt kapom s adom s kész, itt egy embert kifizetünk, hanem akkor az egészséget újra kell gondolni.*” „*Ezt ha nem szereted, akkor ne csináld. Ezt üzlet, csak úgy üzlet szempontjából csinálni nem lehet. Lehet csinálni, egy darabig. De az, aki nem szereti, ezt nem tudja csinálni.*”

A szocialista üzemben szülei számára a keresőmunkát szabványosított normálmunka formájában, teljes foglalkoztatási rendszerben szervezte meg annak vezetése. A szabványosított munka a munkavégzés helyét (formális szervezettségű ipari üzem), idejét (egész napos, háromváltásos munka) és a munka jogi feltételeinek (munkához való kollektív jog, egyetemes bérszerződés) harmonizálását jelentette. E révén világosan elhatárolódott a (gyári)munka és a nem munka, vagy (mezei-tsz)munka ideje és helye, valamint a munkanélküliség és foglalkoztatottság élethelyzeteit is megélték.¹⁶⁷

D. narratívájában „fellazulnak” a munkahely, a munkaidő, a munkaszerződés keretei, a maga ura és a helyzet foglya egyszerre. Nap- és élethossziglan tartó munkáról beszél, amiben a munkaidő rugalmas, pontosabban az állatok igényeitől kimerevített: huszonnégyórás, háromszázhatvanöt napos, a jelenléti szabályok rendkívül kötöttek, helyileg koncentráltak.¹⁶⁸ Részben csapatban, az otthoni farmon dolgozhat az alkalmazott munkavállalóival együtt, akik keresőmunkát végeznek. Formálisan önálló a jogi-gazdasági szabványhálóban, melyben eltűnt a munka és a nem munka közötti határ, számára nincs munkanélküliség, fogalmilag vállalkozóként integrálódik a keresőmunka rendszerébe. A látszólagos monotonitás ellenére folyamatosan új termelési koncepciókat keres, szaktudást sajátít el és élenjáró technológiát vásárol. Munkatársait, bevonva általánosiskolás-korú fiát is, önálló munkavégzésre való képességre szoktatja, neveli.¹⁶⁹ A munkát részfeladatokra osztotta, racionalizálódásról beszél. Érzékeli a folyamatnak a nyertes-vesztes voltát, azt is, hogy őt nem védik

¹⁶⁷ A tsz idején a falu egyik legtávolabbi dűlőjébe önként ment dolgozni szüleivel, keresztapjával: „*Románból hozták ide a lentelepre, s még én is voltam vele így, hát nem segíteni, hanem hátra, hátramoszdtani a... [nevet] nyűg voltam a nyakán, de mivel má' akko' szerettem a gazdálkodást, érdekelt a föld, érdekelt az állatok, már akkor, már akkor ott, ott, ott találtam fel magamot én az erdőn, a mezőn, s az állatok közt.*”

¹⁶⁸ „*Karácsony, húsvét, szilveszter, »indiferent«, hétfő-e, kedd-e, ott kell lenni, meg kell nézni, meg kell fejni, enni kell adni, ki kell trágyázni, tehát különböző fázisunk van, amit mindennap el kell végezni.*”

¹⁶⁹ „*Viszont az ilyen kultúrát, a növénytermesztést, a kukorica, a zab, árpa, amit termelünk, here, lucerna, most már azokat mind L. bácsitól, amit kérdeztünk, magyarázott, s a többi tapasztaltuk magunkon. Hogy egy hektárba kell nyolcvanezer szem kukorica, ahhoz hány kiló műtrágyát kell tenni, egy hektár földbe kell harmincöt kiló here, ahhoz mennyi műtrágya kell, ezeket mind L. bácsitól, s a környező emberektől szedtem össze (...), a*

„kollektív jogok”, a szerződésai egyszerre jelentenek (anyagi) biztonságot és kockázatos felelősséget.

6.5.4. „Tizenhárom évet én ott letekertem”

Az itthon szűkülő megélhetési lehetőségeket a kinyíló világ kárpótolja, D. Magyarországra ment dolgozni, és rövidesen vállalkozásba kezd. A származási környezetének szociális és kulturális határait ifjú lendülettel tudja átlépni, maga mögött hagyta ezzel azt az egyébként is bomló társadalmi rendszert, melyben szocializálódott, és az individualizálódás irányába indul.

Kiemelendőnek tartom, hogy az élettörténetnek ebben a részletében ötször említ egy magyarországi cigány embert, akinek dolgozott, akivel közösen vállalkozott, tanult tőle, tartja vele a kapcsolatot annak ellenére, hogy vállalkozásukban „megpróbálta áthúzni”. „(...) *Ennél a cigánnál megtanultam a rendet, a fegyelmet, a munkahelyemen a tisztaságot s a pontosságot, eltanultam én a cigánnál, (...) amit megígértél, az úgy legyen, tisztaság a munkahelyen, tehát ne legyen rendetlenség...*” Fontos ez, mert D. kibocsátó közegében a helyi roma közösség, mint rangsorolt csoportrendszer írható le, nevezhetjük etnikai kasztrendszernek, ahogyan kezeli a székely többség.

Szabadabbá válik a „játéktér” előtte, megszűnnek (román)nyelvi korlátai, és vállalja az egyéni létezés kockázatait, mert hiányoznak az intézményes, családi támaszok, a lehetőségeknek csak a fizikai terheltsége szab határt. Önmagán is mosolyogva csodálkozik a jelenből évtizeddel korábbi tettein, melyeket a munka(szerzés) céljával akkor felvállalt. „(...) *Kapaszkodtam mindenhez, amihez tudtam, me' hát na, elmentél, meg kellett állni a helyedre.*” „*Most gondold-e, hogy egy hátizsákkal, egy ezerkettes Ladával, egy, az OBI-ba vettünk ilyen Black & Decker-es elektromos láncfűrész s egy kézi körfűrész s két kalapácsot, avval kezdtük a... válla... a vállalkozást. Úgy, úgy, úgy vállaltuk a munkát. Na, tehát nem vót egyszerű onnan felállni.*” Aki a továbblépésben segítsége volt, az egy remetei származású vállalkozó: szerszámokkal, munkalehetőségekkel, információkkal látta el, beemelte abba az erdélyi hálózatba, amely stabilitást, státuszt, jövedelmet jelentett a huszonéves fiatalnak. „(...) *A művezető, akkor azt mondta, hogy »itt nincs mit keressetek ilyen szerszámokkal«.* *Hívta I.-t, I. mondta, hogy »jó, te nyugodjál le« – egy ilyen magyarországi volt a művezető*

tegnap is a gyermekekkel délután kicsit elmentünk (...) s tudtam, hogy siló kell, kukorica, satöbbi, tehát más, más takarmányozás kell ahhoz, hogy jobb minőségű, több mennyiségű tejet érjünk el és jobbak legyenek az állatok, télen is az állat olyan legyen, kövér, mint nyáron. Csakhogy télen megszörösödik, leromlik, s aztán tavasszal várjuk, hogy májusig a zöld fűn jöjjön helyre. Ez nem, ez nem volt nekem már megoldás, én láttam már kintről, hogy nem így kell működjön, mint itt, itthon ahogy működik.”

–, mondta, hogy »te nyugodjál le, me' délutánra lesz mindenjük.«” „P.- L.-nél eljuttunk olyan szintre, hogy má' volt harmincöt emberem, me' dógóztam, nemcsak neki, dógóztam más cégnek is így menet közbe, me' má' új kapcsolatok fűződtek mindenféle.” Magyarországon sikeres építőipari vállalkozás társ-, majd egyedüli tulajdonosa. Sikerei elhárítják a kéte-lyeit, megnövelik önbizalmát, részben a múlt kényszereitől való szabadulás lehetőségeként tekint a vállalkozására, másrészt életében a tudás és készségek szerzésének időszaka és módozata. Megtermeli azt az anyagi tőkét, amivel hazatérve teljesen más vállalkozói környezetben, más profillal, gazdasági tevékenységbe kezd.

Egyre növekvő honvágát és csalásideálját a magánéletformák látott sokfélesége nem zavarja meg: növekszik a családalapítási kedve, és ehhez az eseményhez köti a hazatelepedésének időpontját. Ebben a szegmensében az életnek nem az individualizálódás mozgatja, értékrendjében nem kuszálódik össze a hagyományos családmodell, a kötöttségek nem tűnnek el, a szabadság mértékét nem növeli, megnősül és hazaköltöznek, mert a gyerekeit ott akarja felnevelni, ahol ő is felnőtt. „Hát hazahozott engem a természet, az itteni vágy, s az..., az itteni emberek. Nem, nem tudtam elviselni azokat az embereket ott én, nem. Nem azt mondom, hogy rossz vót, nem azt mondom, hogy nem volt jó, jó volt, kényelmes vót, sokkal könnyebb dolgom volt nekem ott, mint itt.” „A feleségem, akkor nem volt a feleségem, nem hitte. Utolsó percig nem hitte, hogy jövünk haza.”

A Magyarországon töltött idő alatt az anyanyelv biztosította korlátlanúság, az elköteleződött célorientáltság a tudományt demisztifikálta előtte kívülről is, belülről is. Gondolkodásában a gyakorlat és az elmélet szövedéke megváltozik. A tudomány „elveszíti ártatlanságát”, elérhetővé lesz: egyelőre elméletben előtérbe kerülnek, kibomlanak számára az ökológiai és gazdasági-szociális következményei a mezőgazdálkodásnak, a kockázatok hatásaival később, a gyakorlatban szembesül.

Hiányos tudását felismeri, pótolni igyekszik, közben kritikusan szemlél minden szakértői véleményt, szembesíti a tapasztalatával, ellenvéleményt fogalmaz meg. A tudományos igazság viszonylagos marad, validitása gyakorlati konstrukcióktól függ: „(...) vót otthon egy tehenünk, vót egy lovunk, én aztat rendeztem, ápoltam, pucoltam, körmöt, mindent. Tudtam, hogy hogy kell egy tehén kinézzen, kell kérődzön, hányat kell én ezeket mind tudtam már rég, már az otthonos években, s mindig követtem s figyeltem az állatokat. Hogy kell viselkedjen, kell-e nyújtózkodjon, amikor iszik, ha sokat iszik, amikor a vödörből itattál, akkor megpriccolni, hogy megrázza magát, hogy ne csömörölgjön, mer' a víztől is megtud.

Sorba ezeket mind má' otthonról meg-megmaradtak.”; „(...) Feljöjjön neki a kérője harmincháromtól harminchatig. Nem, nem mindig egyforma. S hogy hány hónapra kell szüleszen a borjú, a bárány, a juh, ezeket, a ló. Tehát ezek mind kicsi koromba már meg, meg, meg, megvótak.” „Tőle [az állatorvostól] tanultam sok mindent. Tehát tőle tanultam, tanultam, ami még hiány volt, ilyen a borjúztatás, me' nem mindegy, hogy hogy kell levezetni egy borjúztatást. Az olyan, mint egy szülés. Pontosan. Mint egy nő ahogy szül, pont úgy kell a tehen is, pont úgy kell levezetni a szülést. Itt mit láttunk apósoméktól: jött, »elment a vize?« nyúltak belé, kötték bé a, kötték a fejét, húzták, tépték karóval, mindennel.” „Véleményt kérünk tőle, ami olyan komolyabb, megnézi, de ami olyan, azt má' ilyen, ilyen, ilyen injekciózások s hogy megáll a kérő, ilyesmit kell csinálni, ezeket má' mind mi, házilag, én azokat, azokat a gondokat megoldom. Nem kell mindenért most már ő jöjjön. Se egy borjúztatni és amikor látom, hogy má' nagyobb a komplikáció, akkor szólok...” Nem fél érdeklődő laikusként véleményt mondani munkaterületén tudományáról, eredményeiről, ezek művelőiről. Önmagához is kritikusan viszonyul, ezzel hozzájárul a tekintélyének növekedéséhez. Így „találja magát” a helyi földtulajdonosok és tejtermelő gazdák egyesületének élén.¹⁷⁰

6.5.5. „Apáink hűlő, drága arcán járunk”¹⁷¹

A reflexív modernitás egyre általánosabban és hangsúlyosabban nyer teret a társadalmi valóságban. Sajátosságként úgy, hogy közben a premodern életformák is pontszerűen léteznek. Az elemzett interjúból következtetve, helyileg a mezőgazdasággal foglalkozó társadalmunkat különböző intenzitással, egyszerre jellemzi a premodern természetközelség, az egyszerű modernitás, mint a kelet-európai sajátos ipari társadalom még fennmaradt, túlélő darabját és

¹⁷⁰ Gyergyóremetei Földtulajdonosok Mezőgazdasági Termelők Érdekvédelmi és Fejlesztési Szövetsége jogi személyiséggel rendelkező egyesületet 2011. 11. 09-én jegyezték be a helyi önkormányzat segítségével. 316 tagja van összesen, akik közül 74-94-en egyénileg termelnek tejet, amit közösen értékesítenek. Eredményeik így alakultak az utóbbi három évben: 2019-ben 1 853 724 l (napi átlag 5078 l), 2020-ban 1 878 086 l (napi átlag 5145 l), 2021-ben 1 938 736 l (napi átlag 5312 l). Az egyesület területalapú támogatások ügyintézését, tejminőség-vizsgálatot biztosít a tagjainak, gyakorlatban alkalmazva azt, amit Kovách Imre megfogalmazott: az EU támogatáspolitikája a mezőgazdaság társadalmi struktúráinak változását gyorsítja, globalizációs hatásként éri lokálisan is a közeget. Megváltoztak az intézmények és alrendszerek: a mezőgazdaságban is a politika fölénye kezd érvényesülni, a kontroll a fenntartható fejlődésről szól. (D. is mikroszinten közéleti szerepet vállal, helyi önkormányzati tag.) Az új EU-s redisztribúciós rendszerek, élelmiszer-kontrollok, mezőgazdasági gyakorlatok előírásainak betartásával a természethez való viszony is reflexív modernné változik. Az organikus, biotermelést innovációs elemként kezeli. (Kovách 2012)

¹⁷¹ Farkas Árpád (2012): Apáink arcán. Fekete Vince és társai (szerk.): *Válogatott versek*. Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal.

a kockázati társadalom posztmodernitása. Mindez zavart, érthetlenséget és bizonytalanságot kelt a jelenkor emberében, feldolgozatlanul éli meg ezt a gyors átmenetet.

A tudásátadás nem személyesen, hanem közvetítő csatornákon át történik. Az egyén vagy közösség más csoportok, értékek hatása alá kerül. A kulturális paraszttalanítás (Harcza 2003) a modernizáció következménye is lehet, melyben a kultúrára mint gazdaságra (Ray 1998), fogyasztói vidékre (Marsden 1999) gondolhatunk. Azt jelzik, hogy a paraszttalanítás nem jelent automatikusan tradícióvesztést, hanem új kultúrák születését, jövőbeni tradíciókat eredményez. Mi enyészik el a paraszti kultúra eltűnésével? – a kultúra alapja (bartókiság lehetősége, avagy a nemzeti identitás)? Nem egydimenziós történés, ahogyan a proletarizáció kezeli. „A múltba irányuló tudat, vagy ahogy Husserl mondaná, azon állapotunk, hogy a »múltunk tudata« teszi lehetővé, hogy visszaintegráljuk magunkat az újraalkotás folyamatába. Az emlékezés láttatja azon töréspontokat, amelyek a megszűnő és az újonnan között keletkeznek” (Losonc 1998, 5).

Az autentikus paraszti kultúra, a magyar magas kultúra és székely-magyar identitás integráns része, a leghangsúlyosabb veszteségi elem. Nem érték egyet az evolucionista modernizációs teóriával, ami a rurális társadalmi változást, az elmaradottnak a modern felé való haladásával aposztrofálja. Tradíció – a múlt létezése a jelenben materiális vagy teoretikus, szubjektív vagy objektív formában, lehet a múlt bensőséges viszonya a jelennel. Hogy a múlt szocializációja-e a jelenben vagy a jelen szocializációja a múlttal? – kérdésre a válaszunk lehet: nem a múltnak van szüksége a jelenre, hanem fordítva (Hobsbawm–Ranger 1983). A kockázati társadalom magával hozta a földet megművelő ember hitének megrendülését a dolgok időtlen rendjében, melyeket a tekintély legitímált. A problémamegoldás közösségi meghatározottságú, nem individuális – a személyiség felülről, kívülről irányított –, a tradícióvesztésben az egyén kiszakad az egészből, „tudása kiterjed”, kommunikációja gyorsul, kultúrája töredezetté válik. A magáért felelős, autonóm ember válik értéké – azaz élete eseményein kívül találja magát, készen kapja a választási lehetőségeket is. Erodálódott az a szemlélet, melyben a korábbi gazdasági felhalmozás fogyasztási céloknak lett alárendelve. D., mint falusi ember keresi a még élő lokális közösség megélését, társadalmi-morális kötődéseit, biztonságérzetét. A közösség azonban funkciókat váltott, miközben identifikációs problémák keletkeztek – az egyén kiszolgáltatott ebben a versenyben, morális víziói, kulturális azonosításai közepette. Interjúalanyom identitásában egyszerre van jelen a parasztpolgár, mint aki beleszületett a földművelésbe, állattenyésztésbe, amiben fejleszti magát, közéleti szerepet vállal, példát mutat, bizonyítási vágygal él. Ugyanakkor technokrata

manager: sikerorientált, minden kapcsolati hálóját ápolja, tudásokat gyűjt, átörökít. Mint mezőgazdasági vállalkozó: innovatív, anyagi, kapcsolati, tapasztalati erőforrást működtet. Bízik helytállásában, képességeiben, szerencse és élni tudás jellemzi.

6.6. Nő, aki nem paraszt¹⁷²

6.6.1. *Ami elől nem lehet kitérni*

A kollektivizálással párhuzamosan a szocialista erőltetett iparosítás a székelyföldi¹⁷³ társadalmat tovább szálazta, a kulturális kötöttségekből való kilépést segítette, az identitást bontotta. Mert viszonylag gyorsan és nagy tömegeket érintve ment végbe, a paraszti-falusi származású munkások életminősége romlott, pedig az életkörülményeik javultak. Kisebbségi létében a székely ember a folyamat mögött a román hatalmat érzékelte, ez fokozta a belső összefogást és szolidaritást.¹⁷⁴ Az ipari társadalomban, ahogy a marxi osztályelmélet leírja, az azonos munkafeltételek, munkatapasztalatok alapján „nagy csoportok” társadalmaként kezelték, de valójában nem alakult ki az. Gyergyóremete esetében is igaz ez az elmélet: kollektivizálás után a földtulajdon nélkül maradtak lokálisan a tsz-ben való mezőgazdasági tömegmunka és a helyben működő tejporgyár kínálta üzemi munka között választhattak. A falut elhagyva pénzkereseti lehetőségként maradt a hagyományos erdőkitermelés, az ország valamely építőtelepe vagy a környék egyik-másik gyára.

A keresőmunkások „osztálystruktúrába” szerveződtek (elméletileg, mert „önként” semmibe nem szerveződtek volna), és a szolidaritás, az etnikai és kulturális osztálykörnyezet az osztályon belüli kohéziót eredményezte. Az 1989–90-es rendszerváltás nyomán rövid

¹⁷² Laczkó-Albert, Elemér (2021): Nő, aki nem paraszt. *Kultúra és közösség*. II. szám. 51–61. DOI 10.35402/kek.2022.02.04.

¹⁷³ Jogi értelemben különböző helyzetekben különféleképpen reprezentált a székely faluközösség, azaz a településtípusú szimbolizálástól az adminisztratív jogosultságig. Mint ilyen, kifejezésként az „államegész” is viszonyfogalom, ami hátrányos helyzetű helyi társadalmat takar. Helyi sajátosságokat tartalmazó rendszer, ami kötelekekkel van behálózva, így közösségalkító, szabadságkorlátozó, életmódszervező hatása-korlátja van. A lokális személyes hovatartozás jegyeit tömörítő fogalom, hisz minden ember otthonában, lakóhely-társadalmában kaphat szerepet. A közösséghez tartozás, ahogy maga a közösség, egyszerre volt cél és eszköz, ami ötvözte a tulajdont, a társadalmi szerepeket, családi-rokonsági kötelekeket (A. Gergely 1993).

¹⁷⁴ Az organikus (etnikai) közösségek térségi és/vagy vérségi alapon határozzák meg magukat, amit identitás-tudatban, munkamegosztási törvényekben, hagyománytiszteletben stb. élnek meg. Mindez akár önként, tudatosan vállalt megkülönböztetést is jelent a fennálló viszonyokon belül. A székely társadalomban ez szinte állandó opponálási öntudatot sűrít, ami változó intenzitással ütközik a központi vagy középszintű hierarchiával, hatalommal. A székely falvaknak minimális gazdasági és politikai, de annál nagyobb katonai szerepköre volt, amin belül területbirtoklás, funkcionális tagoltság, munkamegosztás érvényesült az autonóm (ön)igazgatási funkciók alatt (A. Gergely 1993).

időn belül tovább polarizálódott a keresőmunka, megváltoztak a munkafeltételek és a becki kockázati társadalom sajátosságaként az osztályszolidaritás, annak újraképződése ideologikusságában megszakadt, meg is szűnt, azaz kiesett az új rendszer fogalomtárából. A munka alapú társadalmi közösségek strukturálisan megváltoztak, osztályon és rétegen túliakká váltak, az élethelyzetek individualizálódtak. Beck „felvonó hatásnak” nevezi az egyén kibontakozására nyíló lehetőséget (változó munkaidő, változó jövedelem), ami életszínvonal-emelkedéssel, újabb életforma-változással, a társadalmi környezetből való szabadulással jár(t) együtt. Beck (2003) értelmezésében – aki „makroszemléletű” mondandókat fogalmazott meg – eltűnt az osztály, mint a társadalmi rend eleme, az elnevezése megszűnt (Beck 2003). Ennek valósága a székelyföldi társadalomra nem, vagy erősen vitatható módon tükrözhető le, mert számos esetben, helyzetben, kapcsolatokban, jogi normákban, iskolázottságban, személyes kapcsolathálókbán, értékrendekben egyáltalán még nem volt. Így megszűnése helyett vissza-archaizálódott, vagy új köntöst felöltve másképpen jelentkezett!

A szocialista ipari (és agrár)társadalom családszerkezetében a férfi és női szerepeket világosan és határozottan igyekeztek központilag elkülöníteni, ezekről nem lehetett látványosan, következmények nélkül lemondani a korban. Interjúalanyaim életvezetésében több alkalommal is tapasztaltam, hogy nem különültek el ennyire élesen a szerepek, átjárás volt azok között a családon belül: családfenntartó és „férfi” is kellett legyen sok esetben a nő. Ténylegesen ritkábban, a férfi is ellátott, elvégzett női munkákat. Mindkét nemnek megvolt az elsődleges feladata: a férfi azonosult hivatásbeli szerepével, a nő háziasszony és anyaszerpben létezett, és alkalmanként, ahogy a helyzet követelte, mindenikük fordított helyzetben is ellátta tennivalóit. A (remetei) férfi keresőmunkát végezve dolgozott, biztosította a család jövedelmét, a (remetei) nő „szabaddá” tette a férjét, hogy az egész napos-hetes-hónapos munkára mehessen.¹⁷⁵ A fent említett két lehetőséget kizárva, az elenyésző értelmiségi csoportot és az alig létező szolgáltatói szektort is beleértve, helyben nem végezhetett keresőmunkát, háztartásban dolgozott, gyermekneveléssel foglalkozott. (Beck szerint: újratermelő

¹⁷⁵ A paraszti világban az életet jelentette a munka, melyet szabadidő nélkül, tempós szorgalommal, az időjárást követve végeztek. A gyarapodás mégis korlátozott volt, a fogyasztás ennek megfelelően visszafogott lehetőséget hordozott. A szocializmusban a megélhetés eszközévé vált a munka. Nőtt a fogyasztási igény és lehetőség. A paraszti tömegeből csak a munka maradt meg felértékelődve. Általános törekvés volt a munka révén növelni a jövedelmet, csökkenteni a kiadást. A községben a nemek szerinti elosztás a nők oldalára billent. Ők a gazdaság vezetői, mert a férfiak keresőmunkára járnak. Csak a legmegterhelőbb munkát végzik, ha hazatérnek. Lecsökkent a gyerekek koruknak megfelelő munkára tanítása, szoktatása. Továbbtanultak, elmentek, megszűnt a többgenerációs család (Kovács 2020).

szerében teljesített.) Ez a modell alkotta a korábbi több generációs, nagy létszámú parasztcsaládokkal¹⁷⁶ szemben a kiscsaládot, ami nélkül nem létezett a munka és az élet elkülönülésére alapuló társadalom. A folyamat nem csupán az ipari, de a rurális és posztindusztriális, „piaci” irányba mozgó társadalmak velejárója.

Kutatási terepemen is ezt a kiscsalád-modellt a demokratikus berendezkedéssel párhuzamosan megjelenő posztmodern társadalom magánéletformáinak sokfélesége váltja fel. A nők korábban ismeretlen mértékű (fizikai-pszichés) terheket felvállalva emancipálódnak, egyre nagyobb arányú a képzési területeken való részvételük és ennek nyomán jelennek meg a foglalkoztatási rendszerben, ami által fokozódik a kiscsaládokra nehezedő nyomás. Az egyes ember csakis a nagyobb erkölcsi összefüggésekben leli saját erkölcsi jelentőségét. A következmények robbanásszerűek. A kiscsaládot jellemző hagyományos értékek is bomlanak: csökken a házassági kedv, növekszik a válások száma, keverednek az identitások a családban, a munkahelyen, a házasságokon kívüli életviteli formák növekszenek: szingli, agglégény, gyereket egyedül nevelő anyák vagy apák, együttélés, partnerkapcsolatok. Mindez bár beszédtema a magát tradicionálisnak ismerő, hirdető közösségben, de már nem visszatartó, „elrettető” mértékben.¹⁷⁷ Az individualizálódást lendíti előre a hagyományos családmódok fellazulása, a kötöttségek eltűnése, a szabadság esélyeinek növekedése, miközben a kockázatok minden oldalon egyre nagyobbak lesznek. A nők nem is tudják és kevésbé akarják családon belül és mégis egymagukban betölteni a beicki újratermelés-szerepüket (Beck 2003).

6.6.2. A megértés útvesztői

A hermeneutikai erőfeszítés (Gadamer 1990) ott eredményes, ahol megszűnik az idegenség, világot tapasztalunk, belátunk, megvilágosodunk, elsajátítunk. Ott, ahol egy személy tudásában a tudomány ismerete integrálódik. A megértés alapját az intuíció, a másokba való

¹⁷⁶ A parasz családk kistermelő, aki maga dönt, alkalmazza és végrehajtja elképzelését. Nem magában létező társadalmi csoport, hanem a kapcsolódás szerint is meghatározható kategória, aktívan járul hozzá a társadalmi értékek termeléséhez. Technikai újítások, innovációk befogadója, továbbadója, adaptálója. Kollektivizálás-ellenes kulturális jelentőséggel bíró termelési forma, mely rendre újratermelődik. A paraszttalanítás ezeket az adaptív készségeket szünteti meg, kiszolgáltatottá teszi az egyént, családot akkor is, ha a tradícióktól a modern racionalitás irányába vezet szemlélete (Kovács 2012).

Interjúalanyom külön füst, de egy fedél alatt nőtt fel apai nagyszüleivel, szüleivel a falu központjában elhelyezkedő szűkös nagyságú saját belsősegen.

¹⁷⁷ P. nem ment férjhez, vállalt egy gyereket, akit egyedül nevel. Szüleitől saját tömbházlakásba költözött külön. Mezőgazdasági vállalkozó.

beleérzés képessége adja. Az életutat az idő és az élmények szakaszolják, hatásai összefüggésben vannak egymással és struktúra-összefüggésben konstituálódnak (Dilthey 1990, 64). A mindennapi életben összefonódnak az olyan élménymegnyilvánulások, mint a nyelvi kifejezés, a cselekvés, a tudat által nem megvilágított élmény elmondása. „Az Értelmezés az emberi létezés írásos emlékeinek interpretációjában teljesedik ki” (Dilthey 1990, 86). A legegypelt interjú írásban rögzített emlékezet, tudás kontinuitása, a beszéd tárgyiasulása. Mint ilyen, önelidegenedés, megértése kihívás. P. értelmezéshez szükséges a beszéd közbeni érzelmi megnyilvánulások rögzítése is: csend, mimika, nevetés, gesztikuláció, érzelmi megnyilvánulások – ezek a tapasztalati helyzet kontextusában értelmezhetőek.

Pászka (2007, 94) a szövegről kibontja, Habermas (1990, 156) elméletéből kiindulva, hogy a cselekményszövés révén, emberi kapcsolatrendszerek objektívációjában, létrejöttük kontextusától függ annak a jelentése. Értelmezésem arra irányul, hogy ennek külső (manifeszt) és belső (látens), egyéni vagy interszubjektív megértését valamely konszenzusra tudjam alapozni. A szövegekörpusz folyamatosan tradíciókat közvetít, melyek a dialógus elmélyítését, folyamatosságát biztosítják. A hermeneutikai kör a végtelen folyamatba való belépést jelenti: az egészet a részből érthetjük meg, a részeket az egészből értelmezzük – így azoknak megváltozhat az értelmük, de egymás nélkül elveszítik! Az értelmezés-lezárás az a pillanat lesz, amikor koherens, logikus magyarázatokhoz jutok, és ezzel újra megnyitom az értelmezés lehetőségét. Így a rész az egészből való tudást mutatja meg, ami nem létezik az azt alkotó részek nélkül – tehát az egész háttérével látszik a részek sajátossága. A rész és egész közötti rés önellenőrzésre (önreflektálásra) késztet mint elemzőt, saját eljárásaimat is meg kell fogalmazzam – ezáltal számolom fel a hiátusokat. Értelmezésem nem „a narráció fordítása”, hanem a kutatási témám folyamatában önmagam megértése is, nem tévesztve szem elől azt, hogy minden megértés csak részleges lehet.

Pászka (2007, 120) Gadamer (1984, 207–278) nyomán a hagyományhoz mint léthez tartozónak sorolja a megértés hatástörténetét. Történetiségében bizonyos aspektusban az befolyásolja a jelent, ami hatással van a hagyományra, vagy elfogadja, ennek tudatával együttesen értelmezett. A megértés hagyománytörténeti tudást jelent, és nem szubjektív cselekvést.¹⁷⁸ A hagyományt pedig – mint megértési folyamatot – kommunikációként, tapasztalatként definiálja Gadamer, és hármass fokozati sémában írja körül. Az első az emberismeret, a

¹⁷⁸ Értelmezési példaként Manfred Frank (1999) *A megértés határai. Egy „rekonstruált” diskurzus Habermas és Lyotard között* című munkájára gondolok.

„Másik-Te” eszköz, a második a kölcsönösség, „Én-Te”, egyben a történeti tudat foka, a harmadik pedig a nyitottság a hagyomány iránt.

Szituációfüggő a hatástörténeti tudat: a történeti horizontot strukturált szituációhoz kapcsolja, melyben összefonódnak az értelmező/értelmezések és a hagyomány horizontjai.¹⁷⁹ Másként fogalmazva, az elemző tapasztalatának és a szöveg tartalomjelentésének viszonyából új értelem bomlik ki – a nyitottság ezért fontos. A saját véleményem formálása nem előítéletmentes, a tapasztalatom szocializálódásom által is formált, befolyásolt.¹⁸⁰

Munkám szempontjából, a megértő szociológia¹⁸¹ perspektívájában, a szövege(ke)t konkrét és általános értelemben véve „megértenem” azt jelenti, hogy magyarázva értelmezem. Információk, emberek, más szövegek szociokulturális kontextusába ágyazva értelmezem leírt interjú(i)mat. Azt feltételezem, hogy ezek a szövegek cselekvőket (és/vagy interpretációkat) jelenítenek meg, akik különböző események szereplői. Az én alanyaim nem irodalmi alakok, nem szándékoznak határt vonni aközött, amiről és ahogyan mondanak valamit. Mint értelmező, elemző, csak a céljaimhoz szükséges tartalmakat, üzeneteket vonom ki a szövegből, nem törekszem nagyobb pontosságra, általánosságra/általános érvényűsége – tehát maradok a történeti hermeneutika megfontolásainál.

6.6.3. Eszköz a megértéshez

Biográfiai elemzésem szubjektuma több tekintetben atipikus női életutat tud magáénak (lásd az 7. számú mellékletet). Kiváltságosnak nem mondható, de szokatlan élettörténetében az érdekel, hogyan tevékenykedik, hogyan működik mikroéletrétege a gazdálkodók körében. Személyes, egyéni színezést kívánok hitelesen megmutatni, szem előtt tartva azt, hogy az egyes ember csakis a nagyobb erkölcsi összefüggésekben leli saját erkölcsi jelentőségét

¹⁷⁹ „Vagyis horizontra szert tenni mindig azt jelenti, hogy megtanulunk túllátni a közelin és a túl közelin, ugyanakkor a jelen horizontja a múlt nélkül ki sem alakul: a megértés ilyen önmagában létező »horizontok összeolvadása«” (Gadamer 1984, 277).

¹⁸⁰ A hermeneutikai körben a hagyomány és az értelmező összeszövődése révén születik meg a koherens szöveg, ami logikus, rendszeres viszonyú a megértésünkkel. Ez az applikáció az értelmezőre vonatkoztatott, aki a megértendő szövegre saját konkrét helyzetét viszi át, és ennek időbeni dimenziója van: a megértés-értelmezés kitölti a szokás és a tradíció folytonossága közötti szakadékot (Pászka 2007, 147).

¹⁸¹ Weber a megértő szociológia alaptézisei között arra irányítja a figyelmet, hogy szociokulturális kontextusokban kell a társadalmi jelenségeket megérteni. Magyarázni pedig ezek kontextuális feltételezettségük vonatkozásában kell. (Weber 1987, 44–45) „Weber azonban jól látta, hogy a cselekvő szubjektív szándékolt cselekvése és ennek kutató oldalról való motivációszerű megértése kölcsönös, egyazon társadalmi folyamat összefüggéseibe vonható. Az alany és a kutató életvilágbeli kortársisága, másszóval jelenbeni együttléttük jelenvalóságát hangsúlyozza: a szociológus és a közössége, társadalma átlagos tagjai közös kultúrához tartoznak, s mindegyikük többé-kevésbé azonos módon fogja fel a dolgokat és a képzeteket. Ebből következően, a szociológus – fejlettebb fogalmi készlet hiányában – köznapi fogalmakkal dolgozik” (Pászka 2007, 152).

(Melegh 1999). Egy mezőgazdasággal foglalkozó nő életéről szólok, a cselekvéseinek mozgatórugóit a jelen állapotból (re)konstruálom. A homályos életrajzi pontoknak, „nukleáris epizódok”-nak keresem a hálózatát. A kérdezett élete kizárólag önmagát jeleníti meg, kollektívumot nem prezentál. Munkája révén ahhoz a csoporthoz sorolható, akik a jelenben gazdálkodnak, de az utódaikat nem e területen látják boldogulni, hosszú távú jövőt nem terveznek gazdaságuknak, a jelen megélhetését szolgálja. Az életrajz tulajdonosa nem típusos-ságba sorolható egyéniség, a gazdálkodók csoporthálójában a végleteket megjelenítő személy. A pontszerű eseményeket kötöm össze az életútvonallal, azaz a fölérendelt szálakkal, amelyek olykor lehúzó életörvények, máskor tovalendítő, pörgő életcsóvák.

Individualitás és kollektívum kettőssége nem a jelen életrajz problémája. A két pólusú megközelítés plutárkhoszi párhuzamai hordozzák magukban a kérdést, hogy a mikro-történet megközelítési információi gazdagítják-e a makroszociológiai elemzést. Mesélőm nem a mikro-társadalomtörténet peremén várja sorsának beteljesülését, ahogy az történt a régi világban a hozzá hasonló nőkkal.¹⁸²

Az interjút két részre oszthatom: fő-, vagy elsődleges narratívában folyamatosan, enyhén akadozva a jelen perspektívájából mesélte el az élete történetét. Közben figyeltem, mennyire ágyazza be a számomra fontos elemeket, mint például a földtulajdont, a tudást, a munka változó jellegét, az életmódbeli változásokat, a projekteket/személyes terveket, az életmód polgári részleteit. Ezekre a számomra fontos részletekre, az említett témákra később irányítottan visszatértünk, tudva, hogy az elsődleges történet elemzésemhez még nem teljes, kevés információt hordoznak. Az élettörténeti vonatkozásait én sorakoztatom föl a biográfiai adatok kronologikus sorrendjében a teljes életút rekonstrukcióját megalkotva, az életpályába beillesztettem a felelő eseményeket.

Az elsődleges narráció jellemzői között változó terjedelmekre, változatos jellegekre figyeltem fel. Pl. biográfiai adatokat alig tartalmazott. Ez kulturális mintáról árulkodik, mert ennyi adatban tudja lefedni élete történetét.¹⁸³ Nem statisztikai átlagolásról beszélek, hisz

¹⁸² A hozzá hasonló nőket a falu szája, sok iróniával és kevés megbecsüléssel, „Faszas Kiriska” gúnynévvel illette. Teljesítményük hiába volt férfiéhoz fogható, vagy annál is nagyobb, nem járt ki nekik a nyilvános elismerés, még akkor sem, ha magukban elismerően bólintottak a falubeliek.

¹⁸³ A kommunikáció hátterében rejlő intenciók mutatkoznak meg a közvetített mentális tartalmaiban. Sugallt megközelítésekben olyan kommunikációval kívánt elérni hatást, hogy indirekt módon felismertette velem jelentésintencióját. Ezáltal nem nyelvi természetű mentális tartalmakat is kifejezett (Levis 1983). Ezeknek a tartalmaknak fontos szerepet tulajdonít, konvencióként felfogva a bizalmat és a hitelességet. Mint hallgató, következtethettem a specifikus tartalmak egyéni tónusaira. Tudásunk alapjául szolgáló fogalmi viszonyaink, a mesterséges kommunikációs szituáció ellenére, közvetlen kapcsolatban állnak, mint háttérben lévő közös jelentéstartalmak.

már említettem, nem „átlagos életút” a P.-é. Jellegében szegényesen illusztrált: időben ug-ráló, átszótt meséléssel, nyilvánosság előtt vállalható kerettörténetekkel, értelmezett életút az övé. A másodlagos narrációban, témától függően, történeteiben vegyül a nők aprólékos kalandozása és a férfiak szikárabb, szűkszavúbb mesélése, összességében színes „kalandre-gény”. A mezőelemzésben, a paraszttalanodás részletesebb elemzésével kiegészítve, kérde-zem: hogyan függ össze a polgárosodás/paraszttalanodás a megtett életúttal?

6.6.4. Eleven biográfia

Háromgyermekes gyári munkáscsalád legkisebb gyereke P., egyedüli lány, a testvérei között három-három év korkülönbség van. Narrációjában édesanyját egyszer említi betegség okán, az esemény akadály volt a tejporgyár új tulajdonosaival való első találkozásának, amiből hátránya származott. Édesapja három történetben jelenik meg, továbbá háromszor utal rá, mindig munkával összefüggésben.

Mindkét testvére Magyarországon keresett munkát a romániai forradalom (1989) után.¹⁸⁴ Egyikük hazaköltözött, a másik, aki a jelenben is segíteni szokott neki a mezei mun-kában, évente egyszer jön haza egy hónapra. „*Még haza jó s segítget, me nem azt mondom, van olyan, hogy nyáron hazajön egy hónapot s akkor még ő megy az egyik traktorral s én a másikkal, még segítget ő is így közbe-közbe.*” P. hiányolja a tágabb család összefogását a munkában. Mindkét fiúnak a szülei házat építettek a faluban, így csak egyik van lakva. Az itthon élő bátyja kőműves.

Nem megy férjhez, lányanyaként leánygyermeket szül, akit egyedül nevel. Nem ér-dekli a falu véleménye. Tömbházlakást vásárol a községközpontban, minden tekintetben önállóvá válik.

Testvéreivel együtt kisgyermekkoruktól munkára voltak nevelve: édesapjukkal, aki sofőr volt a tejporgyárban, naponta mezőre mentek, hogy a tsz nyáron is istállóban tartott állatainak, időjárástól függetlenül, kézzel, zöldet kaszáljanak. Nem kellett megszáritani, csak levágni akkor is, ha esett az eső, mindenkinek megvolt a maga feladata. Autójuk volt,

¹⁸⁴ Az 1989-es rendszerváltás után jelentkező munkanélküliség feloldására a külföldi munkavállalás vagy a kényszervállalkozóvá, kényszerparasztá válás jelentette a választ. Korábban ismeretlen, teljesen megváltozott termelési-fogyasztási szokásokat, munkalehetőségeket, munkakörülményeket hozott az új rendszer, ami gyorsan felszínre hozta a felismerést: a kommunizmusban nem termeltünk, de azt elosztottuk, a kapitalizmusban termelünk, de nem tudjuk elosztani.

amire felpakolták a szerszámokat, kaszákat, a csomagtartóba berakták az udvarukról a pulykákat, mert azokat is elvitték a mezőre szedegetni, így mentek családirag mezőgazdasági munkára: „*A mezőre elvittük a pulykákat, ugye egy ládába bé, a csomagtartóba bétettük, annyit szedegettek a mezőn, nem mentek el a kocsitól messze. S úgy osztán hoztuk haza, de a melle húsa a pulykának, amilyen olyan bécsi szelet, gordon blő, ilyesmi, olyan másból biztos, olyan ízzel nem tudod összehozni.*”

Ifjú korától, az iskolával és munkahelyével párhuzamosan, saját, leszerződött állatot tartott a családi gazdaságban, melyeket az édesapjával felváltva rendeztek és értékesítettek. Önellátásra és további fizetéspótlásra is tartottak majorságot, malacos kocát, amivel csökkentették a család kiadásait, növelték a bevételeit.

Miután szülőfalujában befejezte az általános iskolát, Galacra ment hároméves, román tannyelvű szakiskolába, ahol a tejporgyári munkalehetőséghez megfelelő szakismeretet és a román nyelvet is elsajátította. Munkába állt, és „estiben” (délutáni oktatás) a szomszéd faluban működő gimnáziumban leérettségizett. Barátnőivel, egymást biztatva, megragadták a rendszerváltás utáni alternatív oktatási formák egyikét, és hétfévi jelenléttel elvégezte az ötéves élelmiszeripari mérnöki egyetemet.

Ez magasabb és jobb fizetésű besorolást, biztosabb állást jelentett a munkahelyén, aminek a közelsége idő- és pénzmegtakarítást, gazdaságának működtetését tette lehetővé, amíg az „romló félbe” nem jutott.¹⁸⁵ A csődeljárás időszakában az egymást váltó csődbiztosok, a lefokozott (ő ekkor örséget vállal a gyár vízellátását biztosító kútnál), elbocsátott és visszahívott munkások és igazgató(k) erőfeszítése ellenére kimondták a csődöt a tejüzem

¹⁸⁵ A remetei tejporgyár Románia első tejpör- és gyermektápszergyára, mely 1954. október 24-én kezdte meg működését. A Szovjetunió építette, a háború végén a Németországból hadisarcént leszerelt, elszállított technológiát állítottak üzembe. A rendszerváltásig folyamatosan bővült termelési kapacitása és termékpalettája. 1990 után, állami garanciával, még egy nagyobb dán technológiai fejlesztés történt a gyárban, azonban ennek a költségeit nem tudta törleszteni. A rendszerváltás után mebo típusú privatizációs technikával privatizálták ugyan az üzem részvényeit, de a többségi tulajdonos, az említett garanciák következtében, az állam maradt. Az ország Unióba lépése a szubvenciók megszűnését, a piacok megnyitását jelentette a gyár életében. Ezekkel a kihívásokkal nem tudott megküzdeni: 2009-re fokozatosan egyre nagyobb pénzügyi gondjai mutatkoztak. Csődvédelmet és átszervezést kért ebben az évben, ami jogi és szakmai „gyám” kinevezésével járt, azaz megszűnt az önálló döntési kompetenciája. A bíróság által kinevezett, rendre váltakozó ügyvezetők csak tovább rontották a helyzetén. A 2011–2013-as években -9 252 092 lejes hiánnyal zárt. A túlméretezett éves tervet (2076 t) 747%-kal teljesítette alul, azaz 278 t. tejpört termelt. Elkerülhetetlen volt a csőd kimondása, a felszámolásának elindítása. 2016-ban történt meg, ami nemcsak a község, térség legnagyobb még működő termelő egységének megszűnését jelentette, hanem magával rántotta a régió teljes tejtermelő, beszállító kapacitását, akiknek többhavi tejpénze veszett el ily módon 3 658 564,12 Ron értékben (Laczkó-Szentmiklósi 2003; Bulletinul Procedurilor de Insolventa Nr. 2783/08.02.2018.).

fölött. A tejet beszállító embereket nem fizették ki több havi tejpénzükkel, azok megkeseredve, kilátástalanságtól övezve, veszteségeik csökkentése érdekében az állataikat eladták, a mezők műveletlenül maradtak.

A gyár új tulajdonosaival nem sikerült találkoznia: „valaki eláztatta” őt a szemükben. Homályos életrajzi pont, amiről nem beszél, csak sejteti, amire gondol, mert tudja, hogy információ van róla: a tejporgyárból korábban azonnali hatállyal elbocsátották „szakmai tévedés” miatt. A gyár csődeljárási folyamatában az idegen felszámolók visszaalkalmazták, de miután a régi igazgató (S. V.) újra tisztségbe került, ismét kiteszik a termelésből, hiába a legjobb szakemberek egyike. Arra gondol, hogy ez az ember feketítette be az új tulajdonosok szemében, akik emiatt nem számolnak vele, lekezelik. „...*Kétfelé nem lehet szakadni, viszont, ugye a gyár is romló félbe lett, aztán az utóbbi évbe még, hogy is van, három évet visszamentem vót a gyárba, mikor hívtak ezek a románok, engem effektíven a bukarestiek hívtak vissza.*” „*Na aztán csak az lett a vége, hogy lerombolások, meg voltam odaát a kútnál, valamennyit örködtem, de azért a pénzért ismét nem érte meg. Azért a minimum minimál bérért, hogy ott örködjél, no nem érte meg.*” „*Ez nekem egy fájó pontom, olyan, hogy én ezt nem tűröm, inkább addig dolgozok reggeltől estig, de engem biztos nem kezelnek le, s akkor azt se mondom, hogy nem fogok dolgozni a tejporgyárnál még, de... [gondolat félbeszakadt] tehát ez egy kicsit úgy. S akkor én nem vagyok rákényszerítve, mert ha esetleg ott lennék is annyi év tapasztalattal, ami van a hátam mögött, szerintem inkább tudnám hajtani az ök malmukra a vizet. Dehát hogyha ez még olyan lekezelő volt... osztán valaki valamit mondott-e vagy mi által-e, de ez úgy szépen kialakult.*” Pedig gyermekkori ismerősei a tulajdonosok, de lekezelően viselkednek vele, holott ő érez magában tudást és képességet, hogy az „ök malmukra hajtsa a vizet”. Azonban a megalázást nem tűri, mint megannyi székely őse, akkor inkább „kenyéren és vízen is megél”.

Soha nem akart tartósan elmenni itthonról, másnak pénzért dolgozni: „(...) *én nem szerettem volna elmenni, én külföldön nem dolgoztam egy fél órát pénzér valakinek. Én külföldön nem dolgoztam úgy, hogy [gondolat félbeszakadt]. S ha az Isten megsegitt, nem is fogok. Hiába, hogy nehéz volt, nem volt könnyű, me elég sokat dolgoztatunk, főleg ők ahogy elmentek [testvérei], de nekem, nekem nem vót, én itthon kellett lefeküdjek. Én nem szerettem azt, hogy én ott elmenjek, nem.*” Szerinte szülőfalujában egy fizetésből lehetetlen megélni, „*itt, Remetén, hogy egy fizetésből meg tudjál élni, tarcsál fenn egy autót és egy házat, előre munkahely mellett, hogy jöjjön valami, plusz pénzek jöjjenek be*”, ezért sok évi magángazdálkodás után, jogi személyiségű mezőgazdasági vállalkozást jegyeztetett be. Ezt megelőzően,

2007-ben eladta minden állatát, egy évig bírta nélkülük. Főállásban 2008-tól gazdálkodik hatvan hektáron: földeket, állatokat, gépeket (homlokrakodós traktor, körkasza, gereblye, ladewagen, bálázó) vásárol. Jelenleg hetven darab állata van, célja, hogy huszonöt db állandó fejőstehene legyen, mert a konstans tejtermelés biztosítja a havi biztos pénzbevételt.

Emberi munkaerőhiánnyal küzd. A társadalmi egyenlőtlenségek egyre hangsúlyosabbá válnak lokális szinten is: „(...) akkor nem gondoltam én arra, hogy ilyen munkaerőhiány lesz. Tehát nem az lesz a baj, hogy mit adsz az állatnak enni, hanem az, hogy ki adjon enni.” „(...) Én szerintem a legnagyobb bajok itt vannak, met a gépeket, azokat megvesszük, amilyeneket, ha tudunk újat veszünk, ha nem, használtat, azzal könnyiccsük a munkánkot, de viszont a munkaerő (...). Ezelőtt például a pásztorokat is, mondom a salátalevest, a szalonnát, ott elkészítették ugye a sajtot, amit ettek, azt ettek, kész, de most kezdődik a szalámitól elkezdve mindent meg kell vegyél neki. A szivar s a minden meg kell, s mindennek viszont jó ára van, s hogyha ezt te tavasszal nem számolod ki, ősszel meglátod, hogy mennyi marad a te zsebedbe, ha pászorkodsz, tehát ezér mondom, hogy matematika is kell, me hogyha nincs matematikád, akkor végeztél.” A munkaformákban is individualizálódik a közösség.¹⁸⁶ Munkaadóval és munkavállalóval találkozunk, ami mindkét típustól újfajta tudást, habitust, munkarendet vár. Egyre inkább hiánycikké válik napjainkra a képzett munkaerő a mezőgazdaságban is, amelyben a két generációval korábbi paraszti életformából farmer, mezőgazdasági vállalkozó lett, aki racionálisan dönt, tervez, pénzforgalmat bonyolít.

P. is mindennel foglalkozik, amit a helyzet megkövetel: nyáron esztenát szervez, télen a farm belső életét igazgatja, ha a szükség úgy hozza, etet, takarít, fej, javít, traktorra ül, könyvel. Semmilyen szükséges szaktudást nem emleget, természetes, hogy ő „mindenhez kell értsen”, ami ehhez a vállalkozáshoz kell, csak a „matematikát, a számolást, a beosztást” emeli ki többször is ehhez az állandó jelenlétet igénylő munkához. Férfi és női munka között nem tesz különbséget.

¹⁸⁶ Pawel Starosta (1998) az ezredforduló környékén szervezett nemzetközi összehasonlító kutatást a helyi közösségek vizsgálatára, amit Kovách (2012) munkája nyomán a következőképpen foglalok össze: a közösség helyett a társadalmi kötődés fogalmát ajánlja a poszt szocialista helyi társadalmak szerveződésének vizsgálatához. Szerinte az együvé tartozás erőssége, a kötődés hiánya vagy megléte nem a lakosság nagyságától vagy összetételétől függ, hanem attól, hogy az adott település infrastruktúrája mennyire felszerelt, a feltételek megfelelnek-e a lakosság szükségleteinek. A morális kötődés helyi tőkét jelent, amely hozzájárulhat a közösségek fejlesztéséhez. A biztonság iránti igény is az átrendeződő vidéki társadalmak lényeges összetevője.

Elutasítja, hogy céggként tekintsen vállalkozására, ahogy a paraszt megnevezésétől is elzárkózik. „(...) *A paraszt az volt, akkor, amikor ugye reggeltől estig mindennap a fizikai munka, a fizikai munka, akkor. Én úgy gondolom, hogy akkor volt paraszti életmód.*”

Gyakorlatban ő előteremti a pénzt és ennivalót: „(...) *saját magadnak megteremted a kajától a pénzig valót, tehát nem vagy másra utalva, vagy úgy a saját otthonodban vagy, hogy fejezzem ki ezt, hogy megoldhatod a dolgaidat, hogy nem parancsol senki, tehát vannak ezek az oldalai is, hogy nem parancsol senki. Amilyen kajákat te otthon megehetsz, saját magadnak előállítod, azt nem veszed meg sehol, na. Hogy mondjam, azt sem mondhatom, hogy ez független jó életmód, me nem úgy van, hogy éppen, hogy milyen jó, de viszont az ember nincsen, hogy mondjam, senkinek nem vagy az alárendeltje. Tehát én azt, hogy paraszt, én ezt nem így látom, tehát nem így látom, hogy paraszt vagy, mer a földdel dolgozol. Elvégzed a saját munkádot, úgy, ahogy látod, meg elkészíted a saját kajáidot, azt, amit nem az üzletekből veszed meg, azt, amit azt se tudod, hogy miből készült el. Nem vagy éppen paraszt, me ahhoz, hogy, visszatérve, ahhoz, hogy vannak olyan gépek, hogy tudd kezelni, ahhoz nem paraszt kell legyél, me kell legyen tudásod is ahhoz, hogy azt a gépet tudjad kezelni.*” Nem is farmer, „*mert azok kint vannak a mezőn*”, mezőgazdasági vállalkozóként azonosítja önmagát, aki bár egyénileg termel, de társulva értékesíti termékét a földtulajdonosok és tejtermelők egyesületében.

6.6.5. Régi-új paraszt

A projekt váltja a hosszú távú tervezést, uniós, nemzeti és helyi szinten érvényesül, rövid időtartamú fejlesztéseket takar, jó esetben általa esély nyílik helyi szinten is a helyi gazdaság irányítására. Úgy is definiálható, mint kultúragazdaság, egy olyan felértékelő terület, melyben külső-belső résztvevők katalizátorként működnek együtt, erősítik a hálózatosodást. Olyan erőforrás, ami a helyi kulturális rendszeren alapul, szereplői olyan hálózatot alkotnak, mely egyszerre van jelen a termelésben és a fogyasztásban. „*Én úgy gondoltam, hogy megsülök a saját zsíromba, sőt evvel a pályázattal is az állatokat, ezeket szeretném felszaporítani, bár egy olyan húsz-huszonöt darabra, hogyha ezeket az állatokat télbe-nyáron bent tudom tartani, én ebből biztos megélek.*” „*Itt sok-sok matematika kell, kell köbözni, hogy hogy jön ki jobban az egész. Mondjuk én inkább matematikával való, az ilyen számigálást szerettem is, de én szerintem ez a, ez a matematika.*” „*Ha én tizenöt tehénnel kevesebbel mentem volna ki az esztenára, jó hogy így soknak tűnt, de hogyha én annyival kevesebbel*

mentem volna ki, nekem jövedelem nem maradt volna semmi. Nem szabad elereszteni semmit se, azt kell tudni, hogy ennyi jó bé, annyit költekezhettek.” „Tehát tizenötödike körül jön a tejpénz, tudod, hogy mennyit kapsz meg körülbelül, abból mennyik a költségek no, mit tudsz megengedni még, hogy... hogy no. S hogy kijönn-e, vagy nem jön ki az egész dolog. Amennyire futja, annyira visszateszünk, ahogy jön a jövedelem, annak függvényibe tesszünk.” „Na, tehát azért az ember ki kell számolja az anyagi oldalát, me hogyha nem, akkor végén azt mondjuk, hogy nem éri meg s nem, tehát, hogy nem jövedelmező, nem lehet ezt így élni. De viszont hogyha oda kell tenni, mert muszáj odatenni, ahhoz, hogy a jövedelemből maradjon meg neked is, mert mindent el lehet fizetni abból, ami jön, csak akkor, akkor..., akkor nem csináltál semmit se, no.” Versenyelőnyt jelent az, ha a helyi kulturális sajátosságok és identitások mint szellemi, tárgyi jellemzők, kulcstényezők, azaz endogén erőforrások a kiindulási pont. Kultúragazdaságot jelent a külső forrásbevonási képesség is. Mindez az adminisztratív struktúrák expanzióját, projektesített rendszerek elterjedését, ugyanakkor projektosztály¹⁸⁷ születését jelenti (Kovách–Kucerova 2006).

A Magyar Kormányprogram projektje segítségével, pályázattal, fajtisza (felwick) osztrák, 9 vegyes hasznosítású (tej-hús) vemhes állatot vásárol 2208 eurós darabonkénti áron. Benti tartásra szánta őket, mert nagy tömegű, 700 kg-os állatok, borjúzó tinók voltak. Nem véletlenül, meséli belenyugvással, első évben mind bikát ellettek, hogy ezzel se teremtsenek konkurenciát maguknak az eladók, akikkel versenyeznie kell az erdélyi gazdának.

A finanszírozás lehetősége iránt érdeklődőket, a helyi polgármesteri hivatal „ideiglenes szervezete”, a „projektosztály” (Kovách 2012) csapata százhuszonnégy esetben segítette, elgondolásuknak megfelelően olyan adminisztratív tevékenységgel, mely egyéni szinten a fejlesztést célozta. Megfelelve a sajátos jellemzőknek – adott időkeret, meghatározott költségvetés és cél – mellé rendelte a külső beavatkozással társuló forrásbevonást. Ez a művelet, politikájával együtt, önmagában is meghatározó innováció volt a helyi (mező)gazdaságban, közszférában, tudásban. Eredendően ez a gondolkodásmód a remetei embertől idegen, de a legfőbb imperatívusz, az „élni kell” és a tapasztalat, hogy a meg nem térítendő támogatásból kimaradókat a marginalizálódás felé tolja a gazdaság, a részes szereplői pedig

¹⁸⁷ A projektosztály szakértelemmel, mint intellektuális tulajdonnal bír. Speciális tudás az ő tőkeformája: információ tulajdonosa, ismeri a pályázatírás és a szereplők meggyőzésének technikáit, az adminisztráció részleteit. Ugyanakkor az uniós politikák elfogadtatásának, a konfliktuscsökkentésnek, a szimbolikus politizálásnak eszköze. A projekt, mint stratégia egyszerre innováció, katalizátor és a káosz leküzdési tudománya. A tudástermelés, -felhasználás szokott rendjét átírja, egyben átalakítja a jóléti állapotot az olyan hatásával, mint az állami szolgáltatások privatizációja (Kovách 2013).

újfajta társadalmi rend képviselői lesznek, minden helyi szereplőt a folyamatokban való részvételre buzdított, így P.-t is. Mindez érzékelhetően a helyi hatalmi viszonyok megváltoztatását is jelentette a gazdálkodók köreiből. A gyakorlattal, a redisztribúciós források legfőbb kezelőjeként, a helyi gazdaságban is általánosan érvényesülő mentalitásváltást generált a helyi projektcsapat is. Az egyébként sablonosított rendszer különbségei az egyéni adottságokhoz vezethetők vissza: P. gazda kognitív és nem kognitív készségei, puha és kemény hálózatokban elfoglalt, betöltött szerepe és az ezekből fakadó egyéni ambíciói értékelődhetnek volna újra.

Elbeszélőmmel nem ez történt. Mert még csak nem is gépekbe, állatokba fektetett be, így az előbbieket természetes következménye az életmód és a mentalitás polgári formáinak, értékeinek a privát szférában megjelenő megnyilatkozásai (lakberendezés, családtervezés, gyereknevelés stb.) nem változtak a külső hatás ellenére. Tehát mindaz, amit városiasodásként, civilizálódásként vagy modernizálódásként emleget a szakirodalom, elmaradt.¹⁸⁸ P. narratívájából ez bontakozik ki: nosztalgiával és vágyakozva gondol a megoszló terhekkel működő ideális családi gazdaságra, amiben neki nincs része, „*Nagy családdal, gondolataim szerint egy nagy családdal ezt szépen béosztó életmódnak lehetne vinni szerintem, én szerintem, s egybe vóna mindenki, így gondolom. Mind az, hogy ami, csak példa, hogy az egyik testvéred el kell menjen valamerre dolgozni ugye külföldre, hazajő egy évbe kétszer-háromszor, vagy pedig egybe lenne mindenki ügyesen, mindenki végezné a dolgát, mindenkinek a saját jövedelme megvóna, tehát ezeket mind ki lehetne alakítani a gazdálkodásból, és nem azt mondanád, hogy paraszt vagy.*” Nem könyvből tanulta a gazdálkodást, nem örökölte, önerőből tart ott, ahol. Harmadikos lányát nem érdekli (egyelőre) a gazdaság, nem szereti. P. nem képes azt tenni, amit az édesapja velük: belenevelni a munkába. Lánya érdeklődését és idejét az internet, a telefon, a tv foglalja le. „*(...) Ennyire elő vagyunk haladva, hogy a telefon s az internet, s a minden hát itt az, hogy s mindent kézhez kapnak, mert ugye mindent kézhez kapnak, a szülő mindent megteszen a gyerekéért, s az a lehetősége főleg annak a család főkének, akik külföldön vannak, nincsen meg, hogy maga után nevelje, hogy menyünk,*

¹⁸⁸ Ennek a dimenzióknak további külső befolyásoló faktora az önkormányzatok települési versenyképessége céljával, az élhető település megvalósítása érdekében általuk elkövetett integrált beruházások sora. A megvalósított munkálatok következménye a polgári életlehetőségek általános elérhetővé válása. Ebben a gyakorlatban az a kérdéses, társul-e mindez olyan értéktudatos szemlélettel, neveléssel, ami az érintetteket úgy igyekszik befolyásolni, nevelni, hogy azok a civilizációs folyamatokkal párhuzamosan ne vetkőzzék le paraszti minőségüket, identitásukat, hagyományukat, értékeiket.

dolgozunk vagy valami. Itthon készen minden meg van kapva, internetezünk, elmenyünk iskolába. Most még oda se megyünk [pandémia okozta online oktatás] na, úgyhogy nem, nincs ahogy belé legyenek ezek nevelve. Tehát ritka az a fiatal, aki belé van a gazdálkodásba nevelve.” Ötletként gondol arra a lehetőségre, hogy feles tartásban lehetne érdeklődő fiataloknak borjúkat adni. Területeket is adna hozzá ő, ha volna kinek. Hátha megszeretnék a munkát, észrevennék a természet szépségeit.

Értékrendjében és életvilágában a munka, annak eredménye és jelentéstartalma: haszna, értelme, életrendje, munkaszervezeti-közösségi koordinációja, technikai eszközrendszere öntudatlanul vagy kimondatlanul túlmutat önmagán. Szerintem arról, hogy itt nem egy „tisztá” folyamatról van szó: a paraszti világ nem tűnt és nem is fog eltűnni teljesen, de szó nincsen arról, hogy tisztán a polgári világ felé mozog minden ebben az átalakulásban. Mindegy, hogy a szereplőm a szerződéses munkaviszonyban rögzített munkaidő keretei között vagy éppen „szabadidőt” tölt a mezőn, gazdaságában, dolgozik a családja-vállalkozása karbantartásán: „(...) itt nem lehet olyan, hogy férfimunka, női munka, szerintem nem lehet, nem lehet, mer hogyha muszáj, akkor dógozni kell, tehát itt s nálunk szerintem, aki kicsi korba oda vót szoktatva, hogy vót feladata, hogy mit kellett elvégezni mindennap, hogy tanultunk is, de mellette még meg vótak a feladatok, úgy a munkába úgy belé vótunk víve, no tehát ez úgy, hogy gyermekkorba, tehát nem mondhatom azt, hogy no most ezt férfi munka, s nem fogok neki vagy ilyen dolgok. No, ez olyan, hogy kell csinálni.” Életének központi elemeként a munka nem egy, az életvállalkozás többtől független, szeparálható része, hanem a paraszttalanodás-polgárosodás folyamatában egy folytonosan végivonuló fontos szál, szerkezeti tartóelem.

P. nem első generációs gazdálkodó, hanem édesapja követője, gyerekként ismerte meg – a korszaknak megfelelő szinten – az állattartást és az egyéb mezőgazdasági munkákat. E ponton túl atipikus plurális habitusok érvényesülnek életvezetésében: korcsoportjában azon kevés kivételek közé tartozik, aki munka mellett, önerőből szerez egyetemi diplomát, mégsem követi fivérei példáját, nem hagyja el a falut. Helyettük ő veszi át a család földjeit, gyarapítva műveli azokat, és vállalkozásba kezd. Ehhez, az elméleti tudáson túl, rendelkezik azokkal a termelői-gazdasági attitűdökkel, melyekkel nem csupán esélyt teremt a túlélésre, hanem példás módon fejlődik is. Együttműködéseit saját érdekei szerint alakítja, konfliktusokat vállalva konkurál boldogulásáért. Attól sem fél, hogy leányanyaként vállaljon gyermeket, egyedül neveli, azonban nem sikerül a munkára nevelés családi örökségét átadnia – lányát nem érdekli a gazdálkodás, nem tudja bevonni a közös munkába. Gazdaságának szinten tartásáért erejét

meghaladó terveket nem dédelget, érzelmek nélkül, matematikai számítások szerint él és gondol a jövőre. Beszélgetőtársam életútja magán viseli a kockázati társadalom sajátos lokális jegyeit, miközben diszpozíciói rendre átalakulnak a posztszocialista kor változó strukturális kényszerei hatására, azaz életkorát meghazudtoló erős és tartós plurális habitusokkal boldogul.

6.7. Messze látók látleletei: utolsók a múltból, elsők a jövőből

Saját történeteket alkottam, amikor ezeket az életutakat értelmeztem, melyeknek tényein ugyan nem változtattam, de interpretációm mesterséges, hermeneutikai esetrekonstrukció.¹⁸⁹ A biográfiai események kapcsolódásaiban a tényleges és lehetséges életpályák mozgatórugóival szembesültem. Koncepcióm az volt, hogy az egyéni/egyedi életutakban a paraszti származású társadalom változásainak egészét szemléltessem, ennek a világnak a társadalom egyéb csoportjaihoz kapcsolódó viszonyát mutassam be. Mikrotörténeteim a paraszti létformától való távolodást követik lokális térben, átalakulási folyamatoknak, a polgárosodó társadalomba való betagozódásoknak lehetünk tanui.

A „sorozatban” látens módon, nem szétválasztva van jelen a társadalomelméleti, társadalomtörténeti, politikai szegmens, mely a helyi társadalom szerkezetének, változásainak dimenzióit érzékelteti. Nem a birtoknagyság jelöli ki szereplőim helyét a társadalomban, hanem az egyéni képesség és diszpozíció, amivel a strukturális kényszerek kontextusaiban megtalálják a maguk számára legmegfelelőbb lehetőségeket, megoldásokat. Ezt a szervező-elveket vagy habitust tekintem a polgárosodáshoz való viszonynak, ami mégiscsak kijelöl egy közösségen belüli, megállapítható hierarchiát, társadalmi rétegződést. A három generáció életkorát csoportképző erőnek gondolom, melyben háromdimenziós viszonyrendszerben jelennek meg a korcsoportok eltérő szempontú társadalmi tapasztalatai. Az autentikus paraszti lét elemeivel még rendelkező, de a paraszti polgárosodás útján járó földtulajdonos, aki családjával a kollektivizálás sorseseeményével traumatizálódott, teljes életmódváltásra kényszerült.

A népi demokrácia éveiben a polemizálásra nem hajló, az örökség ballasztjaitól szabaduló és a kor (tanulmányi) lehetőségeit kihasználó „új embertípus” volt sikeres(ebb) me-

¹⁸⁹ Hasonló tárgyú munka, ami a Gyergyói-medence társadalmi valóságát elemzi: Szócs Levente (2011): *20. századi gyergyói népi önéletrajzok. A népi önéletírás funkciói.*

zőgazdasági munkás, az is, aki nem csak az ágazatban dolgozott. A paraszti állapotokat külsőségekben őrzi a harmadik generáció számban megfogyatkozott mezőgazdasági szereplője, aki vállalkozóként dolgozza meg a földet, társadalmi aktivitásában, életvitelében fogyasztói, polgáris kultúra fenntartója. Az elemzésekben nyomon követhetjük: ahol a korcsoportok családi életvezetésében organikusan jelen volt a mezőgazdasági munka, nemcsak a siker esélye nagyobb, hanem a polgári individualizmuson túlmutató, a hosszúra nyúlt dezintegráltság feloldásának lehetősége is reális alternatíva. Az egyéniség és közösség viszonya kiegészítő(bb) ilyen esetben, a társadalmi kontrollokat szervezett közösség, szervezőelvek teremtik meg, melyek túlhaladják az immár globalizálódó társadalom individualizmusát. Ezeknek a kiindulópontoknak megvan a maguk jelentősége, hisz arra utalnak, hogy a szereplők azonosságukban, habitusukban mennyire integrálták a családból hozott és a megélt, egymásra vetülő tapasztalataikat, ezek miként módosították életútjukat.

7. ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Témám azon alapszik, hogy egy kisebbségi székely-magyar, sem parasztnak, sem polgárinak nem mondható közösség magatartási mintázatai miként alakulnak három korcsoportban a különböző külső környezeti hatások következtében a modernizálódó, civilizálódó, globalizálódó világban. Korcsoportjaim élettörténetei nemcsak követik egymást, hanem dialógusban vannak, formálják egymást, reflektálnak a jelentéskörökre. Kutatásomban döntően azt vizsgáltam, hogy a hatalmi-ideológiai változások, a földtulajdon birtoklása vagy elvesztése, a munka változó jellege és minősége, az egyéni készségek és tudások, a közberuházások hogyan befolyásolják az egyéni életutakat, életkörülményeket, közösségi életvitelt.

Több ponton újszerű a témám és annak feldolgozása: (1) korábban ezekkel a fogalmi keretekkel – paraszttalanodás, polgárosodás, paraszttalanítás – nem vizsgálták egy székely falu társadalmi változásait, (2) hiánypótló, mert ilyen mintájú kvalitatív társadalomkutatás, idősoros elemzése a korcsoportokban végbemenő átmeneti vagy tartós folyamatoknak, módosulásoknak nem történt, (3) rendhagyó a használt hibrid módszertan alkalmazásával, amivel a tablószerű narratív leírás, értelmezés következtetéseihez és a biográfiai elemzésben feltáruló paraszti, polgári habitusváltozások mintázataihoz eljutok, (4) ezekkel fókuszba helyeztem egy mikroközösség nem reflektált életútdimenzióit, számba vettem a paraszttalanodási folyamatra rásegítő politikák hatásainak mintázatait az aktorok belső diszpozícióiban. Tapasztalatom szerint a magyarországi elméletekhez hasonló, számomra mintául szolgáló, polgárosodás-paraszttalanodás társadalmi jelenségéről szóló elemző viták a romániai (magyar) tudományos életben a legutóbbi időkig még nem kaptak helyet. Pedig a társadalmi folyamat minden mélységét megélte az itteni parasztember a civilizálódás, a modernizálódás, a hatalom-, a politikai berendezkedés-, a rendszerváltások formáiban.

Értekezésemben rendre érveltem a fogalmak egymást kiegészítő volta mellett, miszerint a polgár(osodás) a civil(izálódás) pozitív jelentéstartalmú szavainak szinonimái; mint város lakó, állampolgár, hazafi, a finom társas élet művelője, ami a kapitalizálódás idején gazdasági jelentéstartalommal társul. Ezekkel a kifejezésekkel nem írható le a vizsgált közösségben végbement folyamat. A paraszt kifejezésünket, amivel a 20. századig milliókat illettünk, akik falun, földet művelve éltek, következetesen alacsony színvonallal társítjuk. Viselője a modernizációs hatások nyomán behatárolt alternatívák, fordított folyamatok kötöttségei között, a

polgárosodási folyamat hibrid alaktalanságának permanens utánzója.¹⁹⁰ Kelet-Közép-Európa szovjetizált tájaitól eltérő társadalmi viszonyok között, a román közigazgatásban nem, de a helyi kulturális identitásban létező Székelyföldön mindezek csupán „puha jelzők” a kutatott paraszti életvilágban, melynek nem volt rendi jellege, önállóan élt, maga is munkát végzett, életformájában részben volt paraszt. A természetközelség, a hagyomány és a múlt szerves jelenléte tragikus életérzéssel, megfontolt óvatossággal hajlott az idealizmusra. Eredendően katonáskodó családi gazdálkodókról beszélhetünk, akikre mint földtulajdonosokra állandó feladatot, kötelezettséget rótt a fenyegetettség, kár, vészhelyzet ideje. Az országon belüli különállás nemcsak sajátos alkotmányosságot, de folyamatos jövőképkeresést, markáns falutörvényeket szülő regionális öntudatot konstruált a közösségekben. Következésképpen a jelen olyan közegét vizsgálom, amelyben többféle, egyensúlyozó habitussal éltek/élnek a szereplők. Az anyaországból történő „kiesésük” után, kisebbségi létben, új társadalmi struktúrák kényszeri közepette a kontextusfüggő életmódot, életpályát rendre módosító, élettartamukban ugyan rövid távú, de hatásukban felmérhetetlen társadalmi jelenségek alakították a diszpozicionális mintázatokat.

Disszertációmban a paraszttalanodás folyamatára kívülről ráható, kikényszerítő, felgyorsító politikák hatását (hatalom-, ideológia-, rendszerváltások) követem nyomon, azokat összekapcsoltam a paraszttalanítás-polgárosodás helyi arculatának változásaival: miként alakultak át a falusi milió életútjainak diszpozíciói egyéni-családi szinten. A paraszti minőség és kultúra változásaira nemcsak úgy gondolok, mint a civilizálódás negatív előjelű velejárójára, hanem új életformákat, pozitív értékeket is teremtő folyamatra. A kívánt jövőt magába foglalva értelmezem, ami alkalmazkodást jelent a kívülről érkező, kivédhetetlen, elkerülhetetlen hatásokhoz. Másként fogalmazva, a makrohátások következményeiként, időben különböző diszpozíció-mintázatok érvényesülnek, egyéni életszakaszokban változnak a paraszti-polgári jegyek, azonban tisztán sehol nincsenek jelen.

A triád korcsoportjaim életútjai, életeseményei elemeiben változó létformákról beszélnek, melyekben a származás fontosságát felváltotta a látszólag szabad, valójában kikényszerített helyzetek döntéseinek életvitelt befolyásoló következménye. Az interjúk narratív és biográfiai elemzése eredményeként nemcsak a válaszadók fókuszált megjelenése,

¹⁹⁰ A változó valóság inspirálta magyarországi szakirodalomban a paraszt mint társadalmi képződmény, vagy mint társadalmi állapot – lehet: kiszgazda, gazda, gazdálkodó, földműves, földmunkás, falusi, vidéki kistermelő, második gazdaságban háztáji, parasztpolgár, polgárosodó kistermelő, szövetkezeti paraszt, mezőgazdasági szak-, segédmunkás, utóparaszt, családi gazdaság, őstermelő, kisüzemi termelő, farmer – szüntelen változást jelez.

hanem a csoportos élet természete is kirajzolódott, érzékelhetjük az azok közötti összefüggéseket: a parasztság minden elemében, az erős ráhatások ellenére, nem tűnik el, hanem tartalmában, nem organikus módon, átalakul. Általánosan elmondható a vizsgált terepről, hogy azon soha nem volt teljes önellátást biztosító létforma a mezőgazdasági munka: mindig kiegészítésre szorult, a különbség a fő- vagy melléktevékenységi formákban realizálódott. A családi gazdaságok elemeinek – tulajdon, munka, egyéni képességek, közberuházások hatása az életmódra, kultúra, habitus, identitás stb. – változásait Benda (1991) polgárosodási kritériumrendszerébe illesztve egyirányú, változó intenzitású folyamatot konstruálhatunk a korcsoportok életútjaiban. Átrendeződő mozgásterekben ismerünk meg élethelyzeteket, melyekben többször is meghasad vagy újraértelmezett az önazonosság. Az elméletekhez kapcsolva a narratívák mintázatainak kontextusait, a makro-mikroviszonyok empirizmusában az életvezetést meghatározó társadalmi struktúrák kényszereit érzékeljük, azaz nincs tiszta társadalmi osztály, rövid távú, átmeneti, változatos társadalmi jelenségek vannak:

(1) Piaci viszonyokkal számoló, racionális termelő

Birtokos parasztként, morális kötődésekkel és biztonságérzettel, családirag fizikai munkát végezve művelte földjeit a 75 év feletti kohorsz. Több gyermeket vállalt, akik kis-koruktól fogva besegítettek a munkavégzésbe. Felnőve szoros kapcsolatban, de már az elődökhöz képest ritkábban élt közösségben velük, párválasztásukat kisebb imperatívusszal befolyásolta a családi érdek. Mintegy „újratermelve önmagát”, a családi gazdaságuk saját szükségleteiket fedezte: házilag állítottak elő élelmet, ruházatot, (munka)eszközeinek nagyobb hányadát. A kis- és elaprózott birtokán, alacsony termelékenység mellett, korlátozottak voltak a piaci lehetőségei, ezért jövedelem kiegészítő, készpénzkereseti munkát vállaltak időszakosan a család férfi-, olykor női tagjai.

A középső (45–74 év) korcsoport tagjai szüleivel együtt élte meg kollektivizáláskor a paraszti világ minden elemének a megváltozását, a családi gazdaságuk felszámolását, földjeik elvesztését. Kaotikus, érzelmileg, eszmeileg túlfűtött világ tapasztalatai szülték a szocializmust, a kommunizmus utópiáját, ami a legnagyobb hatást gyakorolta a vizsgált folyamatra: torzulásokat okozott a mindennapok valóságában, zavart a gondolkodó fejekben, életvilágokban. Szereplőim munkaerejüket áruba bocsátva dolgozhattak a helyi tsz-ben vagy ingázva a szocialista ipar valamely fellegvárában. Mindkét formában kényszermegélhetést, jövedelem-kiegészítést jelentett a tervekben előirányzott, irányított, extenzív, nagyüzemi

mezőgazdasági munkában való részvételük. Lehetett állandó vagy időnyellegű az itt megkövetelt norma teljesítése, amelytől, egyre többeknek, a városba költözés is csak részben biztosított megélhetési alternatívát.

Az örökölt, vásárolt, bérelt területeken gazdálkodó fiatal (25–44 éves) korcsoport tagjainak mezőgazdasági munkája kapitalizálódás és piaci verseny kockázatai között történik: foglalkoztat, bér munkát végeztet, profitorientált, aki szolgáltatásokat vesz igénybe és nyújt. Gazdasági kapcsolatokat ápol, beszállítói és közösségi értékesítési láncban vállal szerepet. Esetünkben ezeket a gazdálkodási sajátosságokat tekinthetjük paraszt-polgárinak.

(2) Mentalitásbeli, individualizációs változások

A magyar–román etnicitás, a *mi-ti* térhasználat és identitáspolitika első generációja volt legidősebb korcsoportom, akit a kisebbségi lét fokozottan formált funkcionális közösséggé. Számukra a föld még státuszt biztosító lételem volt, egyúttal a társadalmi hierarchia és az emberi kapcsolatok kiindulópontja. Az egzisztenciavesztéssel járó földkisajátítások, az átszabott tulajdon- és munkaszervezet radikális változásokat eredményeztek a társadalmi kapcsolataikban, migrációs hullámokat keltett körükben. Második generációba sorolható gyermekeik életvezetését a társadalmisított szocialista diktatúra tette általánosan bizonytalanlanná és bizalmatlanná. Az otthonról hozott habitusokon, tradíciókon az új körülmények alapjaiban változtattak. A saját föld elvesztése gyermek-, ifjúkori traumatikus emlékként élt proletarizálódott életvilágukban. Az elitcserével társuló, tervutasításos, kézi vezérlésű munkavégzés devalválta a tradicionális munkakultúrát, munkaetikát.

Új minőséget jelentett – nem csak a mezőgazdaságban – a lopás relativizált változata és az igénytelenül, „résziben” elvégzett munka. Esetünkben a szolidaritás még erősebbnek bizonyult, mint az individualizáció, mert a nehézség egyben tartotta a kölcsönösségen alapuló együttműködések, kalákarendszert. Gyermekeik továbbtanultak a szocialista érában, azonban a rendszerváltás utáni demokratikus berendezkedés, a kapitalizálódó rendszer igényelte ismereteknek ők sem voltak birtokában. Még erejük teljében nyugdíjba vonultak, és a visszakapott földeken kezdtek a kollektivizálás előtti módon dolgozni. Bár előjelében más, mégis hasonló a demokratikus (vissza)rendeződés és az EU-s csatlakozás utáni tér- és támogatáspolitika hatása is: behatárolt alternatívákkal sejtetik a fordított folyamatok megkööttségeit. Gondoljunk az életvilágok zavarára, torzulásaira, a redisztribúciós folyamatok által generált identitásvesztésre, vagy a családi, baráti, gazdasági képződményekre, civilizációs válságokra. Individualizálódásukat szolgálta a föld piaci forgalomba kerülése, a mindenk fölötti magánérdek érvényesülése. Gyerekeik kisüzem méretű vállalkozásokat indítottak,

melyekkel tőke-, tudás- és humánerő-hiánnyal szálltak be a piaci versenybe, és elkezdtek korábban ismeretlen, változó földhasználatot, humánerő-kímélő munkamódszereket gyakorlatba ültetni. Sajátos polgárosodási folyamatnak tekinthetjük a birtokkoncentrációval társuló „elmagányosodásukat”, holott igény él bennük a közösségi alkalmakra.

(3) Az életmód polgári formái, értékei

Kevés formális tanulási időt töltött a nagyapák generációja tudásszerzéssel, a családban elsajátított, örökölt tudás birtokosai voltak, melyet munkavégzés közben és közösségi alkalmakon sajátíthattak el. Ez nem konvertibilis tudástőkének bizonyult az új társadalmi berendezkedésekben. A korcsoport férfijai a szülőföldtől távol eső munkavállalásuk, a nők szolgálói munkavégzésük során találtak olyan polgárosodó mintákkal, melyeket hazatérve, önálló családi életet kezdve, gyakorlatba ültethettek. Gyermekük életútjában ezeket is szétzilálta, helyettük új kulturális normákat tett mintává a berendezkedő szocialista korszak. Földbirtok helyett a ház és berendezése, a fogyasztási javak lettek a státuszt jelzőképző elemek. Az egyre növekvő szükségletek kísérték a közberuházások, modernizációk teremtette életlehetőségeket. Új eszmék keltek életre a családtervezésben és gyermeknevelésben, melyek a csökkenő gyermekvállalásban, a növekvő jóléti ellátottságban és a továbbtanulási lehetőségek kiszélesedésében váltak tetten érhetővé. A gyárak és építőtelepek dolgozói, nemre való tekintet nélkül, részidős mezőgazdasági munkát vállaltak, melynek pluszjövedelmét lakásépítésre, polgáris lakberendezésre, autóvásárlásra stb. fordították. Gyermekük, szüleik, unokáik a rendszerváltozás után ezt a jólétet igyekeznek tovább vinni. Vállalkozásaik egyszerre jelentenek kötöttséget, tőke-, tudás-, idő-, munkaerőhiányt, hisz ők már munkáltató piaci szereplők, akik a gazdaságosság gondolatától vezérelve folytatnak mezőgazdasági tevékenységet. A piaci alapúvá változott szociális, egészségügyi szolgáltatói, turisztikai szektor lehetőségei számunkra nem jelentenek anyagi korlátokat, ezt a szabadidejük hiánya teszi. Fontos számukra a saját gazdaságukban előállított egészséges ételek fogyasztása, de ezekkel piacon (egyelőre) nem, vagy elvétve jelennek meg.

(4) Állampolgárrá válás

Interjúim idős szereplőinek lelki gátakat jelentett a (román) állampolgárrá válás: identitásukban érezték magukat veszélyeztetve. Domináns társadalmi alakulatként az idős korcsoportom, aki a tradicionális kultúrát még újratermelte, céljaihoz kiszámítható támogatást csak az egyháznál, mint szervezetnél és a helyi informális kapcsolataiban talált. Nem válhatott a szó „citoyen” értelemben állampolgárrá. Az idősödő interjúk korcsoportom a kondicionált fejlesztések egyéni haszonélvezője lett, akinek a rendszer ugyan felkínálta a

szabad- és munkaidő megkülönböztetését, de ő, élethelyzeteinek kényszerpályáin mozogva, az utóbbi mellett „dönthetett”. Kultúrafogyasztóként élt a szocialista kor nyújtotta (ál)polgári lehetőségekkel, de állampolgárrá a kor ideológiája okán ő sem válhatott. Ugyan a jóléti folyamatokba nem volt közvetlen szerepe az ifjabb kohorszoknak (számukra már természetes, életszerű a közművesített, központi fűtéssel felszerelt otthon birtoklása és használata), de annak nem tartozéka a meggyőződésből, értékrendből fakadó állampolgári habitus. Életmódjukban, munkakultúrájukban folytatják a szocialista kor indukálta, földhöz kapcsolódó, kultúra-, tudás- és hagyományvesztést. Ők a polgárosodás folyamatában, a tőkés társadalom aktív szereplőiként nem „állampolgárai” a jelen társadalmi valóságának: bürokratikus munkavégzéssel párhuzamosan folytatnak árutermelést, ami önmagában nem lenne akadálya ennek, de a redisztribúciós folyamatok, támogatási lehetőségek, pályázatok illékony kötöttségei életvitelükben egyszerre távolítják aktív szereplőként a paraszti és polgári életvilágtól. Munkájukkal illeszkednek a racionális piacgazdaságba, azonban nem önállóak. Naponta adminisztrálnak, és nincs napi kapcsolatuk a földdel, azzal való viszonyuk ambivalens. Ha ebből a szerepből kimozdulnak, a paraszti vonásokat érzékelhetjük habitusaikban, nem a polgárosultat.

Míg a paraszttalanodás jelen motivációit hely- és időfüggőség, a kifejezés mögött rejlő egyéni szakadékok, szándékok, nem szándékoltságok formálják, addig a most paraszttalanítása redisztribúciós technikák hatásaként történik. Napjainkban a gazdálkodó (paraszt) társadalomban is eljutottunk oda, hogy az ember teljesen mesterségesen létrehozott kellekkel veszi körül magát, nem lezárt módon jut a természettől független kultúra-gazdaság állapotába, munkájának eredményéhez. Európa ezen felén a nyugati modell nem szelektív utánzása, permanens hibrid alaktalanságainak kulturális gyakorlatai érvényesülnek. A kisebbségi és a mezőgazdasági életforma életterei rendre (be)szűkülnek, de még nem válnak egyirányú mozgássá: mindig vannak alternatívák, melyben a lokális tudás az adott helyzet domináns tudásához alkalmazkodni tud. Azonban a földtulajdon jogának mihamarabbi jogszzerű rendezése nem tűr halasztást. Ez adna biztonságot a hosszú távú elképzeléseknek és teret az innovatív gazdálkodási kreativitásnak.

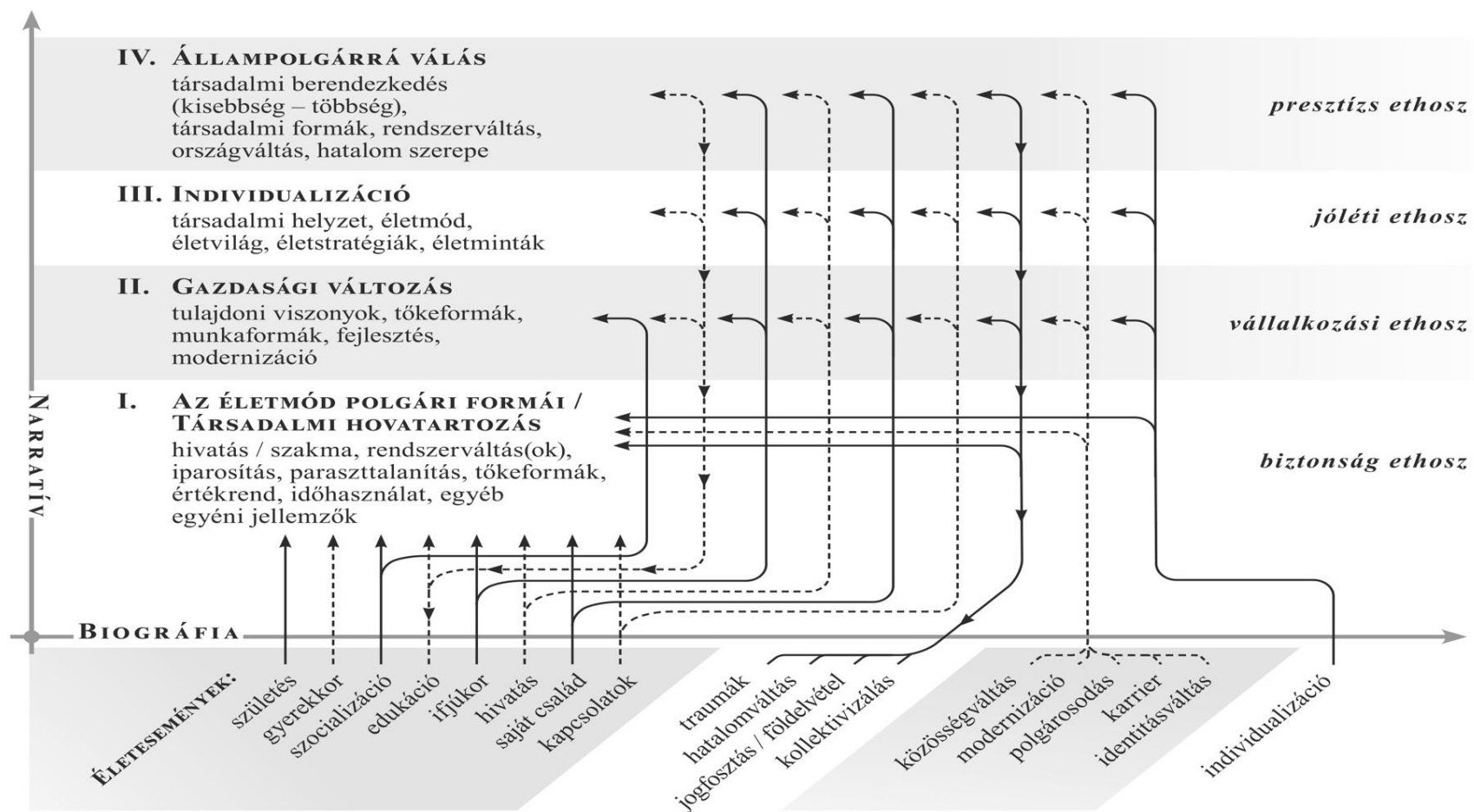
Többdimenziós elemzési térben, komplex módon elemeztem, nem lineárisan, hanem rendszerszemléletű gondolkodással tártam fel az összefüggéseket. Értelmezésemben kevésbé dolgoztam elvont fogalmakkal, helyettük kézzelfogható tapasztalatokat hasznosítottam. A szubjektivitásom folyamatosan igyekszem keretek között tartani, az összetett szituációk a változók sokaságában mutatkoznak meg.

A konklúziók levonásához a módszertani kettősséget úgy oldottam fel, hogy az interjúk tanulságait a paraszttalanodás és paraszttalanítás elméleteihez lehessen kapcsolni.

A 4. számú ábra ezt a kísérletet sematikusan szemlélteti: a függő változó a disszertáció narratíva-elemzésében a Benda Gyula (1991) elmélete szerinti csoportokat, avagy négy dimenziót képvisel a polgárosodási szint alapján; a független változókat az interjúk kódolásában alkalmazott biográfiai adatok, életesemények alapján, általános jellemzőként sorolom.

Az ábrázolásból következik, hogy az egyéni kutatásban lényegesnek tartott információk a központi témámhoz kötik az életút-eseményeket. Ezért került az ábra jobb oldalára Kovách Imre (1988) ismert tipológiája a folyamathoz kapcsolódó habitus-típusokról. Ezek az interjúkban eltérő kifejezésekkel vannak jelen, de tartalmukban utalnak a presztízs, a biztonság, a jóléti mobilitás, a vállalkozás elérésének ethoszára.

4. ábra: Biográfiai és narratív elemzések érintkezési pontjai, kapcsolatuk Benda Gyula (1991) és Kovách Imre (1988) elméletével

Forrás: saját szerkesztés

A két emlékezeti kultúra, a kommunikatív (narratíva) emlékezet és a kulturális (életemények szekvenciái) között Assmann szerint (1999) állandó az átmenet, majd általában nyolcvan-száz év alatt válnak közössé. Az emlékezésekből kivilágó múlt elmerül az időben, abszolút múlt lesz, ami hagyományként, ritkábban írott (család)történelemként szilárdulva él tovább. Elemzésem mellékszálaiban, a női-férfi életutakban tájékozódva, a földtulajdon szerepe, a tudás/tanulás hatékonysága és a családon belüli férfi-női (munka)viszony áll az elmerülés/felejtés előtti időszakban. Kutatásom időszerűségét, aktualitását és egyben érvényességét is ez a tény erősíti: a hajdani paraszt példáját, életvilágát, életmintáját – az interjúalanyaim életkorát is figyelembe véve – alig leljük fel a jelenben. Eljárt az idő már a szocialista kollektívában (tsz) és/vagy iparban dolgozó, de a mezőgazdasággal „utóparaszt” vagy parasztpolgárként foglalkozó egyének felett. A jelenben pedig a gazdálkodó, vállalkozó farmer és felesége, akik a gazdasági örökséget művelik, gyarapítják, immár csak kulturális örökségként tekintenek a paraszti létre. Számukra csupán kulturális emlékezet a korábbi két generáció tudása, kommunikatív emlékezete, a föld csupán gazdasági erőforrás.

Meghaladva a szakirodalmi adathasználatot, a helyi történések idősoros mutatóiként kezeltem interjúmat, melyeket településszintű forrásnak (adatoknak) tekintek. Ahogy látjuk, a folyamat központi eleme a földtulajdon és a köréje szerveződő változó kulturális-gazdasági-társadalmi valóság. A föld sorsa az egyén, a családok és a falu sorsa is egyszerre, ami a három korcsoport életében nagy ívű körben, spirálisan emelkedve ér vissza oda, ahonnan indult tulajdonostól-tulajdonosig. Közben megváltozott értékekkel találkozunk és egyre gyorsabban változó tudástartalommal, annak átadás-szerzés formáival, módzataival. Egyfajta fejlettségi mutatónak is tekintem a polgárosodás folyamatát, ezért ebben a (kör)ívben láttatni akartam a kontextuális meghatározottságok mellett egy székely település hagyományosan szétaprózott földhasználati gyakorlatát, melyben a fenti szempontokon túlmenően a földméret, földhasználat szerkezetváltozásai, az egyéni készségek és a mindenkori közberuházások életmódbefolyásoló volta koncentráliódik. A korábbi lezüllesztettsége, kiüresített-sége okán nehezen ölt formát a termelők közötti kooperáció, holott nélküle a jövőben a mezőgazdasági munka versenyképes formája aligha megvalósítható. A főiránytól eltérő Milendorfer (1997) elmélet szegmensei narratíváimban töredékekben van jelen, mint a vidék jövőbe mutató értéke: a hosszú távú gondolkodással, a teljességre való törekvéssel, az életteremtéssel fiatal interjúalanyaim szemléletében találkozunk. Az egészséges élelmi-

szerre való igény mindhárom korcsoportnál megjelenik, de a napi munkájukban a tájkultúrát, a környezetminőséget általánosan felülírják a gazdasági tényezők. Az „élettel” való kapcsolat visszaállítása, a jövő kihívásaként várta magára.

Téziseimhez kapcsolódó eredményeimet összegezve a következő megállapításokra jutottam: (1) a mezőgazdasággal (is) foglalkozó egyének/családok habitusát és életvezetését a változó irányultságú strukturális kényszerek, korszalmak és ideológiák által fémjelvezve rendre, de nem szerves folyamatokban, változó intenzitással (át)alakítják, (2) a kisebbségi léthelyzetben paraszti életformát gyakorló mikroközösség (kettős kisebbség) magatartásmintázatai és az eltérő kontextuális hatások között különféle tartalmú, minőségű és erősségű kapcsolat van. Kutatásom kezdetén nem ezt feltételeztem, álláspontomat módosítanom kellett: a kisebbségi identitás olyan létforma, amelyen belül sajátosan érvényesülnek a többségi társadalom diszpozíciói. (3) Nem igazolják tézisemet azok az elméletek, melyek társadalmi képződménynek (Kósa 1988), társadalmi állapotnak (Kovács 2006), megszakított folyamatnak (Szelényi 1988, Harcsa 1991) tekintik a parasztot, másrészt megegyeznek tézisem e pontjával (Erdei 2004, Márkus 1973, Kovács 2012) a paraszt-polgári habitust strukturálisan kondicionált feltételek együtteseként definiálók, mert a paraszttalanodás mikroszintű folyamatainak tartósságát globális trendek alakítják. (4) A változó viszonyok különböző életstratégiákat „várnak el” az aktoroktól – tézisemre az elemzett interjúk közhelyszerű imperatívusza, „élni kell” ad általános választ. (5) Ugyanazon tapasztalatokat, élethelyzetüktől függően, a szereplők különféle módon értelmezik – ugyan tradicionálisan mintakövető társadalom szereplőit vizsgáljuk, mégis a megoldások egyéniségtől függő egyediségeiről győződhetünk meg az esettanulmányokban, ami e tézisem igazolására is szolgál.

A rendszerváltozás után harminc év elteltével sincs még telekkönyvileg a mezőgazdasági területek tulajdonjoga rendezve,¹⁹¹ aminek egyik helyi oka a földparcellák elaprózottsága. Két évtizedig nem volt helyi gyakorlat az intenzív földfelhalmozás, a tulajdon piaci biztonságát szavatolta ez az állapot, csak a helyben lakók között, zsebszerződésekkel cseréltek gazdát a parcellák. Az utóbbi tíz évben az állattenyésztéssel foglalkozók, a földalapú

¹⁹¹ A disszertációban többször említésre került a földtulajdoni viszonyok rendezetlensége. Épp a paraszttalanítás eltérő jellege erősített meg abban a hitemben, hogy dolgozatom tanulságait a közigazgatás gyakorlatába beemeljem, és azon munkálkodjak, hogy elkészítsek egy olyan munkatervet, amellyel hozzájárulhatok ennek a problémának a megoldásához.

támogatások segítségével, gazdaságuk hatékonyságának növelése és vagyongyarapítás céljával változó sikerességgel alakítottak ki üzemméretű, lehetőleg koncentrált, de még mindig szétszórt birtoktesteket. A földdel kapcsolatos méretbeli változások új egyenlőtlenségeket jeleznek, és a családi gazdaságok egyéb elemeiben (termeléstípus, termékfajta, munkaerő, együttműködés) is gyors átmeneteket eredményeznek. Összességében azt mondhatjuk, hogy ez a földhasználat-szerkezet generációkon át nem volt alkalmas önmagában a családok megélhetési mutatóin változtatni, a település társadalmi-gazdasági-infrastrukturális fejlettségi mutatóit magasabb értékek felé mozgatni. A mostani koncentráció összefüggései nem jelennek polgárosodási fejlődési irányt és fejlettséget sem, civilizációs zsákutcák. Az esettanulmányokból arra következtettek, hogy az egyéni képességekben, készségekben rejlő habitus teszi alkalmassá a szereplőket a folyamatokban való sikeres részvételre. Általánosan elmondható, hogy akik felismerik koruk lehetőségei, szabályai, adottságai közepette a lokálisan alkalmazott gyakorlatokat meghaladó megoldásokat és együttműködési hálózatok interakcióival képesek élni, a helyzetek nyerteseivé válnak, ők az innovációk létrehozói. Ha családon belül rendre ismétlődően, több generáció szereplőjére igaz ez, és a külsőleg megszakított folyamatok ellenére sincs ismétlődő újrakezdés, a folytonosság magasabb fokú tudás-, tőketermelékenységet, paraszt-polgárosodási mutatókat, vonásokat tesz az egyéni/családi életvezetések, életutak jellemzőivé. Megfigyelésem szerint egyik életforma sem válik dominánssá, míg átjárható, párhuzamos világok élnek egymás mellett: eredeti elemeiben eltűnik a parasztság, de nem alakul ki a polgárság. A folyamatok bizonytalanságai között a plurális habitusú szereplők (ágensek) igyekeznek eligazodni, megállapodni, boldogulni.

A vizsgált folyamatok jelenségeinek sajátosságai, kutatásom eredményei alkalmasak lehetnek kontextusuk okán is analitikus általánosításra. Interjúim forrásanyagok, kordokumentumok, melyek az elméleteket kiegészíthetik, mint életközeli példák, avagy összehasonlító elemzéseknek szolgálhatnak alapul. A föltárt viszonyrendszerek, diszpozíciók, attitűdök, szerepfelfogások, habitusok helyet kínálnak további olvasatoknak, az általánosíthatóságot követve kumulálódni tudnak, összeegyeztethetőek más székelyföldi, vagy a volt szovjet érdekszférához tartozó régiók hasonló vizsgálódásaival, tudományos munkáival. Miközben kutattam e témát, magam is változtam, gazdagodtam,¹⁹² ráirányította figyelmemet, hogy a felszíni folyamatok mögött milyen fontos, nem tudatos viselkedési elemek hatnak, mint

¹⁹² „Saját magáról is egyre többet tudhat meg, aki sokat beszélget másokkal” (Mohay 2014, 15).

identitást alkotó habitusok. Ezek a habitusok körülményektől függően változnak, ott rejlenek a magatartások, döntések háttérében: más emberek vagyunk fiatalon vagy idősen, tulajdonosként vagy attól megfosztva, döntési szabadsággal vagy abban korlátozva, sikerre vagy veszteségre szánva. Tisztelettel fordulok azokhoz, akik minden kitettség, veszteség, bizonytalanság ellenére végzik a mezőgazdaság kínálta kötött munkát. Nem titkolt reményem, hogy munkám társadalmi hasznossága nem fog az írott szó szintjén maradni, hanem konkrétumokban jut el ezekhez az emberekhez.

MELLÉKLETEK

1.számú melléklet: Kódlista

I. Az életmód polgári formái

1. Társadalmi hovatartozás

1.1. Hivatásbéli

- 1.1.1. Bármilyen szellemi foglalkozású
- 1.1.2. Tanító
- 1.1.3. Pap
- 1.1.4. Orvos
- 1.1.5. Könyvtáros
- 1.1.6. Értelmiségi
- 1.1.7. Elit
- 1.1.8. Burokrata

1.2. Szakmai

- 1.2.1. Bármilyen kézi mesterség
- 1.2.2. Kovács
- 1.2.3. Szabó
- 1.2.4. Üzleti eladó
- 1.2.5. Vállalkozó
- 1.2.6. Manager

1.3. Osztályjellegű

- 1.3.1. Paraszt
- 1.3.2. Módos paraszt
- 1.3.3. Iparos
- 1.3.4. Kulák

2. Parasztalanítás

2.1. Struktúra

- 2.1.1. Várakozás

2.2. Társadalmi tény

- 2.2.1. Szándék

2.3. Funkcionalista

- 2.3.1. Program

2.4. Strukturális

- 2.4.1. Iparosítás
- 2.4.2. Államváltás
- 2.4.3. Hatalomváltás

2.5. Társadalmi

- 2.5.1. Bizonytalanság
- 2.5.2. Migráció
- 2.5.3. Helyváltoztatás

2.6. Kulturális

- 2.6.1. Tradíció
- 2.6.2. Tradícióvesztés

3. Értékrend

- 3.1. Paraszti
- 3.2. Népi
- 3.3. Polgári
- 3.4. Modern
- 3.5. Individuális
- 3.6. Toleráns
- 3.7. Intoleráns
- 3.8. Vallásos
- 3.9. Világi
- 3.10. Liberális
- 3.11. Teljesítményelvű
- 3.12. Egyéni
- 3.13. Elismert
- 3.14. Öncélú
- 3.15. Közösségi
- 3.16. Tradicionális
- 3.17. Tradíciót veszített
- 3.18. Nyitott
- 3.19. Zárt
- 3.20. Státuszfogyasztó

4. Szabadidő

- 4.1. Játék
- 4.2. Kikapcsolódás
- 4.3. Szabadság

5. Egyéni jellemzők

- 5.1. Életkor
- 5.2. Egészség
- 5.3. Mentális állapot
- 5.4. Életformaváltás
- 5.5. Önazonosság
- 5.6. Identitás

II. Gazdasági változás

1. Tulajdon
 - 1.1. Tulajdonformák
 - 1.1.1. Magán
 - 1.1.2. Állami
 - 1.1.3. Egyéni
 - 1.1.4. Közösségi
 - 1.1.5. Szövetkezeti
 - 1.2. Tulajdonviszonyok
 - 1.2.1. Regiszter
 - 1.2.2. Telekkönyv
 - 1.2.3. Birtoklevél
2. Tőkeformák
 - 2.1. Anyagi tőke
 - 2.1.1. Föld
 - 2.1.2. Állat
 - 2.1.3. Ingatlan
 - 2.1.4. Készpénz
 - 2.1.5. Tárgyi hagyaték
 - 2.2. Tudás
 - 2.2.1. Kommunikáció
 - 2.2.2. Kompetencia
 - 2.2.3. Töredezettség
 - 2.2.4. Pluralizálódás
 - 2.2.5. Tehetség
 - 2.2.6. Skill
 - 2.2.7. Kreativitás
 - 2.2.8. Kultúra
 - 2.2.9. Innovatív
 - 2.2.10. Kreatív
 - 2.2.11. Szellemi hagyaték
 - 2.3. Kapcsolati tőke
 - 2.3.1. Kooperáció
 - 2.3.2. Méretkezés
 - 2.3.3. Viszonyulás
 - 2.3.4. Részvétel
 - 2.3.5. Elkötelezettség
 - 2.3.6. Bizalom
 - 2.3.7. Motiváció
 - 2.4. Kockázat
3. Munka
 - 3.1. Gyerekmunka
 - 3.2. Női munka
 - 3.3. Férfimunka
 - 3.4. Egyéni munka
 - 3.5. Gyári munka
 - 3.6. TSZ
 - 3.7. Önellátó
 - 3.8. Önfoglalkoztató
 - 3.9. Mezei munka
 - 3.10. Házimunka
 - 3.11. Fizikai munka
 - 3.12. Erdei munka
 - 3.13. Szellemi munka
 - 3.14. Jövedelemszerző
 - 3.15. Norma
 - 3.16. Teljesítmény
 - 3.17. Munkamorál
 - 3.18. Családi gazdaság
 - 3.19. Építőipar
 - 3.20. Cselekvő kihívás
 - 3.21. Fizetés
4. Fejlesztéspolitika
 - 4.1. Közszolgáltatás
 - 4.1.1. Oktatás
 - 4.1.2. Egészségügy
 - 4.1.3. Szociális
 - 4.1.4. Kulturális szolgáltatások
 - 4.2. Projekt
 - 4.2.1. Projektosztály
 - 4.2.2. Ideiglenes szervezet
 - 4.3. Jó állam
 - 4.4. Jó lét
 - 4.5. Jólét
 - 4.6. Tájhasználat
 - 4.7. Vízgazdálkodás

III. Individualizáció

1. Társadalmi hely

- 1.1. Földrajzi nevek
- 1.2. Remetei dűlő nevek
- 1.3. Remetei családnevek
- 1.4. Lokalitas
- 1.5. Mentalitás
- 1.6. Paraszti életmód / életvilág
- 1.7. Polgári életmód / életvilág
- 1.8. Élettér
- 1.9. Életstratégia
- 1.10. Életminta
- 1.11. Életút
- 1.12. Családi életút
- 1.13. Nép
- 1.14. Lakáskörülmények
- 1.15. Életkörülmények
- 1.16. Megélhetés
- 1.17. Cselekvés
- 1.18. Kihívás
- 1.19. Egyéni/család
- 1.20. Közösségi
- 1.21. Ethosz
 - 1.21.1. Erkölcsös
 - 1.21.2. Erkölcstelen
 - 1.21.3. Hit
 - 1.21.4. Lopás
- 1.22. Életminőség
- 1.23. Oktatásminőség
- 1.24. Fejlődő
- 1.25. Korszerű tudás

IV. Állampolgárrá válás

1. Társadalmi berendezkedés
 - 1.1. Magyarország mint állam
 - 1.1.1. Erdély
 - 1.1.2. Székelyföld
 - 1.1.3. Gyergyóremete
 - 1.2. Románia mint állam
 - 1.2.1. Erdély
 - 1.2.2. Regát
 - 1.2.3. Moldva
 - 1.2.4. Maros-Magyar Autonóm Tartomány
 - 1.3. Európai Unió
 2. Társadalmi formák
 - 2.1. Rendszerváltás
 - 2.1.1. Hanyatlás
 - 2.1.2. Fejlődés
 - 2.1.3. Iparosítás
 - 2.1.4. Civilizáció
 - 2.1.5. Modernizáció
 - 2.2. Hatalomváltás/országváltás
 - 2.3. Kapitalizmus
 - 2.3.1. Hanyatlás
 - 2.3.2. Fejlődés
 - 2.3.3. Iparosítás
 - 2.3.4. Civilizáció
 - 2.3.5. Modernizáció
 - 2.4. Szocializmus
 - 2.4.1. Hanyatlás
 - 2.4.2. Fejlődés
 - 2.4.3. Iparosítás
 - 2.4.4. Civilizáció
 - 2.4.5. Modernizáció
 - 2.5. Kommunizmus
 - 2.5.1. Hanyatlás
 - 2.5.2. Fejlődés
 - 2.5.3. Iparosítás
 - 2.5.4. Civilizáció
 - 2.5.5. Modernizáció
 - 2.6. Demokrácia
 - 2.6.1. Hanyatlás
Fejlődés
 - 2.6.2. Iparosítás
 - 2.6.3. Civilizáció
 - 2.6.4. Modernizáció
 - 2.7. Szabadvilág
 - 2.8. Privatizáció
 - 2.9. Államosítás
 - 2.10. Tulajdonfosztás
 - 2.11. Kollektivizálás
 - 2.11.1. Traumák
3. A hatalom megnyilvánulásai
 - 3.1. Politikai nyomás
 - 3.2. Társadalmi nyomás
 - 3.3. Kisebbség
 - 3.4. Többség
 - 3.5. Nacionalizmus
 - 3.6. Nemzeti együttélés
 - 3.7. Asszimiláció
 - 3.8. Identitás
 - 3.9. Lokalizálódás
 - 3.10. Globalizálódás
 - 3.11. Megélhetési kényszer

2. számú melléklet: Kutatási napló, megfigyelés, félig strukturált interjúim vázlata

KUTATÁSI NAPLÓ

Saját feljegyzéseim (interjúkészítés előtt és után):

- név
- életkor
- beszélgetés helyszíne, címe, időpontja, időtartama
- ketten vagy többen vagyunk jelen
- ki, mikor, milyen terjedelemben írta át (oldal, karakter)
- ki, mikor kódolta

Megfigyeléseim (rögtön interjúkészítés után):

- lakáskörülmények, milyen helyiségben, körülmények között, viszonyulással, hangulattal stb. fogadtak
- a gazdasági udvar állapota, kinézete

Kérdéseim (szabadon használtam):

- Semleges témájú, ráhangoló kérdések;
- Mutatkozzon be, beszéljen magáról, családjáról, amit fontosnak tart, bármit elmondhat (szülők, testvérek, lakás- és életkörülmények);
- Mekkora gazdasága (földje, állata) volt a családnak, ezeket hogyan dolgozták, használták?
- Mikor találkozott, milyen formában a munkával?
- Iskolai, munkahelyi mobilitás;
- Saját családjáról és gazdaságáról kérdezem;
- Hogy változik a mezőgazdasági munka (régen, ma, jövő)?
- Mi a jó, mi a rossz ebben a munkában?
- Mi a célja vele?
- Mi a véleménye a helyi lehetőségekről, pénzkereset, megélhetés?
- Mi a véleménye a remetei emberekről, milyen vonásaik vannak, identitásuk?
- Milyen (köz)beruházást tart fontosnak, ami neki segített?
- Kivel tart kapcsolato(ka)t, tagja-e valamilyen egyesületnek, társaságnak?
- Levezető, oldó beszélgetés.

3. számú melléklet: Interjúalanyaim kor, nem, lakhely, foglalkozás szerinti leírása

A legidősebbek, 75 év fölöttiek, 40-en voltak, 17 nő és 23 férfi. Közülük a legfiatalabb 76 éves, a legidősebb 92 éves. A csoport átlagéletkora 88,7 év. A középső korcsoportot, a 45–74 év közöttiek csoportját 39 ember alkotja, amelyből 19 nő és 20 férfi. Életkori megoszlásuk 45 és 74 év között mozog, átlagéletkoruk 63,4 év. Beszélgetőtársaim legfiatalabbjai összesen 18-an voltak, közülük 2 nő és 16 férfi. Életkoruk 25–44 év, a csoport életkorátlagá 31,1 év.

A generációk között próbáltam közvetlen rokonsági vonalat is követni (nagyapa, apa, unoka/fiú), ez öt család esetében sikerült. A nők kiválasztásánál szempont volt az a helyi tudás róluk, hogy mennyire vezéregyéniség, véleményformáló személyiség az illető. A közösségen belül ezeket a nőket, akik akár férfiúi szerepben is ismeretesek, sajátos jelzős szerkezetű névvel, állandó jelzővel ruházta fel a falu szája.

Az idősek közül nyolc személy házastársával él együtt, harminckettő özvegy, a középső generációból huszonketten élnek házasságban, tizenhatan özvegyen és egy elvált, a legfiatalabbak között tizenkettő él 1–4 gyermekes házasságban, egy egyedülálló leányanya egy gyerekkel, négyen pedig szabad állapotúak, ők szüleikkel élnek.

Lakóhelyét illetően 83-an életvitelszerűen élnek Remetén, akik itt is születtek, 5-en, akik itt élnek, de nem helyi születésűek. Ugyancsak 5 olyan személlyel készítettem interjút, akik Remetén születtek, de nem szülőfalujukban élnek és 4 személlyel, akiknek szakmai kapcsolatuk volt/van kutatási terepemmél.

Foglalkozását tekintve a következő helyzetet rögzíthettem az idős generációnak: mindenki nyugdíjas, de még huszonzét háztartásban tartanak valamilyen háziállatot (szárnyast, juhó, disznót, tehenet, lovat). A közép generációból 26-an nyugdíjasok már, közülük 17 még háztáji gazdálkodást folytat. Mezőgazdasági vállalkozása van 5 embernek és további 17 egyéb munkahelyen aktív. A legfiatalabbak közül 9-nek van mezőgazdasági vállalkozása, három a szülei gazdaságában dolgozik. Állatokat tart három, de fő foglalkozásuk építőtelevi munkás (egy Magyarországon). Mezőgazdasághoz kapcsolódó irodai munkát végez 3 személy.

75 év fölötti korcsoport

Szemléletmódomban az életfolyamatok tényleges ismeretére, az emberi kapcsolatok helyi rendszerének az áttekintésére, a lakónépesség környezeti tapasztalatainak komolyan vételére, a kulturális életmodellek helyhez kötött formáinak számbavételére törekszem. E korcsoport narratívájában egyenként 75–95 év közötti életeseményt tudok azonosítani, melyek gazdag

részletekkel szólnak munkáról, nehézségről, együttérzésről, gyászról, ünnepről.¹⁹³ Bár a tradíciókat bomlasztó makrofolyamatok többször kimozdították ezt a lokális közösséget, a helyhez kötöttség motívumait megszüntette, eltérő hatásoknak rendelte alá, de pontosan az ő példájuk bizonyítja: a falun nem tűnik el a paraszt, nem homogenizálódik az utó-, előpolgári modernizációban. Helyben él(t) ez a korcsoport, szülőfalujától 50 km-es körzetben mozgott, melyet csak kevés, eseményzámba menő kivétellel lépett át.¹⁹⁴

Kollektivizálás előtt saját földtulajdonnal rendelkeztek, ami egyszerre jelentett megélhetést és státuszt, akkor is, ha a család férfitagjai pénzkereseti erdei munkára, vagy – kisebb részben – ács/iparos mesterséget űzve gazdálkodtak. Ebben a generációban mélyen élnek a falusi tradíciók, normák, minták, eszmények, modellek akkor is, ha folyamatosan változtak, keveredtek a rendszerek kölcsönös egymásra hatásában. A helyi társadalom szereplőjeként mély társadalompolitikai dimenziókat, válságokat éltek meg, többféle veszélyforrás hatása azonosítható narrációjukban.¹⁹⁵ Kiszolgáltatott helyzetükben, az „alárendelt” világ szereplőiként ezekre nem egyformán reagáltak. A kollektivizálás előtt önfoglalkoztató a székely családok túlnyomó része, a fent említett helyzetekben időszakosan alkalmazottként dolgoztak, de csak a férfiak.¹⁹⁶

A tulajdonproblémák, a munkaerővándorlás, a gazdaság szétesése, az irányítási gondok, a kommunikációs hiányszféra (propaganda), az erkölcs és értékrend romlása egyenként is megmutatja a településen belül azokat, akik a változások közepette, szuverén világukon belül,

¹⁹³ Közülük éltek a második világháborút megelőző román világban, átérték a háborút és a „kicsi magyar világot”, majd a szocialista berendezkedéssel és a kollektivizálással gazdagodott élettapasztalatuk. Életükre szintén külső ráhatást gyakorolt a rendszerváltás, a demokratikus átrendeződés és Románia Európai Unióhoz való csatlakozása. Bárdi Nándor (2013) a romániai magyar kisebbségi elitek önépítő stratégiáit számba vevő tanulmányában az 1920-as évektől az 1989-es fordulatig jelöl meg töréspontokat, különít el generációs csoportokat. Az ő periodizálása ráillik az én időbeni vizsgálódásomra. Bárdi a kor szereplőinek tevékenységét olyan önszerveződésen alapuló társadalomszervezésnek látja, melynek meghatározója a nemzeti közösséghez való tartozás. Ő négy markáns időszakot, „töréspontot” különít el: 1920–1940 – a románság megszerzi a közigazgatási, politikai hatalmat. A magyar politika védekező-pozícióőrző, az erdélyi-bukaresti román nacionalizmus között őrlődik. 1940–1944 – a világháború alatt megerősödik a magyar azonosságtudat; 1945–1989 – államosítás, kollektivizálás, egyházi és közösségi tulajdon felszámolása, kommunista jellegű totalitárius rendszer kiépülése, működése; 1950-től a magyar értelmiség egyre növekvő hiánya lesz általános a(z) (köz)életben. 1990-től folyamatosan a magyarság áll a többségi nemzetiségi politika fókuszában.

¹⁹⁴ Pl. rokonlátogatás egyszer Magyarországon, kivételes esetben orvoshoz Kolozsvárra, Marosvásárhelyre, nagyobb létszámban és gyakrabban regáti építőtelepekre.

¹⁹⁵ Lásd Beluszky (2000, 143–145) tanulmányában – hasonló mértékű változások Nyugaton 80-100 év alatt, Keleten 15-20 év alatt történtek.

¹⁹⁶ Területeiket önerőből, közösen művelték a család tagjai, ha szükség volt, kalákával oldották meg a nagyobb energiát igénylő munkafázisokat (pl. férfiak: kaszálás, trágyakihordás, házépítés; nők: takarás, pityókaásás, tollúfosztás). Ezeket az alkalmakat éneklés, tánc, szórakozás kísérte, a párválasztás lehetőségét kínálva. A közép- és nagygazdák, a későbbi kuláknak besoroltak tartottak napszámot, bérest, szolgát. A földtulajdon mérete hatalmi és tőkeviszonyok tagolására is szolgált.

(ön)szerveződési formákban, a központ nélkül tudtak működni. Ezek az egyének mindenképp előtt a családon belüli mintakövetésen alapuló informális és nonformális tanulási keretekben szocializálódtak.¹⁹⁷ A korcsoportoz tartozó 40 interjúalanyom közül két osztályt 8-an,¹⁹⁸ négy osztályt 17-en, hét osztályt 6 fő végzett, polgárit, érettségit 5-en szereztek,¹⁹⁹ főiskolát/egyetemet 4-en végeztek. Utóbbiak nem helyben születtek, kihelyezték őket a munkahelyükre, és itt remeteikké váltak. Különböző tanfolyamok, „gyorstalpaló” továbbképzők elvégzésére a szocialista korszakban sikeresen kötelezték e korcsoport tagjait is.

Ez a korcsoport is átélte a rendszert, amely legitimációja érdekében a(z állam)polgár legszemélyesebb szférájába hatolva igyekezett felszámolni mindent, ami magántulajdon. Erőszakos, adminisztratív hatalmi beavatkozással, ideologizált politikával is „megzabolázták” az „elmaradott” paraszti társadalmat, miközben abban részben egyre erősödött a „civil” kurázsiz,²⁰⁰ másrészt passzív rezisztenciába vonult.

Felülnézetből a helyi társadalom korlátos energiájú, alkalmatlan és erőtlen a területi kooperációra, ami segítette volna a horizontálisan érdektagolt, megosztott falusi közösséget nem „vidékként” létezni. A centrumból (Bukarest) vagy nem látszik, vagy torznak érzékelik a helyi kötődést, az identitást, még az anyagi eszközöket, forrásokat is. A kívülről egységesnek erőltetett társadalmi szerveződés folyamata belülről sokféleségében megközelíthető. Meghatározója a társadalmi tér és idő (társadalmi tér+idő), ami értékmezőként van jelen az interjúkban: olykor hiányzik, vagy megfosztva létezik, máskor értelmet ad. A társadalmi térben meghatározó a hagyomány, a történelmi időben a kultúra. E koros korcsoport jelzi értékvilágában, viselkedésében,

¹⁹⁷ Intézményrendszerhez nem kötődő, tervezetlen, nem tudatos, az életet pragmatizmussal szemlélő tanulási forma, melyben a tudásátadás a munka kísérőelemeként történt.

¹⁹⁸ Ők azok, akik a második világháború előtt, a román hatalom által erőszakoltan román nyelven tanultak. Anekdotába illő történet, amit egyik interjúalanyom mond el és az oktatás színvonaláról beszél: a Remetéhez tartozó Csutakfalva falurészben működő általános iskolába tanfelügyelők érkeztek a román nyelv ismeretének szintfelmérésére. Az osztály elénekelte Románia éppen aktuális himnuszát, az „Éljen a király”-t (Trăiască regele). Az ellenőrök kérdésére, hogy „Mit énekeltek?”, hosszú, kínossá váló hallgatás után az egyik tanuló kivágta: „Isten, áldd meg a magyart, csak oláhu!”

¹⁹⁹ A magyar oktatási rendszerben az elemi népiskolák négy osztályának elvégzése volt kötelező, aminek elvégzése után polgáriba iratkozhatott a tanuló. Románia, a háború után, a hét általános osztályú iskolatípust tette elvárássá. Az iskolaelhagyás mindkét nemhez tartozóan nagyarányú volt, a beiskolázási terveket a kollektivizálásig nem tudta teljesíteni a helyi iskola. A szomszédos Ditróban működő polgári iskolában, tekintettel a vidék szükségére, mezeti gazdaság- és ipartant is oktattak, mint specializációt a gyakorlati hasznosságon, a polgári létforma szükségleteire alapozó kötelező tárgyak mellett. A képzési idő három év volt, ami után különbözeti vizsgákkal gimnáziumba, líceumba iratkozhatott és érettségizhetett a diák. Az én mintámból egy ember mondhatja magának ezt a tanulási életutat. A polgári iskola elvégzésével az egyénnek alacsonyabb tisztviselői munkakörök betöltésére nyílt lehetősége.

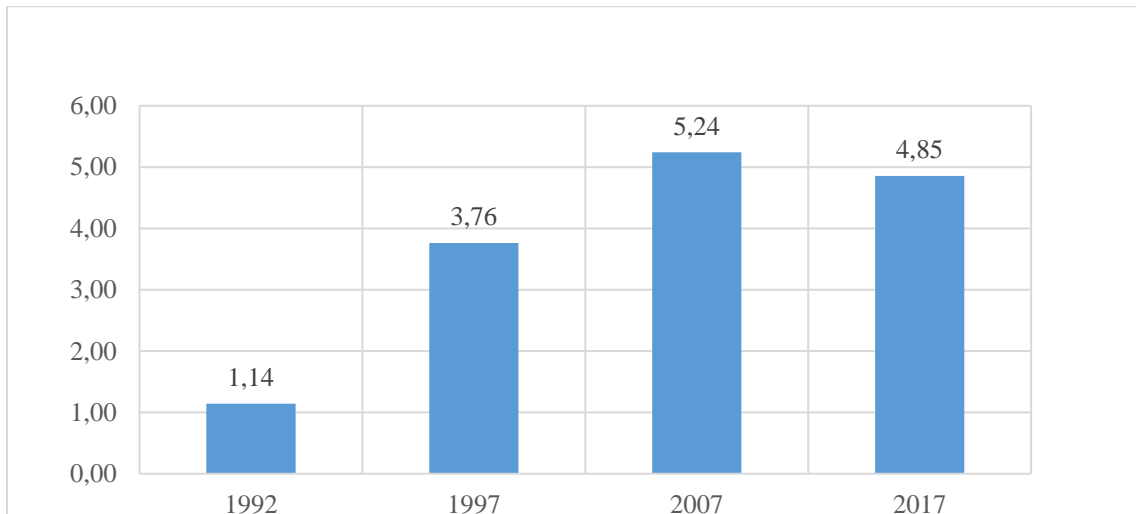
²⁰⁰ Felelősségre vonás és büntetés terhének kockázatával is a rendszert humorosan kifigurázni, annak réseiből előnyt szerezni széleskörű gyakorlat és egyben a túlélést segítő fogódzó volt az egyszerű emberek körében.

kiállításában a másság jogát, területi különválását, elhatárolódását is hangsúlyozva. Tapasztalatainkban benne van a román állam ágazatokat és nemzetiségeket célzó, korlátozó kényszereket alkalmazó gazdasági, igazgatási, területi tervezése és érdekkezelése, mintegy „nulla növekedéssel” lassítva a lokális modernizációt, eredményességet, rontva így a polgárosodás perspektíváit. Ezek ellenszereként a helyi társadalom térbeli történetiségébe gyökerezve, egyedi jellegadó minőséget, értékmomentumot képviselt az állammal szemben. A hajdani határörtelepülés történeti teljesítményéhez köthető volta (kulturális tradíciók, régi kiváltságok, kommunikációs hagyományok) konzerválódva átesúszott a lokális értékrendbeli szférába, etnikai identitástudatba, térségi szemléletmódba, önkormányzati helyi megoldásokba, és egyben megkérdőjelezi a legfelsőbb szintű döntések helyi érvényességét (A. Gergely 1993, 28–36).

Interjúalanyaim földtulajdon-mennyiségének változásait idősorosan megvizsgáltam Gyergyóremete Község Mezőgazdasági Nyilvántartójából (regiszter) mint alapidokumentumból kinyert adatokat. A rendszerváltás után, az első földtörvénnyel (L.18/ 1991) helyreállított birtokállások a kollektivizálás (1962) évét rekonstruálták. Mindenki kérés alapján kaphatta vissza a földet, annak a nevére, akitől elvették, abban az esetben is, ha időközben meghalt; ekkor mint örökagyó jelenik meg az örökösök kérelmében. További három időpontot, 1997-et, 2007-et és a 2017-es évet vizsgálom. A tulajdon-visszaállítás után öt év alatt devalválódott a földek értéke, a korosztály lelkesedése és az erőnléte egyre csökkent, az új piaci viszonyok kiismerhetetlenné és előnytelenekké váltak. Beindult a zsebszerződéseken alapuló, a földek szimbolikus áron való adásvétele. A jelenség kicsúcsosodott a 2000-es évek elejére, mert az illegális erdőkitermelések következtében megközelíthetetlenek és megműveletlenek lettek a szántó- és kaszálóterületek. A tendencián Románia Unióba lépése, a támogatások megjelenése változtatott, miközben helyileg védelem alá sikerült vonni a környezeti katasztrófával felérő, lepusztított erdős területeket.

Negyven beszélgetőtársam közül hárman nem léptek be a tsz-be, ezért ők nem szerepelnek a nyilvántartóban. Két értelmiségi, aki beköltözött a faluba, szintén nulláról indul, de időközben ketten vásárolnak földet. A szűk harminc év alatt a legkisebb tulajdon 0,05 ha, a legnagyobb pedig 48,85 ha volt. Az uniós támogatáspolitikai lehetőséget kínál bérelt területeket is bevonni a támogatás alá, ha azok meg vannak művelve, de ennek a korcsoportnak egyetlen tagja sem él(t) ezzel a lehetőséggel. A birtokolt területek átlagolt nagyságának változását szemléltetem az 5. számú ábrával. Jól érzékelhető az irány, ami időközben még hangsúlyosabbá vált: egyre több föld kerül az idősek nevére a fiatalabbakhoz.

5. ábra: A 75 év feletti korcsoport területnagyságának átlaga

Forrás: saját szerkesztés a Mezőgazdasági Nyilvántartó adatai alapján

45–74 éves korcsoport

A második világháború után ígért szép új világ az újra el- és megszakított remények feledtetésére túlhajtott fejlesztési és egyben homogenizációs elképzeléssel volt hivatott válaszolni. A polgárosítást pótló iparosítás, a kampányos bizonyítási kényszer, a hadi kommunizmus államosítása csak tovább mélyítette a centrum-periféria viszonyrendszerét, növelve a bizalmatlanságot és bizonytalanságot. Most már tudjuk, hogy mindez a társadalmi struktúra- és érték-átrendeződést célzó átalakító folyamat volt, ami nem teljesedett ki.²⁰¹

Az egymást kizáró logikák között kellett ösvényt találnia ennek a korosztálynak, mert a szocialista tervutasítás irányítási gyakorlatával és redisztribúciós eszközeivel hathatósan taposott bele a mikrotársadalom szövetébe. Gondolok az államosításra és kollektivizálásra, az székelyföldi iparfejlesztés meggondolatlanságára és mögöttes nacionalista céljaira, vagy a piaci viszonyok felrúgására. Mindezt a haladás- és a fejlődéselvű magyarázattal, de a helyiek érdeke ellen irányulva, megerősítve a totális alárendeltséget és az értékvesztés olyan mértékét

²⁰¹ Nicolae Ceaușescu megerősítette diktatórikus elnöki hatalmát a köztársasági elnöki hivatal létrehozásával. Gazdaság politikailag olyan célokat fogalmazott meg, tűzött ki, mint az ország külföldi adósságának a visszafizetése. Az ország gazdasága az összeomlás szélére, társadalmá az éhínség közelébe került. A homogenizálási programja a nemzetiségek asszimilációjára és a magyar lakosság gyökereinek felszámolására irányult, a teljes elrománosítást célozta, ami az 1984-ben meghirdetett falurombolásban csúcsondott (a 3000 főnél kisebb településeket életképtelenné minősítették). Ez nemcsak a magyarokat érintette volna, de hatása Erdélyben lett volna a leg súlyosabb. Szerencsére már a program megvalósítására sem volt erőforrása a rendszernek. Ilyen körülmények között érthető, hogy a romániai szociológiában a lokalitás értelméig, autonómiájáig elméletileg sem jutott el, mert azt a totalitárius állam felszámolta az alárendelt szféra egészével.

előidézve, ami máig nehezen pótolható. Pedig a rendtartó székely faluban történeti hagyománya és funkciója alapján a demokratikus örökség továbbvivőjeként is értelmezhető a zárt kapcsolaton belüli reprezentálódott székely testületi, együttműködési, közösségi „modell”.²⁰² A helyi társadalom identitástudata, társadalmi szervezettsége, intézményesültsége nem mutatkozhatott meg a diktatórikus állampárt uralmi viszonyai között a korcsoport szocializálódásában. Azonban az is igaz, hogy a monarchiabeli „periféria perifériája” közepette sem (Imreh 1973).

Ez a korcsoport a rendszerváltásig nem rendelkezett saját földtulajdonnal. Ha főállásban mezőgazdasággal foglalkozott, mint a tsz alkalmazottja tehetette.²⁰³ Körükben nagyfokú volt a mobilitás, ami részben városra költözést vagy távoli munkahelyet²⁰⁴ jelentett, ahonnan jó esetben hetente, de inkább két-, háromhetente tért haza családjához a családfő. A helyben lakó munkaképes lakosság gyári és építőipari alkalmazott volt. Emellett délután, szabadnapokon, szabadság idején másodállási formában, Harcsa István kategóriájú utóparasztként segítette szüleinek teljesíteni a normát, hogy évről évre szabad felhasználásra megkaphassa a család a 0,25 ha háztáji területet, korábbi csűrkeretet. Nyári vakáció idején a városban élők is a nagyszülőkhöz küldték haza segíteni az unokákat. Kevés kivétellel ez volt az általános gyakorlat a falun élők vagy az innen elszármazott, elsőgenerációs városi lakosság körében. A korábbi kalákák közül a faluban a házépítés, kaszálás, trágya kihordása, illetve nők körében a takarás, kapálás, meszelés eleven gyakorlat volt e generáció gazdálkodói körében (Harcsa 1991).

A társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével a társadalom polarizálódott, a társadalmi integráció differenciálódott, mert megváltozott a társadalomfejlődés dinamikája, a kulturális viszonyok társadalomszervező ereje gyengült. A régi hagyományokat túrtta vagy üldözte a rendszer, azok a családi keretek közé szorultak vissza, az újakat (agitációs brigád, olvasókör) idegennek, pártosnak és a román kultúrfölényt hirdetőnek tapasztalta a korcsoport egyszerű embere.²⁰⁵ Az ideológia vezérelte osztályalapú szemléletben a gyári munkásság is aszerint fragmentálódott, hogy a nemzetgazdaság számára mennyire fontos az ő munkája. A rendszer

²⁰² Vö. Imreh István (1973): *A rendtartó székely falu*.

²⁰³ Akik végképp megtagadták a kollektívába való belépést és az egyéni gazdálkodási forma mellett kitartottak (nem mindenki folytatta a mezőgazdálkodást, aki nem állt be a tsz-be), azoknak is a földjeit lecserélték, helyettük a község legtávolabbi, gyenge minőségű földdel bíró falurészében, Kicsibükkben különítették el összesen 250 ha területet. Községszinten 54 család vállalta (Remete faluból 12, Eszenyőből 4, Kicsibükk faluból 38) a kiközösítést, megbélyegzést maga után vonó félparaszti létet, hiszen megélni nem tudott a 4-5 ha-os területen.

²⁰⁴ 200–300 km-es körzetben, főleg az erdélyi megyék építőtelepein dolgoztak, mint ácsok, kőművesek.

²⁰⁵ Vö. Beluszky 2000: A fogyasztói társadalom kiépülése a társadalmi értékrend materialista szemléletét erősítette, a közösségi érdeklődést beszűkítette a magánéletbe, természetessé téve az egymás iránti felelősség hiányát. „...a szocialista erkölcs emlegetése rombolta mindenfajta erkölcs hitelét, homályosabbá, zavarosabbá, cinikusabbá tette az erkölcsi tudatot...”, 148.

teljes fennállása alatt biztos maradt, hogy a mélyebb foglalkozási és iskolázottsági rétegződés nem többdimenziós, hanem a hierarchikus modellben a legalacsonyabb iskolázottsági rétegződést, a legalsó szintű társadalmi megbecsültséget a kollektivisták, azaz a mezőgazdaságban dolgozók csoportja jelentette. A generáció társadalmi integrációjában az osztályviszonyok érvényesültek, az újraelosztás problémáival az állam, a hatalom foglalkozott.

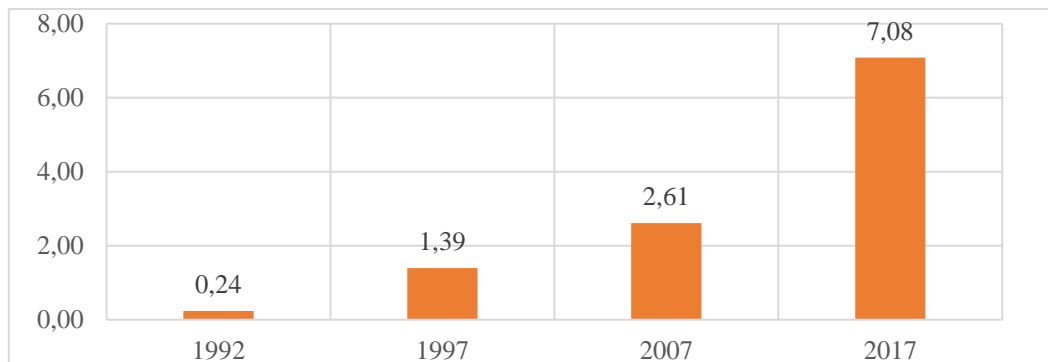
Ennek a korcsoportnak az életeseeményeit 40-60 mozzanatban tudtam rekonstruálni. A tanulási életutak többlépcsősek, dominál bennük a formális tanulás. Didaktikailag zárt, tervezett, kötött iskolarendszerben tanultak e kohorsz tagjai, melyek között az átjárás nehézkes volt, az ellenőrzést, értékelést, számonkérést bizonyítványok, diplomák megszerzése követte. A rendszer tudásstabilizációs funkciót is betöltött, ami az egyén számára a jövőbe való befektetést, jövedelmi stabilitást biztosított. A csoporthoz tartozó 39 interjúalanyom közül 16 végezett 8 osztályos általános iskolát, közülük négy továbbtanult (3 férfi, 1 nő) szakiskolában. Szakliceumban érettségizett 6, elméleti líceumban (gimnázium) 3 fő. Főiskolai, egyetemi diplomával 14-en rendelkeznek, közülük négyen, munkahelyi elvárásuktól motiválva, látogatás nélküli formában szereztek oklevelet.

Ebben a korcsoportban csupán két nő volt főállású mezőgazdasági munkás nyugdíjba vonulásáig, a többiek nyugdíjazásukig fűrész-, tejpor-, szövőgyári munkások, gépész-, állategészségügyi technikusok, tisztviselők, tanárok. Az interjúkészítés idején négyen mezőgazdasági vállalkozást vezettek nyugdíj-kiegészítésként, önellátásra tizenhatan foglalkoznak mezőgazdasági munkával, tizennyolcan pedig bérbe adták földjeiket.

Földtulajdona mindenkinek van, bár az 1992-es adatok között 17 főnek még nem szerepel neve után föld. Az 1997, 2007, 2017. évi kimutatásokban megjelennek a családi elosztásokkal, majd a vásárlásokkal gyarapított tulajdonok. A legkisebb méretű földnagyság 0.05 ha, a maximális saját tulajdonú föld 48,85 ha. A 6. számú ábrán a saját tulajdonban lévő területek átlagolt értékét szemléltetem. Mert e generáció egyik része még aktívan gazdálkodik, a 7. számú ábrán az általa bérelt, megművelt területeket is beemltem a kalkulumba. A 2017-es év oszlopában látni, hogy a támogatáspolitikai mekkora mértékű változásokat generált. A korcsoportba tartozó aktív gazdák nem vásároltak, bérelték a földet: a 7 ha-nál alig nagyobb saját tulajdonú földnagyságot bérleményekkel hétszeresére növelték. A gyakorlat mögötti stratégiák magyarázatául szolgál, hogy nem kívánják a támogatás összegét újabb földek vásárlásába fektetni, azaz nem terveznek hosszú távra, kerülni akarják az adószintjük növekedését, így megfelelőbb a földbérlés gyakorlata, melynek részeként ők „fedik le” állattal, a támogatás feltételeként a területeket megművelik, és a bérbeadóval osztoznak a támogatás összegén. Ez az

együttműködési forma illeszkedik a múltbéli falu földhasználatának gyakorlatához, nem történik egyoldalú birtokkoncentráció.

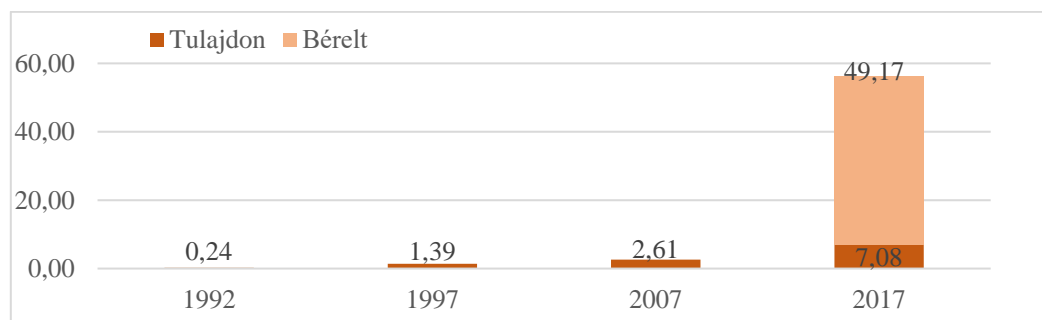
6. ábra: A 45–74 év közötti tulajdonosok saját területeinek átlaga

Forrás: saját szerkesztés a Mezőgazdasági Nyilvántartó adatai alapján

A diagram mögött a következő részletek húzódnak: bérelt területeket négyen művelnek és tesznek be támogatásra. Közülük egy gazdaság 188,27 ha-t, a többiek egyenként 56,32, 34,59, illetve 18,23 ha-t kezelnek. Idősorosán a birtokméretek átlagnagyságának változása a 3. számú ábrán követhető.

7. ábra: A 45–74 év közötti tulajdonosok saját és bérelt területeinek átlaga

Forrás: saját szerkesztés a Mezőgazdasági Nyilvántartó adatai alapján

Az életmódra, életvitelre lokálisan hatást gyakorló külső változások e korcsoport esetében megoszlanak a szocialista kor fejlesztései és a demokratikus berendezkedést, különösen az EU-s csatlakozást követő beruházások között. Az 1970-es évektől a fogyasztás „polgáris” sajátosságai a kialakuló második gazdaság egyre általánosabbá válásának következménye. A jelenségre tekinthetünk úgy is, mint az egyéni-civil társadalom gazdasági érdektörekvésére,

ami a túlszabályozott és korlátozott munkaviszonyokon, társadalmi alávetettségén ütött rést, mintegy célszerű ökonómiát követve.

Előbbieknél említem a tejporgyár és a környék üzemeinek a működését, a villamosítást, a belső úthálózat modernizálását, a helyi közszállítás elindulását, oktatási intézmények, művelődési ház és egészségügyi (fürdő) hálózat tevékenységeinek kibővülését. A rendszerváltás után pedig kiépültek a vonalas infrastruktúra (telefon, internet, víz-, csatornahálózat) elemei, a mezei-erdei utak járhatóvá váltak, szilárd burkolatot kaptak, közösségi épületek készültek el (szociális központ, közösségi házak konyhákkal, bölcsőde, óvodák, termelői piac).

25–44 éves korcsoport

A helyi társadalom mindenkori strukturális eleme a hatalom, ami a hagyományos helyi intézményes szektorral együtt létezik, kapcsolataiban és összefüggésrendjében mintegy megalkotva a lokalitás társadalmi erőterét. Az itt vizsgált korosztály nem mindig tudja beazonosítani az egyébként is „láthatatlanná” váló erőtereket, hatalmakat. A romániai viszonyok között lefelé „szórt”, felfelé „szűrt”, vagy helyzetétől függően fordítottan működik a politikai vagy más kapcsolatokban gyakorolt érdekeremtő szerepe a hatalomnak.

A formalizált szerepeken túl mint informális érdekháló szövevénye is a kisebbségi, lokális hatalom: érdekkijáró, érdekközvetítő a szigorúan vett közigazgatási vagy egyéb napi feladatokon túlmenően segíti/gátolja a helyi társadalom működését. A jelenséget értelmezhetjük a demokratikusan építkező helyi, magántársadalom és a hierarchikus állam kettősségének, küzdelmének. A merev, számonkérő, célkitűző és ellenőrző, tekintélyelvű intézményi rend a maga bürokratikus, nyelvi korlátoktól is rideg központi hatalom ellentétpárja a szerves és közösségi, értékrendjében belterjes, zárt, termelő és fogyasztó láncba merevült helyi társadalomnak. A leírás hamis, érvénytelen lenne, ha kétpólusú szinten maradnánk, mert valójában sokpólusú, az eltérő lokalitástudatból fakadóan változatos és színes a távolról egyszínű és egységes székelyföldi életvilág is.²⁰⁶ A gazdaságorientált termelők, a nyereségorientált magángazdák, politikaorientált vezetők, függetlenségorientált értelmiségiek, a megosztott „ellenzék”, a szociális biztonságban érdekelt improduktív szféra, a résztvevők vagy az ebben nem érdekeltek – mindenki eltérő hangon ad hangot a maga céljainak, érdekeltségeinek. A lokális mikrovilágban sincs soha „kész” a közélet, másképpen fogalmazva folyamatosan változó. Erőtérre a térbeli nyitottság teszi a helyi társadalmat, ami lokalitásminőséget biztosít a megszokott kulturális-mentális

²⁰⁶ A korcsoport érték választásában Beluszky (2000:152) szerint etikai értékek (szavahihetőség, gerinces, bátor, felelősségteljes) nagyobb arányban kapnak szerepet, mint elődeik esetében.

dimenziókban, gazdaságivállalkozás-képességben, individuális tartalmaiban (A. Gergely 1993).

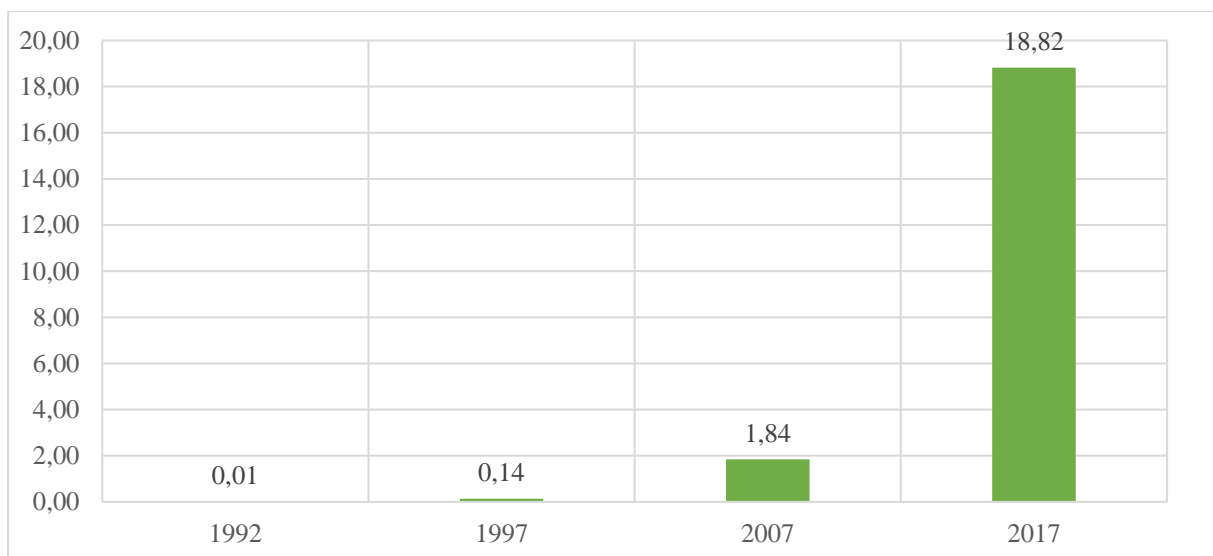
A sarjadó kapitalizmus, a posztmodernbe hajló világ legifjabb vizsgált korcsoportja, akikkel összesen 18 interjút készítettem, életeseményeik száma 15-20 között mozog. Akiket kérdeztem, mind itthon vannak, közös vonás bennük, hogy gazdálkodnak, de a falu azon népességének legnagyobb hányada közülük kerül ki, akik életvitelszerűen, huzamosan távol élnek, dolgoznak szülőhelyüktől. Beszélgetőtársaim közül is többen 700-800 km-re is dolgoztak korábban jelenlegi életterüktől. Kutatásom érvényesítése érdekében kiválogattam ugyan a mezőgazdasággal foglalkozókat, de összességében kevesen végzik, nem széles körben általános az e típusú, földművelő-állattartó munkából megélni.

Befejezett iskoláikat vizsgálva ebben a korcsoportban 7-en végeztek szakiskolát, 5-en érettségi diplomával rendelkeznek, 5 személynek van egyetemi végzettsége, 1 pedig jelenleg képzés alatt áll. A formális keretű oktatáson túl esetükben erős az egymás között, szakmai szervezetek vagy a helyi önkormányzat által szervezett, koordinált non formális, időszakos képzési gyakorlat. Ez oldottabb keretek között, folyamatában, céljában kötetlenebb tanulási folyamat, mert személyesek a motivációik. A résztvevők közötti viszony mellérendelő, egymástól is tanulnak, pozitív tapasztalatokat osztanak meg, ugyanakkor aktívabb kultúrafogyasztókká válnak az új kapcsolataik révén.

Közülük hatan csupán másodállásban gazdálkodnak, építőtelepi munkások külföldön, belföldön, tisztviselők és hobbigazdálkodók ők. Nem így a többiek, akik csak mezőgazdaságban dolgoznak, üzemméretben gondolkodnak, terveznek gazdálkodni. Saját földdel csak az utóbbi két (2007-ben 9 fő, 2017-ben 18 személy) időpontban jelennek meg a községháza mezőgazdasági nyilvántartójában. Hárman 1995-ben is szerepelnek, egy gazdálkodó a nagyapa neve mellett feltüntetett területen 1992-ben is megjelenik. Örökség vagy vásárlás útján jutottak tulajdonhoz, ami számukra értékes ugyan, de elsősorban termelőeszköz, piaci áru. Bejegyzett cégek tulajdonosai, azaz foglalkoztatók, hisz a két időpontban a minimum területnagyság 0,1 ha, a maximum 125,55 ha. A 8–9. számú ábrákon a birtokkoncentrációs folyamat gyorsulását érzékeljük a korcsoport esetében. (Érdemes emlékezzünk arra, hogy a mintában ez a kohorsz fele nagyságú az előző kettőnek!) Egyszerre nő a tulajdonukban lévő és bérelt földjeik nagy-

sága. Nem csupán a támogatások lehívása vezérli a bérlőket, hanem az elővásárlási jog megszerzése is.²⁰⁷ A hosszú távú, piacialapú stratégiai gondolkodás világlik ki az ágazati szereplők magatartásából, melyben a földtulajdon gyarapítása a prioritás.

8. ábra: A 25-44 év közötti tulajdonosok saját területeinek átlaga

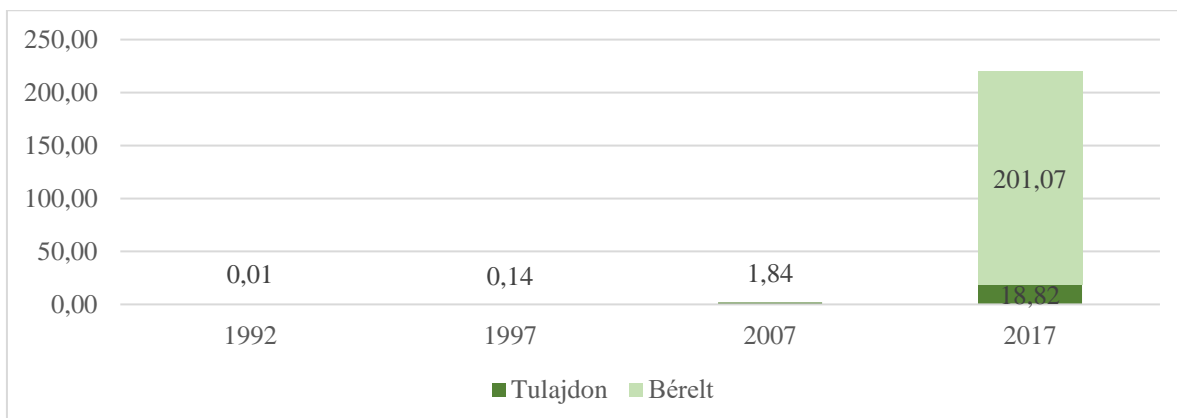

Forrás: saját szerkesztés a Mezőgazdasági Nyilvántartó adatai alapján

Tízen közülük bérelt földekkel is kiegészítik gazdaságukat. Ezek legkisebb mérete 0,77 ha, a legnagyobb 179,89 ha e korcsoport gazdáinál. Az átlagosan művelt összterület nagyságát szemléltetem az 9. számú grafikonnal. A közvetlen, folyamatos redisztribúciós mechanizmusok, támogatások formájában az állami és EU-s intézmények dominánsan részt vesznek, formálják a helyi mikrorendszereket. Társadalmi-gazdasági hatásuk szolgáltatásokban, koncessziókban, hozzáférésben, társadalmi tőkében, tudásban, fejlesztési források bevonzási képességében, újraelosztásokban való részvételben együttesen megjelenik.

²⁰⁷ A 14/2017-es számú Törvénnyel Romániában szabályozzák a földpiac működését, többek között szabályozzák a vásárlási sorrendet is, mely szerint a bérlő harmadikként kap lehetőséget.

9. ábra: A 25–44 év közötti tulajdonosok saját és bérelt területeinek átlaga (ha)

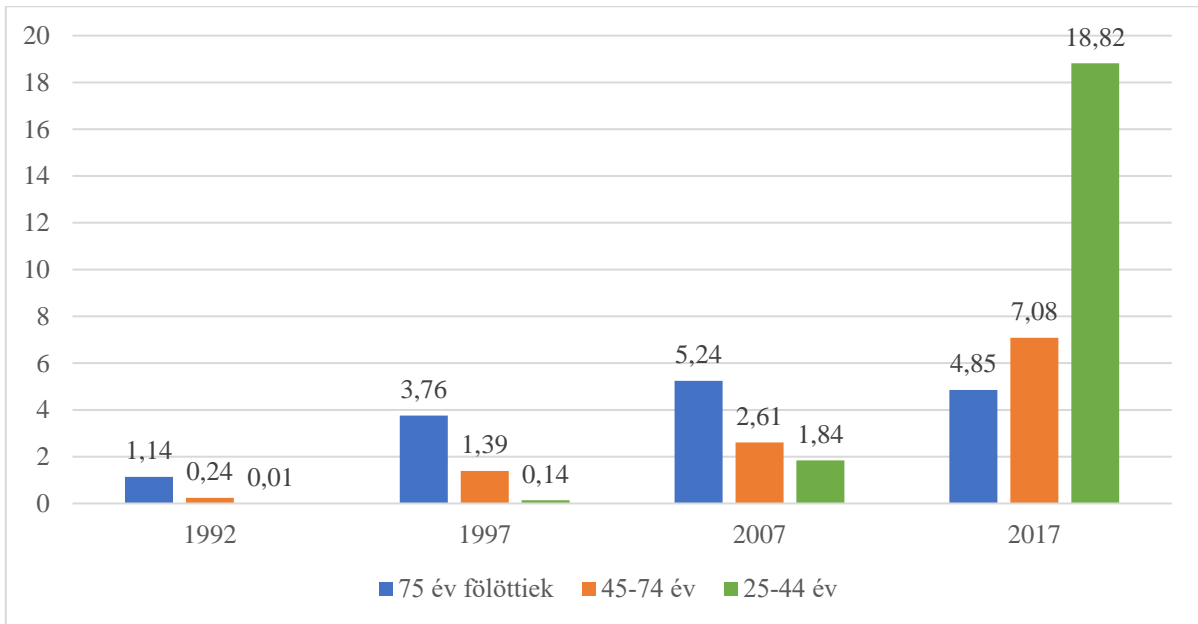
Forrás: saját szerkesztés a Mezőgazdasági Nyilvántartó adatai alapján

Elvileg piacelvű eszközökkel dolgoznak, de kvázi piacot teremtenek, melyben egyre növekszik a politika hatása a mezőgazdasági vállalkozások irányába is. Azok természetes folyamatait a megjelölt célokkal, kiírásokkal, pályázatokkal, minőségstandardokkal befolyásolják. Az ágazatban is teret hódító, magának létjogosultságot követelő management, projektszervezés személyes és interperszonális hálózatokat eredményez lokálisan is. Megfigyeléseim szerint a csoportban az EU-s globalizáció közben erősödik a helyi kultúra és tradíció integratív funkciója is. A szocialista rezsím 1990-es bukása után ez a korcsoport, épp koránál fogva, nem fért még hozzá a tömeges méretű, leépülő privatizációhoz. (Van közöttük olyan, akinek lett volna ambíciója rá, de szülei nem engedték. Lásd a *Reflexív modernitás egy biográfiai életútban* című alfejezetet.)

A 2007-től induló uniós támogatások egyértelmű és robbanásszerű nyertese²⁰⁸ ez a korcsoport, erről beszél a 10. számú ábra összehasonlító grafikonja. Ez a korcsoport, törekvéseihez lehetőségként, készen kapja a kedvező állami és EU-s finanszírozású külső ráhatásokat: az információáramlást, a kommunikációs lehetőségeket, a helyi mobilitás javuló feltételeit, a képzési programokat, az értékesítési egyesületet.

²⁰⁸ Magyarország Kormánya 2019–2020-ban a Pro Economica Alapítvány közreműködésével, rekombináns elosztási móddal ehhez az új birtokoscsoporthoz juttatott tőkét. Gyergyóremetéről 124-en pályáztak, közülük 118 sikeresen lezárta projektjét. A korcsoport minden interjú szereplője részese volt ennek a programnak.

10. ábra: A három korcsoport által művelt területek idősoros átlaga

Forrás: saját szerkesztés a Mezőgazdasági Nyilvántartó adatai alapján

Mind közül talán a legfontosabb kiemelni a rendeződő tulajdonviszonyokat, mert ezek harminc év távlatában még mindig nincsenek telekkönyvileg megoldva. A biztonságos fejlődésnek, az innovációnak, a versenyképességnek és a tőkehozzáférésnek egyszerre gátja ez az állapot. A folyamatok az egyén számára követhetetlenül gyorsulnak, a gazdasági és társadalmi környezet oly módon változik, hogy azt új tudások és hálózatok nélkül annak akadályait a leg-sikeresebb mezőgazdasági vállalkozó sem képes leküzdeni.

4. számú melléklet: A település morfológiája

A községet Nyugatról határoló vulkanikus eredetű Görgény-hegységből eredő patakok (Tolvajos, Kőpatak, Eszenyő, Martonka) völgyeiben alakult ki a Gyergyói-medence legfiatalabb települése. Ezek a patakok az itt Délről Észak felé tartó Maros folyóba ömlenek, amely átszeli a falut. Az első lakos,²⁰⁹ akiről nevet kapott ez az élettér, a folyó bal parti magaslatán rendezkedett be tartós életvitelre. A vulkanikus utóműködés mai jelei a Maros vetőjén/törésvonalán sorakozó borvízkutak és kénes kigőzölgések. A folyó medre és az a menti tőzeges, kavicsos, homokos talajban vulkáni tufák őriznek növényi és állati lenyomatokat. Ez a kis része a falunak (két-háromszáz méter széles és 4 km hosszú) a legjobb minőségű földterületet jelenti az itt lakóknak, azonban ezek termését a szeszélyes, késői fagyokat hordozó „Maros dere” vagy a rendszeres áradások veszélyeztetik. A domb- és hegyoldalakat erősen kötött, agyagos-köves talaj alkotja, és egybe jelzi azok szerény termékenységét. A község mai területén a XV. században még összefüggő erdőségek voltak, melyek birtoklásáért, tulajdonlásáért a későbbi századokban rendre öltre mentek és pereskedtek a szomszédos falvak lakóival (Ditró, Szárhegy, Alfalu, Libánfalva) a remeteiek. Az idetelepülők a természettől irtással, égetéssel vonták termelés alá földjeiket. A helyi dűlőnevekben gyakran előforduló „vesze” kifejezés erről is beszél: Gergélyvesze, Lukácsvesze, Pálandrásvesze, Portikvesze, Málnavész, Veszespatak. A helyiek napjainkban is úgy tartják, hogy az ilyen helyen a földdel csak dolgozik a paraszt, de abból haszna nem származik.

Orbán Balázs (1868) „*A Székelyföld leírása*” című művében, a Maros jelentőségét kiemelve, a falukép alakulását területét Észak-Kelet irányba szeletelő patakok létével magyarázza: zsúfolt házsorok, szűk utcák (kutyaszoritók) alkotják a szalagtelkes szerkezethez közel álló utcásoros elrendezkedést, melyet folyó- vagy patakmenti falutípusba sorolhatóként írt le. A teljes falukép magába foglalta a beépített, lakott településhez tartozó csűrkerteri szántót (zártkert), a távolabbi rétet, legelőt és erdőt. A falu közepét jelentő kezdeti öblös településforma ekkorra már meghaladta az orsós falutípust. A kialakuló „külső utak” és szórványok halmaz-falu képét mutatták az idelátogatóknak (Kisbaconi Benkő 1853, 156).²¹⁰

Garda Dezső (2003) összehasonlította az 1602, 1614, 1616, 1702 katonai lustrákban szereplő neveket a szomszédos falvak névállományával, és arra a következtetésre jutott, hogy

²⁰⁹ Kendeffy Bonifác pálos, később ferencrendi szerzetes – a hagyomány szerint Martinuzzi Fáter György bíboros, Erdély kormányzójának (1541–1551) bizalmasa – 1560 táján, a Görgényi-havasokon átkelve érkezett meg a Maros parti dombokra, ahol magányosan élt. Hozzá kapcsolódik a falu elnevezése.

²¹⁰ Lásd a 10. számú ábrát a falu belterületének idősoros alakulásáról.

58-66-77%-ban megegyeznek azok az alfalvi, szárhegyi és ditrói nevekkel. Elmélete szerint Gyergyóremete lakosainak többsége a szomszédos gyergyói falvakból származott. Magyarázata szerint, ami ide vonzhatta az első telepeseket, a tutajozás lehetősége²¹¹ volt, melyet kiegészítő jövedelemszerzéseként gyakoroltak az egyébként katonáskodó családok.

Garda (2003) a falu korabeli társadalmi rétegződését gyalog-, lófő katonacsaládokra, tehát szabados és zsellérfamíliákra bontja. Jelzi, hogy a szabadosok²¹² a falu társadalmának legnépesebb csoportja voltak, ugyanakkor megállapítja, hogy nem találkozunk nemesekkel és lófőkkel.²¹³

A fejedelem közvetlen szolgálatában álló, tűzfegyverrel rendelkező gyalogkatonák parancsnoka a székely főkapitány. A katonák egymás birtokára elővételi joggal bírtak. Ha csak leányörökös volt a családban, annak férje lépett az apósa helyébe. A társadalmi mobilitás mindkét irányba nyitva állt: sikeres hadjáratban való részvételért a paraszti rendből puskás gyalogosok sorába emelhetette a fejedelem a helytálló katonát. Ezzel magyarázható, hogy az egyébként jogilag bizonytalan helyzetben lévő szabados családok képezték a falu társadalmának legnépesebb csoportját.

Helyi szinten a falut ekkor az esküdtek élén álló bíró vezette, aki jószerint korlátlan hatalommal bírt, adógyűjtési hatásköre is volt. A döntés joga, tanúvallomások nyomán az esküdteké volt, akik annak híján, eskü alapján hoztak döntést. Ha mindkét fél megesküdött az igazságra, a barátság, a társadalmi rang vagy a vagyoni helyzet szerint döntöttek. Vagyont és becsületsértést érintő ügyekben egyaránt dönthettek, ha teheték, megakadályozták, hogy magasabb rendű igazságszolgáltatáshoz forduljanak a falubeliek.²¹⁴

²¹¹ Remetétől 35 km-re eredő Maros a tavaszi hómenéskor rendelkezett tutajindításra alkalmas vízhozammal.

²¹²A törzsi tulajdon alternatív útja kezdetben a székely létforma ázsiai vonulatára mutat (vö. J. Gernet: Kína hétköznapjai a mongol hódítás előestéjén (1250–1276), Budapest, 1980, 73. o.) azzal a különbséggel, hogy bár a föld egységes tulajdont képez, de a tulajdonos nem egy egyén vagy család, hanem a közösség. „A föld a nagy műhely, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot, mind a helyet, a közösség bázisát adja. Az emberek naív módon viszonyulnak a földhöz, mint a közösség, az eleven munkában magát termelő és újratermelő közösség tulajdonához. Minden egyes csak mint e közösség tagja viselkedik tulajdonosként vagy birtokosként. A munkafolyamat útján történő valóságos elsajátítás ezek mellett az előfeltételek mellett megy végbe, amelyek maguk nem termékei a munkának, hanem természetes vagy isteni eredetű előfeltételeiként jelennek meg.” (Marx 1953, 8)

²¹³ A székely társadalomszerkezetet alkotó társadalmi csoportok: primorok-nemesek, primipirusok, lófők, pixidariusok-gyalogok, libertinusok-szabadosok, inquillini-zsellérek, iobagiones-jobbágyok (Állami Levéltár, Bethlen lustra, 1614, Székely láda F VIII.S1, Kolozsvár).

²¹⁴ „Látható tehát, hogy az ázsiai struktúraformában a gazdaság, a hadsereg, a vallás, lényegében az élet minden területe egy egységes és totális hatalmi viszony kifejeződése. Ez a hatalmi viszony teszi az eredetileg bizonyos tevékenységek elvégzésére létrehozott bürokráciát bizonyos értelemben a „saját testévé”, mindenható eszközévé, amelynek révén megvalósítható és permanentizálhatja az egész társadalom ellenőrzését, olyannyira, hogy a társadalom dinamikáját immár nem a termelőerők mozgástendenciája, a bázis határozta meg, hanem a bürokratikus

A remeteieket, Erdély fejedelmeinek hadjárataiból (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György, Kemény János, később a bajor örökösödési, az osztrák–török háború, osztrák–francia csaták) hazatérve, a katonai érdemekkel járó társadalmi és gazdasági előnyökhöz juttatták azok.

Azonban a hadkötelezettségre való általános és folyamatos készenléthez társult az adózás igen jelentős terhe is. Az adókulcsot a marhaállomány jelképezte, amivel fenntartói voltak az Erdélyi Fejedelemségnek. Ennek az állam- és intézményrendszernek sikerei-veszteségei a remetei családok mindennapi életének jobb szintjét, illetve nyomorát, szenvedését egyszerre hordozta (Endes 1938).

A polgárosodási folyamat legfontosabb helyi sajátosságai ez eddig leírtakban rejlenek: a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség idején Székelyföld lakói katonáskodással foglalkoztak, ezért az ország más régióitól eltérő szabadságjogokkal rendelkeztek. Saját földtulajdonuk volt, nem élt nagy létszámú jobbágyság a falvakon, a földesurak, ebben az időben a környéken a Lázárok, bár tetemes földvagyonuk volt, de falvakat nem birtokoltak. A székely falvak falutörvényeket alkotva, helyi hatáskörben bíraskodási joggal is rendelkeztek.

A Habsburg uralkodóház nem tartott igényt a székelyek hadfölkelésre épülő katonai erejére. Nagymértékű katonai és adminisztrációs modernizációba kezdett. Így azok elveszítették közszabadságukat, helyette eddig ismeretlen mértékű adókötelezettséggel találkoztak. Az adófizetésen túl a közteherviselés egyéb formáira is szolgáltatásszerűen kötelezték a vidéki lakosságot: utak, hidak karbantartására, adófizetők, végrehajtók eltartására. A családokra kirótt adópolitika felgyorsította a falu társadalmi-vagyoni rétegződését: a szabadparaszti réteg elszegényedett, zsellérsorba süllyedt, hasonlóan az Erdély más részein élő paraszti és kismemesi rétegekhez.²¹⁵ A gazdasági tagozódás adózáson túli oka volt a nagyfokú népszaporulat és a kevésbé tehető lakosok alkalmazkodási képtelensége az újabb gazdálkodási követelményekhez. A katonáskodástól különböző új szakmák honosodtak meg a gyarapodó faluban: méhé-

despotizmus, mint intézményes felépítményi struktúra, amely tehát termelési módként működött” (Pászka 2006, 89).

²¹⁵A termelési mód mechanizmusai a történelem/időbeniség lineáris fejlődéssémája adódik, ami régiókban a nyugat-európai társadalomfejlődés dinamikájának kivetítése, globálissá tétele, és mindent ehhez a fejlődésmenthez viszonyítva értelmezzük. A fejlődési szintek, változatok formáinak időbeli egymásmellettségében, máskor eltolódott párhuzamosságában olyan komplex jelenségek, folyamatok halmaza rejlik, melyben több irányú tendenciák érvényesülnek. Alternatív helyzetek, állapotok sokszínű és -szintű mozaikja ez a milió. Túl az intézményi struktúrákon, a gazdasági szerkezetben találhatóak a társadalmak sajátosságai. A politikai szervezet termelési módként működik a struktúraformákban, azaz ahogy megszokják az embereknek a termelés hogyanját, ez jelenti a termelési módot és nem annak objektív formája (Graham 1976).

szet, halászat, mészároság, molnárság, melyek a megélhetési lehetőségeken túlmutatva a szolgáltatások szerény csirái voltak, és mint ilyenek, az iparos életforma alternatíváját kínálták művelőiknek. „(...) Bő termésű éveiket hazánk némely részében krónikába írják, mint szűk esztendő” (Szentiváni 1986, 142).

A lélekszámában egyre gyarapodó település állandó földhiányban szenvedett, ami mesterségek elsajátítására (erdőkitermelés, famegmunkálás, ács, faáruval való kereskedés, fuvarozás) és nagyméretű mobilitásra készítette a falu férfitagosságát. A katonáskodás velejárója volt a hosszabb-rövidebb ideig tartó távoli vidékeken tartózkodás is, valamint a vízi kereskedelmet jelentő tutajozás biztosította a remeteieknek, a környék lakosságához képest, nagyobb fokú mobilitását. A Habsburg időkben²¹⁶ beszállásolt osztrák katonákkal való érintkezés révén a remetei lakosok a XVIII. századi felvilágosodás alapelveiből sarjadó eszmékkel találkoztak: ősi föld, arányos elosztás. Garda (2003) szerint a nagymértékű lakosságszaporodás és a földek eltartóképességének hiányán túlmutatva ez a gondolkodásmód „jogosították fel” a remeteieket az erőszakos földfoglalásokra a szélrózsa minden irányába, minden szomszédos településen lakók, ditróiak, szárhegyiek, alfalusiak, görgényiek ellenében.²¹⁷

Mindenek ellenére a helyiek az 1785-ös összeírásban a következőket vallják: „(...) a mi határunk a többi falu határánál alább való”, „(...) a föld jól megtrágyáztatik, s az háromszor megszántatik (...)”, „(...) a föld itten négy ökrön műveltetik”. A mostoha természeti feltételek között, a mezőgazdasági munka eredményét értékelve, ilyen megjegyzésekkel találkozunk: a falubeliek 1785-ben elmondják, hogy mezeiken „megterem olykor, midőn az idő néki szolgál, elegyes búzát, rozst, árpát, borsót, lencsét, kendert, lent és más kerti veteményeket úgy, mint káposztát, vereshagymát, murkot, petrezselymet, salátát és több efféléket” (Conscriptio 1785). Feltűnik, hogy a felsorolásból ekkor még hiányzik a pityóka (burgonya), melynek meghonosítását a gyergyóiak konzervativizmusa miatt rendeletileg nem tudták elérni, csak botozásos kényszerítéssel. E kultúra első írásos említése 1820-ból való, a későbbiekben pedig a zab, a

²¹⁶ A határőrezredek megszervezésével a faluközösség kompetenciája, hatásköre nagymértékben leszűkült, lokálisan is új hatalmi viszonyok alakultak ki.

²¹⁷ Jogorvoslatért több alkalommal is a széki hatósághoz, a fejedelemhez vagy a guberniumhoz fordultak a kárvallott felek (Garda 2003). Ahogy a következő angol nyelvű leírásban is szerepel, idegen utazó által megörökítve, rossz híre volt a környéken Remetének. „Amint Szászrégenbe utaztam, vagy, ahogy a németek nevezik, Sächsisch Reen, behajtottam Toplicára, a Maros mentén. Az volt a szándékom, hogy a folyó partján haladjak tovább. Van egy másik út is, talán közvetlenebb, de csak lóháton járható, Remetétől a hegyeken át. E legutóbb megnevezett falu volt az egyetlen hely, amelyről azt hallottam, hogy az utazókkal erőszakosan bántak. Az út magányos, kedvező a rablásra. Útitársam néhány évvel ezelőtt átment itt, lovakat vitt a vásárba, és eljutva egy bizonyos pontig több kereskedővel találkozott, akiket kiraboltak, ültek a köveken és panasztak javaik elvesztését. Nem fordult vissza, hanem ment tovább, és nem lett bántódása. Remetének rossz a hírneve a környéken” (Charler 1865).

rozs, a len és kender mellett, viszonylag jól termő haszonnövényé vált. Ötven év múlva „alig van család, még az úriakat sem véve ki, hogy az napjában legalább egyszer elő ne fordulna” (Vitos 2003, 491–492). A birtokolt területeken szabályozott talajváltásrendszer (nyomásrendszer) szerint gazdálkodtak. Az 1820-as Conscriptio leírás szerint a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az alsó és felső határrészekben egyik évben szántottak-vetettek, a másikat legeltetésre használták. A gazdálkodás módjából következően egy-egy határrészben ugyanazt a kultúrát kellett vetniük és a munkálatokat egyszerre kellett végeznie a község tagjainak. A rendszer szervezése és védelme a faluközösség feladata volt.

Az eredményeket számszerűsítve az 1820-as összeírásban a remeteiek ezt mondják el: „Jól művelt földben egy köből után terem közösségesen hat kalangya, egy kalangya megád 1,5 vékát, igen ritkán többet” (Conscriptio, 1820). Fodor András 1837-ben így fogalmaz: „a térhelyen sem termik gyümölcs, szőlő, törökbúza, hanem csak rozs, árpa, zab, s az is az odavaló népesedéshez képest oly kevés, hogy azzal házi szükségleteiket alig érik be fél évig” (Fodor 1837).

A helyi plébános, Bocskor János a következőkkel is magyarázza a mezőgazdaság gyenge teljesítményét: „A fenyőgerendát hazavonzoló barom is igazán erőt gyengítő izzadtsággal érdemli naponkénti szénáját. Azért semmi különös, csak természetes, ha a leggondosabb utánjárás mellett is a tutajt hordott igás barmok tavaszi gyenge légyként lézengenek a barázdáknak, szigorú külsőjükkel az egyiptomi hét sovány tehenekekre emlékeztetők” (Bocskor 1838, 28).

A (rideg) állattartás a mezőgazdaság fő ágát képezte. Ezen belül a szarvasmarha-tenyésztés jelentős, mert igavonásra, termőföld-trágyázásra, élelmezésre és kereskedésre egyaránt alkalmas volt. Az 1819-es állatlétszámról egy korabeli összeírás tanúskodik, miszerint ebben az évben 16 családnál összesen 36 ökör, 53 tehén, 2 ló, 15 csikó, 36 disznó, 113 juh számos állatot összesítettek (Székely Oklevéltár, 1998). A növekvő állatlétszám miatt továbbra is rendre vita tárgyát képezik a szomszédos településekkel a rendezetlen határviszonyok.

A remetei paraszti élet ciklikus körforgását Garada Dezső így foglalta össze: „A tavaszi mezőgazdasági munkák kezdete az időjárástól függött. Ha kedvezett az idő, már márciusban szántottak és boronáltak, általában azonban a késői tavaszodás miatt ezek a munkálatok április végén kezdődtek, és mivel a földet »háromszor is felszántották«, sokszor eltartottal május végéig. A XIX. század elejétől kezdve áprilisban, Tibor napjától (április 15.) Katalinig (április 30.) ültették a krumplit. Májusban vetették a kendert és ültették a veteményeket.

Míg a szántás-vetés és boronálás a férfimunkák közé tartozott, az ültetés általában női feladat volt. Munkájuk végeztével a férfiak tutajozni vagy erdőlni mentek, ez kötötte le őket Péter-Pálíg (június 29.). Ez idő alatt, pontosabban május végén és június első két hetében, az asszonyok hozzáláttak a vetés egy részének gondozásához: ez volt az első kapálás ideje. Péter-Pálkor a férfiak megkezdték a kaszálást. A férfiak kaszáltak, az asszonyok pedig a nagyobb gyermekekkel a szénaszárítással, takarással foglalkoztak. Július utolsó két hetében ismét kapáltak. Az aratás augusztus végén kezdődött, ekkor takarították be az árpát és a rozst. A búza és a zab aratását szeptember első felébe kezdték, és Egyed napjától (szeptember 1.) Edit napjáig (szeptember 16.) végezték. Szeptember második felében kezdődött a pityókaásás, a lennyövés és a répaszedés. Mindezeket főleg a nők végezték. Szeptember elején vette kezdetét a sarjűkaszálás, ez sokszor bizony október közepéig is eltartott. A termés betakarítása után a földet felszántották, s a másik fordulóban az őszi búzát és rozst vetették el, ezért a szeptember elseje után következő hetet búzavető hétnek is nevezték. Az ősz másik fontos munkája volt a cséplés, amely gyakran november végéig is elhúzódott. Télen a nők fonással-szövással és varrással, a férfiak pedig a közeli és távoli vidékek erdőtelepein favágással, februárban és márciusban tutajozásra való fa szállításával, márciusban–áprilisban pedig – az időjárástól függően – a tutaj összeállításával foglalkoztak” (Garda 2003, 50).

„A lakosság polgári foglalkozása az állattenyésztésen, földművelésen, erdőirtáson, fűrész- és lisztelő molnárságon, valamint a fával való kerekedésen alapult” (Kisbaconi Benkő 1853, 156). „A székely minden épületének a maga palléra és ácsa, jó emberei segédelmével. Általában a faragásra a székelynek nagy hajlama van. Belőlük építész a szükség csinál, igaz, hogy csak olyan is...” (Szentiváni 1986). „Tutajozás, erdőmunka, valamint az ezzel kapcsolatos munkaerő-vándorlás gyakran a föld felületés megműveléséhez vezetett, amely később aztán átalakult hozzá nem értéssé” – mondja Bocskor János helyi plébános Vitos Mózes (2003) írásában.

A község bővelkedett erdőkben,²¹⁸ ami egyszerre nyújtott lehetőséget a vadászatra, nyári otthonul szolgált a háziállatoknak, gazdaságilag pedig erdőmunkának, fafeldolgozásnak biztosította a feltételeket, nyersanyagot, ami a helyi szükségleteken túl (csere) az egyre erősödő vízi kereskedelem tárgya is. Azonban a falubeli (vízi kereskedők) tutajosok sem tudtak meggazdagodni és a falu vagyonosabb rétegévé válni a létező vámrendszer és a Maros alsó folyásán

²¹⁸ 1890-ben a medence legkisebb erdős területével bírt a község, ami 4478 hold volt. (Vitos, Csíkmegyei füzetek 574–579.)

hatalmaskodó földesurak és szászrégei polgárok miatt, akik igyekeztek gazdaságilag maguknak alárendelni e tevékenységet a Gyergyói-medencében is.

4.1. Jobbágyfelszabadítás jobbágyok nélkül

A XIX. század közepére egyik helyi társadalmi csoport sem volt elégedett helyzetével: a katonai nemesség hatalma további növelését és részét követelte a tutajkereskedelemből, a gyalog- és huszárkatonák az elszegényedés ellen, az ősi egyenlőségért emelték hangjukat. A szegény-parasztok (jobbágyok) a függőségi viszonyok megszüntetését kívánták – így érte meg a falu 1848-at. A forradalom idején sem találkoztak a székely nép követelései az ország kiváltságos rendjével, ahogy az alábbi gyergyói kérelmi levél is bizonyítja: „mert minden képzelhető lelki korlátoltság mellett is nagyon jól tudja a nép, hogy magasztalt polgárosításával és ezzel egybekötött polgári hatóság alá jövésével, továbbá egy más – csakugyan honvédelmi, tehát mindig fegyverhordozási alapon épülő rendszerrel egybekötött állapot, hanem több, de bizonyosan nem is kevesebb pénzbeli áldozatot vagy más szintű idővesztéséget igényel; és amiatt nem hogy nem nyer, sőt veszert” (Csíkszereda Állami levéltár, Gyergyószék Levéltára, F26 sz. 992).

Megérthetjük a szövegből, hogy a gyergyói (remetei) katonák a polgárság által hirdetett forradalmi hévet felismerik ugyan, de anyagi jólét és gazdasági függetlenség nélkül nem tudják elképzelni a szabadságot, ezért nem a jogi viszonyokon akarnak változtatni, hanem anyagi helyzetükön.

A község összterülete 1870-ben 28 552 hold, amelyből 6776 hold szántó, 10 197 hold rét és kert, 4434 hold legelő, 6717 hold erdő, 428 hold terméketlen (Kozma 1879). Ha az előbbi adatokat a kor adóösszeírásával összevetem, amit Domokos Pál Péter (1978) dolgozott fel, a falu társadalmi megoszlását meghaladóan valamelyest érzékelteti a korabeli paraszt, földet művelő lakosság anyagi helyzetét is. Igaz, több ponton eltérést tapasztaltam, amit értelmezek, de igazolni nem tudok a 13. számú táblázatban. Nagy valószínűséggel az adatok pontatlanok mind a családok számát, mind a megművelt területek mértékét illetően. A népszámlálási adatok szerint ebben az évben 3859 lakosú a falu. Az itt megjelenő családok alacsony számából (90) arra következtetek, hogy ezek több generációs családokat, szoros rokonságokat jelölhetnek, melyekhez akár 40-nél több személy is tartozhatott. A termőföldnagyságot köbölből/vékából holdra átszámolva 3953 holdat kapunk, ami messze elmarad a szántóként megjelenő 6776 holdtól. Magyarázatul az évenkénti vetésforgóra gondolhatunk, mely gyakorlat a föld felének a pihentetését jelentette.

13. táblázat: Az 1870. évi gazdasági összeírás remetei adatai

Társadalmi csoportok	Családok száma	Termőföld nagysága		Ló	Ökör	Te-hén	Juh, kecske	Disznó	Méh
		Köböl ²¹⁹	Véka ²²⁰						
Gyalog és lófő katonacsaládok	72	1754		74	198	179	670	205	38
Jobbágy	10	194	3	8	26	21	98	18	-
Telkes zsellérek	2	28		-	4	7	-	6	-
Telek nélküli zsellérek	6			6	4	15	140	-	-
Összesen	90	1976	3	88	232	222	917	229	38

Forrás: saját szerkesztés Garda (2003) alapján

Megfigyelhetjük, hogy a remeteiek nagyszámú juhállománnyal²²¹ bírtak ugyan, de pásztorkodással ekkor nem foglalkoztak, azokat egy-egy legeltetésre alkalmas dülő tulajdonosai által megbízott főgazda fogadta meg. Ez az ember általában a legnagyobb tulajdonnal bírt a csoportban, amelynek tagjai felé elszámolt, általa tartották a kapcsolatot a csobánokkal.²²² Erre a munkára románokat szegődtek a görgényi uradalomból vagy Moldvából. A korabeli szövegekben a román és pásztor szavak szinonimák voltak. (Csíkszeredai Leváltár: fond 26, mappa XXVII. 11 sz.)²²³

²¹⁹ Eredetileg szemestermény mérésére szolgáló űrmérték (64 l), amit közvetve szántóföldterület nagyságának mérésre is használtak: amekkora területet be lehetett vetni ennyi vetőmaggal. Ez két holdnyi volt, azaz 1100-1200 négyszögöl.

²²⁰ Tárolóedény, űrmérték, amit szintén használtak területnagyság mérésére. Tájanként változó nagyságot jelöl, általában a köböl fele, 32 l-nek felel meg. Egy hold földbe 4 véka magot vetettek.

²²¹ Laczkó Elek *Gyergyóremete monográfiájában* 1911. február 28-i állapotot rögzítve az állattulajdonosok számát 889 főben jelöli, az állatlétszám pedig: szarvasmarhából 2833 db., lóból 527 db, sertésből 358 db, juhból 2209 db, baromfiból 2000 db.

²²² Román jövevényszó (cioban), jelentése juhásztor.

²²³ A falu mai köznyelvében ez szólásmondás formájában él: „A juh mellé román/oláh kell.”

Garda (2003) feldolgozza Albert Lajos Istváné 1900-ból származó családi levéltárát, mely leírja az 1900. április 22–27. között végrehajtott beltelki tagosítást²²⁴ és arányosítást,²²⁵ melyek nagyban hozzájárultak a község modernizálásához. A már emlegetett gyenge minőségű földterületek elaprózottsága, a rendezetlen birtokviszonyok, a földművelés alacsony, meghaladott szintje, a kettős fordulórendszer együttesen igényelte a kataszteri munkákat, a telekkönyvek bevezetése történelmi szükségszerűséggé vált a földművelés fejlődése szempontjából. Ekkor véglegesítették a mai utcarendszert és a házak közötti területeket belsőségekké alakították. A lakosságszám növekedése miatt azok aprózódása azonban tovább folyt.

Gyergyóremete teljes adminisztratív területének kataszterezése, telekkönyvezése csak 1916-ra készült el. Az eredeti léptékarányos térképeket és az összesítő egy példányát sikerült helyben megőriznie a helyi adminisztrációnak. Az 1989-es rendszerváltás után elinduló tulajdonrendezésnek, melyek a kollektivizálás előtti állapotokat hivatottak helyreállítani, irányadó alapidokumentumai ezek az anyagok.

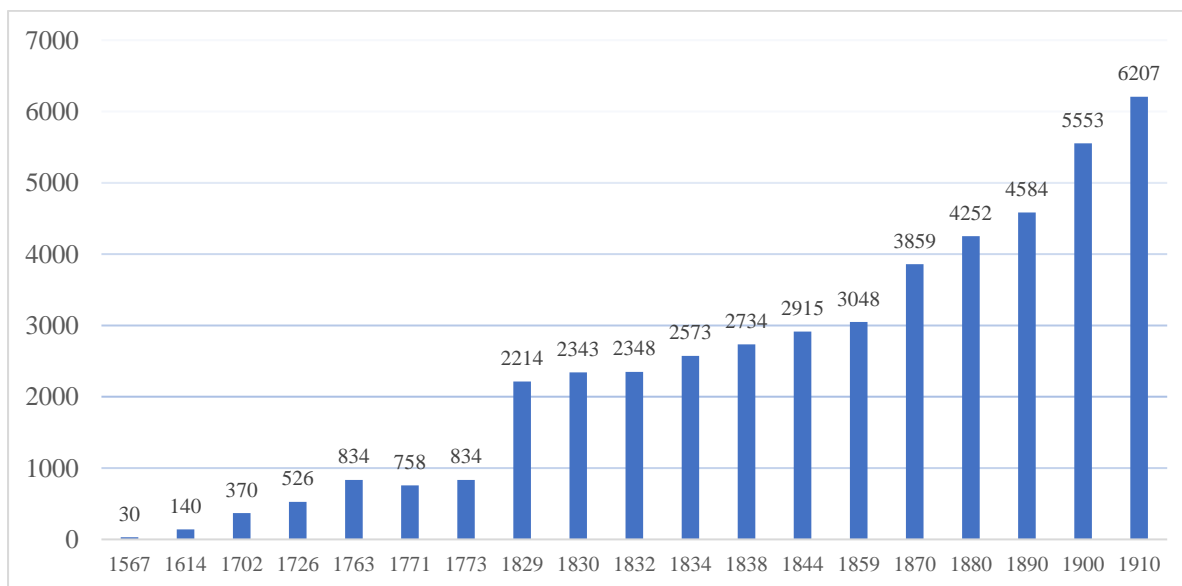
4.2. Társadalmi rétegződés a múlt század fordulóján

Mielőtt elmerülnék az alcím jelölte témában, érdemes megállnunk az alábbi, 11. ábra előtt, ami a falu keletkezésétől valamennyi hivatalos lakosságösszeírás és népszámlás adatait szemlélteti az 1910-es népszámlálásig. Ránézésre megállapítható, hogy exponenciálisan növekszik a lakosságszám. Mégis megkülönböztethetjük a népesség gyarapodásnak három korszakát: 1567–1773, 1829–1859, 1870–1910; olyan időintervallumokat jelölnek, amelyek egyenletességükben összefüggőek. Magyarozatként, sommásan, a makrotörténesek hatásaira gondolok: az Erdélyi Fejedelemség török–osztrák érdekszféra közötti egyensúlyozására, a rendre ismétlődő, elmaradhatatlan háborúkra, a reformkor és az azt követő polgárosodási folyamatok indulására és a kiegyezés utáni gazdasági-politikai változásokra.

²²⁴ Területrendezési eljárás, melynek nyomán a birtokosok elszórt területei helyett értékben ugyanakkora birtokterületet kaptak egy vagy néhány tagban. Eredményében a középgazdaságok megerősödését, a kis- és törpebirtokok tönkremenését idézte elő. Társadalmi feszültség forrás annál is inkább, mert bár a költségeket a lakosság fedezte, de műveleteiben és eredményében a tehetős örmény és székely családok érdekeit jobban szolgálta. Az 50 holdnál nagyobb területtel rendelkező tulajdonosok választhattak a jobb minőségű földek közül. A szegényebbek azt kapták, ami maradt. A falu megművelt földjeinek határát három részre osztva, *össz-, zab-, hegytagként* kezelik, a legjobb belső területekre, külső szántóterületre és hegyvidéki kaszálókra, legelőkre bontva. E munka a falu modernizálásához szükséges közterületek azonosítását is magába foglalta. Kijelölték az itatók, temetők, csutakfalvi kápolnahely, kavicsbánya, dögter, vízlecsapolás, faiskola helyeit.

²²⁵A nem tagosított, fel nem osztott közterületekre a birtokos arányjogát állapítja meg. Elkészülnek a kataszteri birtokívek a XX. század első évtizedének végére, melyek a módosított birtokviszonyok állapotának telekkönyvbe rögzítését jelentik.

11. ábra: Gyergyóremete népességének idősoros alakulása 1567–1910 között

Forrás: saját szerkesztés a Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis alapján (Garda 2003)

A népszámlálás adatai foglalkozás szerint is képet adnak a falu társadalmáról. Ekkor 80,91%-a a lakosságnak paraszt, azaz részben földművelésből biztosítja megélhetését, 5,7% iparos és helyi kereskedő, ami 95 kézműves műhelyt jelent, helyi tisztviselő személyzet 0,17%.

A paraszt helyileg nem klasszikus értelemben használt kifejezés, mert családjának fő megélhetési forrása az erdei munka volt. A falusi iparosoknak – a fuvarozók, kávéval kereskedők, vendéglősök kivételével – nem volt lehetősége a felhalmozásra. Társadalmi szempontból nem emelkedtek, nem váltak polgárrá. Hatásuk kulturális támogatásaikban mégis jelentős, mert a helyi örményekkel párhuzamosan több civilszervezetnek ők a létrehozói, működtetői (olvassókör, színjátszó és tűzoltóegylet). Ezek a szervezetek a polgárosodás csíráit hordozták magukban kulturális vonatkozásban.

Kisbaconi Benkő Károly (1853) először tesz említést az örmények 1820 körüli letelepedéséről. Ezek a családok számos új épülettel gazdagították a falu Piacnak nevezett központi részét. „Vannak több, kőalapú, csinos magán lakói is, kis árusboltokkal” – jellemzi házaikat, melyeket ma is láthatunk a mai Cseres Tibor téren (Kisbaconi Benkő 1853, 156). Az örmény családokhoz kapcsolódó bérmunka a polgári gazdálkodás kiterjedését jelenti Gyergyóremetén. A polgári életvitelű örmény családok (Mélik, Dobribán, Kabdebó, Zakariás, Válderéz, No-

vák, Sáska) léte a faluban új társadalmi csoport megjelenésével hozható összefüggésbe. Környezetük polgárisodására kétségtelenül hatással voltak – én azonban maradok a kitűzött cél mellett, behatóbban itt nem foglalkozom a helyi örményekkel.

Paraszt volt, aki a földet művelte, állattartással foglalkozott, de tudati szinten határőrkatonára maradt. Adósságba ez a tudat és a pénzügyi ismeretek hiánya sodorja, ami általában a földbirtoka részleges vagy teljes elvesztéséhez vezetett.

Kisbirtokosok, szabad székelyek, katona származású felmenőkkel, akik 5–20 holdas földet műveltek. Nem vették szívesen magukra a paraszt megnevezést, a földművest elfogadták. Olykor igényeik növekedése sodorta őket adósságba. A jelenséget T. Nagy Imre 1902-ben így írja le: „A legtöbb kiadás vagy teljesen elő nem fordult hajdan, vagy csak nagyon mérsékelten. Tudni kell azt is, hogy a legtöbb dolgot, mely ma készpénzbe kerül, hajdan a gazda és háza népe saját kezűleg állította elő, vagy ama szükséglete teljességgel elő sem fordult. A ruhákat otthon szőtték-varrták, sőt a ma viseltek közül a legtöbbet nem is viselték” (T. Nagy Imre 1902). E rétegen belüli törpebirtokosok az idézett igényekre nem gondolhattak, életszínvonaluk alacsony volt. Házuk és minimális földjük volt, melyet asszonyaik műveltek meg teljes egészében (szántást, kaszálást is), míg a férfiak az ország legtávolabbi helyeire, vagy Óromániába mentek erdei munkára.

A *középgazda* 20–100 hold területtel rendelkezett, számbelileg kevesen voltak. Örökölte, vásárolta földjeit. Igyekezett fejlődni, fejleszteni mezőgazdasági tudását, eszközeit – ennek gátja volt a földek elaprózottsága és szétszórt elhelyezkedése. Családjával művelte a földet, idénymunka idején kalákában vagy napszamosokkal dolgozott. Gazdasági, társadalmi függetlenségének megőrzése érdekében időszakosan erdei munkát, fuvarozást, tutajozást vállalt.

Jelentős eltérések voltak minden csoporton belül, a földjeik minőségétől és a megművelés mikéntjétől függően.

Kereskedő, nagybirtokos a faluban 5 család volt (4 örmény és 1 székely). A földet mint tőkés birtokosok kezelték. Ipari méretű állatlétszámot tudtak magukénak, exportra termeltek, gazdálkodásuk része volt a pénz- és állatkölcsonzés, a munka fejében az (uzsora) kamat és árverezés.

Iparos- és kézműves réteget azok a kis- és középgazdák alkották, akik (városban) szakmát tanultak. Létüket a falu belső fejlődése igazolja. Az ipar mellett örökölt földjeiken dolgoztak, erős csoportöntudattal bírtak, a falubeliekkel házasodtak.

Az *értelmiség* falusi származású, nagyobb számban idegenből érkezettek voltak. Tanító, jegyző, orvos és pap alkotják e csoportot, akik szintén földdel rendelkeztek, melyet felesbe

vagy harmadába bérbe adtak. Zárt keretek között éltek, de a gazdáktól nem zárkóztak el. Gyakran egymás között házasodtak.

4.3. Korabeli földmozgások

Kereskedelmi tevékenységük kísérőjeként kialakuló nagybirtok művelésére tulajdonosaik képtelenek voltak, ezért földjeiket haszonbérbe adták a faluközösség közembereinek. A kor gazdasági viszonyai érvénytelenítették a figyelmeztető véleményeket, ugyanis a nem teljesített szerződések foglalásokat vontak maguk után. A polgári fejlődés első jelei, mint a felhalmozás, a gazdaság diverzifikálása, a szélesebb lakosságot a korábbi határőr katonai lét akadályozta. Eddig ismeretlen társadalmi, gazdasági folyamattal találkoztak. A (szántó) föld először vált áruvá, bérbeadási (árendás) és adásvételi szerződések tárgyát képezte. A birtokviszonyok fölött a szabadpiac győzedelmeskedett. A gyarapodó lakosság sorsa egyre bizonytalanabb lett, a föld eltartókéességének határa érzékelhetőbbé vált.

Kezdetben záloggal megterhelt bérbeadással, úgynevezett „ideiglenes kötvénnyel” még próbálja menteni földjét a végeladástól a remetei földtulajdonos. Rövidesen általánossá vált az „örökös szerződés” forma, ami adásvételt jelentett, melyben a föld mint polgári magántulajdon áruként cserél gazdát. A parasztgazdaságok állandó pénzhiánya, a kapitalista viszonyok egyre inkább ezt követelték a falu uzsorás kereskedői érdekeit szolgálva. A megegyezéseket a falu bírója előtt kötötték, melynek ténye a föld elsajátításának jogi előkészítése volt. A magas kamatláb, az adós kiszolgáltatottsága minden esetben a föld megszerzését célozta. A szerződések „netán szükségessé váló végrehajtás” kitéte ezt a lehetőséget rejtette magában. Az ilyen szerződések általánosak, jelentős számúak voltak a községben. A következményeket Betegh Imre plébános foglalta össze: „Amíg az ősiség el nem töröltetett, minden szegény katona, sőt még a jobbágy is birtokos ember volt, s ma a nép legnagyobb része birtoktalan lett” (Betegh Imre 1985).

A XX. század elején Remete a Gyergyói-medence legnagyobb, legelhanyagoltabb, legszegényebb községe. Útjai rendezetlenek, postahivatala, gyógyszertára nincs, orvosi ellátást a szomszédos falvak orvosaitól kapott a lakosság, akinek táplálkozása gyenge, körében nagyfokú az italozás. A Csíki Lapok Gyergyó című tartományi oldalain erőszakosságról, verekedésről,

öngyilkosságokról, válásokról, tehát az egyéni és családi élet terén történő negatív változásokról, érdektelenségről szólnak a hírek az egyszerű emberek köréből.²²⁶ A kereskedő, nagybirtokos csoport ugyanekkor megyei rangú „kaszinóestélyeket”, bálakat, multságokat rendezett belépti díj ellenében vagy jótékonyági céllal.

Többszöri kérés, folyamodvány után, 1903. szeptember 20-án állami népiskola indult két tanerővel és tanteremmel, ugyanis a község nem tudta fenntartani önerőből iskoláját. Ekkor 984 tanköteles gyermek élt a faluban, melyből beiskolázatlan 684 fő volt, azaz kétharmada az iskolaköteles lakosságnak nem tanult formális keretek között, ők a szegényebb családok sarjai. Furcsa mód a Monarchia Magyarországnak leglátványosabban fejlődő időszaka, 1867–1918, a falu történetében az elszegényedés, a nyomor, a nélkülözés ideje, melyet csak tetéz a háború okozta éhezés, erőszak, szenvedés, halál. A község anyagi helyzetéről beszédes adat, hogy az 1880–1890 közötti költségvetése 10 000 forint körül mozgott, míg a szomszédos, hasonló lélekszámú Ditró 80 000 és a kisebb Szárhegy 81 000 forintos költségvetéssel rendelkeztek.

²²⁶ 1896-ban Gyergyói Gazdakör alakult, mely 1899. január 5-én „gazdasági tanítás”-t szervezett a faluban. Az említett újság 1898. január 19-i számában az eseményről leírja: „Gyergyóremetén munkaerő vándorlás, érdeklenség miatt, megtarthatók nem voltak.”

5. számú melléklet: László-Demeter Luca biográfiai életeseményeinek rekonstrukciója

Életesemények biográfiai rekonstruálása	Narratív részletek
1. L.-D. L., 1934. 08. 19-én született gyerekkor családi emlékei: nagy család, mezei munka, otthoni dolgoz, szigorúság	„...leánti nevem L.-D. L. vót...” „...Haton vótunk tesvérek, három fiú nagyobb vót, s a leányok közt én vagyok a nagyobb. Hát mű otthon annyin vótunk, két szobába nyócan, mindenütt ágy vót, kanapén s mindenütt. Még hárman-négyen es vótunk egy ágyba...”
2. második világháborús emlékek: jöttek a magyarok, jöttek az oroszok, iskola a kicsi magyar világban	„...amikor jöttek bé a magyarok, hogy nekem is vót ilyen kicsi zászlóm, s hogy mentek édesapámék, s mind mentek, s ingemet es viték s büszke vótam, hogy van nekem es zászlóm, s hogy jönnek a magyarok...”
3. kicsi sereg	„...kicsi seregbe, hogy akkorák lettünk...” „...meg vót monva, hogy napszentületre hazajössz...”
4. szolgáló Hévízen és Ilván	„...me ezelőtt azt mondták, hogy abból lesz csak jó gazdasszony, aki elmenyen szógálni, s tanól, s lát, nem úgy mind otthon, hanem tanól...”
5. leánykodás, tánc, öltözet: „napszentületre hazajössz!”	„...kicsideket nem engedték bé, táncba, tizenhárom-tizennégy évesek, mán szógálni vótam, akkor mán mikor a táncba engettek...”
6. férjhez megy 1952-ben, hozomány, földelosztás, Gy.-D. L.	„...ahogy férhez jöttem, lettem Gy.-D. L.” „...édesapám úgy, ahogy mentünk ki a háztól, én jöttem ki a leghamarabb, úgy nekem íratta

- es el, íratott, hogy ő könnyebbüljön, akkor lehetett elírtni a földet, hogy kevesebb legyen, me hát nagy vót a béadás.”
7. pénzbeváltás
„Hát a millióétt ötven lejt attak, ott sort kellett állni, hogy ötven lejt cseréljenek bé, s annál többet nem lehetett.”
„Nekem akkor az egész bútorom ára elment.”
8. társas szervezése a faluban, beszolgáltatások, kommunista be rendezkedés
„...eccer társas vót, hatvankettőbe lett a kollektíva, s akkor mán jól esszeszedtük, földet es vettünk...”
„...mű se akartunk egyáltalán, no de há itt osztán csak jött, szorították jobban, mán ott se adtak munkát, hogy mindenübe ment a telefon s jelengetés s minden, hogy ne adjanak munkát, hogy jőjjenek haza s írjanak alá...”
9. nem születik gyerekük
„...az én rokonságomba vót mindenkinek, még M.-nén, Cs. D. Pistáni való Mariskanén, Cs. F.-nek az anyjának ikrek es vót, úgyhogy én...”
10. bér munka Gernyeszegen, érdekvédelem
„...aszonták, hogy huszonhárom hektár az a terület, mondom, hogy én nem annyinak látom azt a területet, ez huszonöt hektár megvan ez a terület. Azt mondta, de olyan jó viccesen, hogyha huszonöt hektár lesz, minden árra adnak egy vékát, s ha nem lesz, leütik az enyim keresetből...”
11. kollektivizálás 1962–63-ban
„...tuttuk, a kollektívába es kellett szekeret adni, az állatot elprédálni, me csak olyan féláron fizették, ekét, tajigát, pityókát, szemet adni, zsákkal együtt s minden, nem akartunk no béállni egyáltalán...”
12. végig dolgozik a kollektívben, amíg az meg nem szűnik 1990-ben
„...én végig dógoztam osztán a kollektívába.”

13. villámcsapás következtében leég a csűrjük (1973), biztosításuk volt, nem gyűjtenek a szokásos módon a faluban
14. ebben az évben rokonlátogatáson Magyarországon, Mátészalkán jár
15. itt kapja a hírt, hogy egyik bátyja munkabalesetben meghalt az erdőn, temetésre hazaérnek
16. testvére két fiúgyermeke teljesen árván maradt, gyámjaik, nevelőszülei lesznek. „L. néni, Sógor bácsi”...
17. gyereknevelés, csekély támogatás, beszámolási kötelezettség
- „Mű télen es dógoztunk, me itt a bunkereket kezeltük, hogy a hőmérsékletit, úgyhogy osztán úgy L.-ra vótak kapva, reám es, hogy ha akartunk, ha nem...”
- „...nem es engedte L., hogy gyűjcsenek, aszonta, hogy fejlőlbiztosításunk van, s ha kapunk valamit, s gyermek nincs, a korcsomába ő szokott járni, így mondta, s nehogy valaki felvesse, hogy menyen a korcsomába...”
- „Csaó időbe Magyarba, akkor nem vót még busz se, ez a körjárat nem vót, akkor B. F. küdött fuvarat, hogy ne menjünk gyalog.”
- „...olyan jó székelyesen beszélget, hogy én magát azért eltartanám, aszonta... ezek Mátészalkán laktak, s azok Debrecenbe, s ő Debrecenből ment férjhez Mátészalkára, s akit ő es nevelt, azok olyan jó tesvériesen vótak s minden, de Debrecenbe laktak, s akkor mű Á.-val elmentünk, egyik orvos lett s a másik tanár, de egyetemi tanár, A.-nak hitták...”
- „...B. meghalt, s nekem nem es akarták megmondani egyáltalán, hanem hogy a L. bátyja halt meg. S mű kellett hazajőjjünk, hogy meghalt. Hát hazajöttünk így mára, s hónap temették B.-t.”
- „...édesanyám aszonta, hogy ő meddig él, ő a gyermeket nem engedi, ő neveli, hogy hatvan éven féjjel való, nem bízza a törvény rea egyáltalán...”
- „Ilyen szócalis pénz vót. Nem kell nekem gondozópénz, me kötelességes s minden;

- képviselőként Szeredában: de kéccáznyócvankét lejt csúfságból adják, így megmondtam.”
18. tejsarnokos a tejporgyárnak, saját lakását használja erre „O. akarta, hogy legyek csarnokos, s a gyermekek idejárnak iskolába s pótolják a fizetést es, s vállaljam el, legyek csarnokos, kilenc évet vótam...”
19. iskola mellett a gyerekek is a tszben dolgoznak, de a tanulást nem hanyagolják „...osztán ők es amennyi rossz ló vót, úgy G., s máskor D., L. es olyan jó rámenős vót, iskola után es vót, hogy délelőtt egyik, s a délután a másik...”
20. érettségi előtt többszörös szemműtetre szorul G. „G. addig tanólj, ameddig az orrod a fődet megéri, ne kéljen felkelj, hogy menj a tehenel etetni.”
21. családi bonyodalmak az ifjak párválasztása körül „...két tizennyóc nap vót a szeme lekötve (G.-nek) érettségi előtt, ő azon izgatta magát, hogy sógorbá most kezd idegeskedni, hogy ő nem ügyelt. Másfél órát vót a müttöbe, s úgy hozták ki, aszonta, mind a halottat. Mégeccer két tizennyócnap vót lekötve a szeme. Retinaleválás vót.”
22. szerepet vállal a községi tanácsban, képviselő (véleményformáló), gyűlésekbe jár Csíkszeredába, Bukarestbe „Hanem kezdték, hogy D. kérje meg É.-t, rokonnyok, s L. es kezdte, hogy no esent G. kérje meg Pékes T.-t.”
23. krízises helyzetben (szeget sem lehetett kapni) házat javítanak és olyat építenek a felnőtt ifjaknak, „...amíg nem jött ez a nyócvankilenc, azelőtt, kell menni Bukarestbe gyűlésbe, s menj Bukarestbe, s egy szót nem tucc románul, még székely ruhába, s kellett menni. Mi vót a gyűlésbe. Mondtam, hogy a némát, az esznyői némát kérdeje meg.”
23. krízises helyzetben (szeget sem lehetett kapni) házat javítanak és olyat építenek a felnőtt ifjaknak, „... s L. leküdütt, s aszonta Sz. F., hogy bémentem az irodába, s mondom, hogy ne kéne

- melyben kocsma vagy zöldségüzlet is működhet
24. 1985-ben meghal az édesapja
25. megbecsült szakácsnőként lakodalmakba főzni jár, féltékenység
26. visszakapják a földeket, gazdálkodni kezdenek újra, eladják a tejet
27. súlyosan megbetegszik 2006-ban, Csíkszeredában és Bukarestben kezelik három hónapon át. G. segíti a szállítását, gondozását, kezelését, nyelvi problémáit
28. időközben meghal M. testvére, nem tud a temetésén részt venni
29. férje, rokonságával együtt, a földeket és a megspórolt, takarékban tartott pénzt kezelésbe veszi; vele mint halottal számolnak
- szeg, me akkor nyútottuk a gránicából a szegget. Ha nem tuttál szerződni disznyót vagy bornyút, nem kaptál még egy kilót sem, nem-hogy amennyi kell...”
- „Édesapám nyócvanöt éves vót, de még olyan mozgása vót, úgy fel kellett vetni a szénát neki s ő es, most erőst nagy a kényelem...”
- „Nyócvanötbe halt meg édesapám.”
- „...s osztán még a lett a baj, hogy L.-nak es, hogy így akárhova mentünk, úgy hogy dícsérnek, hogy dícsérnek.”
- „Hát a földekkel, eccer vissza kell oda menni a földekkel, hogy kollektíva előtt az övé vót-e vagy nem.”
- „...hát még ne hagymát, pityókát, murkot, mi kell, mindent termelek...”
- „...itthonról a mentő elvitt október 3-án, Szeredába vótam másfél hetet, K. doktornak a keze alá kerültem. S osztán halottak napján vittek Bukurestbe, s hazajöttem karácsony szombatjára. Nem jöttem, hanem hoztak. Én a lábamot a földre ezalatt le nem tettem.”
- „M. pont akkor halt meg, 2006-ba, mikor én Bukurestbe vótam korházba, úgyhogy én nem vótam a temetésen itthon.”
- „...K. es olyan vót, mint a tesvérem, utoljára olyan ellenség lett K., hogy csuda.”
- „...L. avval a mérnökkel, a J.-val ők elmentek minden földre, úgy az enyim földre, amit édesapámtól örököltem, úgy mind amit vettünk közösön. Ezt a kettőt es közösön vettünk. S a titokba semmi baj nem lett vóna, csak a neve ment íratta vóna belé.”

30. meghal a férje (nem mondja, mikor); elvesznek a csekkönyvek
- „...L.-t csak eltemettük, s jött, hogy a kaszagép megvan-e? S jött, hogy pityóka van-e, s szénánk van-e.”
- „...a csekkönyv elveszett, a temetésre valót ki tudtam venni, s a többi körözés alá kellett aggyam...”
31. egy udvaron, de külön házban él az egyik „unokával” és annak családjával
- „Úgy elgondolom, Istenem, ha L. élt volna, ide nem kerültek volna, se G., vagy odaadja, se semmi, pedig G.-nak volt csinálva, de most már annyira fájult, hogy nem azt kérték, akit ők akartak.”
32. meszel az unoka, közben ő telefonon segít családfát készíteni a másik unokának
- „...telefonál a gyermek, de pont meszeltünk, s ki vót rakva bútor s minden...”
- „...ugye a mostoni divatoson meszelnek a férfiak, s kimentem, s mondom, mondja hangsúlyosabban me nem hallom. Hanem apjának a táját, s no úgy elmondom, hogy édesanyám mikor született s minden, de kérdeztem, hogy írod-e, vagy csak, s gondoltam, minnyá megint kérdez.”
33. férjével való kapcsolata
- „Úgyhogy az én tesvéreim még ennyit se kaptak volna, ha én haljak meg, hogy a Titluba nem íratott belé. S magára tetetett mindent.”
- „...olyan békeségesen éltünk míg így ez fel nem merült.”
- „Oszlán került, hát még itt es hagytam, hát J.-nél vótam ejsze no, ebből kifolyólag vótam, s én, ha L. nem ment oda K.-nak az anyjához nálunk itt egy szó se vót.”

6. számú melléklet: F. életútinterjújának szekvencialistája

Sorsz.	Hossz	Típus	Tartalom
1.	1–3	magyarázat	tíz percre volt a munkahelyétől
2.	4–7	egyéb	mondja el az életét
3.	8–9	magyarázat	pár dolgot
4.	10	egyéb	megerősítés
5.	11–29	epikus elbeszélés	szülők, rokonok, inasság, kollektíva
6.	30	egyéb	hány éves a kollektivizáláskor?
7.	31	tudósítás	hús
8.	32	egyéb	megerősítés
9.	33–38	tudósítás	erdei munka, katonaság
10.	39–42	egyéb	gyerekkoráról kérdezem
11.	43	kiszólás	mit lehet mondani ebből nagyot?
12.	44–47	evaluáció	munka, életmód, gazdálkodás, egészség
13.	48–52	magyarázat	adó, készpénz
14.	53–64	epikus elbeszélés	ruházkodás, életvitel, munka az állatokkal, segítség a ház körül
15.	65–73	történet	segítség, egy-egy lej cukorkára, öröm
16.	74–77	leírás	frustok, dűlők
17.	78	kiszólás	tudja hol van?
18.	79	egyéb	megerősítés
19.	80–101	történet	mezei munka, frustok, víz, takarás, puliszka
20.	102–105	evaluáció	gyerek régen és most, segítség, internet
21.	106	egyéb	mennyi földjük volt?
22.	107–118	magyarázat	nem mondja meg pontosan, ilyesmi terület, ő osztotta el
23.	119	egyéb	meg tudtak élni belőle?
24.	120–126	tudósítás	erdei munka önerőből és fogadott kocsissal, itthon termelés
25.	127–133	mellékelbeszélés	élelmiszerek, tej, lenmagolaj, pityóka, szövetkezetből olaj, cukor

Sorsz.	Hossz	Típus	Tartalom
26.	134–149	epikus elbeszélés	kovácsmunka, segítség a szülőknek, két szer, katonaság
27.	150	egyéb	kollektivizálásra emlékszik?
28.	151–158	külsőleg átélt	katona volt, hazaengedték aláírni
29.	159–162	mellék elbeszélés	leszerelés a katonaságtól
30.	163–173	mellék elbeszélés	sofőriskola, Békásban lakik
31.	174–181	tudósítás	magyarként iskolában, munka erdőn és műhelyben, „nem olyan könnyű vót”
32.	182	egyéb	románul hol tanult?
33.	183–189	epikus elbeszélés	első rangú tűzoltó, magyarként autón csoportvezető
34.	190–192	mellék elbeszélés	„nézzük a magyar tévét, eleget néztünk romant abba az időbe”
35.	193–201	epikus elbeszélés	tejporgyár építése, koncsetra, munka éjjelnappal lovakkal, tehennel Korondiéba
36.	202–206	leírás	a gyár építési körülményei, köhordás
37.	207–215	evaluálás	sofőriskola rég-ma, kicsi pénz, vezetési gyakorlat
38.	216–222	magyarázat	buhusi vízierőmű „innót nem szöksz el”
39.	223–226	leírás	földhordás autóval
40.	227–228	kiszólás	„ez jó hideg, hallod-e, asszon?”
41.	229–245	epikus elbeszélés	szabadulásának módja
42.	246–254	magyarázat	hazaút pénz nélkül
43.	255–265	leírás	munkakeresés itthon
44.	266–279	epikus elbeszélés	duba, Toplitán munka és lakás, részletesen
45.	280–284	leírás	rossz kocsit kap, steagu rosu
46.	285–286	külső magyarázat	„fogjál neki”, „zokon vettem”
47.	287–292	mellék elbeszélés	kocsi javítása, rezsipénz
48.	293–308	tudósítás	„tettek kurszába”, rossz autók és utak, mostoha körülmények, új autót kap
49.	309	egyéb	egy napja a munkában?

Sorsz.	Hossz	Típus	Tartalom
50.	310	kiszólás	visszakérdez
51.	311	egyéb	kisegítő megerősítés
52.	312–335	leírás	téli, nyári munka, tüzelés a motor alatt, rossz üzemanyag, kormos, mocskos, közeli-távoli fuvarok, munkamódszerek, technikák
53.	336–376	leírás	helyzetkép: munkatárs „tartóból húz, nem hámfából”, részletesen a tejbegyűjtő munkáról, leterheltség, két váltás, hosszú utak, távoli fuvarok
54.	377–379	egyéb	kellett-e még dolgozni a kollektívában a megélhetésért?
55.	380–401	történet	tsz-ben való munka a családdal, kaszálógépvásár, „valamit adtak, fizettek”
56.	402–408	tudósítás	háztáji gazdálkodás
57.	409–435	epikus elbeszélés	„fizettek no, mán nem emlékszem pontoson”, nagy mennyiségű szénakészítés, feles munka, 3-4 disznó, „kellett pótolni a fizetést”
58.	436–441	leírás	gyári munka, 14 500 km egy hónapban
59.	442	kiszólás	megerősítést vár
60.	443–445	epikus elbeszélés	tejbegyűjtés módja, ideje, teljesítmény, fizetés „keztek ízélni mán a söfförök, a kollégák, Koló kétannyit keres”
61.	446–469	magyarázat	tudás, igazgató, főnök, „tanólja me ő es, hogy kell csinálni”
62.	470–482	történet	tsz-ben kimentik a szénát az árvíz elől
63.	483–490	evaluálás	a kommunista rendszer nagyon nehéz volt, „gyenge vezetőség”
64.	490–507	mellék elbeszélés	rossz üzemanyag, üzemanyag gondok, „az úton tüzeltünk a kocsik alatt, kacagtak”
65.	508	egyéb	hogyan és mikor töltötte a szabadságát?
66.	509–519	drámai elbeszélés	szabadság csak télen, önkényesen beosztva

Sorsz.	Hossz	Típus	Tartalom
67.	520–530	tudósítás	szabadságadó, körbedolgozta a megye élelmi-szeriparát, munka az útosztálynál
68.	531	egyéb	áttették?
69.	532	beszúrás	áttettek
70.	533	egyéb	megerősítés
71.	534–549	leírás	rossz vezetőség, rossz munkatársi viszony, blokkosok, plusz munka miattuk
72.	550	egyéb	milyen volt a kuglipálya, kik jártak oda?
73.	551–560	mellékelbeszélés	„mű, s az igazgató es”, szórakozás, kikapcsolódás, játék
74.	561–564	kiszólás	a kuglipálya helye a Bécsieké?
75.	565	egyéb	a gyaré
76.	566–567	kiszólás	„Jó. Mét szegezték le a Bécsiektől valaki?”
77.	568	egyéb	bérelték
78.	569	magyarázat	bérelték
79.	570	egyéb	megerősítés
80.	571–576	mellékelbeszélés	a tejporgyár alatti földek egyéni gazdái
81.	577–586	magyarázat	kugliversenyek
82.	587	kiszólás	visszatekintés
83.	588	egyéb	hol volt a Janka bolt?
84.	589–599	mellékelbeszélés	visszatekintés, gyerekkor, játék, lejecske
85.	600–603	kiszólás	„hát benne es kell legyen a gyár izéjibe, leltárába”
86.	604	egyéb	megerősítés feleségtől
87.	605–608	kiszólás	gyár eladása
88.	609	egyéb	megerősítés
89.	610–628	evaluáció	ítélkezés a gyár sorsáért, érvek, régi és új gyár, „tönkretettek mindenfélit”, román ember, magyar ember, idegen parancs
90.	629	kiszólás	úgy-e?
91.	630–644	drámai elbeszélés	a gyár lepusztulása, lopás

Sorsz.	Hossz	Típus	Tartalom
92.	645–647	kiszólás	„hova vitték?”
93.	648	egyéb	ideológiai nevelés?
94.	650–656	tudósítás	nem volt idő templomba menni
95.	657–668	magyarázat	böjt, gyónás, templom, száraz étel
96.	669	egyéb	kantin?
97.	670–677	magyarázat	tej átvétele alatt ebéd, nem kurszába
98.	678–686	drámai elbeszélés	tejbegyűjtés módja, kézből segítség és pompa nélkül
99.	687–688	egyéb	ki építette a házát?
100.	689–704	epikus elbeszélés	telekvásár kétszobás lakással, bővítés „nyümmöcöltem”, vízvezetés, kamra, fürdő
101.	705	egyéb	hányba vezették a vizet?
102.	706–721	mellékelbeszélés	70-es évek, kapu, kút, garázs, útajavítás
103.	722	kiszólás	„mit mondjak egyebet? Semmit se”
104.	723	egyéb	megerősítés
105.	724	magyarázat	„ha nem dógoztál, nem vót”
106.	725–739	vissza- és előretekintés	mesterség tanulás, nem paraszt!, kihal a kovácsság – bár egy mesterséget tanultál
107.	740	egyéb	megerősítés
108.	741–752	mellékelbeszélés	hokedli, „mikor vége lett mindennek”, örökségen osztozás
109.	753	egyéb	megerősítés
110.	754	beszúrás	„no úgy, hogy”
111.	755–759	beszúrás	E/3, t/3 beszél magáról, a nevéről
112.	760	egyéb	megerősítés
113.	761	kiszólás	...egyebet? Semmit...
114.	762–768	visszatekintés	114 halott munkatárs
115.	769	egyéb	kik az élő sofőrök?
116.	770–786	visszatekintés	élő munkatársak sorolása: Brassai József, Hegyi Jóska, Bögözi Jóska, Cseres Albét, Mójzes Árpai, Benedek Jóska, György Vilmos

Sorsz.	Hossz	Típus	Tartalom
117.	787	egyéb	megerősítés
118.	788–795	visszatekintés	Cseres Albét beteg
119.	796	egyéb	megerősítés
120.	797–820	visszatekintés	tejporgyár helyén mezei munka, építésében való részvétel, koncsetra (munkaszolgálat)
121.	821–822	egyéb	megerősítés
122.	823–832	visszatekintés	„szép vót. Jó vót”
123.	833–840	magyarázat	betegség, fázástól fél
124.	841	egyéb	mióta kezdődött a betegség?
125.	842–860	magyarázat, leírás	füst, szivar, tüzelés, kanócolás
126.	861	kiszólás	„mit csináltál?”
127.	862–869	magyarázat	téli autóindítási technikák
128.	870–872	kiszólás	„ki vót a hibás?” „vezetőség”, „csak kinlód-tunk”
129.	873	egyéb	állat, föld most van?
130.	874–875	magyarázat	hat juh, egy kutya
131.	876	egyéb	földeket művelik vagy bérlik?
132.	877–883	leírás	földek bérlése
133.	884	egyéb	támogatás?
134.	885–886	kiszólás	lesz-e még?
135.	887	egyéb	megerősítés
136.	888–903	epikus elbeszélés	földbirtok elosztása, kollektíva gazdálkodása, erdőt tarra vágták, házat lebontották
137.	904–909	visszatekintés	a ház kollektíva előtt
138.	910	egyéb	ki építette?
139.	911–917	vissza- és előretekintés	nagyszülők, támogatás
140.	918	egyéb	megerősítés
141.	919	kiszólás	lesz?
142.	920	egyéb	megerősítés, még 7 évre
143.	921	kiszólás	„attól függ mit csinál Románia az Unióban”
144.	922–929	vissza- és előretekintés	politika

Sorsz.	Hossz	Típus	Tartalom
145.	930–991	külsőleg átélt	feleség beszél magáról, családjáról, életéről, munkájáról, sérelmeiről
146.	992–999	drámai elbeszélés	a gyári dolgozók a tsz-nek dolgoznak kampanyban
147.	1000	egyéb	villával vetették ki a pityókát
148.	1001–1007	beszúrás	extrém pityókaásás
149.	1008–1039	történet	evés a mezőn: kultúra pityókával, normarendszer, lennyövés
150.	1040–1130	külsőleg átélt	feleség történetei
151.	1131	egyéb	megerősítés
152.	1132–1137	beszúrás	műtét, epekövek

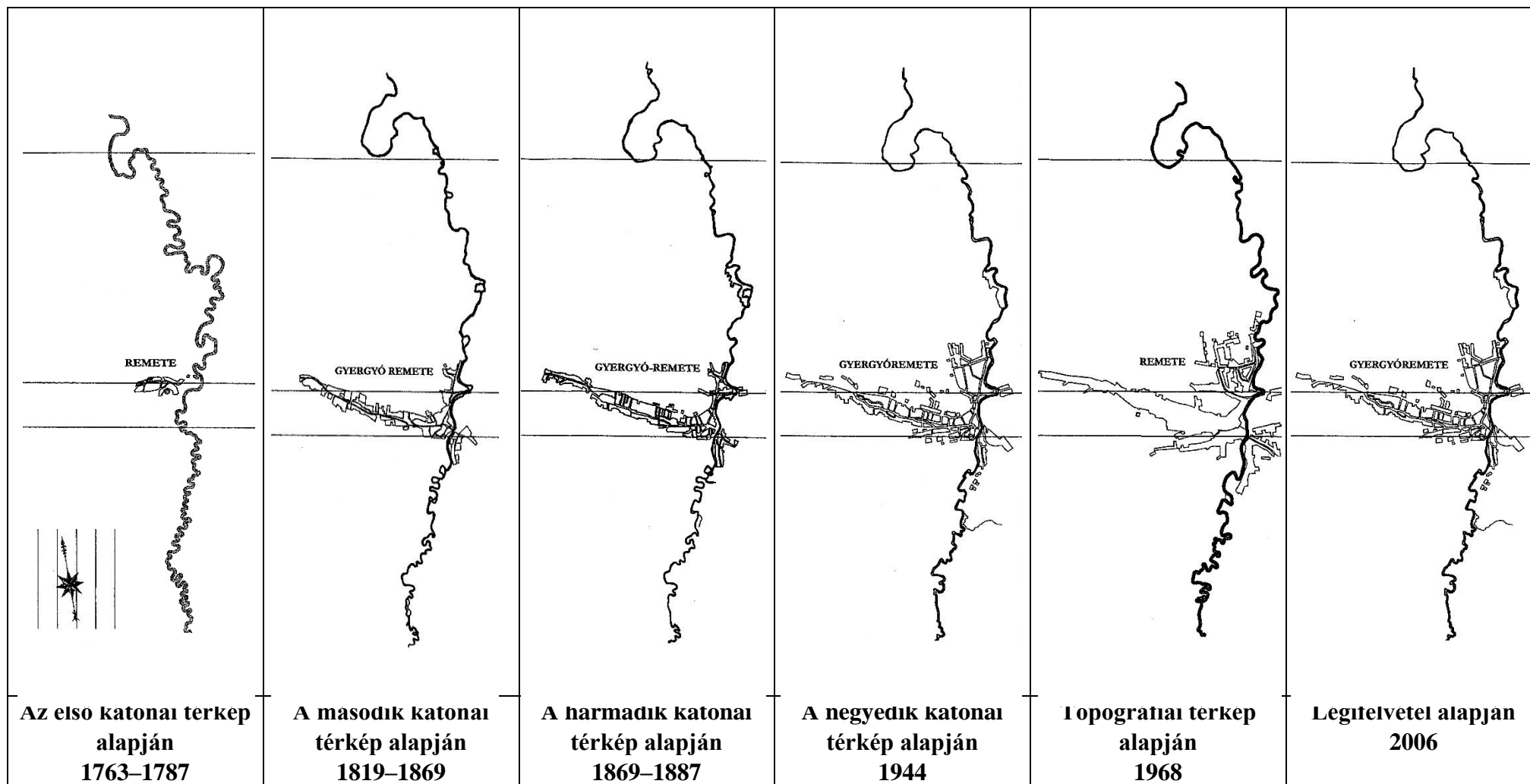
Forrás: saját szerkesztés az életútinterjú alapján

7. számú melléklet: P. biográfiai életeseményei

- Édesapja a tejporgyárnál sofőr.
- Alsó tagozatos iskolás, amikor délutánonként közösen kaszálnak a fiú testvérei édesapjukkal a tsz teheneinek, ő gereblyél utánuk. Mindenkinek meg volt a feladata. Cserébe területet kapott a kollektívából a család szabad megművelésre.
- Kocsijuk volt, aminek a tetején a szerszámokat, a csomagtartóban pulykákat vittek a mezőre.
- Két testvérbátyja van, három-három év korkülönbséggel.
- Nyolcadik osztály után Galacra, hároméves tejjipari szakiskolába megy.
- Otthon, leszerződve, állatokat tartanak, saját szükségletre is termelnek.
- Két bátyjának, közös erővel, házat építenek a szülei.
- A forradalom után a testvérei elmentek külföldre dolgozni.
- Egyikük hazaköltözött, a Harangvirág utcában lakik, kőműves.
- A másik kint van Magyarországon, évente jár haza, ilyenkor segít a húgának.
- Estiben, a dítrói líceumban, leérettségizett.
- 2001-től ötéves, hétvégi oktatású, élelmiszeripari egyetemet végez. Közben dolgozik a tejporgyárban.
- Szülei mintáját követi: délelőtt gyárban dolgozik, délután a mezőn.
- Remetén a fizetésből lehetetlen megélni, az igények és a költségek a demokráciában megsokszorozódtak.
- Soha nem akart elmenni itthonról, de a fizetése nem volt elég, ezért kezdett gazdálkodni.
- Önállóan földeket, állatokat vásárol. Közösen tartják, ameddig az édesapja egészsége engedi. Állatokba keveset fektetett akkor.
- A „gyár romló félbe lett”, elbocsátották, csődvédelem közben visszaalkalmazza a bukaresti felszámoló cég, őrséget vállal a vízháznál.
- Nem kellett ingázni (pénz, idő), közel volt, olcsó volt, jól fizettek.
- Csődöt jelentett a gyár.
- Édesanyja betegsége miatt Vásárhelyre ment, nem tudott jelen lenni a gyár új tulajdonosainak első beköszöntésén. Utána lekezelték azok, ez rosszul esik neki, régi intrikákra gyanakszik.
- 2007-ben minden állatát eladta, egy évig bírta nélkülük.
- 2008-tól főállásban gazdálkodik, összesen hatvan ha-os legelőn, kaszálón, szántón.

- Munkaerőhiánnyal küzd: nyáron pásztorok, télen rendezők nincsenek.
- Mindent önállóan teremtett meg, nem örökölt. Nem könyvből tanulta a gazdálkodást.
- Célja, hogy 25 db állandó fejőstehene legyen a gazdaságában. Jelenleg 70 db van, szeretné a létszámukat a minőség javára csökkenteni.
- Munkáját nem tekinti céges vállalkozásnak. Azzal „nem mer” foglalkozni.
- Ha az emberei nem teljesítenek, ő áll szombat-vasárnap munkába, mindenhez kell értsen. Megváltoztak a mezőgazdasági bérmunkások igényei is.
- Traktort vezet, gépeket szerel, hogy mindent ne kelljen megfizessen. „Kell tudni bánni a gépekkel, kárt ne tégy, javítani is tudj.”
- Nem tesz különbséget férfi, női munkák között.
- Egyesületen keresztül értékesíti a tejet, akkor is ebben látja a jövőt, ha a gyár újraindul.
- Havi készpénzbevételt a tejpénz biztosít.
- A hús dolgán kellene segíteni: a húsfelvásárlás most nincs megoldva, kihasználják ezt a helyzetet a kereskedők.
- Tudatosan étel-miszer-önellátásra törekszik, üzletekből beszerzett alapanyagokat állít szembe a házilag megtermelttel.
- Tej- és hústermelésben látja a jövőt, reménykedik a tejporgyár újraindulásában.
- Pro Economica pályázattal (15 000 euró) Ausztriából vásárol fajállatokat.
- Tudás kell: matematika, számolás, beosztás a gazdálkodáshoz.
- Elutasítja a paraszt megnevezést, nem farmer, mert az kint van a mezőn. Ő mezőgazdasági vállalkozó.
- Harmadikos lányáról nem gondolja, hogy folytatni fogja a gazdálkodást. Az ifjúság nincs belenevelve a munkába. Csak az „internet, telefon, tv”.
- A fiatal nem jó, ha csak megörökli a kést, „de ahhoz szerintem belé kéne nőni inkább ezekbe a munkákba, ami nem nagyon van itt nálunk”.
- Közös területhasználattal borjúfarmot el tud képzelni, ahol valaki felesben tartja, felneveli az állatokat. Iskolásgyerekeknek bértartásba adna borjút.
- Családi ideálja itthon, közös munkával megélni.

8.számú melléklet: A falu belterületének idősoros változása

Forrás: saját szerkesztés Gyergyóremete Község archívumában található térképek alapján

SZAKIRODALOM

- A. Gergely András (1993): *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Adam, Barbara (1996): Detraditionalization and the Certainty of Uncertain Futures. In Paul Heelas – Scott Lash – Paul Morris (eds.): *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Oxford. Blackwell. 134–148.
- Ahn, T. K. – Ostrom, Elinor (2007): The meaning of social capital and its link to collective action. *Research Paper*. School of public environmental affairs. Indiana University. 1–36.
- Arjun, Appadurai (2011): A kutatáshoz való jog. *anBlok*, 5. szám, 66–75.
- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Bagó József (2014): A közfoglalkoztatás intézményi alakulása 2013-ban. *Munkaügyi Szemle*, 4. szám, 10–19.
- Balaton Petra (2002): A székely akció. In Herta Éva (szerk.): *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásaiból*. Csíkszereda, Székelyföld 2000 Munkacsoport, 327–342.
- Balázs Ferenc (1994): *Rög alatt*. Budapest, Magyar Élet Kiadó.
- Balázs Sándor (1976): Bevezető. In Dimitrie Guszti: *A szociológiai monográfia*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- Bartlett, Frederic Charles (1985): *Az emlékezés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bárdi Nándor (2001): A közép-európai „tejtéstvériség”: Németh László víziója. *Európai utas*, 2. szám, 38–42.
- Bárdi Nándor (2004): *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Bárdi Nándor (2013): *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

- Bárdi Nándor (2015): A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Lőrincz D. József (szerk.) *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony, Kaligram Kiadó, 7–47.
- Bárdi Nándor (2020): Közeli távolság. Magyarország és a határon túli magyarok viszonyairól. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 311–370.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás – Enyedi György (2007): *Változó falvaink*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Beluszky Tamás (2000): Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. In: *Korall*, 2000 Ősz, 137–154.
- Benda Gyula (1990): Egy tudományos fogalom születése. Citoyen és Burzsoá. *Magyar Nemzet társadalomtudományi melléklete* 2. 53.
- Benda Gyula (1991): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2–3. szám, 169–176.
- Benda Gyula (1994): Ki ma a polgár? *Magyar nemzet*. 57:231, 8.
- Benda Gyula (2003): Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatisztikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*, 8. évfolyam, 30. szám, 99–102.
- Benedek József (2016): Centrum-periféria elméletek. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, XIII. évf. 2016/1 4–17.
- Bishop, Libby (2007): A reflexive account of reusing qualitative data: Beyond primary/secondary dualism. *Sociological Research Online*, Volume 12, Issue 3. <https://www.socresonline.org.uk/12/3/2.html>. (Utolsó letöltés: 2022. 05. 10.)
- Biró A. Zoltán (1994): A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. *Antropológiai Műhely* II., 55–72.

- Biró A. Zoltán (1996): Egyéni és kollektív identitás a kilépési gyakorlatban. In Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Biró A. Zoltán (1997): Szempontok a nemzeti identitás termelődésének vizsgálatához. *Antropológiai Műhely*, 5. évfolyam, 2. szám, 53–62.
- Biró A. Zoltán (1998): *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Biró A. Zoltán (2019): Szempontok innovatív agrárkezdeményezések társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. In Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Változó ruralitások. A vidéki ség mai formái*. Kriza Könyvek 45. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 175–183.
- Bocskor János (1838): A szép tavasz beköszöntésének a gyergyói tutajozó székelyeknek, I. fáradtsága, II. jutalma. *Nemzeti Társalkodó*, 4. szám, 25–29.
- Boia, Lucian (2011): *Mitologia științifică a comunismului*. București, Editura Humanitas.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1985): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai figyelő* I. 1. szám, 7–22.
- Bourdieu, Pierre, (1986): L’illusion biographique. *Acte de la recherche en sciences sociales*. Volume 62–63., 69–72.
- Bourdieu, Pierre (2002): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, Pierre (szerk.): *A gyakorlati észjárás, a társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó, 11–24.
- Bódi Ferenc – Böhm, Antal (2000): *Sikeres helyi társadalmak*. Budapest, Agroinform Kiadóház.
- Bodó Julianna (1996): Az időszakos migráció hatása az egyéni és a családi életvezetésre. In Bodó Julianna – Bartha György (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 69–88.
- Bögre Zsuzsa (2003): Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. *Szociológiai Szemle*, 1. szám, 155–168.

- Bögre Zsuzsanna (2006): *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Budapest, Ráció Kiadó.
- Bögre Zsuzsanna (2007): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. (Pázmány Társadalomtudomány 6.) Budapest–Piliscsaba, Loisir.
- Bözödi György (1939): *Székely bánja*. Budapest, Mefhosz Kiadó.
- Brubaker, Rogers (2016): *Trans: Race and Gender in age of Unsettled Identities*. Princeton. Princeton University Press.
- Brown, Richard Harvey (1987): *Society as a Text. Essays on Rhetoric, Reason and Reality*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Bruner, Jerome (2004): Life a Narrative. *Social Research: An International Quarterly*. Volume 71. No. 3. 691–710.
- Chayanov, Alexander V. (1966): *The Theory of Peasant Co-operatives*. Columbus, Ohio State University Press.
- Charles, Boner (1865): *Transylvania: its products its people*. London. Longmans, Green, Reader and Dyer.
- Constantinescu, Nicolae N. (1981): Muncitorul productiv colectiv în lumina primei revoluții industriale și a celei științificetehnice contemporane. In: *Revoluțiile industriale în istoria societății. Lucrările sesiunii științifice din 30 ianuarie 1981*. București, Editura Politică, 125–136.
- Corti, Louise (2000): Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research-The International Picture of an Emerging Culture. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*. Volume 1. No. 3.
- Crotty, Raymond (1986): *Ireland in Crisis – a Study in Capitalist Colonial Underdevelopment*. Dingle, Brandon Press.
- Czibere Ibolya (2013): Projektek a szervezetekben. In Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 107–137.
- Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In. *Fordulat* 26

- Csáki Cs. (1998): Közép-Kelet Európa és a volt Szovjetunió agrárgazdasága a kilencvenes évek második felében. In *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., március, 203–222.
- Csetri Elek (1999): Wesselényi a jobbágyfelszabadítás európai hátteréről. *Agrártörténeti Szemle*, 40–41. évfolyam, 1–4 szám, 26–35.
- Csöte András (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*. 3. szám, 117–137.
- Csoba Judit (2017): Gondoskodó állam, aktiváló állam, befektető állam. A foglalkoztatáspolitikai és a jóléti modellváltás néhány összefüggése. *Socio.hu*. 7. évfolyam, 1. szám, 1–26.
- D. Lőrinc József (2004): Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben. Pro-Print Könykiadó, Csíkszereda.
- Dilthey, Wilhelm (1990): Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In Bacsó Béla – Mezei György – Laki János (szerk.): *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, 61–90.
- Dimitrie, Guszti (1976): *A szociológiai monográfia*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- Dimitrie, Gusti (1968): *Opere I*. București, Editura Academiei.
- Domokos Pál Péter (1978): Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703. II. rész, Gyergyószék, *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. szám.
- D. Dumirtu., Ionescu L., Popescu M., Toderoiu F., 1997: *Agricultura României. Tendințe pe termen mediu și lung*, Editura Expert, București.
- Dúll Andrea (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Egyed Ákos (1981): *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848–1914*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- Egyed Ákos (1999): A jobbágyviszonyok megszűnése Erdélyben. *Agrártörténeti Szemle*, 40–41. évfolyam, 1–4. szám, 42–49.
- Egyed Ákos (2002): *Falu, város, civilizáció. Fejezetek Erdély gazdaság- és társadalomtörténetéből, 1848–1914*. Második, javított kiadás. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

- Egyed Ákos (2004): *Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Egyed Ákos (2009) *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda. Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Ellis, Frank (1988): *Peasant economics: farm households and agrarian development*. Cambridge. Cambridge University Press
- Endes Miklós (1938): *Csik-, Gyergyó- és Kászonszék földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (1938): *Parasztok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (1942): *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin Társulat.
- Erdei Ferenc (1973): *Parasztok*. Hasonmás Kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (1977): *Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (1980): *A magyar paraszttársadalom*. In Köpeczi Béla – Bernát György – Erdei Sándor – Fekete Ferenc – Kovács István – Kulcsár Károly – Tőkés Ottó (szerk.): *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 83–252.
- Erdei Ferenc (1987): *A magyar társadalom*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Erdei Ferenc (2004): *Parasztok*. Budapest, Neumann Kht.
- Erikson, Erik H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Esping-Andersen, Gosta (1991): *Mi a jóléti állam?* In: Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.): *A jóléti állam*. Budapest, T-Twins, 116–134.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezetet*. Napvilág Kiadó
- Faragó László (1991): *Posztmodern: a modernizáció kritikája avagy új kihívás*. In: *Tér és Társadalom* 5. évf., 1990/4. 1–16.

- Faragó Tamás (1999): *Tér és idő – Család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Farkas Árpád (2012): Apáink arcán. Fekete Vince és társai (szerk.): *Válogatott versek*. Csík-szereda, Hargita Kiadóhivatal.
- Feischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest. Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és médiatudományi tanszék, 223–234.
- Fejtő Ferenc (1994): *A népi demokráciák története. I–II*. Budapest–Párizs, Magvető Kiadó – Magyar Füzetek.
- Fodor András (1837): A Maros, mint Erdély legnagyobb folyóvizén a mostan divatozó kereskedésről s ezt nagyon hátráltató okokról. In *Nemzeti Társalkodó*. I. félév, 138–161.
- Fónai Mihály (1996): Gondolatok a magyar társadalom kettős szerkezetéről. In: *Valóság*. 39 (8), 49–66.
- Fónai Mihály (2021): Interjú módszerek a kvalitatív kutatásokban. In Fedor Anita – Huszti Éva (2021) (szerk.): *Kutatásmódszertani kézikönyv*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press, 54–99.
- Friedmann, Harriet (1986): Family enterprises in agriculture – structural limits and political possibilities. In: Cox, Graham – Lowe, Philip – Winter, Michael (eds.) *Agriculture: People and Policies*. London, Allen and Unwin.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gadamer, Hans-Georg (1990): Hermeneutika. In Bacsó Béla – Mezei György – Laki János (szerk.): *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, 171–188.
- Galdeano-Gómez, Emilio – Aznar-Sánchez, José A. –Pérez-Mesa, Juan Carlos (2011): The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almería (South-east Spain). *Sociologia Ruralis*. Volume 51. No.1. 54–78.
- Gagyí József (2003): Határ, amely összeköt. *Regio*, 3. szám, 126–148.

- Gagy József (2004): Örökített székelkapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelvöldi faluban az ezredfordulón. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- Gagy József (2018): *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Gagy József (2019a): Deszakralizáció. A földhöz való viszony megváltozásának új fordulata vidéken. In Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza Könyvek 45. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 75–83.
- Gagy József (2019b): *Régi ember új világban. Sztrátya Domokos életútja*. Kolozsvár–Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság, L’Harmattan.
- Garda Dezső (1979): Gyergyóremetei erdőmunkások tegnap és ma. In Imreh István (szerk.): *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 133–163.
- Garda Dezső (2003): *Munkarend és hagyományörzés a székel faluközösségben. Gyergyóremete monográfiája*. I–II. kötet, Csíkszereda, Státusz Kiadó.
- Gál Ernő (1939): A romániai társadalmi munkaszolgálat. *Korunk*, 5. szám, 407–414.
- Gárdos Judit (2011): Interjú szociológiai források újrafelhasználása. *Szociológiai Szemle*, 21. évfolyam, 3. szám, 125–145.
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. In Sárkány Mihály – Fejős Zoltán – Niedermüller Péter (szerk.): *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 170–216.
- Gelencsér Katalin (2003): Grounded theory. *Szociológiai Szemle*, 1. szám, 143–154.
- Gerő András (1993): *Magyar polgárosodás*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Gheorghe, Gheorghiu-Dej (1959): *Cikkek és beszédek 1955. december – 1959. július*. Bukarest, Politikai Kiadó.
- Glaser, Barney – Strauss, Anselm (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York. Aldine de Gruyter
- Goffman, Erving (1981): *Form of talk*. Pennsylvania, University of Pennsylvania Press.
- Goldthorpe, John H. – Lockwood, David – Bechhofer, Frank – Platt, Jennifer (1969): *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Granasztói György (2005): Közép- Európa: mítosz és realitás az ezredfordulón. In Módos Péter – Tischler János (szerk.): *Közép Európai Olvasókönyv*. Budapest, Osiris Kiadó, 226–238.
- Granberg, Leo – Kovách Imre – Tovey, Hilary (eds.) (2001): *Europe's Green Ring*. Aldershot. Ashgate.
- Granberg, Leo – Peltonen, Matti (2001): Peasantisation and Beyond in Finland and Scandinavia. In Granberg, Leo – Kovách, Imre – Tovey, Hilary (eds.): *Europe's Green Ring*. Aldershot, Ashgate, 285–306.
- Graham, Clark (1976): *A világ őstörténete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Griffin, Em (2001): *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat Kiadó.
- Gunst Péter (1987): *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gyáni Gábor (2003): Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? Megjegyzések Kovách Imre: A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban című tanulmányához. *Századvég*, 8. évfolyam, 29. szám, 71–76.
- Gyáni Gábor (2007): Miért paradigmátikus az oral history? *Replika*, 58. szám, 38–39.
- Gyáni Gábor (2010): *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Gyáni Gábor – Kövér, György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1990): A szellemtudományok önreflexiója: a történettudományi értelemkritika. In Bacsó Béla – Mezei György – Laki János (szerk.): *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, 147–188.
- Hankiss Elemér (1992): A második társadalom. In: Kelet-európai alternatívák. KJK, Budapest, 117–144. 1.
- Hankiss Elemér (2008): *Ikarosz bukása – Lét és Sors az európai civilizációban*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Harcza István (1991): Polgárosodás. *Századvég*, 2–3. szám, 177–180.
- Harcza István (1995): *Farmerek, mezőgazdasági vállalkozók*. Budapest, KSH.
- Harcza István (2003): Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 8. évfolyam, 29. szám, 77–85.
- Harcza István – Kovách Imre (1996): *Farmerek, mezőgazdasági vállalkozók*. In Andorka Rudolf – Kolosi, Tamás – Vukovich, György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, TÁRKI, *Századvég*, 104–134.
- Harcza István – Kovách Imre – Szelényi Iván (1994): A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3. szám, 15–43.
- Heller Ágnes (2006): *Trauma*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O. (1983): *The Invention of tradition*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Horváth István (2021): Horváth István (2021). Disznópajták és városi haszonkertek. Hiánygazdálkodás és szűkösség-kezelési stratégiák a nyolcvanas években. *Erdélyi Társadalom*, 19 (2), 9–42. <https://doi.org/10.17177/77171.259>
- Horváth Gergely Krisztián (2007): „A táplálásnak státuszához tartozók”. A korai statisztika vidékképe. In Kovách Imre (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest, Argumentum Kiadó, 11–31.
- Horváth Gyula (2003): *Székelyföld. A Kárpát-medence régiói I.* Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó.
- Husz Ildikó (2000): Apáról fiú(k)ra – Örökösödési jogszokás és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében. In *Korall 2000*, 2., 5–22.
- Imreh István (1973): *A rendtartó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Imreh István (1979): *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról, 1750–1850*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Imreh István (1983): *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Irving Seidman (2002): *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*. Műszaki könyvkiadó, Budapest.

- Jakab Albert Zsolt – Vajda András (2020): Az erdélyi vidék jellemzői az európai integrációt követő időszakban. In Jakab, Albert Zsolt – Vajda, András: *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 7–17.
- Jan, Assmann (2013): *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Jancsó Béla (1932): Gusti professzor és tanítványainak falumunkája. *Erdélyi fiatalok. II.*
- Jennifer Mason (2005): *Kvalitatív kutatás*. József Műhely Kiadó.
- Juhász Pál (1985): A mezőgazdaság fejlődésében megjelenő tehetetlenségről. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Szövetkezeti Kutató Intézet, *Közlemények*, 93.
- Juhász Pál (1991): Polgárosodás. *Századvég*, 2–3. szám, 181–183.
- Jung, Carl Gustav (1927): Föld és lélek. In Jung, Carl Gustav (1999): *Szellem és élet*. Budapest, Kossuth Kiadó, 37–68.
- Kemenes Tamás (2021): Hamvas Bélát se jobbról, se balról nem lehet kisajátítani. *Mandiner*. https://mandiner.hu/cikk/20210525_hamvas_palkovics. (Utolsó letöltés: 2021. 05. 30.)
- Keszeg Vilmos (2001): Palástban. Lelkészek szórványban. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- Keszeg Vilmos (2002): *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 5–27.
- Keszeg Vilmos (szerk.) (2006): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek I–II*. Kolozsvár, Scientia Kiadó.
- Keszeg Vilmos (2007): Élettörténetek populáris regiszterekben. In Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Ember, életpályák, életörténetek*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 151–190.
- Keszeg Vilmos (2011): *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- Keszeg Vilmos (2014): Az országépítés motívumai mérnökök autobiografikus narratívumai-ban In Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): *Emlék, Emlékezet, Életút*. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 92–104.

- Keszei András (2010): Az emlékezet rétegei. *Korall*, 11. évfolyam, 5–34.
- Keszei András (2011): A város narratív identitása. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 436–449.
- Keszei András (2012): Elméleti kérdések. In Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai*. Budapest, L'Harmattan, 11–39.
- Keszei András (2016): Család és nemzedék: az emlékezet „természetes” közegeinek hatása. In Mohay Tamás (szerk.): *Nemzedék, Szerep, Érték Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században*. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 11–23.
- Kinda István (2017): *Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban*. Kolozsvár. Kriza János Néprajzi Társaság – Székely Nemzeti Múzeum.
- Kisbaconi Benkő Károly (1853): *Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek leírása*, Kolozsvár.
- Kisné Portik Irén (2021): *Az úrihímezés helye a nemzeti értéktárban*. Gyergyószentmiklós, Mark House Kiadó.
- Kiss János – Hüse Lajos (2003): Tartalomelemzés – kérdőívek és interjúk belső tartalomelemzése. In Fónai Mihály – Kerülő Judit – Takács Péter (szerk.): *Bevezetés az alkalmazott kutatómódszertanba*. Nyíregyháza, Pro Educatione Alapítvány, 107–121.
- Kligman, Gail – Verdery, Katherine (2015): *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)*. București, Editura Polirom.
- Kochuyt, Thierry (1996): Biographical and Empiricist Illusions: A Reply To Recent Criticism. *Biography and Society Newsletter*, December, 5–6.
- Kolumbán Tibor (2019): *A székely jogról és szabadságról. A székely közbirtokosságok története és jogrendszere*. Csíkszereda. Tipographic.
- Koselleck, Reinhart (2000): Történelem, történetek és formális időstruktúrák, In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 25–37.
- Kósa Lajos (1998): *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest, Planétás Kiadó.

- Kovách Imre (1988): *A termelők és vállalkozók (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban)*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- Kovách Imre (1991): A polgárosodás-fogalom értelmezéséhez. *Századvég*, 2–3. szám, 217–229.
- Kovách Imre (1997): Posztszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 4. szám, 19–47.
- Kovách Imre (2005): A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban. In: *Vidék és falvak a „mezőgazdaság után”*. Szent István Egyetem, Gödöllő, 75–94.
- Kovách Imre (2007): Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon. Budapest, L’Harmattan – MTA PTI Kiadó.
- Kovách Imre (2012): *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Kovách Imre (2013): A felemelkedő projektosztály. In Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 157–168.
- Kovách Imre – Kučerova, Eva (2006): The project class in Central Europe. The Hungarian and Czech cases. *Sociologia Ruralis*, No.1. 3–21.
- Kovács Éva (2007a): Narratív biográfiai elemzés. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és médiatudományi tanszék, 373–397.
- Kovács Éva (2007b): Interjú módszerek és technikák. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és médiatudományi tanszék, 269–278.
- Kovács Éva (2012): Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *Socio.hu*, 1. szám, 23–35. https://socio.hu/uploads/files/2012_1/5kovacseva.pdf. (Utolsó letöltés: 2022. 06. 10.)
- Kovács Éva – Varga Júlia (2002): *Mutatkozás*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- Kovács Teréz (2006): *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés, kézirat.
- Kovács Teréz (2018): A megszakított polgárosodás újraindítása. In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 55–72.

- Kovács Teréz (2020): *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Kozma Ferenc (1879): *Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája.
- Kósa László (1998): *Apáról fiúra*. Budapest, Holnap Kiadó.
- Kövér György (1991): Piacegazdaság-polgárosodás-demokrácia. A mai magyar átalakulás történeti perspektíváiból. *Magyar Tudomány*, 1. szám, 30–46.
- Krueger, Richard A.: *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. 2. kiadás, London, Sage.
- Kvale, Steinar (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest, Jósöveg Műhely Kiadó.
- Lackó Mihály (2001): Individuális és kollektív biográfia. In Lackó, Mihály (szerk.): *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 9–15.
- Laczkó-Albert Elemér (2020): A „parasztalanodás” kulturális folyamata: polgárosodás? Biográfiai életútelemzés. *Kultúra és közösség*. 3. szám. 79–95. DOI 10.35402/kek.2020.3.8
- Laczkó-Albert Elemér (2021a): Szabadság kényszerpályákon. Egy női életút biográfiai elemzése. *Kultúra és közösség*. 2. szám. 5–23. DOI 10.35402/kek.2021.2.1.
- Laczkó-Albert Elemér (2021b): Nő, aki nem paraszt. In *Kultúra és közösség*, 2022. II. szám. 51–61. DOI 10.35402/kek.2022.2.4.
- Laczkó-Albert Elemér (2022a): Traumatikus női életút rekonstrukciója és értelmezése. *Kultúra és közösség*, 1. szám. 24–30. DOI 10.35402/kek.2022.1.2
- Laczkó-Albert Elemér (2022b): Barázdáktól távolodva. *Kultúra és Közösség*. III. 29–39. DOI 10.35402/kek.2022.3.3.
- Laczkó-Albert Elemér (2022c): Reflexív modernitás egy biográfiai életút-rekonstrukcióban. *Kultúra és közösség*. IV. DOI 10.35402/kek.2022.4.5.
- Laczkó-Szentmiklósi Endre (2003): *Gyergyóremete település ismertető*. Gyergyószentmiklós, Mark House Kiadó.

- Laki László (1991): A polgárosodás Magyarországon az 1970–1980-as években. *Századvég*, 2–3. szám, 184–192.
- Lakoff, George – Srinivasan Narayanan (2010): Toward a Computational Model of Narrative. *Computational Models of Narrative: Papers from the AAAI Fall Symposium*, 21–28.
- Leonard, Pamela – Kaneff, Deema (2002): Introduction: Post-Socialist Peasants. In: Leonard, Pamela – Kaneff, Deema (eds.): *Post-Socialist Peasants? Rural and Urban Construction of Identity in Eastern Europe, East Asia and the former Soviet Union*. New York. Palgrave Macmillan, 1–43.
- Lengyelné Molnár Tünde (2012): *Kutatástervezés*. Eger. Eszterházy Károly Főiskola.
- Lewis, David (1983): *Languages and Language. Philosophical Papers*. Oxford, University Press.
- Lexiq.hu (letöltve 2023. február 6., 4:23)
- Lillbacka, Raft (2006): Measuring Social Capital: Assessing Construct Stability of Various Operationalizations of Social Capital in a Finnish Sample. *Acta Sociologica*. Volume 49. No.2. 201–220.
- Losonczi Alpár (1998): *Az emlékezés hermeneutikája*. Újvidék, Fórum Könyvkiadó.
- Losonczi Alpár (2010): A kockázat expanziója: döntés és szorongás. In Karikó Sándor (szerk.): *Kockázati társadalom és felelősség*. Budapest, Áron Kiadó, 49–62.
- Lőrinc József: *Az elmúlt jelenről...* <https://www.youtube.com/watch?v=h0oN7IF083M> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 01.)
- Lükő Gábor (1935): A román „monografisták” falukutató munkája. In Bodor Antal (szerk.): *Honismeret évkönyve*, 117–124.
- Magyari-Vince Enikő (2002): *Diferența care contează. Diversitatea social-culturală prin prisma antropoligiei feministe*. Kolozsvár, Desirei Alapítvány.
- Manfred, Frank (1999): *A megértés határai. Egy „rekonstruált” diskurzus Habermas és Lyotard között*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Marsden, Terry (1999): The consumption countryside and its regulation. *Sociologia Ruralis*. Volume 39. Issue 4., 501–521.

- Mauthner, S. Natasha – Parry, Odette – Kathryn, Backett-Milburn (1998): The data are out there, or are they? Implications for archiving and revisiting qualitative data. *Sociology*. Volume 32. Nr. 4., 733–745.
- Marx, Karl (1953): *A tőkés termelés előtti tulajdonformák*. Budapest, Szikra.
- Márkus István (1973): Az utóparasztság arcképehez. *Szociológia*, 1. szám, 56–67.
- Márkus István (1996): A polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével.
- Mcadams, Dan P. (2006): The Problem of Narrative Coherence. *Journal of Constructivist Psychology*. Volume 19., 109–125.
- Melegh Attila (1999): Migráció és életút. *Regió*. 10. évfolyam, 3–4. szám, 126–160. Megjelent még: In Bögre Zsuzsanna (szerk.) (2007): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Budapest–Piliscsaba, Loisir.
- Megyesi Gergely Boldizsár (2012): A társadalmi tőke mint a vidékfejlesztési folyamatok elemzési kerete. *Nézőpontok*. Fiatal kutatók tanulmányai, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 69–80.
- Meillassoux, Claude (1981): *Maidens, Meal and Money – Capitalism and the Domestic Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mikó Imre (1998): *Erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Miklós Hadas (2021): *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. New York, Routledge.
- Millendorfer, Johann (1996 – 1997): *Die Bauern sind nicht die letzten von gestern, sondern die ersten von morgen*. in *Aufstand oder Aufbruch - Wohin gehen Europas Bauern? – Ökosoziales Forum Österreich und Ökosoziales Forum Niederaltelch – Leopold Stocker Verlag, Graz – Stuttgart* (ford. Bányász József)
- Mohay Tamás (2000): Egyének és életutak. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 760–790.
- Mottier, Veronique (2007): The Interpretive Turn: History, Memory, and Storage. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*. Volume 6. No. 2.

- Molnár Ágnes (2005): Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetősége útja a 20. század folyamán *A kiskanizsai sáskák* példája In *Korall*, 19–20. sz. (2005. május)
- Molnár Ágnes (2019): Alkalmazkodó polgárosodás: család és gazdaság Kiskanizsán a 20. században. Budapest, Néprajzi értekezések 8., Magyar Néprajzi Társaság.
- Molnár Jenő (1992): Területi-közigazgatási felosztás Erdélyben (1876–1968). *Korunk*, 9. szám, 88–97.
- Mormont, M.(1990): Who is rural? or how to be rural: towards a sociology of therural. In. Mardsen, T.- P. Lowe- S. Whatmore eds: *Rural Restructuring*. DavidFulton: London.
- Murdoch, Jonathan (2000): Networks – A New Paradigm of Rural Development. *Journal of Rural Studies*. Volume 16. No. 4., 407–419.
- Nagy Ákos (2019): Szocialista urbanizáció és ruralitás. Kollektivizálás és városrendezési kísérletek. In Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza Könyvek 45., Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 153–166.
- Nagy Bálint (1990): *Hol van már a paraszt?* Budapest, OKK MI.
- Nagy Olga (1989): *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 3. szám. 142–157. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>. (Utolsó letöltés: 2022. 06. 10.)
- Ochs, Elinor – Capps, Lisa (1996): Narrating the Self. *Annual Review of Anthropology*. Volume 25., 19–43.
- Oláh Sándor (2001): *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Oláh Sándor (2004): *Falusi Láttelek*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Oláh Sándor (2008): Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról Székelyföldön, 1940–1989. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.

- Oláh Sándor (2016): *Kényszerek – Tanúságtevők. Történetek a legrosszabb századból*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce (1999): A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig”. *Replika*, 9. évfolyam, 19–43.
- Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása*. Budapest, Helikon Könyvkiadó.
- O. Nagy Gábor – Juhász József – Szőke István – Kovoloszky Miklós (1980): *Magyar Értelmező Kéziszótár (MÉKSZ)*. II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 989.
- Ö. Kovács József (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall Kiadó.
- Ö. Kovács József (2015): Kollektivizálás utáni identitásformák. In Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 220–233.
- Pavel Câmpeanu (2002): *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*. Polirom, Iasi, 2002
- Pawel Starosta – Imre Kovách – Krzysztof Gorlach (1999): *Rural societies under Communism and beyond: Hungarian and Polish perspectives*, Lodz, Lodz Unuversyti Press, 1999.
- Pál Judit (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Pászka Imre (2006): *A fordított folyamatok struktúrái*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.
- Pászka Imre (2007): *Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Pozsony Ferenc (2021): *Dolgozatok az erdélyi magyar falvak társadalmáról*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet; Kriza János Néprajzi Társaság; Néprajzi Múzeum, 1–20.
- Ray, Christopher (1998): Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis* Volume 38. No.1. 3–20.

- Ray, Christopher (2001): Transnational co-operation between rural areas: elements of a political economy of EU rural development. *Sociologia Ruralis*, Volume 41. Issue 3. 279–295.
- Redfield, Robert (1960): *The Little Community and Peasant Society and Culture*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Sarány István – Szabó Katalin (2001): *Megyecsínálók. Hargita megye keletkezése*. Csíkszereda, Státusz Kiadó.
- Savage, Mike (2005): Revisiting classic qualitative studies. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*. Volume 6, No. 1.
- Sárkány Mihály (1983): Parasztság és termelési viszonyok. In Kósa László (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom. Folclorica et ethnographica*. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve XIII., Budapest, Akadémiai Kiadó, 21–37.
- Schätzl, L. (1998): *Wirtschaftsgeographie I. Theorie*. Paderborn, Ed. F. Schöningh.
- Schegloff, Emanuel A. (1992): In Another Context. In: Alessandro Duranti – Charles Goodwin (Eds.): *Rethinking Context; Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge, Cambridge University Press, 191–229.
- Schegloff, Emanuel A. (1997): Whose Text? Whose Context? *Discourse & Society*. Volume 8. 165–187.
- Schütze, Fritz (1983): Biographieforschung und narratives Interview. *Neue Praxis*. Volume 3. 283–293.
- Scipione, Paul A. (1994): *A piackutatás gyakorlata. Gyakorlati útmutató szakembereknek és hallgatóknak*. Budapest, Springer Verlag.
- Schiffrin, Deborah (1996): Narrative as Self-Portrait: Sociolinguistic Constructions of Identity. *Language in Society*. Volume 25. No. 2. 167–203.
- Seidman, Irving (2002): *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Selyem Tünde (2021): A kolozsvári hóstáti közösség: Öt család három nemzedékének életmódvizsgálata. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

- Shanin, Theodor (1976): A world without rural sociology? *Sociologia Ruralis*, Volume 16. Issue 3. 233–237.
- Shucksmith, Mark (2000): Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspectives from LEADER in the UK. *Sociologia Ruralis*. Volume 40. Issue 2. 208–218.
- Sjöblom, Stefan – Andersson, Kjell – Eklund, Erland – Godenhjelm, Sebastian (2006): *Project proliferation and governance: the case of Finland*. Helsinki, Helsinki University Press.
- Slavko, Bojnec (1995): Structural reforms and the agricultural sector in Central and East European countries. Prague, 13–14 November 1995. *Third Ministerial Consultation on Agricultural Policy and Reforms in Central and Eastern Europe*.
- Starosta, Pawel (1998): Inhabitants' feeling of social bonds with rural and small town communities in Bulgaria, Poland and Russia. In Grandberg, L.–Kovách, I. (eds.): *Actors on changing European countryside*. Institute for Political Sciences, Budapest, 104–131.
- Szabó Árpád Töhötöm (2009): *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*; Mentor, Marosvásárhely.
- Szabó Árpád Töhötöm (2013): *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Szabó T. Attila (1938): A transylván magyar társadalomkutatás. *Hitel*. 1. szám, 1–22.
- Szabó István (1965): Bevezetés. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914 I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 7–30.
- Szathmáry Eörs – John, Maynard Smith (2012): *A földi élet regénye. A földi élet születésétől a nyelv kialakulásáig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szelényi Iván (1988): *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szécsi Gábor – Mák Kornél (2019): *Történet és történelem. A narrativista történelemfilozófia alapjai*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.

- Szentiváni Mihály (1986): *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Szőcs Levente (2011): *20. századi gyergyói népi önéletrajzok. A népi önéletírás funkciói*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Swain, Nigel – Mária, Vince (2001): Agricultural Restructuring in Transylvania in the Post-Communist. *Post-Communist Romania*. 175–190.
- Swinnen J. F. M. (1993): An explanation of land ferorm choices in Central and Eastern Europe. Policy Rerearch Group, Department of Agricultural Economics, Leuven Katholiuke Universiteit, Belgium.
- Sztompka, Piotr (1993): *The Sociology of Social Change*. Oxford, Blackwell.
- Taylor, Charles (1994): Az elismerés politikája. In Feischmidt Margit (szerk.) 1997: *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 124–152.
- Tengelyi László (1988): *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantis Kiadó.
- Terluin, Ida J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *Journal of Rural Studies*. Volume 19. Issue 3. 327–344.
- Tibori Timea (2006): A kreativitás mint a kultúrák eredeti forrása. In Karikó István (szerk.): *Gazdaság és/vagy kultúra?* Budapest, Gondolat Kiadó, 147–157.
- Transilvania Interconsult IPURL (2014): *Opinia separată asupra posibilității de realizare a planului de reorganizare. SC Industrializarea Laptelui Harghita SRL in insolventă*. Dosar nr. 1925/96/2009. Tribunalul Harghita.
- Tschajanow, Alexander, W. (1923): *Die Lehre der bauerlichen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtscht in Landbau*, Berlin, 34–63.
- Turner, Jonathan H. (1974): *The Structure of Sociological Theory (The Dorsey series in sociology*. s. I. Homewood III.: Dorsey Press
- T. Nagy Imre (1902): *A székely kiscgazda. Magyarság*.

- Vajda András (2009): A sáromberki paraszti irattár elemzése. In Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Árpád Töhötöm (szerk.) *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 17.*, Kolozsvár.
- Vajda, András (2019): Változó létformák vidéken: Egy Maros menti falugazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása. Kolozsvár–Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság – L’Harmattan.
- Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Van der Ploeg, Jan Douwe (2008): *The New Peasantries: Struggles For Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. London, Earthscan.
- Van den Berg, Harry (2005): Reanalyzing qualitative interviews from different angles: the risk of decontextualization and other problems of sharing qualitative data’, *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*. Volume 6. No.1.
- Varga Zsuzsa (1998): Termelőszövetkezetek az agrárirányítás és a paraszti érdek erőterében az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. *Agrártörténeti Szemle*, 1–4. szám, 178–211.
- Varga Zsuzsa (2003): Magyarország gazdaságtörténete, 1945–2000. In Faragó Tamás – Kövér György (szerk.): *Magyar gazdaságtörténet XIX–XX. század*. (Szöveggyűjtemény). Budapest, Aula Kiadó, 380–562.
- Venczel József (1935): Falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet.
- Venczel József (1936): De la cunoaşterea naţiunii la ştiinţa naţiunii. (A nemzet önmegismerésétől a nemzet tudományig. *Sociologia Românească*. 6.
- Venczel József (1942): A székely népfelleg. *Hitel*. 1. szám, 18–32.
- Venczel József (1988): Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Vicsek Lilla (2006): *Fókuszcsoport*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Vigvári András (2020): Az informalitás fogalomtörténete a magyar társadalomtudományokban. In Szabari Vera (szerk.): *(Disz)kontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest, Napvilág Kiadó–ELTE Eötvös Kiadó. 240–262.
- Vince Mária – Bíró Boróka-Júlia (2020): Mezőgazdaság. In Benedek József (szerk.): Erdély. Tér, gazdaság és társadalom. Kolozsvár. Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 292–327.
- Vincze Mária – Bíró Boróka-Júlia (2011): Primér ágazatok: mezőgazdaság és vidékfejlesztés. in. Románia, Tér-gazdaság-társadalom. Szerk. Benedek József Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion, Kolozsvár 2011. IX. fejezet, 243–288.
- Vincze Mária – Bíró Boróka-Júlia (2020): Mezőgazdaság. *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom*. Kolozsvár. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 292–327.
- Vincze Mária (1999): *Politici Agricole în Lume, Teorii și Realități*, Presa Universitară Clujeană, Universitatea „Babeș-Bolyai”.
- Vincze Gábor (2001): Az erdélyi magyar szövetkezetek fél évszázada. In Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjáról*. Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 221–235.
- Vitos Mózes (2003): *Csikmegyei füzetek: adatok Csikmegye leírásához és történetéhez 2*. Csikszereda. Hargita Kiadó, 491–492.
- Virgil N. Madgearu (1925): *Burghesia română. Originea și rolul ei istoric. (A román polgárság. Eredete és történelmi szerepe)*, București.
- Vofkori László (1996): *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*. Vörösberény, Balaton Akadémia.
- Vultur, Smaranda (2007): Mizele povestirii de viață orale: cazul foștilor deportați în Bărăgan. In Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): Emberek, életpályák, élettörténetek. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 109–127.
- Wallerstein Immanuel (1992): *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*. Vol. I–II, București, Ed. Meridiane.
- Wallerstein Immanuel (1993): *Sistemul mondial modern*. Vol. III–IV, București, Ed. Meridiane.

Ward, Neil (2002): *Integrated Rural Development – a review of the literature*. Centre for Rural Research, Trondheim. University of Trondheim.

Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom I. A megértő szociológia alapvonalai-Szociológiai kategóriáiban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Woolcock, Michael (1998): Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*. Volume 27., 151–208.

Woolcock, Michael – Narayan, Deeta (2000): Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. *The World Bank Research Observer*. Volume 2., 225–249.

Levéltári források

Betegh Imre, Prostató Necessarie notitiae, 1895, Gyergyóremete Községi Levéltár

Conscriptio, 1820, Csíkszeredai Állami Levéltár, Gyergyóremete Inventáriumok

Conscriptio, 1875, Csíkszeredai Állami Levéltár, Gyergyóremete Inventáriumok

Gyergyószék Levéltára, F26 sz.992, Csíkszereda Állami Levéltár

Csíkszeredai Állami Levéltár: fond 26, mappa, XXVII. 11. sz.

Bethlehen lustra, 1614, Székely láda F VIII.S1, Kolozsvári Állami Levéltár

Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis

Székely Oklevéltár, 1998, V. kötet, 708 sz., Kolozsvár

Nyilvántartás a behozott javakról (1962) – Gyergyóremete Község Archívuma

Kollektivizálási Jegyzőkönyv – Gyergyóremete Község Archívuma

Fejlesztési dokumentum

Csák László – Ongjerth Richárd – Nagy Julianna (2013–2015): *Gyergyóremete község fejlesztési stratégiája – 2014–2020*

TARTALMI KIVONAT

Paraszttalanodás–polgárosodás egy székely faluban című értekezésemben a jelölt folyamatot, három korcsoport életútjában, kvalitatív módszerrel vizsgáltam Székelyföldön (Erdély, Románia) rurális környezetben. Kisebbségi létben kimondatlanul húzódnak meg az önálló nemzeti lét túléléséért vívott harc eszközeként a (kisajátított) földhöz kapcsolódó hagyományok, a paraszti komponens megélése, gyakorlása. Kutatási témám olyan időszakot ölel fel, amelyről a múltban, ideológiai-politikai korlátok szorításában, hiteles és releváns állításokat társadalmunkról még lokálisan is nehéz volt tenni, holott a folyamat egyszerre, látens és manifeszt módon volt/van jelen a vizsgált közösség mindennapjaiban.

A címmel jelzem kutatásom központi kategóriáit, fogalmi apparátusomat, melyek meghatározták az elméletek és választott módszerem hátterét. Alapvető előfelvetéseket és fontos megjegyzéseket számtalan szerző tesz kutatásom központi fogalmi kapcsán, de a *paraszt, polgár, polgárosodás, paraszttalanodás, paraszttalanítás* értelmét és azok kapcsolódásait nem sikerült egységesen megfogalmazniuk, a definíciós kísérletek nem jutottak végleges megoldásokra.

Országok váltása, gyermekkori háborús emlékek, a kommunista berendezkedés és a kollektivizálás élményei, a szocialista ipar nyújtotta megélhetés, a demokratikus kapitalizálódás – élethelyzetek, amelyek között meghasad, felnyílik az önazonosság, és az élettörténetek tulajdonosainak karakterisztikus vonása lesz a plurális habitus, a traumatizálódott élet, az emancipáció, civilizálódás, individualizálódás. A strukturális kényszerek általánosan fejtik ki hatásukat, mégis a kontextusok eredményezik azokat a mintázatokat, melyekben – akár az identitás felszakadása nélkül – plurális habitusokkal él egy személy. A megélt és elbeszélte élettörténetek feltárt viszonyaiból a tradicionális paraszti létformáktól történő folyamatos távolodásnak lehettem tanúja.

A folyamat a falu életvilágát, fejlődési irányát, beleértve az egyéni mozgástereket, életutakat, alapjaiban átrendezte, manipulálta, megváltoztatta. Elemzésem, értelmezésem elméleti konstrukció, a társadalmi folyamat részének tekinthető. Mint ilyen, célorientált: a választott hibrid elemzési módszerek is a társadalmi problémák lenyomatainak felfejtési lehetőségét hordozzák.

Kulcsszavak: paraszt, polgár, polgárosodás, paraszttalanítás (de-peasantisation), földtulajdon, kollektivizálás, emlékezet, társadalmi hovatartozás, gazdasági változás, individualizáció, állampolgárrá válás, plurális habitus.

ABSTRACT

In my dissertation entitled *Depesantisation-embourgeoisement in a Sekler village* I examined the marked process in the life course of three age groups using a qualitative method in a rural environment in Seklerland (Transylvania, Romania). In being a minority, the traditions related to the (appropriated) land, the experiencing and practicing of the peasant component linger unspoken as a means of the struggle for the survival of the independent national existence. My research topic encompasses a period about which, under ideological and political constraints, it used to be difficult to make authentic and relevant statements relating to our society even locally, although the process was/is present in the everyday life of the community in the research, both latently and manifestly.

With the title, I indicate the central categories of my research, my conceptual apparatus, which determined the background of the theories and my chosen method. Countless authors make basic propositions and important comments regarding the central concepts of my research, but they did not manage to formulate the meaning of peasant, citizen, embourgeoisement, peasantization, de-peasantization and their connections in a uniform way, and attempts to provide definitions did not reach conclusive solutions.

Changing countries, childhood war memories, the experiences of the communist system and violent collectivization, the livelihood provided by the socialist industry, democratic capitalization - are all life situations in which self-identity splits and opens up, and the plural habitus, the traumatized life, emancipation, civilization, individualization become a typical feature of the owners of the life stories. Structural constraints exert their effect in a general way, yet the contexts result in the patterns in which a person lives with plural habitus - even without breaking up their identity. From the revealed relationships of the experienced and told life stories, I was able to witness the continuous distancing from the traditional peasant ways of life.

The process fundamentally rearranged, manipulated and changed the village's life and the direction of development, including individual freedom and life paths. My analysis and interpretation is a theoretical construction, it can be considered part of the social process. As such, it is goal-oriented: the chosen hybrid analysis methods also carry the possibility of unraveling the imprints of social problems.

Keywords: peasant, citizen, embourgeoisement, de-peasantisation, land ownership, collectivization, memory, social affiliation, economic change, individualization, becoming a citizen, plural habitus.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm szépen Vezetőtanárimnak, hogy rendre eligazítottak és hagytak dolgozni; Oktatóimnak, hogy megmutatták a tudomány határtalanságában a fogódzókat; Mentoraimnak, hogy egyengették bizonytalanságomat; Munkatársaimnak, akik készséggel segítettek az erőmet/tudásomat meghaladó helyzetekben; interjús Beszélgetőtársaimnak, hogy bizalommal, nyitottan és türelemmel válaszoltak kérdéseimre; Családomnak, hogy zokszó nélkül elszenvedték hiányomat! Köszönöm szépen az MTA többrendbeli Domus ösztöndíját!

Köszönöm, amit szavakkal nem tudok és nem elég kifejezni! Istennek hála Mindenkiért és mindenért!